

СЛЕД ВАЎКАЛАКА

Раздел першы

Частка I

*Даўно патух зары агонь.
Хто там імчыцца: зубр ці конь?
На ўсіх жывых наводзіць жах
След ваўкалака ў чаратах.*

У порубе сядзелі троє. Старэйши, бацька, быў прыкаваны ланцугом да ѿзмнай дубовай сцяны. Ланцуг быў кароткі, усяго тры-чатыры локці, і, калі бацька ўздымаў рукі, каб памаліцца або ўзяць карчажку з вадою, цяжка, пагрозна грымеў. На шыю бацьку быў уздзеты цесны жалезны абруч, да якога мацаваўся ланцуг, і сынам, асабліва малодшаму, Расціславу, здавалася ў змроку поруба, што не ланцуг, а жахлівая чорная гадзюка аввіла бацьку і душыць яго, смокча ўплую кроў з шыі. Сыноў не закавалі ў жалезы, і Расціслаў разам са старэйшым сваім братам Барысам час ад часу па склычанай халоднай саломе падпаўзаў да бацькі, гладзіў ягоны ланцуг. Расціслаў, як маладзейши і мякчэйши сэрцам, хукаў на тыя месцы, дзе ланцуг асабліва пякуча ўядаўся ў жывое цела, і пытаўся:

— Дужа баліць табе, бацька?

— Я мужчына, і ў мяне цвёрдая выя. Яна не баіцца жалеза, — адказваў князь Усяслаў.

Усе троє змаўкалі і прагна прыслухоўваліся да няясных слабых гукаў жыцця, што, аддзеленае тоўстымі дубовымі бярвеннямі поруба, кіпела на шумлівых вуліцах і плошчах столынага Кіева.

— Сёння ў Кіеве сонца, — задуменна казаў Расціслаў. Усе троє нібы бачылі заліты сонцам вялізны горад, загарэлых рыбакоў на Дняпры, загарэлых рукадзельных людзей на Падоле, загарэлых сінявокіх і чарнавокіх дзяўчат, што ўваходзяць у мяккую бруістую ваду па самыя калені.

Поруб назаўжды адабраў у іх сонца, неба. Сонца магло хіба толькі прысніцца, але міналі дні, цяклі, як марудны халодны жвір з-пад рыдлёўкі, і сонца снілася ўсё радзей.

— На тваім шчыце, бацька, была выява сонца. Помніш? — сказаў аднойчы Барыс. — Яно было чырвонае, круглае, гарачае. Я, як малы быў, баяўся да твойго шчыта і пальцам дакрануцца. Думаў, апякуся. Помніш?

— Свой шчыт я ўтапіў у Дняпры, каля Ршы, — ціха прамовіў Усяслаў і нешта слаба ўскрыкнула, войкнула ў ім, але гэты ўскрык, гэту імгненнюу слабасць душы пачуў і адчуў толькі ён. Маладыя княжычы паныла ляжалі на саломе, быццам былі самымі звычайнімі смердамі і нарадзіліся дзе-небудзь пад снапом на жытнёвым полі. Гэта палохала Усяслава. Калі чалавек дужа доўга жыве паміж саломы, калі з дня на дзень ён бачыць толькі мяккую слабую салому, у чалавеку непрыкметна згасае вой, рыцар і чалавек з ахвотаю бярэ ў руку серп, а не меч.

Поруб, які ўжо месяц трymаў іх у сваіх чэpkіх бязлітасных пальцах. Поруб павінен быў стаць іхняй пажыццёвой магілай.

Гэта была дубовая клетка, дванаццаць локцяў ад сцяны да сцяны, апушчаная на дзве свае трэці ў зямлю. Вокнаў у порубе не было, толькі там, дзе поруб вытыркаўся з зямлі, быў выпілаваны кавалачак дубовага бервяна. Праз гэтую Шчыліну раніцой і ўвечары вой-ахоунік падаваў ім у поруб на канцы кап'я бронзавы саганок з хлебам і рэпай, ваду ў глінянай карчажцы.

Яны моўчкі елі, моўчкі пілі. Усяслаў, стараючыся, каб сыны не зауважылі, браў сабе меншы кавалак.

Сынам трэба расці, мужнець, налівацца сілаю. Яны маладыя, у іх аж звіняць мускулы, а ён... У порубе, дзе не было на што абаперціся воку, Усяслаў даўно звыкся з думкаю, што ўжо ніколі не ўбачыць Полацка. Яраславічы, Ізяслаў Расціслаў і Усевалад, не выпусцяць палоннага полацкага князя з клеткі. Расціслаў, любімы сын, спытаўся:

— На Дняпры Яраславічы цалавалі крыж, кляліся, што адпусцяць нас і цябе з мірам?

— Кляліся, сын.

— Чаму ж Бог не абвугліў ім вусны?! — усклікнуў Расціслаў.

— Маўчы, сын, — Усяслаў паклаў вялікую далонь на бледны сынаў лоб. — Маўчы... Успамінай нашу палату. Успамінай маці.

— Добра, што гэтыя псы не схапілі маці, — дрыготкім слабым голасам сказаў Расціслаў. Блуклівая ўсмешка, як ветрык, прабегла па твары.

Але часцей яны маўчалі. Цішыня ў порубе была густая, неадольная. Пра такую цішыню ў Полацку кажуць: «Камар кашляне, і то чуваць».

Цяклі дні. Слабелі сыны. І не плоццю слабелі, а душой. Усё радзей загаворваў з бацькам Расціслаў, а Барыс наогул як знямеў — глядзеў у паўзмрок поруба, і толькі вадка блішчалі вочы. Нядобры бляск быў у вачах. Усяслаў спрабаваў раскатурчаць старэйшага сына, неяк ажывіць яго, развесяліць. Але цяжка было дабрацца да сынавай душы, падобна, як глухой зімою цяжка, амаль немагчыма дакапацца да жывой зямлі.

Барысу было ўжо семнаццаць сонцаваротаў. Высокі, сухарлявы, з чорнымі, не полацкімі вачыма, ён не любіў свайго бацьку, і Усяслаў адчуваў гэта. Барысу не падабаліся бацькава заўсёдная энергічнасць, ваяўнічасць, бацькава нясцерпнае

жаданне аб'яднаць пад рукой стольнага Полацка землі пскоўскіх і смаленскіх крывічоў. «Я буду мніхам¹, — сказаў ён аднойчы, — буду ў сваёй келлі маліца за Полацк і за цябе, бацька».

У порубе Барыс з кожным днём усё болей халаднеў, нібы камень-дзічак. Але ўначы, калі цішыня рабілася пякуча звонкаю, Усяслаў, лежачы на падсцілцы з гарохавай саломы, чуў, як Барыс жалосна ўздыхае ўва сне, нават стогне і нямоцна скрыгоча зубамі. Усяслаў здагадваўся, што асабліва гняло ў порубе старэйшага сына. Будучы мніх, як амаль усе мужчыны з полацкага княжацкага дома Рагвалодавічаў вызначаўся вялікай ахвотаю да прыгожых сінявочак і чарнавочак, якіх у Полацку, у бацьковым цераме, быў цэлы кветнік. Тут жа, у няласкавым Кіеве, Яраславічы пасадзілі сваіх палоннікаў на чорны хлеб і пустую ваду, і на цэлае попрышча ад глыбокага поруба не было ні жаночага голасу, ні жаночай спадніцы.

Аднойчы праз акенца, якое, падаўшы на кап'і хлеб і ваду, зачыняўвой-ахоўнік, уляцеў у поруб майскі жук — хрушч. Уварваўся шумна, радасна. Вой нават рукой плюснуў па бярвеннях, злавіць хацеў нечаканага госця. Ды дзе там!

Усе троє, затаіўшы дыханне, сачылі за малусенъкім бліскучакрылым камячком, які лётаў ад сцяны да сцяны, пэўна, раздумваючы, куды ж гэта ён патрапіў. Аказваецца, наверсе, у Кіеве, ужо даўно першалецце з высокімі белымі воблакамі, з цёплай мітуслівай лістотай дрэў. Там цячэ сіняя вада. Там нехта цалуе жанчыну. Нехта на кані ўяджае ў дніпроўскія прахалодныя хвалі, і ўздрыгвае палахлівы конь, фыркае, перрабірае па чыстым рачным пяску тонкім нагамі, а верхавы смяецца, лёгка б'е па конскіх баках босымі пяткамі.

Хрушч стаміўся, сеў на цёмную дубовую сцяну. І зноў нясцерпная цішыня падпаўзла-падкацілася да бацькі і сыноў. Але жывы гук, які толькі што чулі яны, кожнаму перавярнуў душу.

— Раз на год і ў пекле бывае свята, — сказаў Расціслаў і ціхенька засміяўся. Барыс таксама пасвятлеў у твары, ды адразу ж горкая скруха перахліснула дыханне. Там, наверсе, ідзе жыццё, там п'юць віно, мілующца з жанчынамі, а тут радуешся нікчэмнаму хрушчу. Няўжо маладосць і сіла пойдуць прахам у гэтай яме?

— Бацька, вызвалі нас адсюль! — выгукнуў ён. Усяслаў уздрыгнуў, сказаў сыну: — Падыйдзі да мяне.

І калі Барыс падышоў, рукамі ў ланцугах абняў яго за плечы, прыгарнуў да сябе, пацёрся шчакою аб сынаву шчаку. Потым лёгенька адпіхнуў ад сябе Барыса, прамовіў, гледзячы яму ў очы:

— Што ж я магу зрабіць? Бачыш, на мне вярыгі. Ліса, каб вызваліцца з клеткі, адгрызае сабе хвост. Ды мы не лісы. Мы — людзі, сынок.

— Але ж ты — ваўкалак, — ціха сказаў Барыс і адвёў позірк убок. — Людзі вераць, што ты ўсё можаш зрабіць.

Упершыню з сынавых вуснаў зляцела гэтае слова, упершыню. У цераме Усяслава, у ягонай сям'і гэта было забароненае слова, і вось яго сказаў старэйшы сын.

Расціслаў, што зняў сяны хрушча і глядзеў, як той поўзае па далоні, пабляднеў, ся спалохам павярнуў свой прыгожы твар да бацькі. Барыс жа стаяў, апусціўши галаву. Але і ў яго сэрца білася гарачымі рыўкамі. Толькі Усяслаў быў, здаецца, спакойны. Узняўся на ўвесь рост, высокі, крутаплечы, залаціста-русая барада ў змроку поруба выдавала цёмнай, шэрыя цвёрдымі очамі з вострымі прыхмурамі.

— Які ж я ваўкалак, сын? — запытаўся Усяслаў. — Хіба ты бачыш на мне звярыную поўсць? Хіба ў мяне ёсць хвост? А можа, у мяне ўроце растуць клыкі?

Барыс яшчэ ніжэй скіліў галаву, нібы чакаючы ўдару. Хрушч зляцеў з далоні ў Расціслава, кружыўся па порубе, але ніхто не звяртаў на яго ўвагі.

— Людзі вераць, — казаў далей Усяслаў, — людзі вераць Хрысту, а ўчора яны верылі Перуну і Дажджбогу. Людзі закінулі старых багоў, як разбітыя гаршкі на гарышча, і вераць Хрысту, таму Богу, які спаліў іхніх прадзедаўскіх багоў. А ўва што верыш ты, сын?

Барыс маўчаў. Усяслаў, пазвонъваючы ланцугамі, павольна, колькі дазваляў нашыйны ланцуг, падышоў да яго, моцна ўзяў за плечы, загадаў:

— Глядзі мне ў твар, у очы.

Барыс пакутліва ўзняў галаву. На чорных вачах ззялі слёзы.

— Ты мой роднакроўны сын, — сказаў Усяслаў. — Табе пасля маёй смерці трymаць полацкі сталец, быць князем полацкім. Яраславічы, — ён накіраваў позірк на маленькае аkenца ў верхнім бервянне поруба, нібы хацеў, каб яго пачуў вой-ахоўнік, — гэтыя агідныя клятваадступнікі, пабаяцца забіць вас, дзеці мае.

Рухам левай рукі ён падклікаў да сябе Расціслава. Сыны стаялі поруч, глядзелі на бацьку. Ён узвышаўся над імі, як моцнае баравое дрэва над падлескамі.

— Кроў Рагнеды цячэ ў вашых жылах, — казаў скаваны князь. — Даруйце, што з-за мяне трапілі вы ў гэтую яму, на гнілую салому. Але хоць мы спім на саломе, у нас ніколі не будуць саламянымі калені. У палачан калені з жалеза.

Ён раптам сцішыў голас, вымавіў з нечаканай журбою:

— Чалавек я, сыны мае, а не ваўкалак. Для ворагаў я ваўкалак, а для вас бацька. Але — глядзіце.

Ён высока над галавою ўзняў свае загарэлые жылістыя рукі. Змяёю віўся між імі ланцуц а на запясцях былі намётва закаваны цёмныя жалезныя кольцы.

— Глядзіце! — зноў усклікнуў Усяслаў.

Сыны як зачарараваныя глядзелі на бацькавы рукі, на бацькаў твар.

Вочы ў князя пацымнелі, а потым заіскрыліся. Твар напружыўся, завастрыўся. Жылы цвёрда набухлі на шыі. Шыя зрабілася падобнаю на вузлаваты корань аблепенага вогнішчам дрэва.

— Глядзіце! — закрычаў, сашчаміў зубы Усяслаў. Пот, быццам боб, зазязаў на скронях і на лобе. Страшнае нечалавече напружанне, здаецца, распірала, раздзімала ўсяго князя. Потым сутарга пабегла па твары, па плячах, па кісцях рук, па ўсім целе. Гэта быў ураганны ўсплеск той незвычайнай невераенай сілы, якая ад самага нараджэння гарэла ў ягоных жылах і касцях і якой ён даваў волю вельмі рэдка, толькі тады, калі дыхала ў скроны смяротаая небяспека.

— Глядзіце! — амаль прастагнаў Усяслаў. Сіла, што клекатала, бурліла ў ім, дасягнула сваёй найвышэйшай крапкі і раптам знікла, вылецела з цела, бы яе й зусім не было. Князь раптоўна абвяў, абмяк, змізарнеў. На нейкі міг падалося сынам, зрабіўся ён тонкай лазінаю, што гаецца пад ветрам у восеньскім полі. З грукатам упалі на глінабітную падлогу поруба ланцугі, рукі былі вольныя. Толькі цяжкое жалезнае кальцо на шыі засталося. Усяслаў пакратала яго рукою, знясілена сказаў:

— Ашыйнік зняць не магу.

Расціслаў і Барыс анямела глядзелі на бацьку. Потым Расціслаў кінуўся да яго, пачаў цалаваць нацёртыя ланцугамі рукі. Усяслаў глядзеў на светлавалосую сынаву галаву, усміхаўся.

«Хто ж ты, бацька? — думаў Барыс. — Нездарма халопы ў Полацку шапталіся, што карміцелькі пайлі цябе малога звярыным малаком. Хто б ты ні быў, а я пакутую з-за цябе, з-за твойго ненасытнага гонару. Усё жыццё ты б'ешся з кіеўскімі князямі, хочаш сам зрабіцца вялікім князем. І чаго ты дамогся? Ізяслав Яраславіч сядзіць у залатых палатах, трymae Русь у жалезнай руцэ, а ты гніеш у порубе. Ты скінуў з рук ланцугі, але прыйдуць кавалі і накуюць новыя, якіх нават ты не скінеш. Ты не шануеш Хрыста, адзінага нашага Бога. На Полацкай зямлі ядавітым пустазеллем буяе з тваёй тайной згоды агіднае дзікае паганства. На Валоўім возеры, што ля Полацка, ты не зруйнаваў паганскае капішча і з дружынаю ездзіў туды ўначы малицца дубовым чурбанам. Ты даваў срэбра на полацкую Сафію, святы храм, але даваў з вялікай неахвотаю, баяры і веча цябе прымусілі. Я не люблю цябе, бацька».

— Аб чым ты думаеш, Барыс? — раптам запытаўся Усяслаў. Барыс уздрыгнуў, пабляднеў, сказаў з разгубленасцю:

— Ты такі дужы, бацька. Я думаю, што ты мог бы разламаць нават сцены гэтага поруба.

Усяслаў уважліва паглядзеў на старэйшага сына.

— Сцены мне не па сіле. І ланцугі, як ты бачыў, я не разрываю, а проста скідваю з сябе. Так, як ты б скінуў гадзюку, што ўначы, калі ты спіш, успаўзла на тваё голае цела. Але не аб тым ты думаў.

Ён змоўк, строга звёў на пераносці цёмныя бровы.

— Дзіўны ты, сын. Мой і не мой. Хацеў бы я зазірнуць у тваю душу, на самае яе гарачае дно, але не дадзена мне гэта. Ведай жа: і табе, і Расціславу, і маці вашай

княгіне Крутаславе, і малалетнім маім сынам, што недзе па цёмных пушчах хаваюцца, шчасця і добра я зычу.

— I мы табе, бацька, зычым добра! — усклікнуў Расцілаў. — I поруч з табою пойдзем!

Барыс маўчаў, змушана ўсміхнуўся. Потым схіліў перад Усяславам калена, ціха вымавіў:

— Многая лета табе, бацька.

— Дзеці мае, — сказаў Усяслаў, — пераменлівае шчасце людское. Заўсёды помніце пра гэта, каб сіла ваша ніколі не згасала. Зусім нядаўна, у марцы, вёў я полацкую раць супроць Яраславічаў пад Менск. Вы там былі, вы ведаецце. Вы, як і я, не забудзецце Нямігу, снег крыававы. Там кап'ё ўдачы выбілі з маіх рук. Там лепшыя мае воі загінулі. I не за велікакняжацкі сталец я ваюю, Барыс, — апаліў ён праніzlівым позіркам старэйшага сына. — Не трэба мне Кіеў, мне Полацка хопіць. Вотчыну Рагнеды хачу захаваць. Сваім мячом Дняпро і Рубон, Дзвіну нашу залатую, хачу ў адну раку звязаць. Сядзем на волаках, з урманамі і рамеямі будзем гандляваць, славу Полацку здабываць. Хіба дрэнна гэта, дзеці? Хіба дрэнна, што я хачу жыць па старадаўнім полацкім паконе²? Ды людзі хутка забываюць тых, каму не пашанцавала.

Ён змоўк, у глыбокім одуме сеў на злямчаную гарохавую падсцілку. Нічога ў гэтых імгненні не было ў ім ад яраснага ваяра-князя, перад імклівым поступам якога дрыжалі суседнія княствы і народы. Сядзеў стомлены чалавек. Слава засталася ззаду, яе не пусцілі ў гэты смярдзючы поруб, як сокал з перабітым крылом, зняслена лётала яна дзесьці над Палатою і Нямігай.

Змрок затапляў поруб.

Усе трое сціхлі, нават, здавалася, не дыхалі. Кожны ўспамінаў сваё.

Расцілаву ўспаміналася маці, княгіня Крутаслава. У ноч на Івана Купалу загадвала яна звязаць з тоўстых сасновых бярвенняў плыт. Дзеўкі-чалядніцы ўпрыгожвалі плыт гірляндамі з кветак, маладзенькімі бярозкамі, распальвалі на ім цяпельца, і павольна несла Дзвіна ў сіні начны змрок усіх: маці, Расцілава з Барысам і братамі, чалядніц, якія спявалі песні. Стырnavы стаяў на самым носе плыта і час ад часу трубіў у доўгі турыны рог — сурму. Рэха адбівалася ад стромкага рачнога берага, ад цёмных пушчаў, якія сонна камянелі над Дзвіной. Так хацелася тады зрабіцца птушкай або рыбінай, нырнуць у асветленую яркімі начнымі зоркамі ваду, плыць услед за плытом і да салодкіх дрыжыкаў у целе адчуваць, што ты можаш згубіцца ў гэтай трывожнай рачной імgle, але каля цяпельца на плыце ёсць маці, яна не дасць табе згубіцца, згінуць, вось зноў гучыць яе цёплы ласкавы голас: «Расцілаў, сынок, не засні, не ўпадзі ў раку».

— Бацька, дзе ты? — раптам ціха выгукнуў Барыс. У порубе была апраметная цемра. Апошняя свечка згарэла некалькі сядміц назад, але вой-ахоўнік не кінуў у акенца новую.

— Дзе ты, бацька? — зноў спалохана паўтарыў Барыс і пачаў лэпаць калія сябе, шукаць бацьку.

— Тут я. Не бойся, — сказаў Усяслаў. І каб сын супакоіўся, дакрануўся да яго шырокай далонню. Ды Барыс мог паклясціся на святым крыжы, што некалькі імгненняў да гэтага бацькі не было ў порубе. Яму нават здалося, што ўверсе поруба, у тым месцы, дзе было аckenца, слаба мільгануў нейкі празрыста-сіні клубок, і лёгкім ветрам шаснула па твары.

Сэрца ў княжыча моцна тахкала. Ён прыціснуў яго рукою. Так ён некалі нёс, моцна сціскаючы, жывую, спалоханую да смерці вавёрышу, якую злавілі для яго смерды. Вавёрыца адчайна калацілася, як калоціцца зараз сэрца.

— Засні, — сказаў Усяслаў з цемры. — Засні і ты, Расціслаў. Дайце, сыны, вашы галовы, я пакладу іх сабе на калені. Вось так. Спіце.

Абодва княжычы падгарнуліся да бацькі, умасцілі галовы ў яго на каленях. Праз нейкі час трывожны сон змарыў іх, і Расціслаў плыў на засыпаным васількамі і рамонкамі плыце, а Барыс, паміраючы ад жаху, сядзеў на касматай спіне ваўкалака, упіўшыся пальцамі ў жорсткую поўсць, і поўсць пахла гнілым балотам, начной навальніцай. Ваўкалак шалёна імчаўся праз ноч, вось падбег да лясной весі, да крайняй маленькой хаткі, глянуў у зацягнутае бычыным пузыром аckenца. Маладая маці якраз карміла дзіця. І раптам у аckenцы — жахлівы твар, дзікія вочы, а ў вачах жалоба, пакута, незразумелы дакор. Яна выпусціла з рук дзіця, закрычала. Ваўкалак адскочыў ад аckenца, ад хаткі і таксама закрычаў, і на самым высокім усплеску голасу ваўчынае выццё пераходзіла ў чалавечы крик.

Раніцою вой-ахоўнік падаў ім ежу, і ўпершыню яны пачулі ягоныя слова. Вой сказаў:

— Рыхтуйся, князь. Сёння цябе забяруць адсюль. На допыт пойдзеш да вялікага князя кіеўскага Ізяслава Яраславіча.

— А я думаў, што ты нямы, — не ўстаючы на ногі, глянуў на яго знізу ўверх Усяслаў. — А ты, аказваецца, умееш гаварыць чалавечым голасам.

— Навошта лішнія слова? — спакойна сказаўвой.

— Твоя праўда, — згадзіўся Усяслаў. — Лішнія слова могуць каштаваць лішніх бізуной.

Вой адхіснуўся ад шчыліны. Ягоныя слова ўсхвалявалі княжычаў. Усяслаў жа быў спакойны.

— Можа, Яраславічы хочуць выпусціць нас з поруба? — з надзейай глянуў на бацьку Барыс. Расціслаў жа думаў зусім пра іншае. Засмучаны, паклаў ён руку на бацькава плячо, сказаў:

— Толькі б не катаўся яны цябе, толькі б не білі. Няўжо яны пасмеюць напусціць катаў на князя?

«Якія розныя ў мяне сыны, — думаў Усяслаў. — Адна маці нарадзіла, ды неаднолькавыя сэрцы дала».

Неўзабаве шмат ног цяжка затупацела наверсе, прыйшлі надворныя халопы вялікага князя Ізяслава, пачалі разбіраць два дубовыя вянцы поруба, бо толькі такім чынам можна было выбавіць Усяслава на белы свет. Пасыпаўся мох з пяском. Рыжабароды каваль, трymаючы свой струмант, спусціўся на вяровачнай лесвіцы ў поруб.

— Як жа ты, князь, рукі ад маіх вярыг вызваліў? — здзіўлена спытаўся ён.

— Махнуў рукамі, і зляцелі вярыгі, — усміхнуўся Усяслаў.

— Пракляты той, хто першы на свайго бліжняга, на чалавека, надзеў, як на вала, ашынік, — перахрысціўшыся, сказаў каваль і пачаў раскоўваць Усяслава.

— Ты не першы. Бі смялей па жалезе.

Калі Усяслава пачалі па лесвіцы выцягваць з поруба, Расціслаў не вытрымаў, заплацаў, пацалаваў бацькава калена.

— Не плач, сын, — падбадзёрыў яго Усяслаў. — Халопы не павінны бачыць княжых слёз. Я вярнуся...

Частка II

Ужо некалькі начэй запар вялікі князь кіеўскі Ізяслаў Яраславіч у суправаджэнні свайго рынды-целаахоўніка Цімафея і баярина Чудзіна патаемна знікаў з апачывальні. Усе троє апраналі грубыя чорныя плашчы з капюшонамі і бясшумна, нібы кажаны, раставалі ў начным змроку. Велізарны палац спаў. Воі, што ахоўвалі пераходы і галерэі, віталіся з вялікім князем, ціха стукаючы дрэўкамі коп'яў аб каменнную падлогу. Ізяслаў строга пазіраў на іх, ківаў галавою.

У Кіеве стаялі цёмныя сухія дымныя ночы. Нават такая магутная рака, як Дняпро, не давала свежасці, прахалоды. Палавецкая арда хана Шарукана запаліла на поўдзень ад горада стэпы. Птушкі, звяры і гадзюкі ратаваліся хто як мог. Але агонь і дым даганялі іх, знаходзілі ў ярах, у азёрах і норах, і ўсюды востра пахла паленай поўсюду, гарэлым птушыным пяром. За вялікім дымам, як заўсёды, павінна была прыйсці на Русь вялікая бяда — крыававы набег полаўцаў. У тысячах кібітак ужо лютаваў голад, і смуглатаўрыя вastrавокія коннікі набівалі стрэламі калчаны, вастрылі каля кастроў крывыя шаблі. Хутка загудзе стэп ад конскіх капытоў.

Ізяслаў ведаў пра ўсё гэта, і таму, амаль ужо месяц, пёк яму цемя галаўны бол. Нішто не ратавала ад болю — ні шаптуны кіеўскія, ні зялейнікі царгародскія, ні попел чорных гадзюк, які сыпаў вялікі князь у свой мядовы залаты кубак. «Хоць ты вазьмі ды адсячы гэту галаву», — думаў Ізяслаў, сціскаючы зубы.

Але што ж гнала вялікага князя кожную ноч з палаца? Не галаўны боль і не палавецкі дым. Пачуў ён неяк ад вояў-дазорцаў, якія пільнавалі поруб з Усяславам, што полацкі князь у самы глухі змрок вылётвае з поруба.

— Як вылётвае? Што ён, птушка? — здзівіўся і адначасна спалохаўся Ізяслай.

— Чуецца свіст, быццам вецер у чарагах грае, — растлумачыў дазорца, — а потым адчыняецца акенца поруба і адтуль, знізу, вылётвае нешта светлае, нешта сіняе, як воблака. Трошкі пакружыцца над порубам, нібы выннюхвае ці выглядвае што, і ляціць у бок Дняпра, на Падол.

— Ты сам бачыў?

— Бачыў. Як цябе, вялікі князь, бачу.

— Дык ты ж кажаш, што там з'яўляецца воблака. Не Усяслаў жа, а воблака.

— А каму быць, як не яму? — упэўнена сказаўвой. — У весь Кіеў гаворыць, што гэты полацкі князь чарадзей і ваўкалак.

«Звар'яцелі, пэўна, усе, — разгублена падумаў Ізяслай. — Шарукан ужо каня сядлае, цеціву напінае, а ім ваўкалакі-пярэварацені сняцца». Але распалілася ў ім цікаласць вялікая, і той жа ноччу пайшоў ён з Цімафеем і Чудзінам да поруба. Якраз крапаў дожджык, задымленую зямлю паліваў. Хмары ляцелі ў небе цяжкія, трывожныя. Ізяслай затаіўся ля каменнай сцяны непадалёку ад поруба, глядзеў ва ўсе очы, ды нічога не бачыў. Глуха шумелі над ім дрэвы, нібы змоўшчыкамі былі, нібы супроць князя нешта ўчыніць хацелі, і ядавіты страх паласнуў Ізяслава. Не ўпершыню цёк па жылах гэты ганебны страх, але тут, ля поруба, ён схапіў за сэрца так моцна, што князь на колькі імгненняў перастаў дыхаць.

Нікога і нічога ў тую ноч не ўбачылі. Назаўтра гнеўны Ізяслай воя-дазорцу драў за бараду, крычаў:

— Дзе ваўкалак? Дзе сіняе воблака? Прыдумаў, пёс, небывальшчыну?!
Хочаш, каб з тваёй сабачай скурый лыка надралі?!

Дазорца бухнуўся на калені і амярцвелым голасам залепятаў:

— Дожджык ішоў, вялікі князь, дожджык... Нячыстая сіла баіцца вады. Але, вось табе святы крыж, вылётвае з поруба воблака. Можа, зараз прытаялася. Цябе чуе, вялікі князь.

Ліслівіў дазорца, выціраючы барадою пыл каля князевых ног, але ягоныя слова прынеслі нейкае, хоць і часовае, супакаенне. «Прытаялася нячыстая сіла, мяне баіцца», — думаў задаволены Ізяслай. Ён быў лёгкі на злосць, але гэтак жа лёгка адыходзіў, разумеючы, што нельга ўсё жыццё быць злым, што злы гарачлівы чалавек сам сабе, у рэшце рэшт, яму капае. У трэцюю ці чацвёртую ноч баярын Чудзін усхвалявана выгукнуў:

— Бачу! Плыве...

Ноч, як і ўсе астатнія, была цёмная, непраглядная. Ізяслай напружыў зрок, але ні сіняга, ні зялёнаага воблака не ўбачыў, нічога не ўбачыў. Начное чарноце было наўкол. «Ці я сляпы, ці яны дужа хітрыя, — паныла падумаў князь. — І што гэта я кожную ноч поўзаю тут? Хіба я кіеўскі князь? Я смаркаты хлапчук, які хоча

залезці ў чужую рэпу». Ён рашуча, шумна выпрастаўся, зычна сказаў Чудзіну і Цімафею:

— Пойдзем у палаты. Нягожа князю і баярыну за кустамі хавацца.

Але не адпусціў ад сябе Чудзіна і ўжо ў апачывальні, застаўшыся ў нацельнай ільняной кашулі, выпытваў баярына, што той убачыў.

Чудзін быў высокі, белавалосы, з халоднымі льдзістымі вачыма. У твар вялікаму князю глядзеў не прама, а неяк бокам, быццам выглядваў з-за вугла. У народзе звалі яго Чудзін Крывашэй. Падчас паходу на торкаў варожая шабля секанула баярына па шыі. Галаву Чудзін не згубіў у стэпе, а шыя да скону дзён пакалечаная. Гэтаму Чудзіну наогул шмат гарачых вуголляў і чорнага попелу даставалася ў жыцці. Мінулай вясною ён страціў малодшага двухгадовага сына. Спаў хлопчык у калысцы, сплеценай з вяровак. Прачнуўся, захацеў вылезці, але зачапіўся нагою, кульнуўся і ўшчаміў шыю ў вяроўкі. Прыйбегла карміцелька, а ён вісіць ножкамі ўверх, пасінеў. Вельмі бедаваў Чудзін. І асабліва перажываў, што менавіта такую, а не іншую смерць паслаў Бог сыну. Павешанне — самая страшная смерць, бо чалавечая душа не можа вылецець праз вусны і застаецца навекі замураванай у смяротным целе. Чудзінаў род вёўся з Юр'ева, які бацька Ізяслаў Яраслаў заклаў на лясной рацэ Амоўжы.

— Што ж ты бачыў, баярын? — спытаўся Ізяслаў.

— Бачыў іскры. Бачыў свячэнне.

— Хто што хоча бачыць, той тое ўбача. Ці не так, Чудзін? — калюча зірнуў Ізяслаў.

Ён забегаў па апачывальні, і язычкі свечак, што густа гарэлі на сценах, замітусіліся.

— Вы ўсе шмат гаворыце пра гэтага полацкага ізгоя, — не астываў, не супакойваўся вялікі князь. — Толькі і чутна: Усяслаў, Усяслаў... Пра мяне, кіеўскага князя, у Кіеве менш гавораць і думаюць, чым пра Усяслава.

Чудзін спакойна слухаў князя, потым усё ж знайшоў шчылінку між князевых слоў, уставіў сваё:

— Трэба табе, вялікі князь, паклікаць сваіх братоў — Святаслава з Чарнігава, Усевалада з Пераяслаўля.

— Навошта мне клікаць братоў? — спалохаўся Ізяслаў. Нейкая хітрасць бачылася яму ў прапанове Чудзіна. А што, калі баярын хоча разам са Святаславам і Усеваладам скінуць яго, Ізяслава, з кіеўскага залатога стальца? Апошнім часам ён такі ціхі, пакорлівы, ласкавы, гэты Крывашэй. Нездарма кажуць: ласкавае цялятка ў дзвюх матах малако сасе. Князь люта паглядзеў у твар Чудзіна, ведаў, не кожны можа вытрымаць такі ягоны позірк. І сапраўды, Чудзін уздрыгнуў, перасмыкнуў чырвонымі вуснамі, ды ўсё ж яму хапіла духу сказаць:

— Твой бацька Яраслаў, якога народ Мудрым назваў, цвёрда трymаў Русь пад сваёй рукою. На зялёных лугах, на шаўковых дыванах піў мёд з залатога кубка.

Усе яго шанавалі, усе любілі. А чаму? Таму што баяліся. Твойго дзядзьку, свайго роднага брата Судзіслава Пскоўскага ён пасадзіў у поруб і дваццаць сонцеваротаў трymаў там на ланцу, як пса. Родную кроў не пашкадаваў. А ты, вялікі князь? Няўжо не можаш з Усяславам расквітацца, ад якога перашэпты і смута ў Кіеве? Кліч братоў, вяршы княжы суд, здымі Усяславу галаву.

Аблічча ў Чудзіна зрабілася калянае, жорсткае. Ільдзістыя бледныя вочы, здавалася, сталі гарачымі.

— Я падумаю над тваімі словамі, баярын, — сказаў Ізяслаў. — Ідзі.

У цішыні начной апачывальні Ізяслаў доўга не мог заснуць. Двойчы, звонячы ў срэбны званочак, выклікаў любімую рабыню-рамейку. Пышнавалосая тоненъкая рамейка грала на лютні, але салодкая музыка не цешыла вялікага князя. Ён адпускаў рабыню і думаў, думаў...

«Ці холадна там, наверсе?» — спытаўся ў яго аднойчы ігумен манастыра святога Дзмітрыя Варлам, якога ён, Ізяслаў, знайшоў у Пячэрскай лаўры і ўзвысіў над іншымі. «Холадна, ойча», — адказаў тады Ізяслаў.

Таму, хто не цягнуў на сваіх плячах цяжкі крыж улады, здаецца, пазіраючы знізу, што князь живе, як у раі, што князь шчаслівейшы чалавек. Але гэта — крывавае шчасце, бяссоннае шчасце, халоднае шчасце. У вачах, якія апушчаны долу пры князевым з'яўленні, гараць зайдрасць і няnavісць. Пад пазногцем вялікага пальца рукі, якая падносіць князю залаты кубак з віном, можа быць схавана малюсенькая кропелька атруты, смяротная расінка, што непрыкметна ўпадзе ў віно. Чудзін казаў, што Судзіслаў Пскоўскі сядзеў у порубе дваццаць сонцеваротаў. Няпраўда. Дваццаць чатыры сонцевароты гніў ён у порубе. Пасля смерці бацькі яны, Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад, яшчэ чатыры гады трымалі роднага дзядзьку пад зямлёй, а потым насільна паstryглі ў манахі, і да скону Судзіслаў насіў чорны клабук. Аднойчы Ізяслаў спускаўся да дзядзькі ў поруб. Не чалавека ўбачыў ён у падземным змроку, а валасатага знясіленага бледнага звера, які ўпаў перад пляменикам на калені, пачаў цалаваць яму ногі, плачучы, горача маліў: «Выпусці мяне адсюль. Гарачае сонейка хачу ўбачыць, травінку нагою крануць...» Ізяслава па лесвіцы падымалі ўверх, а знізу неслася адчайна-жудаснае: «Выпусці мяне адсюль. Як чарвяк, гіну. Усё жыщё Бога за цябе буду маліць».

Як заўсёды, раптоўна забалела галава. Ізяслаў абхапіў яе рукамі, падышоў да велізарнай цёмна-рыжай туравай шкуры, якая вісела на сцяне, упёрся ў шкуру лбом. Пахла дзікім воласам, лесам. Боль паступова змякчаўся, танчэў.

Назаўтра памчаліся ганцы ў Чарнігав і Пераяслаўль клікаць князёў Святаслава і Усевалада ў стольны горад Кіеў да старэйшага брата, вялікага князя. Брэты паказвалі гонар, не спяшаліся ехаць і ўсё-такі вымушаны былі з'явіцца ў Кіеў, кожны са сваёй дружынай. Ізяслаў сустракаў іх вельмі ўрачыста каля Залатой брамы. Вялікі князь сядзеў на белым кані. На ім зіхцела кальчуга, сплеценая з тоўстых кляпаных кольцаў. На кальчугу быў накінуты ярка-чырвоны плашч, які на

правым плечуку зашпільваўся вялізны залатой спражкай з выявай святога Георгія. На галаву Ізяслай надзеў высокі жалезны шалом з наноснікам, з кальчужнай сеткай-барміцай. Кіеўскае баярства, вясёлае, раскошна прыбранае, сцяной стаяла вакол вялікага князя.

Святаслаў і Усевалад злезлі з коней, схілілі перад братам калена. Ізяслай зычна, каб усе чулі, сказаў:

— Прашу вас, дарагія браты, у горад бацькі нашага!

І адразу ж на кіеўскай метраполлі Сафії ўрачыста загулі званы. Князева чэлядзь надворная, халопы, якіх дзеля гэтай урачыстасці прыгналі да Залатой брамы, пачалі весела крычаць, кідаць шапкі ўгору. Людна і шумна было.

Браты (Ізяслай пасярэдзіне) ехалі на баявых конях да велікакняжацкіх палат. Іхнія дружыны шчацініліся коп'ямі, зіхцелі мячамі ззаду. Яраславічы былі вельмі падобныя між сабой: сухарлявыя, даўгальгія, насы з лёгкай гарбінкаю. Толькі Ізяслай быў больш цямнейшы з воласу, больш мажны ў паставе. Сорак чатыры сонцевароты адлічыла яму ўжо зямное жыццё.

— Добры горад збудаваў наш бацька. Добра жыць і княжыць у такім горадзе, — сказаў Святаслаў, сказаў ад шчырага душэўнага ўзрушэння, пасля доўгай адсутнасці зноў убачыўшы цудоўную Сафію, белакаменныя палацы.

— Чым горшы Чарнігаў? — адразу ўспыхнуў Ізяслай. — Зайздроснае ж вока ў цябе, брат.

Вось-вось магла ўкалоць сваімі вострымі рагамі спрэчка. Ды самы малодшы з Яраславічаў Усевалад, млеючы ад цёплага кіеўскага сонца, ад узбуджаных шумных славіц шматтысячнага натоўпу, павярнуўся да іх і сказаў:

— Усміхніцесь, братанічы. Кіяне на нас глядзяць, нас вітаюць і славяць.

На княжым двары перад палацам яны не злезлі з коней, а пачакалі, пакуль сівагаловы віначэрпій налье ў Ізяславаў шалом віно. Потым пусцілі шалом па круге, выпілі віно згоды і мудрасці.

— Богу нашаму слава ныне, і прысна, і ва векі вякоў. Амінь, — сказаў Ізяслай.

Здарожаныя Святаслаў і Усевалад памыліся ў дубовай лазні гарачай вадою на сямі травах. Лёгкія целам, чырванашчокія, узышлі яны разам з вялікім князем і баярамі на сені. Гэта была велізарных памераў летняя галерэя на другім ярусе княжацкага палаца. Сені трymаліся на белых каменных слупах, вяла туды шырокая, з дубу і ясеню лесвіца — узыход.

Ізяслай сеў на велікакняжацкі сталец — вялікае, упрыгожанае золатам і слановай косцю крэсла, што стаяла на высокім памосце. На сцяне над крэслам віселі два залатыя перакрыжаваныя кап'і — знак княжай улады. Святаслаў і Усевалад селі поруч з братам на ніжэйшыя крэслы.

Ад памоста на ўсю даўжыню сяней стаялі шырокія сталы і цёмныя дубовыя лавы. У вузкія, але высокія вокны з алавянымі рамамі і круглымі шыбамі

ўрываляса сонца. Промні ззялі на срэбных падсвечніках, на свяцільніках пад столлю, на старадаўніх шлемах, кальчугах і шчытах, якімі былі густа завешаны сцены.

Княжыя дружыны гасцяваліся ў грыдніцы на першым ярусе палаца. Адтуль чуўся нямоўчны гуд галасоў. Потым там заспявалі, закрычалі, затупацелі нагамі.

Мёд і віно вельмі хутка змылі з души скарынку асцярожнасці, стрыманасці і разважлівасці, якую кожны чалавек носіць у сабе. Разгарэліся твары, заблішчалі вочы. Але ўзняўся са свайго месца стары баярын Дабрагост і прашамкаў бяззубым ротам:

— Вялікі князь, загадай чаляднікам адчыніць вокны.

— Навошта, баярын? — спытаўся павесялелы ад моцнага віна і гарачага мяса Ізяслай.

— Панюхаem, як пахне палавецкім дымам у столъным Кіеве.

Трапезнікі адразу змоўклі, як удавіліся. Ізяслай разгублена глядзеў на пусты рот старога, ніяк не мог даўмецца, чаго хоча Дабрагост. Нарэшце зразумеў, парывіста задыхаў, стукнуў кулаком па залатым падлакотніку крэсла:

— Пі княжы мёд і маўчы, стары ліс!

— Я не твой раб падкаленны! — тонкім голасам заверашчаў Дабрагост. — Бяда ідзе, стэп гарыщы! На вуголлях будзеш віно піць, на попеле!

— Выкіньце яго! — з лютасцю крыкнуў Ізяслай, схапіў са стала абрыйзеную костку і шпурнуў у старога. Костка пацэліла Дабрагосту ў лысіну, і баярын абсунуўся на лаве, абмяк. Некаторым нават здалося, што Ізяслай забіў Дабрагоста. Усе ўскочылі на ногі. Са сталоў пасыпаліся карчагі і каўшы. Частка гасцей памкнулася да дзвярэй, але Ізяслай, наліўшыся цяжкой крывёю, крыкнуў:

— Чаляднікі, зачыніце дзвёры! Налівайце мёд! Вядзіце гусляроў і гудошнікаў!

Вельмі хутка перапыненая трапеза ўвайшла ў свае звычныя, шумныя, п'яныя і вясёлыя берагі. Старога ж Дабрагоста ваявода Каснячка схапіў за бабровы каўнер і вывалак з сяней.

Ды Ізяслай адчуваў, што шмат хто з ягоных гасцей падзяляе думкі і слова непакорлівага баярына, толькі да часу хавае іх пад ліслівымі ўсмешкамі, пад крыкам і тлумам. На души зрабілася скрушна, трывожна, стрэліў боль у галаве. У самы разгар трапезы бледны вялікі князь узняўся са свайго месца і пайшоў у апачывальню. Нават братам не дазволіў пайсці з сабою. «Што мне рабіць? — думаў Ізяслай, утапіўшы твар у туравай шкуры. — Усе супроць мяне. Баяры, смерды, рукадзельныя людзі, полаўцы, мае родныя браты... Я не сляпы, я бачу. Дзе ты, бацька? Нездарма цябе называлі Мудрым. Ты б знайшоў дарогу з гэтага лабірінта, ты прыдумаў бы, што рабіць».

Раптам нечы дужа знаёмы твар як бы ўспыхнуў перад ягонымі вачымі. Вочы былі заплюшчаны, але твар гэты, гэты ненавісны воблік нібы прапякаў наскрэзь

мозг і сэрца. «Усяслаў! — стукнуў кулаком па туравай шкуры вялікі князь. — Мой адвечны адважны вораг! Ты сядзіш у май порубе і, пэўна ж, насміхаешся зараз нада мною. Але я зламлю цябе, зламлю! Мне балюча, а табе будзе яшчэ балючэй. Боль трэба лячыць толькі болем. Нездарма іудзейскі цар Ірад, той, што забіваў немаўлят і быў пакараны за гэта неймавернымі пакутамі, загадаў чвартаваць свайго старэйшага сына, чвартаваць на сваіх вачах, спадзеючыся гэтым новым вострым болем хоць на кроплю зменшыць боль, які грыз яго».

— Цімафей! — у шаленстве паклікаў Ізяславу свайго рынду. — Кліч ваяводу Каснячку, князёў Святаслава і Усевалада. І хай з поруба воі прывядуць сюды полацкага князя Усяслава.

Так Усяслаў упершыню за доўгі час зноў убачыў над сабой сонца. Ён адразу моцна заплюшчыў вочы, бо зразумеў, што аслепне, калі яшчэ хоць хвілінку затрымае на ім позірк. Князя вадзіла ў бакі, але ён стараўся цвёрда ставіць на зямлю нагу. Дзесятага ліпеня мінулым летам падманам схапілі яго Яраславічы на Дняпры каля Рши, а ўжо гарэла сонца верасня.

Ізяславу, астыўшы, паклікаў да сябе, апроч братоў і Каснячкі, ігумена Пячэрскага манастыра Феадосія, свайго даўняга добразычліўца. Феадосій прывёў разам з сабою манастырскага юродзівага Ісакія, які славіўся tym, што зімою лавіў голымі рукамі і еў варон і танцеваў басанож на распаленай да чырвані печы. Ісакію адразу ж далі карчажку віна і схавалі за ядвабнай шырмай ў дальнім куце апачывальні, загадалі, каб сядзеў там, як мыш, чакаў свайго часу.

Усе, апроч Ісакія, умасціліся за вялізным, з грэцкага дрэва сталом, Усяслава пасадзілі каля сцяны на ніzkім улонене. Спачатку было маўчанне.

— За што мяне драпежыце? — першы спытаўся Усяслаў. Ні разгубленасці, ні страху не было ў вачах. І тут Яраславічы не вытрымалі, усхапіліся са сваіх месцаў, затупалі нагамі, замахалі кулакамі. Асабліва шаленствавалі Ізяславу і Святаславу Чарнігаўскі.

— Дзяржаву бацькі нашага рушыш! Кроў льеш! — крычаў Ізяславу.

— Ваўкалак ненаедны! Таць начны! Мала табе ноўгарадскіх званоў, хочаш кіеўскія зняць?! — қрычаў следам за ім Святаславу.

— Разам з вамі, князі, я хадзіў на торкаў, — спакойна сказаў Усяслаў. — За Русь мы разам біліся і цярпелі. Я зняў у Ноўгарадзе званы, а вы спалілі Менск на Менцы, спалілі Нямізу на Свіслачы. Усіх на шчыт узялі. Ні быка не пакінулі, ні чалядзіна. Чорны попел стыне на Полацкай зямлі. Я з мірам прыехаў да вас у шацёр на лоддзі з-за Дняпра, а вы, чэсны крыж пацалаваўшы, клятву пераступілі, заняволілі мяне і маіх сыноў. Хто ж больш віновен?

— Ты віновен! — схапіў загрудкі Усяслава Святаславу. — Таму, што ваюеш супроць Кіева, супроць вялікага князя!

Ён пачаў душыць Усяслава.

— Адпусці яго, брат! — закрычаў Усевалад Пераяслаўскі. — Ён адзін, а нас шмат, і ён у нашым палоне. Грэх караць бяссільнага.

Святаслаў, узбуджана дыхаючы, адышоўся, сеў за стол. На нейкі час усе змоўклі, быццам не ведалі, што рабіць далей.

— Зло табе ад нас будзе, — нарэшце сказаў вялікі князь. І ў ягоных словах пачуў Усяслаў свой прысуд.

— Выпусціце княжычаў, маіх дзяцей, — папрасіў ён.

— Княжычаў Барыса і Расцілава мы пашлём на багамолле ў Візантыю. Хай грахі свайго бацькі замольваюць.

Пры гэтых словах вялікага князя Усяслаў пабляднеў. Візантыю, яе непрыступныя манастыры на марскіх скалістых астрахавах здавён былі турмой для рускіх князёў. Пераможцы ссылалі туды пераможаных, і чалавек знікаў, як пясчынка ў агромнітай пустыні.

— Дзеци невінаваты, — горача загаварыў Усяслаў. Ён узніяўся з услона, стаяў з вялікай пакутаю на твары.

— Вінаваты бацькі. Ты вінаваты! — усклікнуў Святаслаў Чарнігаўскі. Усяслаў глянуў на яго, і нешта такое мільганула ў позірку, што ўсе на імгненне адчулу халадок пад сэрцам.

Тады пачаў гаварыць ігумен Феадосій, учэпісты, тоненкі, вёрткі, нібы карэнъчык нейкага дрэва. Ён асяніў крыжам полацкага князя, раздумліва сказаў:

— Агаране³ стаяць ля Кіева, хочуць на конях і вярблодах уехаць у святую Сафію. У цяжкі час мы жывём. Хрыстос выпрабоўвае рабоў сваіх. Крывавымі слязымі плачуць нябёсы. Аты, полацкі князь, — ён ва ўпор, нібы шылам кальнуў, глянуў на Усяслава, — сварку сееш, згаду. Ты — трэшчына ў хрысціянскай сцяне. Адна гнілая ягадзіна псуе цудоўную вінаградную гронку. Што трэба рабіць садоўніку з такой ягадзінай? Сарваць, кінуць на зямлю і растаптаць.

Ігумен тупнуў сухой ножкай. Усяслаў усміхнуўся. Зноў вярнуліся да яго рашучасць і сіла.

— Ты не тое гаворыш, святы айцец, — сказаў ён Феадосію. — Я не трэшчына. Я — сцяна. Спрадвеку полацкія князі жывуць, павярнуўшыся тварам да Варажскага мора, ахоўваюць вашы і нашы землі ад варагаў, ад язвягаў і аўкштайтаў. Разам з усімі мы хадзілі на Канстанцінопаль, на торкаў. Ніколі я не біў нажом у спіну стольнаму Кіеву. Я ваяваў Ноўгарад, Пскоў і Смаленск, але ж гэта адвечныя землі крывічоў.

— Гэта землі Кіева, — гнеўна сказаў Ізяслав. — Святы Уладзімір сабраў гэтых землі ў адзін кулак, і я не аддам іх табе. Ніколі не аддам. Чуеш?

Вялікага князя адразу ж падтрымаў Святаслаў Чарнігаўскі.

— Пракляты ізгой, — накінуўся ён на Усяслава. — Сядзі ў сваім балоце і не дыхай. Ды і ў балота ты болей не вернешся.

Усяслаў нічога не сказаў яму. Абвёў позіркам раскошную велікакняжую апачывальню, дзе ўсё, да самай дробязі, было створана для ўцех пешчанага сытага цела, успомніў цёмны брудны поруб і зразумеў, што яго наўмысна прывялі не куды-небудзь, а сюды, каб ашаламіць і адначасова прынізіць гэтым бліскам, гэтым святлом і цяплом.

— Ісакі! — паклікаў ігумен Феадосій. З-за шырмы адразу ж вытыркнуў галаву юродзівы.— Ідзі сюды, — пальцам, нібы сабачку, паманіў яго ігумен.

Ісакій на пальчиках бясшумна выбег з-за шырмы. Віно, у якое быў падмешаны мак і цёртыя карэнъчыкі сушаных рамейскіх траў, разружовіла і адурманіла яго. Востры бляск быў у чорных вочках. Юродзівы пачаў кружыцца вакол полацкага князя, кідаючы на Усяслава кароткія праніzlівые позіркі з-пад рукі, нібы разглядваючы нешта далёкае, недасяжнае. Раптам Ісакій рэзкім рухам сарваў, скінуў з сябе чырвоную кашулю, бліснуў худым белым целам. Да гэтай старэчай скуры ніколі не дакранаўся сонечны прамень, і яна ззяла, як снег. Ісакій дзіка ўскрыкнуў, крутнуўся на правай пятцы, упаў, адразу ж усхапіўся, і ўсе ўбачылі, як у яго на грудзях на сінявата-белай скуры ўспыхнуў чырвоны крыавы крыж. Феадосій і Яраславічы, хоць яны і чакалі гэтага, ведалі пра гэта, міжволі ўздрыгнулі. Позіркі ўсіх былі скіраваны на крыж. Якая сіла запальвала яго? Чаму Бог паміж мноства людзей абраў нікчэмнага Ісакія?

Юродзівы тым часам усё болей узбуджаўся, пырскаў слінай, куляўся цераз галаву, выў. На кісцях рук у яго выступілі яркія крыававыя плямы, якраз на тым самым месцы, дзе Хрысту, прыбіваючы да крыжа, пранізлі цвікамі плоць.

— Бачу! Бачу! — раптам закрычаў Ісакій. Ён дзіка зарагатаў, паказаў пальцам на Усяслава.

— Поўсць на сэрцы ў яго бачу! Поўсць! Дзе агонь? Спаліце гэту звярыну ю поўсць!

— Няшчасны стары, — ціха сказаў Усяслаў. — Чым яны апойваюць цябе? У тваёй галаве звілі гняздо гадзюкі.

Юродзівы захістаўся, выкаціў вочы, выгукнуў нешта незразумелае і упаў. Рында Цімафей адразу ж мякка падхапіў яго падпашкі, пацягнуў з апачывальні. Юродзівы быў як нежывы.

— Божы і княжы суд будзе табе, — сказаў полацкаму князю Ізяславу. — За зло сваё кару прымеш.

— А перад гэтым манахі Арцёмій, Улеб і паслушнік⁴ Андрэй дапытаюць цябе, — асяніў Усяслава святым крыжам ігумен Феадосій. Рука ў ігумена была празрыста-жоўтая, быццам вылепленая з воску....

Частка III

Аб чым рассказаў Усяслаў манахам і паслушніку Андрэю

Мы, чарняцы святога Пячэрскага манастыра Арцёмій і Улеб і паслушнік святога Пячэрскага манастыра Андрэй, сведчым, што з вялікім страхам і вялікай душэўнай трывогаю прыйшлі да полацкага князя. Ён пачаў жаліцца, што не хоча жыць у велікакняжым палацы, а хоча як найхутчэй вярнуцца ў поруб, да сваіх сыноў. Ён сказаў нам, што апошнія ночы не бярэ яго сон і толькі ў порубе, разам з сынамі, мог бы ён спакойна звесці вочы. Але не ў нашай гэта ўладзе рашаць, дзе жыць полацкаму князю. Калі мы сказалі князю аб гэтым, ён пагаядзеў на нас грозна і пранізліва, і доўга страх у сэрцы і ў жываце ў нас варочаўся цяжкім халодным каменем.

Нам трэба было выведаць, ці не хварэе полацкі князь якой-небудзь хваробай, чалавек ён ці д'ябал, што прыняў воблік чалавека. Шчыра памаліўшыся Богу, мы ўмацаваліся святой вераю, бо толькі вера дапамагае рабам Божым разгадваць любыя таямніцы. Яна як той магутны вецер, што пранікае да самага марскага дна.

Цела ў князя чыстае, белае, здаровае. Няма той смуглівасці, якой вызначаюцца полаўцы або рамеі. На грудзях, зредзі на спіне расце ў яго цёмны густы волас. На целе ў князя мы налічылі чатыры шрамы ад удараў мяча і дзве даўно загоенныя сінія раны — гэта ягоную скuru калісьці папарола кап'ё. Але самае дзіўнае тое, што Усяслаў носіць на сабе, ніколі не зымаючы, пояс. Мы на свае вочы бачылі гэты пояс, краталі рукамі. Шырынёй ён будзе з паўпядзі, сшыты з белага льнянога палатна. У поясে тым носіць полацкі князь яйна, або, як яшчэ кажуць, кашулю, у якой час ад часу з'яўляюцца на свет дзецы з мацярынскага чэрыва. Калі мы спыталіся, навошта ён носіць на сабе гэтае яйна, Усяслаў адказаў, што так парайлі ягонай маці полацкія вешчуны і што мацярынскае яйна дае сілу. Хрысціяніну, на наш разум, выпадае насіць толькі святы крыж — адзін ён ахоўвае душу чалавечую на жыццёвых дарогах. Усе ж амулеты і аброгі — дзікае паганства. Але полацкі князь цвёрда сказаў, што кожны чалавек павінен мець свой шчыт і што ягоны шчыт — мацярынскае яйна.

Усяслаў восьмі вяршкоў росту⁵, пастава прыгожая, ходзіць хутка, лёгка. Сілу ў целе мае незвычайную, можа скідваць з сябе ланцугі, можа, паклаўшы на калена, пераламаць тоўсты драўляны слуп. Вочы мае шэрыя, вялікія. Пагляд гэтых вачэй такі пранізлівы, што амаль ніхто не можа яго вытрымаць. Чалавечая душа быццам згінаецца пад такім паглядам. Позіркам сваім князь можа здымамаць боль і спыняць кроў.

На галаве ў князя, лявей цемені, ёсць невялікая ямінка, след ад даўняга цяжкага ўдару. Князь кажа, што яшчэ ў маленстве яго стукнуў капытом неаб'езджаны конь. Але гэта ямінка можа быць адмечанай, знакам д'ябла, які прысутнічае пры нараджэнні кожнага дзіцяці і таго, каго ўпадабае, меціць сваім кіпцюром.

Норавам князь вясёлы, жвавы, але часам находзіць на яго сум, ды такі горкі, што князь аж плача. Як вядома, д'яблы таксама плачуць, але іхнія слёзы буйнейшыя, чым у людзей, і не такія салёныя. Здаецца нам, што полацкі князь плача сапраўднымі чалавечымі слязымі.

Як нам і было загадана, мы з усёй асцярогаю і пачцівасцю выпытвалі ў князя пра ягонае жыщё ад самых першых дзіцячых дзён. Ён ахвотна расказваў. И хоць кажуць, што вяроўка добра доўгая, а размова кароткая, мы слухалі князя некалькі начэй запар. Ён чамусьці любіць расказваць ноччу. З прыходам цемры ажывае, весялее, а ўдзень, калі свеціць і грэе сонца, робіцца млявым і як бы сонным. Гэта, як мы думаем, таксама хітрыкі д'ябла, бо ў д'яблаў хоць і маецца кроў, але не цёплая і не чырвоная, а сінявата-белая. Гэта начная халодная кроў, і толькі месячныя промні могуць злёгку нагрэць яе.

Вельмі любіць Усяслаў свой Полацк, Полацкую зямлю. Нам жа дзіўна рабілася, што столыні Кіеў, дзе ступала нага самога апостала Андрэя, не вельмі радуе яго. Ён сказаў: «Добры горад, але Полацк лепшы». Адзін з нас, чарнец Улеб, быў на зямлі палаchan. Гэта халодны і глухі край. Небасхіл там закрыты лясамі і ўзгоркамі, балоты кажухом пакрываюць зямлю. Хіба можна Полацку раўняцца з Кіевам?

Полацкі князь вельмі адважны і дужа горды. Кажуць, і мы цвердзім гэта, што ён ні перад кім не схіляе галаву. Гэта дзівіла нас. Вию чалавечую Бог і зрабіў мяккай, каб яна магла гнуцца, каб яе мог узяць меч адплаты і помсты. Але Усяслаў сказаў нам аднойчы, што ў чалавека, з усіх ягоных частак цела, галава бліжэй за ўсё да неба, да сонца, да Бога і, схіляючы галаву, мы аддаляемся ад Хрыста. Кашчунныя неразумныя слова! Чалавек жа і створаны Богам дзеля таго, каб жыць у вечнай пакоры. Мы згодны з князем толькі ў tym, што галава чалавечая, дом душы, нездарма ўзнята Тварцом вышэй усяго. Ніжнія ж часткі цела, як вядома, створаны д'яблам, і іх патрэбна караць жорсткім пастом і няспыннай малітваю. У полацкага ж князя гэтыя самыя часткі дужа адметныя, і ён, як мы зразумелі, ніколі не караў іх пастом. Грэх, вялікі грэх!

Хоць Усяслаў і хрысціянін і хоць ён збудаваў у Полацку дом божай мудрасці — Сафію, мы пераканаліся, што набажэнства ягонае знешніе, падманнае. Гэта як залатыя порты на брудным целе. Паганец ён, упарты паганец. Нездарма на Полацкай зямлі шмат ведуноў і шаптуноў, і сёння яшчэ там у лясах і на курганах нязгасна палаюць паганскія каstry. Не ўвайшоў святы Божы праменъ у князеву душу, толькі скуру апёк.

Расказваў нам Усяслаў, што да яго ў Полацку прыязджалі з Рыма папскія легаты, і хацелі гэтых легаты ўсіх палаchan ад Канстанцінопаля і Кіева, дзе гарыць свято ісціннай праваслаўнай веры, адхіліць. Ды выгнаў князь легатаў. Вялікая хвала яму, бо пасля расколу Божай царквы на Заходнюю і Усходнюю толькі Усходняя царква найбольш даспадобы Хрысту. И ўсё-ткі вельмі мала хрысціянская

ў князевай души. Паганства ў ёй буяе. Скруха-шкадоба грызла нас, калі мы ўбачылі гэта, бо Хрысту патрэбны добрыя мячы, а полацкі меч адзін з найлепшых.

Верыць князь у Сварога і Дажджбога. Верыць, што Пярун трymae маланкі, як сакалоў, на сваім рукаве. Верыць ён у Рода, Любчыка, Жыценя і ў Макошу, якая дапамагае жанчынам стрыгчы авечак і прасці кудзелю. Чулі мы ад яго і пра Семаргla, уладара падземнага свету, дзе знаходзяцца косці продкаў і карэнні дрэў і травы. Скрушна нам, бо душа князева блукае ў цемры.

Не любіць ён Уладзіміра Святога, які, пачуўшы голас Божы, загадаў біць бізунамі і скінуць з дняпроўскіх кручаў у ваду ўсіх драўляных паганскіх ідалаў-балваноў. Усяслаў перакананы, што не хрысціянства было першапачаткам веры на нашых землях, што нашы прадзеды мелі сваю, не горшую, чым хрысціянства, веру і, скінуўшы ў Дняпро ідалаў, мы здрадзілі прадзедам. Калі мы спыталіся ў яго, няўжо ён кавалак дрэва лічыць богам, полацкі князь кашчунна адказаў, што тая выява, той чалавечы твар, які мы малюем на дошках і палатне, таксама не бог. Тады мы пачалі горача пераконваць яго, а брат Улеб нават плакаў, прыгаворваючы: «Няўжо ты, князь, не бачыш і не чуеш Бога?» — «Поле бачыць, а лес чуе», — з незразумелай усмешкай вымавіў полацкі князь. Мы ўсе ўтрох ablіseя слязьмі і гатовы былі плакаць ад ютрані да вячэрні, пакуль Божы дзень плыве, але Усяслаў здзівіўся: «Чаго вы плачаце? Каго вы шкадуеце? Мяне? Дык я полацкую Сафію пад неба ўзвёў. А што зрабілі вы?» — «Мы Богу молімся», — выгукнулі мы. «Ну й маліцесь, а я хачу спаць», — сказаў Усяслаў і адварнуўся ад нас.

Але часам Бог уваходзіць у ягоную душу, і ён страсна моліцца, і вочы гараша незямным святым. Радасна было нам глядзець на яго такога.

Як бы з дзвюх палавінак злеплены гэты князь, і цяжка ўгадаць, якой палавінаю свайго сэрца ён да Бога павернуты. «Бывае зло не ад злога, а зло ад добра, — сказаў ён нам. — Лепей вораг, чым сябар. Вораг бярэ волю, сябра — душу». Незразумелыя цёмныя слова. Душу нашу бярэ Бог, адзіны ён і ніхто болей.

Па ўсім відно, што чытаў полацкі князь шмат пергаменаў і святых кніг, якія ад рамеяў да нас ідуць і ў нас пішуцца. Ведае ён пра Зеўса, Юпітэра, Брахму, Вотана, Магамета, Майселя. Шмат чаго ён ведае, але здалося нам, што, каб меней ён ведаў, было б для яго і для нас лепш. Адзін Бог павінен ведаць усё.

Любіць полацкі князь блакітны колер, і гэта нас усцешыла, бо залаты Божы прастол нябесным сонечным блакітам абмываецца. І Божая рака Іарданъ таксама блакітная, хоць і цячэ ў вогненнай пустыні. Яшчэ любіць ён восеніскія лясы, чырвонае лісце на дрэвах, срэбны лядок на лужынах, змрок чорных ельнікаў, холад, шэрую траву, з якой, як гарох, сыплюцца павукі, калі кранеш яе нагою. Што ж, ўсё гэта таксама божае, але самотная душа ў чалавека, які любіць такое.

Пра маленства сваё з неахвотаю ён расказваў. Здаецца нам, што невясёлае было яно, хоць бацьку свайго, полацкага князя Брачыслава, і сёння ўспамінае Усяслаў з вялікай любоўю. На парубежжы давялося жыць яму, там, дзе крывічы з

Ліб'ю, Зімегалай і Чуддзю суседзяць. Але пра сечы, якіх шмат яшчэ малым пабачыў, не ўспамінае князь. Кроў рэкамі цякла... Людзі ў կрыві купаліся... Здалося нам, што, каб яго воля, Усяслаў рэдка б выцягваў з похваў меч.

Асабліва перажывавае князь, што з-за яго калісьці пасеклі на кавалкі і спалілі драўлянага ідала-балвана. У маленстве гэта было. Сядзельнічы Ярун, што служыў полацкаму князю Брачыславу, патаемным паганцам быў, хоць і насіў святы крыж на шыі. У цёмным лесе, на глухім балоце разам з такімі ж самымі паганцамі агіднаму ідалу маліўся. Княжыча Усяслава гэты сядзельнічы моцна любіў і адкрыў яму сваю тайну. Усяслаў жа пра ўсё бацьку расказаў. Дзеці даверлівія, мозг у дзяцей, як зялёны яблык. Наляцелі княжыя грыдні на гэта лясное балота, пасеклі сякерамі і мячамі ідала, сядзельнічага Яруна хацелі засекчы, ды той уцёк. З того часу па сённяшні дзень князь Усяслаў сябе ўпікае. Дзіўна было нам чуць ад яго такое. Кожнага, вядома, свой чарвяк точыць, але навошта ж з-за гнілога дрэва, з-за ідала сябе караць? Адзіная дарога ўсім ідалам — у агонь. І правільна зрабіў Усяслаў, што адкрыў бацьку пагансскую таямніцу.

Хто ж ён, Усяслаў? Чалавек ці д'ябал? Знешне ён чалавек і боль адчувае сваім целам, як усе людзі. Калі полымя свечкі дакранулася да ягонай рукі, ён зморшчыўся. Яму вядомы голад і смага, сум і страх. Ён любіць сваіх дзяцей, не раз мы чулі, як полацкі князь шэпча ў час малітвы: «Сыны мае...» Ні дымам і ні сераю ён не пахне. Як мы ўжо казалі, цела ў яго чыстае, белае, а калі б ён быў слугою Люцыпара, мы б знайшлі на ягонай скурый сляды ад падземнай копаці і сажы.

А іншым разам на Усяслава дзікае шаленства находзіць. Крычыць ён, што расквітаецца з Ізяславам за свае пакуты, за сваю крыўду, гаворыць, што ягоная дружына не панішчана, чакае князевага слова і знаку ў дрымучых полацкіх лясах. Ад яго ж мы пачулі, што ў самім Кіеве, на Брачыслававым падвор'і, ёсць людзі (і нямала такіх людзей), якія Палацку верныя. Трэба, думаецца нам, усіх людзей гэтых схапіць, закаваць у жалезы і ў поруб кінуць.

З вялікай асцярогаю выпытвалі мы ў князя, ці не звязаны ён патаемна з ляхамі, уграмі або полаўцамі. Пра ляхаў і уграў Усяслаў змоўчаў, быццам не пачуў нашых слоў, а пра полаўцаў сказаў адно: «Мы не полаўцы, мы палачане». Як разумець такое? Палачане нашы браты па славянству. Полаўцы ж пакуль незнёмы, чужы народ, які ўварваўся ў руськія⁶ стэпы. Можа, гэта хацеў сказаць полацкі князь?

Шкада яго робіцца. Хоць і вораг ён Кіеву, але ж адной з намі կрыві. Ягоны б меч нашым верным саюзнікам зрабіць. Ды Усяслаў не з тых, хто лёгка прыручаецца. Не раптанае авечка полацкі князь, а сапраўдны лясны тур. Трэба спілоўваць яму рогі, а як, мы не ведаем.

Ужо восень пачынаецца. Птушкі крычаць восеньскім голасам. У лясах над Дняпром вецер-лістадзёр шуміць. Над Кіевам халоднае неба. Усяслаў сумны і

маўклівы сядзіць у нашай цеснай келлі, якая асвятляеца і саграваеца адной свечачкай.

Незразумелы страшны чалавек. Святы божа, выратуй столъны Кіеў ад такіх людзей!..

СЛЕД ВАЎКАЛАКА

Раздел другі

Частка I

*На дубах маладых
Вечер плаич свой павесіў.
Шэпт... Маўчанне... Уздых...
Нехта ходзіць па лесе.*

Белавалод ішоў да Ульяніцы. Было яму васемнаццаць сонцеваротаў, і быў ён лёгкі, спрытны, дужы, адважны. Шолах лісцяў палохае зайца, палахлівы чалавек дрыжыць ад бясплотнага ценю, а Белавалод нічога не баяўся, таму што ішоў ён да сваёй кахранкі.

Трэцяе лета рабіў Белавалод унотам¹ у ювелірнай коўніцы менскага залатара Дзяніса. Вучыў яго Дзяніс пісаць вадкім золатам па медзі, вучыў з меднага, залатога і срэбнага дроту рабіць пярсцёнкі і колты. У коўніцы пахла воскам, з якога рабілі формачкі для адліўкі матрыц, пахла дымам і драўняным вугалем і заўсёды дробненька грукацелі малаточки і зубільцы. На літую сталёвую матрыцу, якая ўжо мела неабходны малюнак-узор, Белавалод накладваў ліст медзі або срэбра, прыціскаў ліст круглай свінцовой падушкаю і асцярожна лёгка біў па ёй драўляным малатком.

— Не спяшайся, не май цяжкую руку, — пільна сочачы, гаварыў Дзяніс. Густыя чорныя валасы тапырыліся над смуглым ілбом залатара, настырна лезлі ў очы, і ён перахопліваў, прыціскаў іх тонкім скуранным раменъчыкам,

Рука ў Белавалода была моцнаю, але лёгкаю, метал слухаўся яе. Неўзабаве на сляпой роўнядзі металу, як жывыя, з'яўляліся туры і мядзведзі, вясёлыя зайцы, рахманыя бабры і нават гнуткія хутканогія гепарды, якія жывуць у паўднёвых краях і якіх князі і баяры любяць браць на свае ловы разам з сабакамі і сокаламі. Было найвялікшай радасцю ўбачыць, як глядзіць на цябе зроблены тваймі рукамі

тур, і столькі ў ім сілы, дзікай злосці, руху, што здаецца, вось-вось пачуеш нізкі сядзіты рык, хрусне ельнік пад цяжкім нагамі.

Але нядаўна з'явілася ў Белавалодавым жыщі чарнавокая Ульяніца, і ён мо ўпершыню адчуў і зразумеў, што, апроч золатакавальства, ёсьць на зямлі яшчэ адно шчасце, салодкае, пякучае. Кожны вечар ён выходзіў за гарадскі вал і спяшаўся да сваёй Ульяніцы. Вось і сёння, як толькі вечаровае сонца зачапілася за пушчу і белы туман разліўся ў лугах, малады унот кінуў-рынуў усе свае справы і пашыбалаў на тое месца, дзе Менка ўпадае ў Пціч. Там яго, як звычайна, чакала Ульяніца. На лёгкім чоўне яна прыплывала з пушчы.

Менск, нядаўна шумны, людны, быў мёртвым горадам. Некалькі дзесяткаў чалавек жыло тут. Людзі, як знясіленыя, абкураныя горкім дымам пчолы, млява корпаліся, кешкаліся на сваіх папялішчах, выкопвалі з чорных вуголляў посуд, рознае гаспадарскае начынне, якое ацалела ад агню. Усё гэта яны звязвалі ў вузлы і, перахрысціўшыся, глянуўшы ў апошні раз на сваю зямлю, пакідалі яе, пакідалі зруйнаваны горад. Большаясць мянян кіраваліся на ўсход, туды, дзе на сутоку Нямігі і Свіслачы набіраў сілу новы горад.

З вялікім сумам глядзеў на ўсё гэта Белавалод.

Яраславічы, усчайшы вайну з полацкім князем Усяславам, знішчылі Менск да апошняга карэнъчыка, разбілі Усяслававу дружыну на Нямізе, дзяцей і жанчын пагналі ў Kieў. Залатар Дзяніс таксама паплёўся з палонам, так і не ўбачыўшы напаследак свайго унота, які ацалеў выпадкова — падчас штурму горада ездзіў у нізоўе Пцічы па крычнае жалеза.

Гарадскога вала не было — яго скапалі па загаду Яраславічаў. Замест уязной брамы з дубовай вежаю тырчалі з чорнай зямлі абсмаленыя, з'едзеныя агнём бярвенні. За Менскам а сразу пачыналася поле. Дый сам ён быў полем, безгалосы, страшны, засыпаны галавешкамі.

У невясёлым одуме ішоў Белавалод па беразе Менкі. Блакітная плашчаніца ракі нягучна струменілася на зыходзе летняга дня. Мякка ўспыхвалі на ёй вечаровыя промні.

Ульяніцы на ўмоўленым месцы не было. Белавалод сеў на траву, абшчапіў галаву рукамі, знерухомеў. Менка і Пціч, зліўшыся ў адну раку, борзда беглі на поўдзень, у пракаветныя пушчы і балоты. Хмары на заходній палове неба здаваліся доўгімі, тонка нарэзанымі лустрамі чырвонага мяса.

Чаму так баліць душа? Чаму не прыходзіць унаучы сон і ўся ноч, як бясконцая дрогкая дарога, па якой пакутліва плывеш-едзеш, ні на імгненне не заплюшчваочы вачэй?

З самага маленства ён жыў сіратою, бацьку і маці помніў цьмяна. Цяжка сказаць, што было б з Белавалодам, магчыма, пайшоў бы ён за закупам да якога-небудзь багатага баярына, але сустрэўся залатар Дзяніс, абагрэў, прылашчыў, узяў у сваю майстэрню. Дзяніс не меў дзяцей, не ўдалося ў свой час звіць сямейнае

гняздо, ужо думаў век дажываць у самоце, ды ўбачыў аднойчы русагаловага бледнага хлопчыка, што спаў у траве за гарадскім валам. Уздрыгнула сэрца, прыпыніўся Дзяніс, глянуў на спакутаваны прыгожы твар, па якім бегалі трывожныя цені. Хлопчык, адчуўшы позірк чужога чалавека, адразу прачнуўся, усхапіўся на ногі.

— Хто ты? — спытаўся залатар.

— Белавалод. У хрышчэнні — Барыс, — адказаў спалоханы хлопчык.

— Адкуль ты?

— З пушчы. Адтуль, — хлопчык вяла махнуў рукою. Рука была празрыстая ад шматдзённага голаду.

— Чый жа ты?

— Нічый. Адзін жыву. Бацьку і маці Бог забраў.

З таго дня пачалі яны жыць разам, і замест бацькі стаў Дзяніс Белавалоду. Карміў, вучыў, вялікую здольнасць убачыўшы ў сваім щасліва напатканым сыне. І вось няма Дзяніса. І Менска няма, ляжыць у халодным попеле. І толькі неба над галавой і цёмныя дрымоткія пушчы наўкола — птушка ягадзіну не можа пранесці праз гушчар.

— Белавалод! — пачуўся раптам звонкі дзвячоны голас. Унот усхапіўся на ногі, твар засвяціўся радасцю, вочы заблішчалі.

— Ульяніца! — крыкнуў ён. — Дзе ты бавілася? Хутчэй плыవі сюды!

Прыгожая цёмнавалосая дзяўчына, стоячы на поўны рост у лёгкім лубяным чоўніку, рашуча і ўпэўнена падграбала доўгім кляновым вяслом. На галаве ў яе зіхцеў металічны абручык, на смуглых руках успыхвалі сінія і зялёныя шкляныя бранзалеты.

Белавалод не дачакаўся, скокнуў у ваду, вынес Ульяніцу на бераг. Яны ўпалі ў густую траву, пачалі цалавацца. Нейкая пушыстая казытлівая травінка як знарок успырхнула між іхнімі вуснамі. Яны цалаваліся праз травінку.

— Чакаў мяне? — паклала галаву Белавалоду на грудзі, зірнула знізу ўверх чорнымі прамяністымі вачымі Ульяніца.

— А няўжо ж... — усхалявана адказаў Белавалод і зноў памкнуўся пацалаваць дзяўчыну.

— Човен рака панесла! — раптам крыкнула Ульяніца. Лубяны чоўнік, танцуючы на хвалях, шпарка аддаляўся ад берага. Белавалод хацеў быў кінуцца ў Пціч і дагнаць уцекача, бо быў някепскім плыўцом, але Ульяніца мякка паклала яму руку на плячо:

— Няхай плыве... Значыць, так трэба, Вадзянік яго забраў.

— Я табе новы зраблю, — сціснуў каханку ў моцных абдымках Белавалод. Толькі цяпер ён заўважыў, што Ульяніца надта сумная, нязвычная, ціхая. Ён асцярожна, паклаўшы далоні ёй на шчокі, наблізіў яе твар да свайго, запытаўся дрогкім голасам:

— Што з табой?

І чакаў, халадзеючы душою, што скажа Ульяніца нешта дужа непажаданае, страшнае, ад чаго, як тонкае дрэўца, адразу ж зломіцца ягонае жыццё. «Ды ці каҳае яна мяне?» — з жахам падумаў Белавалод. Гэтая думка аглушыла яго. Сам ён не мог уяўіць свайго жыцця без Ульяніцы. Яна была ўсім — зямлёй і небам.

— Аднаго цябе каҳаю, Белавалодка, — горача, пераходзячы на шэпт, быццам нехта мог падслухаць, загаварыла Ульяніца. — Без цябе мне няма жыцця. Ды бацька...

— Што сказаў твой бацька? — амаль крыкнуў Белавалод. Ён толькі два разы на менскім торжышчы, і то здалёку, бачыў яе бацьку, ратайнага старасту з вотчыны баярина Цвёрдаслава. Бацька Ульяніцы Кандрат быў гарбаваты, доўгабароды.

— Хоча аддаць мяне за радовіча Анісіма, — усхліпнула Ульяніца. Яна заўсёды была вясёлая, гарэзлівая, і гэты яе ўсхліп як нажом разануў Белавалода.

— А ты? — пабляднеў ён. — Ты хочаш выйсці за радовіча?

Яна глянула на яго і быццам да крыжа прыбіла сваім позіркам.

— Лепш смерць, — сказала яна.

— Тады пойдзем, — схапіў яе за руку, пацягнуў за сабою Белавалод.

— Куды пойдзем?

— У Менск. Да мяне пойдзем.

Яны хуценька пайшлі ўздоўж берага. Вечаровы густы змрок браў наваколле ў сваю абладу. Ульяніца трymалася за Белавалодаву руку, трymалася мякка і пяшчотна, і гэты яе ласкотны дотык хваляваў унота.

У мёртвым горадзе не было ні агенъчыка. Яны прайшлі праз разбураную спаленую браму і спыніліся ў здзіўленні. Мноства буслоў, белых прыгожых птушак, паважна хадзіла па апусцелай цёмнай вуліцы. Быццам баяры ў багатых белых кажухах сабраліся на сваё веча.

— На щасце, — прашаптаў Белавалод. — Щасце ў нас з табою будзе, Ульяніца.

Ульяніца прытулілася да яго, і яны застылі, замерлі, гледзячы на нетаропкіх величных птушак. Здавалася, буслы свецяцца ў цемры. Вось адзін з іх, напэўна, важак, узляцеў, шырока махаючы крыламі. За ім узніліся ў вечаровае неба іншыя. Вострыя белыя абрывы птушак раставалі ў змроку. І Белавалод раптам зразумеў: душа мёртвага горада назаўсёды аддятае з гэтых мясцін. Будуць новыя гарады, будуць шумныя торжышчы, будуць цэрквы і палацы, а гэтага горада ніколі ўжо не будзе. Бывай, горад на Менцы.

Белавалод з усхваляванасцю і страхам глянуў на Ульяніцу. Дзяўчына неадрыўна пазірала на птушак, і твар яе быў зацемнены і трывожны. Аб чым яна думае? Яна таксама некалі адляціць назаўсёды, і след яе пяшчотнай нагі засыплецца пяском на берагах Менкі. Не адлятай, мая харошая! Будзь са мною. Ідзі поруч па гэтай ласкавай і грэшнай зямлі.

— Ульяніца, — ціха сказаў Белавалод, — прашу цябе, як бы нам ні было цяжка і тужліва, запомні гэтых птушак.

Яна здзіўлена глянула на яго, потым зразумела, уся ўспыхнула, засвяцілася, згодна кіўнула галавой.

Майстэрня Дзяніса, у якой жыў Белавалод, была даволі прасторнай паўзямлінкаю, зрубленай з тоўстых сасновых бярвенняў. Унутры яе раздзялялі на дзве паловы вертыкальна паставленыя брусы. Перагардка з брусоў не даходзіла да столі. У той палове майстэрні, у якую яны трапілі адразу з вуліцы, стаяла вялікая, злепленая з чырвонай гліны і палявых камянёў печ. У сцяне насупраць печы было прасечана валакавое акно для дыму. Побач з печчу Ульяніца ўбачыла выкананую ў глінабітнай падлозе яму, да краёў напоўненую белым рачным пяском. Такім пяском пасыпаюць падлогу ў час макрэчы і дажджоў. У другой, чыстай палове майстэрні падлога была вымашчана з шырокіх асінавых дошак. Уздоўж сцяны Дзяніс у свой час наштукуваў прасторныя палаткі, зацягнутыя бабрынымі і ваўчынымі шкурамі. На сценах віселі адпаліраваныя іклы дзікоў, ласіныя рогі, рознакаляровыя пацеркі з бурштыну і шкла, маткі меднага і срэбнага дроту, прыгожа аздобленыя рамяні і бляхі для конскай збрui, стрэлы з металічнымі і касцянымі наканечнікамі.

Ульяніца здзіўлена азіралася наўкола, сказала:

— Багата жывеш, Белавалод.

— Дзянісава гэта багацце, — нявесела прамовіў Белавалод. — Як разор у Менску быў ад Яраславічаў, паспелі мы ўсё закапаць у яму ў істопцы.

— Дужа шкадуеш Дзяніса? — спыталася Ульяніца.

— Радней за бацьку мне быў. Вучыў добраму, як жа такога чалавека не шкадаваць? Усё б аддаў, каб з палону яго вызваліць.

Белавалод падышоў да Ульяніцы, мякка прыгарнуў яе да сябе, схаваў твар у шаўкавістых дзявочых валасах. Абое змоўклі. Маўчаў панылы зруйнаваны горад. Толькі недзе за Менкаю выў здзічэлы сабака. А можа, гэта быў воўк-людаед, якіх, па чутках, шмат развялося ў навакольных пушчах.

— Не страшна табе тут аднаму, Белавалод? — дрогкім голасам спыталася Ульяніца.

— Страшна, — шчыра прызнаўся Белавалод. — Галаўнікі ў горад прыходзяць, нават ночы не чакаючы. Усё ў людзей да апошняй ніткі бяруць. Ёсьць, кажуць, у гэтых галаўнікоў і свой ваявода — Іван Вогненная Рука.

— Вогненная Рука? — уздрыгнула Ульяніца. — Якое жахлівае імя!

Яна прыціснулася ўсім сваім целам да унота. Ён пачаў цалаваць яе, і Ульяніца адказвала на пацалункі, адказвала з маладой страсцю і ўсхваляванасцю.

— Ці кахаеш ты мяне? — перарывістым шэптам запытаўся Белавалод.

— Кахаю. Пайду за табою, як нітка за іголкай. Але цяжка мне, любы, ой як цяжка! Радовіч сватоў шле. Ратуй мяне, Белавалод.

Ульяніца заплакала, і яе нечаканыя, такія горкія слёзы страшэнна ўразілі унота. Ён стаяў як спапялёны маланкаю. Ён не ведаў, што трэба рабіць у такіх выпадках, і толькі асцярожнай рукою выщіраў слёзы са шчок і вачэй каханай. Раптам ён, як бы нешта ўспомніўшы, схапіў сталёвую сякеру, што, захліснутая скураной пятлёю, вісела на драўляным круку, хуценька стаў на калені, пачаў аддзіраць з падлогі дошку, крайнюю ад сцяны.

— Што ты робіш, Белавалод? — разгублена запыталася Ульяніца.

Але ён, не адказваючы, з пранізлівым рыпеннем ададраў дошку. Пад падлогаю была невялікая ямка-паграбок. Белавалод, трасянуўшы доўгімі русымі валасамі, нахіліўся амаль па самыя плечы ў гэты схоўны паграбок і дастаў з яго лубяны кораб з прыгожай, сплещенай з жоўтага дроту накрыўкай. Ён узніяўся на ногі і з радасным бліскам у блакітных вачах падаў кораб Ульяніцы.

— Бяры.

— Што гэта? — здзівілася дзяўчына.

— Адчыні накрыўку, убачыш.

Ульяніца асцярожна, палахліва, быццам з кораба магла выпырнуць птушка або ўдарыць вострай драпежнай галоўкаю гадзюка, адчыніла накрыўку і войкнула ад здзіўлення і захаплення. На чырвонай аксамітнай падушачцы ляжала яркае і вельмі багатае нагруднае жаночае ўпрыгожанне. Тры бляхі ў выглядзе вясёлых рыбак былі скручены з танюсенькага срэбнага дроту і напаяны на залатую аснову. Вочы рыбак, луску, плаўнікі ювелір зрабіў з найдрабнейшых залатых зярнятаў. Рыбкі злучаліся паміж сабой абручыкам з чырвонай медзі. На абодвух канцах упрыгожання меліся круглыя залатыя фібулы, каб нашпільваць яго на тканіну.

Белавалод, задаволены тым захапленнем, якое ззяла ў чорных вачах Ульяніцы, сказаў:

— Гэтых рыбак я злавіў у Менцы.

— Як жывыя, — любуючыся рыбкамі, ціха прамовіла Ульяніца, потым зірнула на Белавалода з недаверам: — Няўжо ты сам іх зрабіў?

— Сам, — з ганарлівасцю кіунуў галавою Белавалод. — Амаль тры гады рабіў. Уначы яны мне сніліся. Кожны унот у час вучобы ў золатаўкаўля павінен сваё ўменне паказаць, змайстраваць нешта такое, каб нават стары настаўнік вохнуў. Шэдэўрам гэта між рукадзельнымі людзьмі завецца.

— Як жывыя, — зноў паўтарыла Ульяніца.

— Шкада, што Дзяніс іх не пабачыў, маіх рыбак, — пазмрачнеў Белавалод.

— Стараўся я дужа. Для свайго настаўніка стараўся, парадаваць яго хацеў. Няма Дзяніса, і я табе рыбак аддаю. Вазьмі, Ульяніца.

Ён асцярожна выняў з кораба свой уноцкі шэдэўр, нашпіліў яго на белую льняную сукенку Ульяніцы.

— Ты што, Белавалод? — заружавелася, успыхнула дзяўчына, і было відно, як прыемна ёй атрымаць такі нечаканы, такі прыгожы падарунак, бо спакон веку

ўсе дочки Евы, князёйны яны або чалядніцы, любаць прыгожае і нечаканае. Але, парадаваўшыся, Ульяніца ўздыхнула і пачала павольна сашпільваць рыбак з грудзей.

— Не трэба, — адвёў яе рукі Белавалод. — Як я рабіў, пра цябе ўвесь час думаў. Твой твар між рыбак мне бачыўся. Будзь жа гаспадыняю майго шэдэура.

Ён казаў з такою страсцю, з такім замілаваннем, што рукі Ульяніцы міжволі пацягнуліся да ягонай шыі, аблілі гэтую смуглую маладую шыю, потым пачалі лашчыць ягоныя скроні і бровы. Чорныя вочы набліжаліся, падплывалі да сініх Белавалдавых вачэй, і быў у тых вачах нясперны бліск, туманны агонь, шаўкавістая мяккасць травы, пералівістасць і таемнасць глыбокай азёрнай вады.

Белавалод асцярожна і ў той жа час моцна ўзяў кахранку на рукі, паклаў яе на туравую шкуру, сам лёг побач. У іхніх грудзях ужо білася адно сэрца. Усёй сваёй істотай ён адчуваў пяшчотную, пакорлівую мяккасць валасоў, адчуваў маленкія, але цвёрдыя пальцы яе ног, што наструнена дакрануліся да ягоных, затрапяталі.

Уначы над Менскам зашаптаў дождж, тысячы светлых кропель паляцелі, пасыпаліся на зямлю, на попел, на чорныя галавешкі. Кожная нябесная кропля прабівала малюсенькую дзірачку ў попеле, і ў гэтыя дзірачки праторкваліся, прагна глядзелі ў цёмнае неба вострыя зялёныя лёзы травінак.

У горадзе, які не меў ні ахоўнага вала, ні дружыны, які ўжо амаль памёр, заставацца было небяспечна. Белавалод з Ульяніцу вырашылі дабірацца да сутоку Нямігі і Свіслачы, дзе ў парубежным умацаванні Полацкай зямлі асеў шмат хто з мянян. Ісці трэба было попрышчаў пятнаццаць, праз пушчу. Амаль да паўдня яны звязвалі ў хатулі, запіхвалі ў торбы і мяшэчкі залатарскі струмант і ўсё тое, без чаго нельга было абысціся ў іхній будучай гаспадарцы. Ульяніца рабіла ўсё спорна, хутка, і толькі час ад часу мільгалі ў чорных вачах трывога і сум. Белавалод як мог сущешваў і абнадзейваў яе, казаў:

— Пажэнімся ў Менску і адразу твайму бацьку знак дадзім. Благаславіць ён нас на маладое шчаслівае жыццё наша.

Ульяніца маўчала. Тое, што надумвалася яна зрабіць, было такое нязвычнае, такое нечуванае. Без дазволу бацькі пайсці з хлопцам! Ды бацька заб'е яе, пракляне. Сэрца ў дзяўчыны абмірала, холад бег па скуры.

— Маці-багародзіца, святая траяручыца, навучы мяне і абарані мяне, — апалым голасам казала Ульяніца, укленчыўшы перад бажніцяю.

Белавалод стаяў на каленях поруч з ёю, маўчаў, стараўся быць спакойным, але трывожныя думкі няспынна віравалі ў ягонай галаве. Што чакае іх наперадзе? Добрая ці нядобрая людзі стрэнуцца ім? Дзе яны будуць жыць у новым Менску? Ці поўны будзе іхні сусек? Ці хопіць жыта на семя і на емя?

— Я яшчэ старому богу хачу памаліцца, — папрасілася Ульяніца, і Белавалод разам з ёю схадзіў за раку Менку. Там, у дзікім лясным гушчары, дзе нават у самы яркі дзень камянеў шэры змрок, яны памаліліся Перуну, грознаму богу нябесных

маланак. Дубовы цёмны ідал стаяў у густой калючай траве, пранізліва глядзеў на іх.

Ульяніца адразу павесялела. Пачала апранацца па-дарожнаму. На ногі — скураныя поршні, вышытыя каляровымі ніткамі, на плечы — белую ваўнянью накідку з бронзавымі спражкамі. Яна зняла з галавы металічны абручык, перахапіўшы валасы, як і Белавалод, тонкім скураным раменъчыкам.

— Як жа мы зацягнем усё гэта на Нямігу? — спыталася Ульяніца, паказаўшы загарэлай рукою на цяжка напакаваныя хатулі і торбы.

— Буслы і вароны перанясуць, — пажартаваў Белавалод. — Бач, колькі іх лётае.

Ды адразу ж пасур'ёзнеў, бо сонца стаяла ўжо высока, а правесці яшчэ адну ноч у разбураным горадзе яму не хацелася.

— Ідзём са мной. Толькі ціхенька, — сказаў Белавалод Ульяніцы, прыклা�ўшы палец да вуснаў. Са сцяны ён зняў доўгую вяроўчыну, наматаў яе на руку. Ульяніца, нічога не разумеючы, крочыла следам.

Праз нешырокую Менку яны прайшли па вярбе, якую паваліла бураю. Зялёныя галіны былі апушчаны ў люстрную воду, і на паверхні вады Ульяніца раптам убачыла жорсткае пяро нейкай вялікай рыбіны. Руда-шэрыя павукі коўзаліся па вадзе. Яркімі прыгожымі плямамі плыў залацісты пылок з надбярэжных кветак.

Белавалод борздка ішоў па высокай траве. Птушкі зрываліся з гнёздаў. Старыя вужы, скруціўшыся ў клубок, ляжалі, блішчалі на цёплых пнях, як срэбныя талеркі.

Вось яны выйшлі на ўтульную лясную паляну. Цёмныя дрэвы стаялі непарушнай сцяною. Паляна, травяністы астравок між гэтых дрэў, была густа заліта сонцам, дзумканнем пчол і мух, дурманнымі пахамі разагрэтага мёду і маку. Ульяніца адчула, як пайшла кругам галава, як раптоўна аслабелі ногі. Яна села ў цёплую траву, заплющыла вочы.

Белавалод прысеў на кукішкі побач, тройчы нямоцна свіснуў, паклікаў:

— Косю! Косю!

«Багаты ў мяне жаніх, — весела падумала Ульяніца. — Нават конь у яго ёсць!» Але конь, якога яна ўбачыла, расплющыўшы вочы, быў нейкі дзіўнаваты, не падобны на вялізных спакойных бацькавых коней. Гэты быў маларослы («Карузлік», — падумала Ульяніца), мышынай масці, з чорнай палоскаю ўздоўж спіны. Чорныя хвост і грыва ледзьве не даставалі да зямлі.

— Тарпан. Лясны конь, — сказаў Белавалод Ульяніцы і зноў паклікаў: — Косю!

Тарпан смела падбег да іх, прыпыніўся. Чорныя бліскучыя вочы глядзелі на людзей міралюбна, з цікаўнасцю.

— Дапаможаш мне, косю, га? — асцярожна пагладзіў яго па льсністай шыі Белавалод і, нібы тарпан разумеў чалавечыя думкі, пачаў тлумачыць: — На Нямігу мне трэба ехаць. У новы горад. У гэтым галаунікі нікому дыхнуць не даюць. А гэта — мая нявеста. Праўда, прыгожая?

Пры такіх словах Ульяніца весела засмяялася, а лясны конік злёгку ўздрыгнуў.

— Не бойся, яна добрая, — зноў пагладзіў тарпана Белавалод. — Яна дужа добрая. Як дабярэмся да Нямігі, я цябе накармлю і адразу ж адпушчу назад у пушчу.

У горад яны вярталіся ўтраіх. Белавалод вёў на вяроўцы тарпана і расказваў Ульяніцы:

— Гэтага коніка мы з Дзянісам знайшлі. Пайшлі ў пушчу па жалуды (з жалудоў мы фарбу рабілі), і вось тут непадалёку ў балотцы падалося нам, нібы дзіця малое плача. Спыніліся мы з Дзянісам, прыслушаліся. Так і ёсьць — плача дзіця — голас тонкі, змучаны. Глянулі туды-сюды, аж гэта ён. У багну праваліўся па самую шыю. Можа, ваўкі гналіся, можа, хто страху наддаў. Канаў ужо. Авадні ноздры заляпілі. Як убачыў нас, не спалохаўся, а заіржаў, як бы прасіў найхутчэй дапамагчы. Выцягнулі, балотную твань з яго саскраблі, і сябрам нашым па край жыцця зрабіўся конік.

Пагрузіўшы на тарпана большую частку хатулёў і торбаў, рушылі з Менска. Белавалод на сінюю пакаленную кашулю надзеў лёгкую драцянью кальчугу, прычапіў да шырокага скуранога пояса меч у старэнкіх драўляных похвах.

Выйшлі на бераг Менкі, пакланіліся гораду, які пакідалі назаўсёды. Горад глянуў на іх апусцелым вокам, глянуў сумна, з дакорам. Зашчымела на сэрцы ў Белавалода, туга пад горла падкацілася, але ён толькі перасмыкнуў сухімі губамі, некалькі разоў кашлянуў, каб Ульяніца не ўбачыла ягонага хвалявання.

Пушча праглынула іх, і праз колькі часу ўжо не верылася, што недзе свеціць яркае сонца. Ішлі пад густымі кронамі анямелых дрэў, па жылістай лясной зямлі, па лясным глухатраўі. Тут была камарыная дзяржава, і безліч маленьких крывасмокаў з усіх бакоў рынулася на няпрошаных гасцей. Ульяніца цярпела-цярпела, а потым, адбіваючыся ад камароў, аж носам хліпаць пачала. Тады Белавалод зламаў з дрэва велізарнейшы грыб-трутавік, крэсівам выбіў іскру, запаліў яго і, накалоўшы на меч, панёс перад Ульяніцай. Дзяўчына моршчылася ад едкага дыму, кашляла, і ўсё-такі дым быў лепей, чым ненажэрныя камары. Адзін тарпан пачуваў сябе спакойна, ляпіў і ляпіў між дрэў бясконцы ланцужок слядоў.

Праз нейкі час нізінная лясная зямля пачала падвышацца, уздувацца сухімі пагоркамі. Зніклі камары. Лес пайшоў святлейшы, бялейшы, усё болей бярозы і асіны. Сонца прарывалася праз дробную мітуслівую лістоту, сыпала наўкол залатыя грыўні. Ульяніца ажыла, пажвавела, пацягнулася да Белавалода, і на беразе

цёмна-блакітнай лясной азярынкі, між пяшчотных несарамлівых кветак яны зноў аддаліся свайму қаханню.

Надвячоркам нейкая кволая сцежачка, як ручаёк, раптам кінулася ім пад ногі. Яна магла быць звярынай, магла быць чалавечай. А хутчэй за ўсё ў звярыны след тут уліваўся, убіваўся след людской нагі.

Сцежачка шырэла, смялела. Ужо не было сумнення, што яе працерабіў чалавек. Неўзабаве яны ўбачылі грудок жоўта-зялёных конскіх касцей, вялізны конскі чэрап. Белавалод наструніўся, узяўся за рукаяць мяча. Ульяніца ішла побач з ім, ён абдымаў яе левай рукою і адчуваў, як тахкае яе сэрца. Ён напружана глядзеў на сцежку перад сабою.

Раптам проста над іхнімі галовамі, у небе, пачуўся голас:

— Людзі добрыя, памажыце мне! Здыміце мяне!

Ад нечаканасці і страху яны ўпалі на калені. Ульяніца заплюшчыла вочы. Гэты голас быў як удар грому. Вядома ж, гэта быў Божы голас, бо хто, апрач Бога, можа гаварыць з неба.

— Чаго ж вы стаіцё? Здыміце мяне! — ляцела зверху. У голасе чуліся разгубленасць і верашчанне. Тут ужо Белавалод крышку асмялеў. Хіба можа быць у Бога разгублены голас? Хіба можа смешна верашчаць той, хто кіруе зоркамі і людзьмі?

Белавалод асцярожна, адным вокам, зірнуў угору, і дух пераняло ад здзіўлення. Проста над сцежкаю, высока над зямлёй быў распасцёрты чалавек. Чалавек быў голы, з адвеслым сіавалосым жыватом, у адных кужэльных портках. Рукамі і нагамі чалавек быў прывязаны, прыкручены да дзвюх танклявых гонкіх бярозак, што раслі адна супраць другой абапал сцежкі. Маладым бярозкам не хапала сілы разарваць чалавека напалам, але і чалавеку неставала вагі нахіліць іхнія вяршыні долу. Так і лунаў дзіўны чалавек над лясной сцежкаю.

— Другі дзень вішу! — верашчаў чалавек. — Між небам і зямлёй Богу душу аддаю! Ратуйце, добрыя людзі!

Тут і Ульяніца глянула ўверх і войкнула:

— Анёл!

— Ядрэйка я, маладзічка, а не анёл! — выгукнуў са сваёй вышыні чалавек. — Каб я быў анёлам, даўно б вунь на тую хмарку ўзлящеў і адпачыў ад пакут маіх. Ядрэйка я. Рыбалоў з горада на Нямізе. Злавілі мяне злыя людзі ў свае сеці.

— Як жа цябе зняць адтуль? — пачухаў патыліцу Белавалод.

— Давай падумаем разам, — павесялелым голасам лагодна сказаў Ядрэйка і раптам рэзка трасянуў галавою, пачаў ярасна церціся шчакою аб плячук. — Праклятая муха! Д'ябальская дзумкалка! Яна, пэўна, ужо завяла сабе хатку ў майм вуху, наклала там яечак. Ну, пачакай, злезу з бяроз гэтых, злаўлю цябе і раздзяру на шматкі!

Белавалод з Ульяніцай не стрымалі смеху.

— Смейцеся, смейцеся, добрыя людзі, — не сунімаўся Ядрэйка. — Я й сам люблю пасмяяцца, асабліва калі жывот поўны і мухі не кусаюць. І пагаварыць люблю, ой люблю. А з кім было гаварыць у гэтым лесе? Мядзведзь уначы ішоў сцежкаю проста пада мною, дык я з ім хацеў быў слоўцам перакінуцца, але дзе там — так раўнуш мішка, што ў мяне душа з пятак у мяккае месца заскочыла, не пры кабеце будзе сказана. Пытаешся, як выбавіць мяне адсюль? Бачу, меч у цябе важнецкі ля пояса вісіць. Бяры меч і сячы бярэзіну... Пачакай, але ж я касцей не збяру, калі грымнуся адгэтуль. Ото ж злыдні, што мяне сюды завалаклі на гэтыя клятыя бярозы. Каб праз вашы рэбры козы сена цягалі! Каб вашымі косткамі дзееці грушы збівалі.

Ядрэйка натхнёна пачаў праклінаць усіх ворагаў, учараших, сённяшніх і будучых. Ён так захапіўся праклёнамі, што забыўся і пра Белавалода і пра Ульяніцу.

— Дзядзька, — спыніў яго Белавалод, — сячы бярозу я не буду, а паспрабую залезці да цябе наверх і там вяроўкі абрэжу.

— Лезь, сакалок, лезь, — заверашчаў Ядрэйка. — Каб ты еў бліны са смятанай, з маслам і яшчэ з мёдам. Каб прыгожыя маладзіцы за твой чарадой хадзілі.

Белавалод зняў ў тарpana вяроўчыну, разуўся, зрабіў з вяроўчыны пятлю-васьмёрку і спрытна палез на дрэва.

— Каб табе ў рот смажаныя курячаткі ўляталі, — падахвочваў яго са сваёй вышыні Ядрэйка.

— Маўчы, дзядзька, а то я звалюся ад такіх слоў, — папрасіў Белавалод.

Ядрэйка адразу ж сціх. Толькі ягоны круглы пульхны жываток не супакойваўся, калыхаўся, як цеста ў дзяжы.

Нарэшце Белавалод, цяжка дыхаючы, дабраўся да Ядрэйкі, выцягнуў з похваў меч, пачаў пераразаць вяроўку.

— Цішэй, сакалок, не адрэж мне руку, — залямантаваў рыбалоў. — Лыжку да рота нельга будзе данесці.

Белавалод вызваліў ад путаў правую руку і нагу Ядрэйкі. Бярэзіна шумна выпрасталася, галінамі, здаецца, сцебанула па небе. Ядрэйка з жахам паглядзеў на яе, сказаў:

— А каб яна мяне так падкінула? Да апостала Пятра даляцеў бы ў залатыя палаты.

Белавалод быў вымушаны спусціцца з адной бярозы і лезці на другую. Тут ён ужо толькі нагу аслабаніў Ядрэйку, падаў яму меч, і знясілены, але гаваркі рыбалоў асцярожна, каб не зваліцца, сам перапілаваў вяроўку на левай руцэ. Нарэшце ён вызваліўся, адразу ж выпусціў меч, заплюшчыў вочы і, абдзіраючы голы жывот, слізгануў па ствале ўніз, да зямлі. Потым застагнаў, лёг на траву, доўга-доўга ляжаў...

І вось ён стаяў перад Белавалодам і Ульяніцай, нізенькі, тоўсценкі, рухавы, быццам вожык. Твар у яго быў круглы, чырванаваты. Жменька сівых кароткіх валасоў тапырылася на патыліцы і за вушамі, уся ж лабаціна пуставала, галела, як ніва пасля жніва. Чорныя вочкі жвава свяціліся, гарэлі з-пад нізка насынутых на іх цёмных броваў. Асабліва ўражваў ягоны нос — буйны, як бы расплюшчаны на самым кончыку, увесь у вясёлых сіняватых пражылках. Было Ядрэйку сонцаваротаў сорак пяць, калі не пяцьдзесят.

— За шчаслівае збавенне мой зямны паклон вам, баярын малады з баярынню, — нізка пакланіўся Ядрэйка, і лысіна бліснула на сонцы.

— Я не баярын, добры чалавек, — разгубіўся Белавалод. — І яна не баярыня.

— Абавязкова будзеш баярынам, — упэўнена сказаў Ядрэйка. — Як жа завуць цябе, будучы баярын?

— Я — Белавалод. Яна — Ульяніца. Ідзём на раку Нямігу. А цябе, дзядзька, хто і за што на дрэвы ўзнёс?

— Усё расскажу вам, баяры дарагія, пра кожную сваю больку пажалося, — пацёр маленькой пульхнай далонькой голы жывот Ядрэйка. — Але спачатку скажыце, ці ёсь у вас тое, што сагравае душу і цела? Ці ёсь у вас полацкі мёд або рамейскае віно?

Ульяніца з хатуля дастала карчажку з мёдам. Ядрэйка прагна схапіць пасудзіну, пачаў піць нагбом. Здаволіўшыся, весела сказаў:

— У добры час Бог паслаў вас на гэтую сцежку. Сядзеў бы я на дрэве, як зязюля. А ноч у лесе халодная.

Ён трасянуў голымі плячамі.

— Мой бацька таксама быў рыбаловам. І да мёду хмельнага быў ахвочы. Бывала, перап'е ўзімку на возеры, загорнецца ў сець і сядзіць, калоцячыся. А потым кажа, паказваючы пальцам праз вочка сеці: «Тут холадна, а знадворку, напэўна, зусім лютая халадэча».

Усе троє засмяяліся.

— Хто ж цябе, дзядзька, так пакараў? — спытаўся Белавалод.

— Галаўнікі. Чулі, нябось, пра Вогненнью Руку? Дык ён са сваімі ліхадзеямі. Няма на іх спыну, няма страху. Князя Усяслава баяліся, як ён землямі нашымі валодаў. А цяпер князь у Кіеве, няма гаспадара ў людзей, і ўсюды пайшоў разор, вароп. Цячэ кроў хрысціянская, як дажджавая вада. Асабліва смердам дастаецца, што на зямлі сядзяць. Баярыну лягчэй. Схаваецца ў сваёй вотчыне за дубовай брамай, за шчытом жалезным. А смерд толькі саломай прыкрыты. Я на рацэ ёз на рыбу ставіў са сваім суседам Макарам. Наляцелі галаўнікі, ёз пасеклі, Макару камень на шыю навязалі і ў вір кінулі. А мяне з сабой у гэту пушчу павезлі. Вогненняя Рука мяне чамусьці не ўтапіў.

— І ты бачыў яго? — перапыніў Ядрэйку Белавалод.

— Вогненную Руку? Як цябе бачу. Малы ростам, але здаравяк здаравяком. Кулакі, як каменні. Дык павезлі яны мяне ў пушчу, і думаў я, што следам за Макарам на той свет пайду. А я чалавек адчайны, я і кажу гэтаму Івану, гэтай Вогненнай Руцэ: «Глянь на неба». Ён глянуў. «Што там бачыш?» — пытаю. — «Хмару». — «І болей нічога не бачыш?» — «Гусей бачу». — «Там жа меч Божы, крывавы над тваёй галавой занесены». Раззлаваўся Вогненная Рука, хацеў мяне шастапёрам па галаве стукнуць, ды раптам надумаўся на дрэва мяне ўзаперці, бліжэй да Бога.

Ядрэйка змоўк на нейкі міг і адразу ж зноў загаварыў, папрасіў:

— Ці не знайдзеца ў вас, баяры дарагія, якое-небудзь лайно, каб мне на плечы накінуць?

Белавалод пашукаў у хатулях і даў яму сваю старую кашулю. Ядрэйка бадзёра надзеў яе, сказаў:

— Зрабі, Бог, каб добрыя людзі жылі вечна. Пратаў бы я без вас, бо баюся холаду і голаду. А так Ядрэйка яшчэ пажыве, рыбу паловіць. А рыбалоў я адмысловы! Сам апостал Пётр быў рыбаловам, аж пакуль Хрыстос не сказаў яму: «Пакінь свае сеці, я зраблю цябе лаўцом чалавецаў». Каб вы ведалі, якой я вас рыбай пачастую!

Ён гаварыў і гаварыў. Ульяніца са здзіўленнем глядзела на яго, бо ўпершыню ў жыцці бачыла такога гаваркога чалавека. У іхнай весі людзі былі маўклівия — лес, што акружай жытло, вучыў ціхмянасці.

— На Нямігу, дарагія баяры, ідзяце? — гаварыў, крочачы поруч з Белавалодам, Ядрэйка. — Шмат народу там асядае. А я ж там нарадзіўся. Кожную сцежку ведаю. Там сям'я мая — жонка і трое дзяцей. Князь Усяслаў і памагатыя ягоныя добры горад збудавалі. Паглядзішё, які ў нас вал. Ого! Дванаццаць сажняў вышынёю. Шапка з галавы валіцца. Жыць бы і не тужыць, ды вайна за вайною, вайна за вайною ідзе на нас. Князь і баяры зямлю дзеляць. А што чалядзіну рабіць? Куды хавацца? Я рыбалоў а ведаеце, што нядаўна ў Свіслачы злавіў? Труп чалавечы, дзяўчыну нежывую, дужа прыгожую.

Ульяніца пры гэтых словах пабляднела, і Ядрэйка, заўважыўши яе спалох, перамяніў гаворку.

— Дзе жыць будзеце, баяры дарагія? — весела пацікавіўся ён. — У полі пад кустом? Дык жа чалавек не заяц. Гэта я, Ядрэйка, магу на дрэвах у лесе начаваць, а вам, маладзёнам, трэба плячо ў плячо церціся. Вось што я надумаў — у мяне вы пакуль што спыніцесь. Ёсьць у мяне цёплая істопка. Па першым часе можна там галаву прыхіліць. А далей — Бог бацька. Ці засталося там яшчэ што-небудзь, Ульяніца, у карчажцы?

Ён пачаў піць мёд, пакрэктаючы, прыжмурваючыся, а Белавалод з Ульяніцай радасна пераглянуліся — добрача чалавека паслала ім неба..

Частка II

За сотні попрышчаў на паўночны ўсход ад Менска на Нямізе ў стольным горадзе Рагвалодавічаў Полацку ў гэты самы час дапякала людзям, наводзіла на людзей жах нячыстая сіла. Ледзь толькі пачынала змяркацца, у розных канцах вялікага горада чуўся пранізлівы журботна-дзікі крык. Рукадзельныя людзі адразу ж хаваліся ў сваіх майстэрнях, баяры загадвалі чэлядзі надворнай зачыняць на дубовыя і жалезныя завалы брамы, купцы на шкутах і лайбах, што стаялі на Дзвіне, зашываліся ў кіпы звярыных шкур, у дзежкі з ячменем і жытам. Кожнаму хацелася стаіцца, хутчэй заснуць, каб толькі не лез у вушы, не свідраваў сэрца гэты сумны, халодны, трывожны, незразумелы і таму яшчэ больш страшны крык. Ды спаць звыш меры належыць мёртвым, а не жывым. Праз колькі часу, як толькі праходзілі дрыжыкі першага страху, мноства бледных людскіх твараў прыпадала, ляпілася да аkenцаў хат. У вулічным змроку людзі хацелі ўбачыць нешта нязвыкла жахлівае, непадуладнае разуму. Смялейшыя выходзілі на двор, трymаючыся за клямку дзвярэй, узіраліся, уздрыгваючы пры кожным шолаху, у наваколле. Даўно зауважана, што чалавечая душа, нават самая светлая хрысціянская душа, ляціць, як начны матылёк на смяротны агонь, на ўсё таемнае і загадкае.

«Ваўкалак крычыць», — з упэўненасцю казала большасць палачан, і кожны другі мог прысягнуць на святым крыжы, што на свае вочы бачыў хоць аднойчы гэта жахлівае лясное стварэнне, гэтага пярэвараценя, парослага дзікім воласам. Знаходзіліся і такія, што маглі параіць, як самому зрабіцца пярэвараценнем. Для гэтага патрэбна ўваткнуць у пень вастрыём уверх нож і перакульнуцца цераз лязо.

На пятроўкі, светлай летній ноччу, ваўкалак закрычаў у самым сэрцы горада, каля святой Сафіі. Спалоханыя царкоўныя служкі пачалі чытаць малітвы, усю ноч ладанам і мірам абкурвалі дом гасподні.

«Князь Усяслаў крычыць», — гаварылі назаўтра ў Полацку. Спачатку казалі пра гэта нясмела, з асцярогаю, але вельмі хутка і на торжышчы, і на важніцы, і на баярскіх падвор'ях, і ў хацінах чорнага люду на поўны голас пайшла гэта вестка.

«Усяслаў прыбягае з кіеўскага поруба ў сваю вотчыну і крычыць!» Такая навіна адразу ж дакацілася да дзядзінца, да палаца полацкіх князёў, у якім сядзеў са сваёй дружынаю Мсціслаў, сын вялікага кіеўскага князя Ізяслава. Мсціслаў быў чалавек непалахлівы, ражучы. Ён загадаў хапаць усіх тых, хто распаўсюджвае чуткі пра Усяслава. Але нельга закаваць у жалезы ўвесь горад, і тады Мсціслаў паслаў у Кіеў да бацькі ганца, прасіў, каб там, у Кіеве, неадкладна нешта зрабілі з Усяславам. Ён быў не супраць таго (праўда, не напісаў гэта ў пергаменце), каб ганец прывёз у Полацк галаву Усяслава. А пакуль ганец імчаўся на пераменных конях да Кіева, Мсціслаў умацоўваў дзядзінец, рыхтаваўся да горшага.

Асабіста ён не верыў у пярэвараценя-ваўкалака. Гэта былі, вядома ж, домыслы цёмнага люду, які адной рукою моліцца, а другое гладзіць па дубовай галаве паганскаага ідала. Але Мсціслаў разумеў, што за ўсімі гэтыхмі байкамі стаіць полацкае баярства, якое ў большасці сваёй не хоча падпараткоўвацца Кіеву, хоча вярнуць у Полацк Рагвалодавічаў.

Апошнія дні Мсціслаў Ізяславіч усё больш маўчаў, слухаў, аб чым гаворыць дружына і тыя з полацкіх баяр, што ненавідзелі Усяслава і зрабіліся крэўнымі сябрамі Кіева. Калі яго спрабавалі разгаварыць, ён толькі стрымана ўсміхаўся і думаў: «Ганец у дарозе. Ганец імчыцца з Кіева. Калі я пакажу ім галаву Усяслава, перастане крычаць ваўкалак».

Ягоны настайнік рамей Мілон калісьці казаў: «Кветка міндалю гіне ад марозу, бо распускаецца раней за ўсіх. Людзі ж ад залішняй балбатлівасці гінуць. Трэба стрымліваць язык разумам. Нават дзікія гусі, што ляцяць ад Кілікіі да Таўра, баючыся арлоў, бяруць у дзюбы камяні, як замкі для голасу, і ўначы бясшумна пралятаюць гэту небяспечную дарогу. Чалавек мае два вухі і адзін язык таму, што належыць двойчы пачуць і толькі адзін раз сказаць».

Але ганца ўсё не было, і Мсціслаў паступова змрачнеў, падцаваўся агульнай няўпэўненасці і страху і кожны вечар загадваў распячатаць новую амфару з віном. У застолле ён запрашаў полацкіх баяр, шчодра частаваў іх і дамагаўся, каб яны, п'яныя і безбаронныя, давалі яму роту² вернасці. Большасць баяр давала роту (язык не адсохне), але назаўтра, астудзіўшы галаву, адумаўшыся, шмат хто з такіх баяр стараўся трymацца падалей ад княжага палаца. Некаторыя з'яджалі ў свае вотчыны. Паспрабуй адшукаць іх паміж лясоў і балот!

А нячыстая сіла ўсё болей брала ў сваю абладу горад. Амаль кожны вечар крычаў ваўкалак. Аднойчы на прыцемку па Вялікім пасадзе прамчаліся чалавек трывіцаць верхавых. Яны ехалі бясшумна, без адзінага слова, у белых пахавальных саванах з галавы да пят. Жудасць ахапіла тых з палачан, хто бачыў гэта. Вялікі пасад у момант вока апусцеў. «Нябожчыкі на конях!», «Дзяды з дамавін!» — пакацілася па горадзе. На пасадзе якраз нёс варту дзецкі з Мсціслававай дружыны Вадзім. Ягоныя сябрукі разбегліся, пахаваліся хто куды, а Вадзіма страх прыкаваў да месца. Дзецкага стапталі коньмі. Ды ён паспеў закласці ў лук стралу і пусціць яе насустроч маўклівым беласаванным коннікам. Гартаваная кіеўская страла ўдарыла аднаму з верхавых у сцягно. Той зморшчыўся, выдраў стралу, злосна шпурнуў яе да сябе. Потым гэту стралу падабралі і прынеслі князю Мсціславу. На сталёвым наканечніку была кроў, жывая чалавечая кроў. «Пераапранутыя скамарохі ездзяць па горадзе, б'юць маіх людзей! — накінуўся Мсціслаў на ваяводу Ануфрыя. — Злавіць іх! З іхнай скury нарабіць пергамену! На гэтыхмі пергамене я напішу вялікаму князю Ізяславу, што Полацк даў роту на вернасць стольнаму Кіеву».

Але Мсціслаў умеў не толькі крычаць. Ён, калі вымушала жыццё, мог цёпла, па-бацькоўску ўсміхацца. Выгнаўшы прэч Ануфрыя, ён запрасіў да сябе полацкага

епіскапа Міну, схіліў перад сівабародым старым калена, папрасіў дзеля адзінай праваслаўнай царквы, дзеля сясцёр — кіеўскай і полацкай Сафіі — змякчыць сэрцы мясцовых людзей, напоўніць іх ласкай і любоўю. Назаўтра з крыжамі, харугвамі і малітвамі рушыў царкоўны клір са святой Сафіі. Урачыста і радасна галасілі над горадам званы. Густы натоўп ішоў хрэсным ходам, і ва ўсіх былі светлыя твары, светлыя думкі. Палаchanе крыкнулі зздравіцу Mcціславу Ізяславічу, які, зняўшы баявы шлем, апрануўшы чырвоную плашчаніцу, сустрэў іх на плошчы каля Сафійскага сабора. Мужы-вечнікі і князь Mcціслаў пацалавалі крыжы згоды і міру. Горад супакоўся, заціх, а сам Mcціслаў паехаў да бацькі ў столны Кіеў, пакінуўшы за сябе Ануфрыя.

Наступная ноч выдалася цёмная, з рэдкімі кволымі зоркамі. Вецер шумеў над соннай Дзвіной. Хвалі гурбою беглі на бераг, выкрэсваючы з халодных рачных глыбіняў каменьчики, водарасці, розны гаспадарчы друж, якім так багаты вялікі горад. Украва хваля пранік у балбатлівай бабы і, пацешыўшыся, зноў выкінула яго на бераг даставаў купец з кашалька гроши, упусціў з дрогкіх пальцаў у ваду — прыцягнула хваля срэбныя круглячки на пясок.

Спала рака. Спаў горад. Ваўкалак не крычаў.

У гэты самы час каля возера Валовае, што, як бліскучы сподак, ляжыць у полі побач з горадам, сустрэлася некалькі чалавек. Яны моўчкі вынырнулі з цемры, з цішыні, моўчкі ўзышли на ўзгорак, сталі на калені перад невялікім ідалам. Грубатвары ідал быў вычасаны з чырвонага цвёрдага пясчаніку. Калісьці тут высока і горда стаяў залатавусы каменны Пярун, было паганскае капішча, было заўсёды шматлюдна і шумна, але прыйшлі з полацкай Сафіі хрысціяне, усё зруйнавалі, знішчылі, і застаўся толькі гэты сціплы ідал. Удзень яго хавалі пад карчом на беразе возера, а ўначы моцныя і адначасна мяккія, пяшчотныя рукі даставалі яго з вады, ставілі на самай вяршыні ўзгорка.

Маўклівия начныя людзі памаліліся ідалу, потым усклікнулі ціха, але з прытоенай сілаю:

— Рубон!

Гэта быў баявы кліч палаchan, з гэтым словам полацкія дружыны ішлі ў бой пад Ноўгарадам і на Нямізе.

Некалькі імгненняў усе маўчалі. Маўчаў ідал. Свяцло ад слабой мільгатлівой зоркі падала на пукаты чырвоны лоб.

— Што рабіць? — парушыў цішыню малады звонкі голас. Той, што сказаў гэтыя слова, хваляваўся, голас ягоны дрыжаў.

— Трэба падумаць, баярыч Гвай. Трэба моцна падумаць, — прагучала ў цемры. — Бачыш: Полацк стаіць. Ноч. Сабакі выноць на звяр'ё.

— Ноч не скончыцца, калі мы ўсе будем спаць, — гучна і рэзка сказаў Гвай. Ён зашумеў цёмным плашчом, нецярпліва тупнуў нагою. — Бяда па бядзе як па

нітцы ідзе. Няўжо ты гэтага не заўважаеш, Раман? А можа, ты таксама прынясеш роту Мсцілаву?

Адразу ж за гэтымі словамі пачуўся звон металу — раз'юшаны Раман выхапіў з похваў меч. Некалькі чалавек парывіста кінуліся між імі.

— Што вы робіце? Не трэба! — захваляваліся ўсе. — Пачуюць у горадзе, і нам нездабраваць. Мірыцца! Хутчэй мірыцца!

— Прабач, Раман, — ціхім голасам сказаў Гвай. — Я зняважыў цябе, але, павер, я не хацеў гэтага. Само слова выскачыла. Цябе ўчора паранілі стралой на пасадзе, ты праліў кроў за Полацк, а я...

Раман шумна, узбуджана дыхаў. Усё ўнутры яго клекатала ад абурэння і крыўды. Ён, яшчэ трymаючы ў правай руцэ меч, левай моцна, усімі пальцамі, сціснуў сабе лоб, стаяў, як нежывы.

— Ты мяне да кораню з'ядаеш, баярыч, — сказаў ён нарэшце Гваю. — Ты мяне праста ў сэрца б'еш. Цяжка слухаць твае слова. Але я ведаю, што не ад злосці да мяне ты іх кажаш, бо справядлівая ў цябе душа. Пра Полацк ты думаеш, пра вотчыну Рагвалода, пра зямлю Усяслава, князя нашага, які ў Кіеве ў цёмным порубе сядзіць. Вернасць Усяславу мы даказалі справаю. Гняздзіла, — ціха паклікаў ён, — дзе ты?

— Я тут, — стаў перад Раманам высокі шыракаплечы чалавек.

Раман паклаў руку на ягонае плячо.

— Добры з цябе ваўкалак. Так выеш, аж сэрца калоціцца. Князю Мсцілаву ад твойго выцця не спіцца на дзядзінцы.

Усе ціха засмяяліся. Усе падыходзілі да Гняздзілы і паляпвалі яго па плячы.

— Братанічы, — звярнуўся да ўсіх Раман, — дзякую вам за адвагу, дружына мая начная. Калі Бог злучыць, чалавек не разлучыць. Я веру, што ніякая сіла не разлучыць нас, бо за Полацк свой меч мы ўзнялі. «Там, дзе вас двое, там і царква мая», — сказаў Хрыстос. Нас не двое, нас болей, і мы ведаем, якой справе наш меч служыць. Але нельга ўвеселі час толькі палохаць князя Мсціслава. Мсціслаў, як і ўсе кіеўскія князі, непалахлівы, баявым кап'ём ускормлены. Трэба ў чыстае поле выходзіць, біцца трэба, ды малая ў нас раць. Стопчуць нас кіянэ, як на Нямізе стапталі. Я быў там, я памятаю.

Ён змоўк. Усе глядзелі на яго і ведалі, што ён зараз бачыць душой сваёю. Бачыў Раман зледзянетую Нямігу, каляны густы снег, чырвоныя шчыты палаchan і кіян, залітыя крывёю кальчугі, сцягі і мячы, агонь яраснай сечы і цяжкія суворыя слёзы паражэння на вачах у князя Усяслава.

— Што ж рабіць? — нецярпліва выгукнуў Гвай.

— Я памятаю, — быццам не пачуўшы Гвай, казаў далей Раман. — Потым князя Усяслава скапілі каля Ршы, у поруб завезлі. Сям'я ягоная з княгінай Крутаславай і часткай дружыны стайліся ў пушчы, за Дзвіной. У Полацк Мсціслаў з вялікай сілаю прыйшоў, сеў на полацкі сталец. Баярства нашае патрохі да новага

князя прывыкае, ужо і роту некаторыя прынеслі Мсціславу. Пройдзе сонцаварот, другі, і забудземся ўсе пра Усяслава, пра Рагнеду, бо мёд і пры Мсціславе салодкі і п'яны.

— Не забудземся! — усклікнуў Гвай. Адабральным гулам яго падтрымалі ўсе іншыя.

Раман уладна ўзняў угору дзясніцу ў баявой пальчатцы, патрабуючы цішыні.

— А пакуль не забыліся, — сурова сказаў ён, — пакуль помніце Палату і Рагнеду, давайце зноў станем на калені і паклянёмся душамі продкаў, якія слухаюць нас зараз і глядзяць на нас, што ніколі не здрадзім ні адзін адному, ні справе, якая злучыла нас.

Усе апусціліся на калені. Вецер трывожна зашумеў над узгоркам. У возеры захвалявалася, пацямнела вада. Раптам па змрочным небе, распырскаючы бледна-залатыя іскры, слізгнула буйная хвастатая зорка. «Нябёсы даюць нам добры знак», — з радасцю падумала большасць прысутных. «Нябесны камень паляцеў, — падумаў баярыч Гвай. — Упадзе за Дзвіной у пушчу, і памрэш, не знайдзеш яго». А баярскі халоп Гняздзіла, які трymаў на повадзе коней, толькі лёгка ўздыхнуў — зноў цмок панёс некаму багацце. Калі яркая палоса ў неба — золата панёс, калі бледная — срэбра, калі цёмная — хлеб і зерне. Гаршчок срэбра нехта знайдзе раніцою на сваім парозе.

— Братанічы, сустрэнемся роўна праз сядміцу на гэтым самым месцы, — узніяўся з каленцаў Раман. — Хай кожны з вас будзе адважным і моцным, як тур, маўклівым і пільным, як начная сава. Рыхтуйцеся, чакайце, збірайце верных людзей, а я за гэты час пастараюся сустрэцца з княгініяй Крутаславай у задзвінскай пушчы.

Ён кожнага абняў і тройчы пацалаваў, кожнаму паціснуў дзясніцу. Потым лёгка ўскочыў на каня, якога падвёў Гняздзіла, ударыў каня рукою па шыі і, узляцеўшы на самую вяршыню былога капішча, крыкнуў адтуль:

— Рубон!

— Рубон! — адказалі яму ўсе і пачалі садзіцца на коней. У каго ж не было каня, кіраваўся ў сваю дарогу пешкі. Неўзабаве з цемры пачулася, як Раманаў конь, збегшы з узгорка, зацопаў па балоце.

Гвай сеў на свайго Дубка, паехаў следам за Раманам. Амаль цэлае попрышча ехаў адзін, потым гняўліва спыніў каня, свіснуў, нецярпліва крыкнуў:

— Гняздзіла!

— Я тут, баярыч, — азваўся з цемры Гняздзіла.

— Дзе ты кешкаешся, чортаў халоп?

Гняздзіла на чорным кані адразу ж пад'ехаў да гаспадара. Белыя доўгія валасы ўзвіхурыў начны вецер.

— Тваё месца каля мяне, ззаду мяне, — строга сказаў Гвай. — Чаму я ніколі не магу цеўя дагукацца?

Гняздзіла маўчаў.

Былі яны адналеткі, баярыч і халоп. Гняздзілу ў свой час вывелі з палонам з Тураўскай зямлі, а быў ён да свайго халопства сынам вольнага смерда. Моцны, кемлівы і спрытны, ён нядоўга хадзіў на баярскім полі за сахою, выбіўся ў баярскія канюшыя, бо дужа любіў коней, мог звалодаць з самым гарачым скакуном.

— Здаецца, Дубок прыкульгвае на левую пярэднюю нагу, — пасля працяглага маўчання сказаў баярыч.

Гняздзіла адразу ж саскочыў са свайго каня, са словамі: «Дазволь, баярыч», падняў Дубку нагу, пагладзіў яе, паціскаў вялізнымі пальцамі, потым нечакана рэзка трасянуў.

— Гатова, баярыч, — сціпла выдыхнуў ён.

Гвай з недаверам чмыхнуў носам, але адчуў, што конь пайшоў лягчэй, весялей.

Яны кіраваліся на паўднёвы ўсход ад Полацка, у тое месца, дзе рака Сосніца ўліваецца ў Дзвіну. Там была вотчына бацькі Гвая баярына Аляксея, на крутой выспе стаяла сядзіба, абароджаная дубовым тынам.

Маўклівая ноч церусіла над пушчамі і балотамі свой адвечны сум. Страхотна было і няўтульна. Гразь чвякала пад конскімі капытамі. Кажаны, што гняздзіліся ў тоўстых дуплістых вербах, здаецца, гатовы былі сесці на галаву. Маладыя зайцы і птушкі, палохаючы коней, зрываліся са сваіх цёплых ляжанак і гнёздаў. У цёмнай непраходнасці лясоў чуліся трэск і сапенне — ішло вялікае цяжкое звар'ё. Начная зямля гула, уздрыгвала, калацілася, бо столькі сіл бушавала ў ёй і на ёй, столькі жыццяў загаралася і тухла ў змроку.

Раптам леваруч ад Гвая з Гняздзілам з невялікага бярэзніку пачуўся ціхі працяглы свіст. Старонняму вуху магло здацца, быццам падала голас нейкая начная птушка, але баярыч ведаў, што гэта свішча Раман. Ён увесе радасна страпяніўся, паджучыў Дубка, памчаўся туды, дзе слаба свяціліся тонкія бярозы. Гняздзіла моўчкі шнураваў за ім.

— Ты, Раман? — ціха выгукнуў Гвай у змрок.

— Я.

Раман выйшаў з бярэznіку. Непадалёку асцярожна скуб траву конь.

— Ці дазволіш, баярыч, у цябе пераначаваць? — запытаўся Раман у Гвая, узяўшыся за ягонае стрэмя.

— Аб чым кажаш, Раман? Радасць для мяне будзе вялікая, калі ты паедзеш са мною. Мой дом — твой дом.

— А твой бацька? Баярын Аляксей, я чуў, строгі, — усё не мог рашишча, усё распытаў Раман.

— Бацька чалавек збожны, міласэрны, — успыхнуў Гвай. — Мала што хто гаворыць? Каб ён ды не пусціў на парог госця, асабліва палаchanіна?

— Тады — у сядло!

Раман лёгка ўскочыў на каня, паехаў побач з Гваем. Баярыч быў, вядома ж, задаволены, што чалавек, на якога ён ледзь не маліўся, будзе начаваць у ягоным доме, але слова пра бацьку, сказаныя Раманам, непрыемна ўкалолі самалюбства, і ён, каб неяк згладзіць, выгнаць з душы няёмкасць, накінуўся на свайго халопа.

— Гняздзіла, чаму адстаеш, едзеш як мокрая курыца? Глядзі, бізун заходзіцца каля тваіх плячэй!

Маўклівы Гняздзіла ўжо даўно прывык да нечаканых успышак гневу ў свайго маладога гаспадара і таму спакойна выслушаў чарговую пагрозу баярыча. «Хай пакрычыць, — разважаў канюшы. — Крык не бізун, ад яго скура не свярбіць».

Шчаслівы Гвай, адразу ж забыўшыся пра халопа, ехаў стрэміа ў стрэміа з Раманам, і радасна ёкала сэрца, як у маленъкага зайчыка, што ўпершыню выбег у неабсяжнае поле з-пад бацькоўскага куста. Як ён любіў зараз Рамана! Старэйшы таварыш-аднадумнік уяўляўся яму Аляксандрам Македонскім. Хавайцесь ў свае пустыні, персы! Дрыжы, Індыя! Ідзе на вас магутны непераможны Аляксандр, цар цароў, і побач з ім яго адважны зброяносец. «Усё аддам за Рамана, — расчулена і ўзнёсла думаў баярыч. — Брашно сваё, і жыщё сваё. Славу разам з ім вялікую здабуду».

Рамана ж у гэты час дапяклі самыя будзённыя, самыя зямныя думкі. Яму, былому старшаму дружынніку князя Усяслава, за апошні сонцаварот столькі давялося перацярпець. На Нямізе яго паранілі кап'ём у левае плячо. Доўга лячыўся ў зялейнікаў, а калі ўзняўся на ногі, Усяслава павезлі ў Кіеў, у поруб, дружыны князевай не было. Рухнуў свет, раней такі звычны, такі ўстойлівы і зразумелы. Раней князь быў пчалінай маткаю, а яны, дружыннікі, — нястомнымі пчоламі. Па сядміцы з сёдлаў не злазілі, Палацку і князю славу здабывалі. Куды толькі не дабягалі іхнія баявыя коні! Да Ноўгарада і Смаленска, да ракі Наровы, дзе ў цёмных пушчах жывуць язвягі, да Варажскага мора, куды нясе вясновыя крыгі Дзвіна, нямоўчны полацкі Рубон. Разблі, запаланілі Усяслава, і няма да каго галаву прыхіліць. Не саходзі ці ганчарным кругам, а мячом прывык здабываць свой хлеб Раман. Меч застаўся, вось ён, цяжка вісіць на левым сцягне. Толькі няма таго, каму гэты меч хоча верна служыць, няма князя Усяслава, а ў Палацку сядзіць Мсціслаў. Вотчынай Рагвалодавых унукаў валодаюць Яраславічы.

— Хутка прыедзем, — весела сказаў Гвай. — Ужо агонь бачу. Кацера не спіць, мяне чакае.

— Хто гэта? — спытаўся Раман, пачуўшы незнамае імя.

— Кацярына, малодшая сястра, — растлумачыў Гвай. — Прыгожая. Ды ты сам убачыши, Раман. Яна ўсё ведае. Яна за нас, — ціха дадаў ён.

— Што яна ведае? — рэзка спыніў каня Раман. Гвай разгубіўся.

— Што ж ведае Кацера, баярыч? — насядаў Раман. — Няўжо ты рассказываў пра начную дружыну, пра ўсіх нас?

— Яна нікому не выдась, — горача запярэчыў Гвай, і голас ягоны дрыжаў.
— Гэта мая родная сястра. Яна бачыла ўва сне Рагнеду. Кацера за Полацк, за нас.

Баярыч ледзьве не плакаў. Але Раман, раптоўна адчуўшы вогненны шал крыві ва ўсім целе, крута развярнуў каня.

— Куды ж ты? — саскочыў з Дубка ў начную гразь Гвай. — Прашу цябе, Раман, брат мой названы, застанься. Прашу цябе. Вазьмі нож і адрэж мне язык, калі сястра скажа каму хоць слова. Ды я яе сам заб'ю, задушу, хоць няма на свеце чалавека радней, чым яна.

Раман праніzlіva гнянуў на ўшчэнт разгубленага баярыча, падумаў, сказаў сухім чужым голасам:

— Толькі адну ноч я пабуду ў цябе. Заўтра з сонцам паеду.

І ні слова — куды паедзе, з кім паедзе. Катаваннем душы быў такі недавер для Гвая.

Цёмнай аграмадзінай выплыла маўклівая баярская сядзіба, абгароджаная шчыльным дубовым тынам. Пакуль што маўчалі сабакі, не пачулі верхавых, бо вецер дзъмуў якраз у твар начным гасцям. Толькі кропелька святла ззяла ў густой цемры — Кацера не спала, чакаючы брата.

Раптоўна, як сшалеўшы, узышліся, затрымовыліся сабакі. Звонкі гучны брэх раскалоў цішыню. Засвяціліся паходні, свечкі. Босья ногі зашлёпалі па баярскім двары.

— Хто будзеце, начныя госці?! — пагрозна крыкнуў з-за тыну, мяркуючы па голасе, ужо стары чалавек.

— Адчыняйце! Гэта я, — адказаў Гвай.

— Хто з табою, баярыч? — не сунімаўся старэчы голас.

— Адчыняй, Сцяпан! — раздражнёна загадаў Гвай. — Са мной мой сябра, і мы здыхаем з голаду.

Грукнула цяжкая завала. Дубовая, аbabітая жалезнымі палосамі брама неахвотна расчынілася. Маленькі светлагаловы дзядок з паклонам сустрэў Гвая, сказаў пабачліва:

— Шмат злых людзей, галаўнікоў расплодзіліся на зямлі. Здрадныя душы ў іх. Маглі, баярыч, захапіць цябе падманам або сілаю і прывесці да сядзібы, каб за тваімі шырокімі плячамі на двор уварвацца.

— Стары ты ўжо. Ледзь ківаешся, — весела паляпаў Гвай Сцяпана па худым плечуку.

— Стары, — згадзіўся пакорліва той. — І дурны. А вунь і баярын Аляксей ідзе. Чакаў сынка.

Гвай імкліва пайшоў настурач бацьку. Баярын Аляксей быў высокі, з шырокай чорнай барадой, з вялікім гарбатым носам. Чэлядзь надворная, грудзячыся наўкол, трymала запаленыя паходні, і ў няроўным зменлівым святле твар у баярына то цямнеў, то рабіўся залаціста-жоўтым. На плечы баярын накінуў

лісіны кажух, абшыты ўзорыстым ляшскім золатам. На нагах у яго боты з цвёрдай звярынай скуры.

— Дзе гуляеш, сын? — строга сказаў баярын. Гвай зняў з галавы шапку, нізка пакланіўся бацьку.

— У Полацк ездзіў. У кастанэрэза Ілы быў, як ты мне, бацюхна, загадаў. Рэжа Ілья з вялікага зуба, што знайшоў у сухім балоце пад Палатою, аклад для нашага святога пергамену. Да Пакроваў абяцаў зрабіць.

— І колькі ж хоча Ілья за сваю разьбу? — прыжмурыў цёмныя вочы баярын.

— Шэсць грыўняў.

— Шэсць грыўняў? За такое срэбра я магу купіць дванаццаць свіней або дзве кабылы. Трыста аўчын магу купіць.

— Святы пергамен не прыкрые ў сцюжу, як аўчына, але ён дасць вечнае свяцло, — раптам умяшаўся ў іхнюю гаворку Раман, які стаяў поруч з Гваем.

— Хто гэта? — ва ўпор глянуўшы на госця, спытаўся ў сына баярын.

— Раман. Старшы дружыннік князя Усяслава, муж нарачыты і харобры, — паспешліва адказаў Гвай. Яму так хацелася, каб бацька ўпадабаў Рамана.

— Прашу адкаштаваць наш хлеб-соль, дарагі госць, — злёгку пакланіўшыся, роўным голасам прамовіў баярын Аляксей. Раман пакланіўся ў адказ.

У гэтых час з верхній зацемненай галерэі сядзібы данеслася звонкая дзвічая песня.

Кляновы лісточак,
Куды цябе вецер коціц?
Ці ў луг? Ці ў даліну?
Ці зноў пад кляніну?

— Кацярына! Кацера! — закрычаў Гвай. — Пад кляніну я прыкаціўся! Дадому прыкаціўся! І, захліпваючыся ад радасці, заспываў у адказ:

Кацера-цяцера
На сасне сядзела,
На мяне глядзела.

Неўзабаве Кацера выбегла надвор, кінулася на шыю брату. Столькі сястрынскай любові і пяшчоты жыло ў ёй, што ўсе заўсміхаліся, а стары халоп Сцяпан сухім кулачком раздавіў на шчацэ слязу. І гэта была не пачцівая рабская сляза, бо, вядома ж, што верны раб плача, калі плача ягоны ўладар, а сляза сапраўднага замілавання.

Паміж пацалункаў і шчаслівых слёз, паміж вохаў і ўзаемных роспытаў заставаўся спакойным толькі адзін Раман. Ён уважліва і неяк строга пазіраў на Кацеру збоку. «Прыгожая крывічанка, — думаў ён. — Прырода не пашкадавала

для яе свайго харства, агню і мёду. Адразу відно, што заўсёды жыве паміж пушчай і палёў. Твар чысты, загарэлы, як бы свеціца знутры сонечным святлом. А валасы! Ядвабны мяккі лён. Такія валасы павінны быць халоднымі, як струмені лясной ракі. Яны здымоюць боль з самай пякучай раны».

Ён адчуў, што занадта глыбока пагружаецца ў зманлівую небяспечную плынъ сваіх мрояў, і таму сярдзіта нахмурыйцца, прыкусіў шырокімі белымі зубамі губу, рукою дакрануўся да мяча. Так ён рабіў заўсёды, калі хацеў стрэсці, скінуць з души залішнюю мяккасць і чуллівасць. Меч, дотык да мяча напамінаў пра суровасць жыцця.

На шыі Кацеры дробненька звінелі буйныя шкляныя пацеркі з пазалотаю. Здавалася, ручаёк абвіў ёй шыю. Срэбныя, сплеценыя з тонкага дроту бранзалеты звязлі на запясцях. Уся яна была зграбнаю, лёгкаю, як лугавы ветрык. Яна зауважыла нарэшце Рамана, запытальна глянула на брата.

— Гэта Раман, — узбуджана сказаў Гвай. — Лепшы меч Полацкай зямлі.

Твар у Кацеры ўспыхнуў. Яна пакланілася Раману, і Раман пакланіўся ёй у адказ, і абое адчулі, як нейкая іскра, пакуль яшчэ слабая і няўлоўная, прабегла паміж імі і адразу ж згасла. Але іскра гэтая толькі на адзін міг патухла, бо зноў вочы іхнія сустрэліся, і ўжо даўжэй пазіраў Раман на Кацеру, а яна з сарамлівай цнатлівасцю пазірала на яго.

— Ды кінь ты ўжо збродня гэтага, — беручы дачку за руку, сказаў баярын Аляксей, маючы на ўвазе сына свайго Гвая, а Раману раптам падалося, што відущы баярын меціць у яго, начнога нечаканага госця. Раман уздрыгнуу, злёгку пачырванеў, яшчэ мацней ціскануў рукаяць мяча.

Начная трапеза ў баярскай святліцы была багатая мясам, віном і мёдам. Гвай ап'янеў, пачаў цалаваць сястру, бацьку не адважыўся. Потым памкнуўся пацалаваць Рамана, але той вывернуўся, сказаў:

— Я не дзяўчына.

Баярын Аляксей піў нямала, ды свежасці галавы не траціў, усё прыкмячаў. Госць, што прыехаў з сынам, яму спадабаўся, але ўсім нутром, усім сваім авостраным нюхам адчуваў ён, што нейкая тайна лучыць Гвая з Раманам. А ў сваёй вотчыне і ў сваёй сям'і ніколі не цярпеў баярын ніякіх тайнаў. Ён бачыў, што ў сынавым сяброўстве з начным госцем верхаводзіць, вядома ж, Раман. Слабая костачка ў Гвая, слабая душа. Тут ужо што маеш, то маеш. Ад прыроды такі Гвай — ляціць, як матылёк, на моцных людзей, свайго голасу няма, ёсць толькі свой віск. «Няўдаліца, — думаў баярын пра сына. — Хіба такога я хацеў займець наступніка? А ўсё жонка...» Ён з прыкрасцю ўспамінаў нялюбую, вечна хворую баярынню Вольгу I зараз яна ляжыць недзе ў цёмнай апачывальні, стогне, скардзіцца Богу на свае хваробы. Хіба можа халодная кроў нарадзіць гарачую? З дачкой Кацярынай іншая справа. У бацьку ўдалася норавам і рухам.

Баярын з любасцю паглядзеў на дачку і раптам перахапіў позірк, які Раман кінуў на Кацеру. «Ах ты кот памаўзлівы! — у думках аж захлынуўся ад гневу баярын. — Куды вокам учапіўся?! У дачку маю. У баярышню. А хто ты сам? Целяпаецца ля пояса меч, і ўсё. У мяне такіх мячоў поўная камора. Не, галубок. Прыйшоў з віроў і ідзі туды ж».

Баярын шумна ўзняўся, перахрысціўся на бажніцу, сказаў:

— Будзем спаць класціся. Чалядзіны, тушыце свечкі.

Раман спаў на велізарнай мядзведжай шкуры. Не, ён не спаў, падклаўшы пад галаву рукі, ляжаў на спіне, глядзеў у цемру перад сабою. Недзе павук кавенчыў муху, што на сваю бяду трапіла ў павуціну, але вельмі хутка муха змоўкла, і зрабілася ціха, ціха да дрыжыкаў ва ўсім целе, да млоснага страху. Здавалася, што раптоўна вымерла ўся баярская сядзіба — не гаварыў чалавек, не ржаў конь, не мяўкаў кот, не лопаў крыллем певень. Няўжо ўсё так моцна спіць? Няўжо Кацера таксама спіць?

Раману хацелася, каб прыгожая дзяўчына не спала, каб яна, як ён, услухоўвалася ў глухую цемру, чагосьці чакала, як і ён. Але чаго ён чакаў? Якое свято магло ўспыхнуць у апраметнай цемры, каб ад з'яўлення гэтага святла соладка і балюча ўздрыгнула душа? Ён не ведаў. Ён чакаў.

Па-кашачаму ціха ступала ноч, ваўкавскаяnoch, велізарнаяnoch. Сваім полагам яна зацягнула неба і зямлю ад Полацка да Кіева, крочыла праз пскоўскія лясы, праз чорныя гразі смаленскія аж да цёпла гасціннага мора, дзе ў шаломах мёртвых віцязяў жывуць каменнаскурэя крабы і залатапёрыя рыбы. Ноч адным сваім крылом слаба шалясцела над бяssonным Раманам, другім дакранала да поруба, у якім пасля доўгіх размоў з пячэрскімі чарняцамі зноў пасадзілі князя Усяслава. Нікому не было паратунку ад ночы. Большаясць людзей скарадала ёй, і людзі засыналі, хто з трывогаю, хто з надзеяй. Той жа, каго не перамаглаnoch, не спаў, да драбніц прыпамінаў пражыты дзень, пражытае жыццё.

Баярыну Аляксею таксама не спалася. Пра сына Гвая і пра дачку Кацярыну думаў баярын. Не з дабром (задаві яго гарой!) прыехаў сёння гэты князеў дружыннік Раман. Зваду, смуту прынёс у сям'ю. Глянуў вогненным д'ябальскім вокам і Кацярыну да сябе, як ланцугамі, прыкаваў. Ужо казала чалядзінкам, што дужа падабаецца ёй прыгожы Усяславаў грыдзень. Праўда, тое, што кажуць жанчыны, трэба запісваць не на пергамене і не на бяросце, а на паветры і на хуткаплыннай рачной вадзе, бо ўсё ў жанчын мяняецца, ніколі няма пастаянства ў доўгавалосых і доўгаязыкіх Евіных дачок. Ды баярын добра ведаў Кацярыну і непакоіўся за яе, бо мела яна бацькаў нораў — гарачы і неадступлівы.

Адразу ж успыхнула злосць на Гвая, на сына. Дуралей, дурдоля, ярыга. Шастае па зямлі, як вецер. Няма клёпу ў галаве. Адно ведае — піць, гуляць, а як вып'е лішняе, затуманіцца і цягне на бацькаў двор усіх сваіх хаўруснікаў.

Баярын Аляксей гнеўна ўзняўся з шырокага одра, памацаў рукою і запаліў свечку. Потым пашукаў вачамі, каб якое радно накінуць на плечы, але нічога не знайшоў, злосна плюнуў. Так і пайшоў да сына ў сподний кашулі, з адкрытай валасатай грудзінаю.

Гвай спаў, згарнуўшыся ў клубок, нешта мармытаў ува сне, чвякаў мокрымі губамі. Баярын у нейкім шаленстве схапіў сына за вуха. Яно было мяккае, ружовае.

— Уставай, змяёк ты гэткі! — злосна прашыпей баярын. Поўную волю голасу не даў, не хацеў, каб Раман і чэлядзь пачулі.

Гвай усхапіўся, сеў. Вочы былі спалоханыя, туманныя. Баярын пляснуў сына па шчацэ, праўда, нямоцна, а толькі дзеля страху.

— Каго з сабою прыцягнуў? — пранізываючы Гвая навылёт чорнымі бліскучымі вачамі, запытаўся Аляксей.

— Бацюхна, за што караеш? — прыкрыў шчаку далонню Гвай. Ён усё яшчэ ніяк не мог прачнуцца, і думалася яму, што б'юць яго і аб нечым пытаюць у яго ўва сне.

Тады баярын пачаў дзейнічаць ужо больш спакойна і разважліва. Узяў залачоны рамейскі кубак, зачэрпнуў вады з дубовага, акаванага жалезнымі абручамі вядра і плюхнуў халоднай вадою сыну ў твар. Гвай на імгненне захліпнуўся, потым затрос галавою, залямантаваў:

— За што караеш?! У чым я вінен перад табою?

— Ціха, ірадава семя, — асадзіў сына баярын. — Каго, пытаюся, прывалок з собою?

— Я ж казаў, — нарэшце ачомаўся Гвай. — Гэта Раман. Лепшы меч Полацкай зямлі.

— «Лепшы меч», — перадражніў яго баярын Аляксей. — Цьфу ты, душа баламутная. Нагаварылі яму, наплялі, а ён і паверыў.

— Ды я сам бачыў, як Раман б'еца мячом, — горача запярэчыў Гвай. — Няма яму роўні.

— Ну й што? Што табе з таго? Ты — баярскі сын. Памру, табе вотчыну пакіну. А ён — трава прыдарожная. Кажы, на якую справу цябе ён спакушаў? Ну!

Баярын Аляксей зноў замахнуўся. Гвай спалохана зірнуў на цяжкую бацькаву руку, пабляднёў, з напругаю разлепліваючы губы, ціха сказаў:

— Хоча ён князя Усяслава з поруба вызваліць.

— Зжыўшы лета ды ў маліны, — аж прысвіснуў баярын. — Вызваліць Усяслава хоча. Ды Усяслава ўся кіеўская раць пільнуе. І каму патрэбен сёння ягоны Усяслаў? Мне? Табе? Дзякаваць Богу, князь Мсціслаў Ізяславіч нас, полацкіх баяр, не крыйдзіць. Жывём за новым князем як за каменнай сцяной. Ніякага згану Мсціслаў у нас не мае. Кажы, ты даваў згоду гэтаму Раману?

— Даваў, — паныла адказаў Гвай.

— Ах ты, ярыга! — зноў даў баярын кухталя сыну. — У пограб замкну! На ланцуг пасаджу! Сырую рэпу будзеш у мяне жэрці! На калені, змяёк, а то паклічу халопаў з кіямі і зашкурная кроў з цябе свісне!

Змярцвелы Гвай паваліўся разгневанаму бацьку ў ногі. Адразу вылецелі з галавы хмель і сон, бо ведаў, добра ведаў бацькаву злосць і сілу.

— Згультаіўся, ні на пса не годзен, — гаварыў, астываючы, баярын Аляксей. Прыемна яму было бачыць смірнага пакорлівага сына.

— З гэтым цемруком я цябе разлучу, — ужо зусім лагодна паабяцаў ён Гваю.
— Навошта табе такі звадыяш?

А Гваю раптам успомнілася возера Валовае, ноч, маўклівы каменны ідал, вецер над узгоркам, твары сяброў і Раманавы слова: «Калі Бог злучыць, чалавек не разлучыць». Яму раптам так стала шкада сябе, слабага, прыніжанага, нявольнага, аж цёплая бліскучая вільгаць накацілася на вочы.

— Во-во, — падахвоціў бацька, — і мужчыну не грэх паплакаць, абы людзі не бачылі.

Ён нагнуўся, пагладзіў сына па галаве.

Не спала ўсю ноч і Кацера. Малады прыгожы госць стаяў уваччу. Як ні старалася яна забыцца пра яго, што ні рабіла — і малілася, і піла настой з горкага пустырнага зелля, што наганяе сон і млявасць на чалавечую душу, нічога не дапамагала. Тады яна паклікала чалядзінку Хадоску, расказала ёй пра сваю пакуту, і тая, пад вялікім сакрэтам, прынесла да баярышні ў святліцу трывнацца парадзіх. Гэта былі маленькія жаночыя фігуркі, вылепленыя з гліны ўперамешку з зернем гароху, пшаніцы і жыту. Парадзіхі спрадвеку ахоўваюць жанчыну, даюць ёй весялосць і жыццёвую сілу. Хадоска прымусіла Кацеру распрануцца, замерці пасярод святліцы, а сама, асцярожна ставячы на падлогу вакол баярышні гліняныя фігуркі, акружыла яе святой сцяною з дванаццаці парадзіх. Трываццатую ж аддала Кацеры, строга сказала:

— Разбі яе, баярышня.

Кацера спалохана трымала ў руках чырвоную бязвокую фігурку. Нейкі страх сціснуў сэрца. Нельга было варухнуць рукою. Калі б такое ўбачыў бацька, перапала б і Кацеры і Хадосцы. Асабліва Хадосцы. Бацька хрысціянін, і ўсё паганскае, усё даўнейшае для яго — дзікія лясныя прымхі. Сваіх чалядзінаў ён дужа строга карае за любоў да старых багоў. Ён, кажуць людзі, і князя Усяслава ненавідзіць за тое, што той не асабліва стараўся знішчыць паганскія капішчы.

— Разбі, баярышня, — зноў сказала Хадоска.

Разгубленая Кацера стала на калені, лёгенька стукнула галоўкай глінянай фігуркі аб дубовую падлогу. Парадзіха развалілася. Камячкі сухой гліны з жытнімі зярнітамі ляжалі на падлозе.

— Плюнь на прах і тлен тройчы, — загадала чалядзінка баярышні.

Кацера паслухмяна выканала загад. На душы была спустошанасць, нібы статак дзікіх тураў вытаптаў душу. Кацера заплюшчыла вочы.

— Сядзі так да трэціх пеўняў, — сказала Хадоска. — І не пераступай цераз святы круг.

Чалядзінка, патушыўши свечку, пайшла, і Кацярына засталася адна ў паўзмроку з маўклівымі бязвокімі парадзіхамі. Страх з яшчэ большай сілаю наляицеў на дзяўчыну, сваімі халоднымі кіпцюрамі ўпіўся, здаецца, у самае сэрца. Тады яна левай рукою намацала ў сябе на грудзях бронзавы нацельны крыжык, паднесла яго да вуснаў, горача пацалавала. Страх трошкі адпусціў. Але раптам са змроку (ці гэта ёй здалося, ці было на самай яве?) пагрозна бліснулі круглыя вогненныя вочы. Яны прапякалі душу навылёт. «Клетнік, — змярцвела Кацярына. — Дух, які аберагае клеці і свірны. Ён чуе агонь і папярэджвае гаспадара аб небяспекы, з'яўляючыся або ў сне, або ў цемры».

Ды ўсё ціха было ў баярскай сядзібе — ні зыку, ні скрыпу, ні агнінкі-святлінкі, і паступова Кацера супакоілася, пачала думаць пра Рамана. Жывучы між пушчаў і лугоў, дзе заўсёды співае вецер, то злы, віхурны, то пяшчотна-бестурботны, дзе ў непагадзь глуха шумяць чорна-срэбныя азёры, дзе тоненька пазвоньвае сухі чарот, яна з маленства насіла ў самай патаэмнай глыбіні душы песню. Тая песня была з ёй і ўдзень, і ўначы, не мела слоў, быццам нехта назаўсёды нацягнуў, уплёў Кацеры ў сэрца нямоўчную срэбную струну. Тая песня адгукалася на кожную драбніцу, што хвалаўала маладую душу. І часам, ходзячы каля Дзвіны або седзячы ля акенца сваёй святліцы, Кацера нешта напівалася самой сабе, нешта шаптала. Тады чаляднікі казалі: «Зноў наша баярышня моліцца Хрысту. Пэўна, адна ёй дарога — у манастыр. Быць ёй богавай нявестай». Баярын Аляксей, чуючы такое, хмурыўся, камечыў у велізарным кулаку бараду. Ён любіў прыгажуню дачку, жадаў ёй шчасця, але, хоць і жыў у набажэнстве, хоць моцна верыў усяму нябеснаму, не мог пагадзіцца, што найлепшае дзявочае шчасце — у манастыры. Разы са два ён паказваў дачцэ, запрашаючы на бабровыя ловы, жаніхоў, сыноў знаёмых баяр, ды на Кацеру ўсе яны зрабілі такое ж уражанне, што й лугавыя чмялі — мітусяцца, гудуць, п'юць мёд у сваіх яркіх, нібы жаночых, строях.

І вось цяпер, седзячы на дубовай падлозе пад пільнай аховай безгалосых парадзіх, Кацера адчувала, як ажывае, пякучая звініць у глыбіні душы таемная трывожная струна, якую крануў, сам того, пэўна, не заўважыўши, малады Усяславаў дружыннік. Вялікі страх браў Кацеру, але не клетніка яна ўжо баялася, не хітрага бяспумнага дамавіка з мяккімі валасатымі пальцамі, а таго нечаканага пачуцця, што ўспыхнула ў ёй і разгаралася, і не было ад зманлівага салодкага полымя нікага паратунку. У дзікаватай, заглыбленаі у свае незразумелыя староннім думкі дзяўчыне прачыналася жанчына. І не адну толькі радасць несла з сабой гэтае прачынанне. Былі ў ім туга па незваротных юных днях, якія болей не

паўторацца, па ранішніх беласнежных лілеях, якія ўсплынуць, вядома ж, не раз яшчэ ўсплынуць з чорных прадонняў азёр, але ўжо не для яе. Дзяючая душа, кожная ў свой час, павінна перарадзіцца, пераліцца ў душу жаночую, больш мудрую і шчодрую. «Навошта Гвай запрасіў да нас Рамана? — разгублена думала Кацера. — Каб я яго не ўбачыла, я спявала б свае песенькі, слухала шум лесу і ракі. І ўсё было б добра, усё было б добра...» У такіх думках, у такіх бяссонных мроях мінулася ноч.

Назаўтра баярыня Вольга, убачыўши дачку, слаба пляснула хворымі рукамі, усклікнула:

— Авохці мне! Што з табой, Кацера? Ці здаровая ты?

— Здаровая, матуля, — адказала Кацера і пацалавала маці ў бледную халодную шчаку. Яна любіла маці, моцна любіла, але жаласлівай любоўю, і таму ніколі не адкрывала ёй сваіх сардечных таямніцаў.

Баярын Аляксей адразу ж здагадаўся, які чарвяк точыць румяны яблычак. «І сына і дачку хоча ў адну кішэнь увалхнунь», — з гняўлівай злосцю падумаў ён пра Рамана. Але госця не гоняць з двара, вялікі грэх і сорам адмовіць у прытулку падарожніку, і баярын, прыязна ўсміхаючыся, зноў пачаў частаваць Рамана. Улучыўши ж хвілінку, загадаў свайму вернаму цівуну Макарыю конна імчаць у Полацк і перадаць ваяводу Ануфрыю аб змове, якая ўчыняецца супраць яго і Кіева. Макарыю не трэба было паўтараць, — толькі рыжы конскі хвост мільгануў над Дзвіной пасля баярскіх слоў.

Гвай піў мала, стараўся не глядзець у очы Раману. Каб хто сказаў яму раней, што ён, Гвай, можа зрабіцца здраднікам, прадаць блізкага чалавека, ён раскалоў бы за такія слова крыўдзіцелю чэррап. Ды не ўстаяў перад бацькам, зламаўся, расказаў пра начную дружыну, пра ўсе клятвы і адчуваў цяпер сябе нібы ў пекле на гарачых вострых вілах.

А Кацера з Раманам усё смялей усміхаліся адно аднаму, ужо разам кветкі рвалі на стромкім беразе Дзвіны. І столькі радасці было ў вачах, што кожны, хто глянуў бы на іх у гэты час, адразу б сказаў: «Закахаліся. З адной крыніцы пай іх Бог».

«Па кажуху і рукаў шукай», — шалеючы ад гневу, думаў між тым баярын Аляксей. Ніколі таму не быць, каб баярская дачка мілавалася з бязродзічам. Што з таго, што гэты Раман княжы дружыннік? Дзе ягоны князь? Сядзіць, як чарвяк, пад зямлёю. Князь толькі той, хто сілу мае, уладу, харобрую дружыну, перад кім сама шапка з галавы на зямлю валіцца.

Кацера ж, як сапраўднае дзіця лугоў і пушчаў, цалкам аддавалася сваёй радасці. Весела і хораша было ёй. Струна ў глыбіні душы спявала на поўны голас, і Кацера, не хацела спыняць гэтую шчаслівую песню.

— Вой, — сказала яна, смеючыся, Раману, — Гвай хваліў цябе, што дужа добра ты мячом і дзідай б'ешся. Праўда?

— Можа, і праўда, — сціпла прамовіў Раман.

— А ці можаш ты ў казіны рог згуляць?

— Ніколі не гуляў, — прызнаўся Раман.

— Эх ты. А яшчэ Усяславаў грыдзень. Глядзі.

Кацера хуценька сабрала чалавек дваццаць маладых чалядзінаў, баярскіх радовічаў, усіх, хто быў у гэты час на двары. Яны ўзялі загадзя падрыхтаваныя доўгія арэхавыя кіі, круглы драўляны шар, падзяліліся на дзве дружыны і з аглушальнym радасным лямантам пачалі заганяць шар за выкапаную ў зямлі рысу. Кожная дружына імкнулася як найхутчэй загнаць шар за рысу праціўніка. Вэрхал стаяў несусветны, пот блішчаў на шчоках, з гучным ляскам сутыкаліся, скрыжоўваліся кіі. Відно па ўсяму, не першы раз бачыў шырокі баярскі двор такую гульню-сечу. Але самае нечаканае для Рамана было тое, што прыгожая Кацера таксама схапіла кій і рынулася ў самую гушчу гульцоў. «Ну й дзяўчына», — аж прыцмокнуў языком Раман.

— Баярышня! — загудзелі распараныя, задыханыя чалядзіны і радовічы з абедзвюх дружын. — Баярышня, стой за нас!

Драўляны шар скакаў, мітусіўся, як смяртэльна перапалоханы зайчык, па траве. З усіх бакоў яго лупілі кіямі.

— Загналі ў казіны рог! — загрымела раптам на двары, і гэта азначала, што шар перакаціўся за рысу. Пераможцы радасна замахалі кіямі, а тыя, што прайгралі, унурыліся, кулакамі выціралі з чырвоных твараў пот.

— Ці доўга,вой, у нас пагасцюеш? — спыталася Кацера, падыходзячы да Рамана.

— Раніцою паеду, — адказаў Раман.

І абоім адразу зрабілася сумна. Кацера адчула, як змаўкае струна, што так весела, так бесклапотна звінела ў душы. Твар у баярышні пацымнеў.

— Кацярына, скажы Гваю, што мне трэба з ім пагаварыць, — папрасіў Раман. — Хай не хаваецца ад мяне. Я ж бачу, што ён хаваецца. Хай прыйдзе, і мы пагаворым.

Але Кацера быццам не чула Раманавых слоў. Стаяла, з болем і надзеяй пазірала на дружынніка.

— А чаму ж ты, Раман, нічога не хочаш сказаць мне? — раптам ціхім голасам прамовіла яна.

Раман уздрыгнуў. Шчокі запалымнелі. Дыханне перарвалася.

— Ты самая лепшая з дзяўчат, якіх я бачыў, — сказаў ён. — Ты сама не ведаеш, якая ты харошая. У мяне толькі ёсць меч, шчыт і войскі конь. І ў мяне ёсць князь Усяслаў, якога я павінен выбавіць з няволі. Каб я мог, я б усё княства, усё брашно зямное аддаў бы табе, Кацера.

— Праўда? — аж засвяцілася баярышня.

— Вось табе святы крыж.

— Ой, Раман, — усклікнула Кацера. — І ты ж такі харошы, такі харошы.

Яна не ведала, што сказаць далей, не знаходзіла слоў, ды раптам махнула смуглай рукой, выдыхнула:

— Пабягу шукаць Гвая. Зараз прывяду.

Раман глядзеў ёй услед, любаваўся зграбнай паставаю і з сумам думаў аб tym, што не можа адказаць пачуццём на пачуццё, бо ў святой полацкай Сафіі даў зарок служыць да канца сваіх дзён князю Усяславу, толькі яму аднаму. Пакуль князь у цямніцы, няма шчасця дружынніку Раману.

Падышоў Гвай, насцярожаны і разгублены. Моўчкі стаў насупраць Рамана, вочы вярнуў убок.

— Раніцою едзем, — строга сказаў Раман. — Больш не пі віна. Загадай чаляднікам, каб коней у дарогу рыхтавалі. Дарога доўгая.

— Я захварэў, — як дзіця, схлусіў Гвай. — І не магу з табою ехаць, Раман. Клянуся Богам, я захварэў.

У Рамана гнеўна заблішчалі вочы. Ён яшчэ ўчора зразумеў, здагадаўся, што баярскі сынок нешта надумаў — гнецца туды-сюды, як пусты колас, коўзаецца, як лінь у руках. Захацелася крыкнуць, нават ударыць Гвая, але Раман звалодаў з сабою, ціха сказаў, суроў прыжмурыўшы вочы:

— Што ж... Калі заварка дрэнъ, меч сыплецца, меч саламяны робіцца. Толькі барані цябе Бог, баярыч, сказаць некаму пра начную дружыну, пра клятвы нашы. Помні — прыбяжыць ваўкалак і перагрызе горла.

Гвай пры гэтых словах пабляднεў, пахіснуўся.

— Ты ўжо сказаў, — здагадаўся Раман. — Ты сказаў свайму бацьку. Ах ты, пярэварацень! Гніладуш!

Рука сама сабою пацягнулася да мяча. Гвай з перапалохам ікнуў і кінуўся наўцёкі. І ў гэты час адусюль — з церама, з клецяў, павалуш і халодных істопак — выбеглі баярскія людзі, хто з кап'ём, хто з дубінаю або кухонным нажом. Стары надворны чалядзін Сцяпан спусціў са шворкі вартавых сабак, і яны з лютым гыркам рынуліся на Рамана. Першага пса, вялізнага, ікластага, Раман разваліў узмахам мяча. Другі пёс упіўся ў левую нагу, але Раман вольнай нагою так ударыў яго пад дых, што пёс клубком адляцеў убок, завішчаў і заціх.

Баярская чэлядзь, як спатыкнуўшыся, спынілася наўкруг Рамана. За дзесяць сажняў ад сябе ён убачыў злыя, але спалоханыя і разгубленыя вочы. Ніхто не адважваўся першы кідацца на меч, што ўжо чырванеў сабачай крывёю.

— Чаго стаіцё?! — раз'юшана закрычаў баярын Аляксей. — Камянюкамі яго! Камянюкамі!

Чэлядзь пачала збіраць камені і штурмлюць у Рамана. Ён спрабаваў прыкрывацца щытом.

— Так ты гасцей шануеш, баярын?! — выгукнуў Раман, апусціўшыся пад градам камянёў на калені. — Бог цябе за гэта на тым свеце каменаваць будзе, у сцяну замуруе навекі.

У гэты міг аднекуль зверху, здавалася, з самага неба, прагучаў голас, які пачулі ўсе.

— Бацька! — адчайна крыкнула Кацера. — Глянь сюды! Калі ты не адпусціш жывым воя, я скокну ўніз, я разаб'юся!

Усе ўскінулі галовы. Кацера стаяла на самым вільчыку церама. Адной рукою яна трymалася за дубовы шост, на якім мацаваўся вясёлы расфарбаваны пеўнік, нагу занесла над безданню. Ніхто не мог даўмецца, калі і як баярышня апынулася там. З-пад чырвонага какошніка вырываліся светлыя струмені валасоў.

Баярын Аляксей пахмурна глядзеў на дачку, потым вяла махнуў рукою. Твар у яго зрабіўся змаршчакаваты, стары. Чалянднікі выпусцілі з рук камяні, бязладнай маўклівай гурбою падаліся туды, адкуль выбеглі. Толькі сабакі засталіся нерухома ляжаць пасярод двара.

— Беражы цябе Бог, баярышня Кацярына. Век цябе не забуду, — сказаў Раман, цяжка ўзнімаючыся на ногі. Смылелі плечы, камень разбіў калена.

— І я цябе не забуду, Раман, — пабляднела Кацера. — Вазьмі мой абярог, няхай сілу табе дасць у далёкай дарозе-пуцявіне.

Яна заняла з тонкага смуглага запясця срэбны бранзалет, кінула зверху. Раман спаймаў бранзалет, пацалаваў, пакланіўся Кацеры.

— Дайце каня княжаму дружынніку, — загадаў баярын.

Адразу ж на апусцелы двор, трymаючы Раманавага каня на повадзе, вылецеў на вараным кані Гняздзіла, пэўна, даўно чакаў гэтага імгнення. Раман, прыкусваючы губу, павольна ўзлез на каня, яшчэ раз нізка пакланіўся Кацеры. Стары Сцяпан адчыніў браму, а сам усё глядзеў на сваіх нерухомых сабак, над якімі ўжо густа кружыліся мухі. Такія былі добрыя псяюкі!

— А гэты куды едзе? — аchnуўшыся ад здрэнцвення, тыцніў пальцам баярын Аляксей у свайго канюшага Гняздзілу.

— Няхай едзе, — умольна папрасіў бацьку Гвай і апусціў вочы долу. — За мяне...

Баярын уважліва паглядзеў на сына, зморшчыўся, плюнуў і старэчай хадою пайшоў у церам....

Частка III

Белавалод з Ульяніцаю, як і абяцаў Ядрэйка, атабарыліся ў ягонай істопцы. Не надта каб раскошнае было жытло, не княскае і не баярскае, але яны былі разам, заўсёды разам, мелі дах над галавою, ложак. А што яшчэ трэба закаханым?

Жонка і дзеці сустрэлі Ядрэйку як прыходня з таго свету. Жонка спачатку аbamлела, меншы сынок схаваўся ў дзежку. Дзве сядміцы не было чалавека дома, звёз чалавека ў пушчу Іван Вогненная Рука, і вось зноў стаіць ён на парозе, пачэсвае круглы жываток і ўсміхаецца.

— А вось і я! — весела закрычаў Ядрэйка, азіраючы сваю хатку. — Жонка ці звонка, дзеткі ці гудуць? Ды чаго ты, жонка, снапом валішся? — Ён з бярозавага карца папырскаў вадзічкаю ёй на твар. — Мерцвякоў назад не носяць, але ж я, дзякую Богу, яшчэ не мярцвяк. Я яшчэ такі жывы, жонка, і ўначы ты гэта зразумееш. Паглядзі, якіх я двух анёлаў прывёў. У пушчы знайшоў, а мо яны мяненайшлі. А дзе ж мае дзеткі? Дзе мае грыбкі-баравікі, лісічкі-сястрычкі?

Неўзабаве хатка напоўнілася радасцю, шумам, смехам, слязьмі — усім тым, што злучае пасля доўгай ростані людзей, калі гэтыя людзі любяць адно аднаго. Белавалод з Ульяніца пазіралі на гэты вясёлы вэрхал, на белагаловых дзяцей, што дружна палезлі на Ядрэйку, як мурашкі на сагрэты сонцам пянёк, пазіралі на самога гаспадара, які нібы звар'яцеў ад доўгачаканай сустрэчы — то мяўкаў катом, то кукарэкаў пэўнем, шчасліва ціскаючы і абдымаячы дзяцей.

— Ого-го! — кричаў Ядрэйка. — Які ж яшчэ жывы! Нясі, жонка, мёд, нясі рыбу, усё, што ёсць!

Белавалод, уладкаваўшыся ў Ядрэйкавай істопцы, адразу пайшоў аглядаць горад, куды яго з Ульяніца прывёў лёс. Менск мясціўся ў сутоку Свіслачы і Нямігі, усцяж якіх рос густы лес. Горад ставілі на раўніне, толькі з паўночнага боку быў невялікі ўзгорак на правым беразе Свіслачы, і таму мянине збудавалі магутны абарончы вал. Чатыры сонцевароты секлі лес, потым сасновыя бярвенні паклалі ў восем слаёў, засыпалі зямлёй, перамешанай з рабчым глеем. Вал каля самага свайго падножжа быў шырынёю ў пятнаццаць сажняў. З унутранага боку вала ішла яшчэ адна паласа ўмацавання — складзеныя з драўляных зрубаў клеці, набітыя вязкай зямлёю. Пад сонцам і ветрам зямля гэтая ператварылася ў сапраўдны камень. Другая паласа ўмацавання была значна вышэйшая за першую, каля дзевяці сажняў. Як падумалася Белавалоду, не толькі ад нападу ворагаў клалі вакол горада столькі бярвенняў і зямлі. Ворагам тут, на балоцістай раўніне, была яшчэ й вада. Ад паводак ратаваліся мянине, узводзячы магутны вал.

Уязная брама з дубовай вежаю была прарэзана ў паўднёвой частцы вала. Вуліца Вялікая вяла ад брамы праз уесь дзядзінец да драўлянай царквы. Побач з царквою ляжалі кучы вялізных камянёў, і круглых, і абчасаных. Відно па ўсяму, Менск збіраўся будаваць каменны храм.

На дзядзінцы драўляныя пабудовы стаялі ўпрытык, не было ні пядзі вольнай зямлі. Вузкія вулачкі былі замошчаны жэрдкамі і бярвеннямі. Паўсюль бялеліся і жаўцеліся трэскі — яшчэ нядаўна тут махалі сякерамі цесляры. Шмат добрай ежы мелася для агню, для пажару, які мог усхапіцца знянаць.

Сустракаліся Белавалоду ў час ягонай праходкі па горадзе рукадзельныя людзі, купцы, баяры, але большасць мясцовага люду складалі воі-дружыннікі, у вастраверхіх шлемах, з чырвонымі шчытамі, з дзідамі ў руках, з суровасцю на тварах. Менск быў парубежным горадам Палацкай зямлі, з поўдня і захаду ў любы час маглі падступіць ворагі.

Белавалод убачыў, што за валам амаль не было пасаду. Рэдка дзе туліліся хаткі, дый тыя хацелі зрабіцца непрыкметнымі. Тут, на парубежжы, чалавек яшчэ баяўся жыць у адкрытым полі, уціскаўся, шчаміўся за гарадскую сцяну.

З напольнага боку вала каля чэзлага балоцістага ляска стаяла змрачнаватая будыніна — пацымнелы ад снегу і дажджу дубовы зруб з каменным крыжам наверсе. Людзі чамусьці абыходзілі гэта месца. Белавалод зацікавіўся, падышоў да лесвіцы, якая была прыбіта да сцяны зруба, залез наверх і ледзь не зваліўся адтуль. Зруб амаль па самы край быў напоўнены чалавечымі касцямі. Упавалку ляжалі шкілеты і чарапы! Вялікія і маленкія, цэлыя і пашкоджаныя. «Касцерня, — здагадаўся Белавалод. — Столкі людзей аддало Богу душу ў сечах, што не хапіла і рук, і сіл закапаць іх у зямлю». З дрогкасцю ў нагах паплёўся ён да Ядрэйкі і даў сабе зарок ніколі болей не набліжацца да гэтага страшнага месца.

Ульяніца вельмі баялася, што менскі поп можа не абвянчаць іх, загадае вяртацца ў сваю весь, туды, дзе жывуць хросныя маці і бацька. Але Ядрэйка дамовіўся з папом, і неўзабаве ўсхваляваныя Белавалод з Ульяніцу сталі перад аналоем. Радасць незвычайнай была ў сэрцах. Сонца прамяніста ззяла над Менскам, і Ульяніцы здавалася, што гэта Бог усміхаецца ёй і Белавалоду са сваіх нябесных залатых палатах.

Чорнабароды поп у прыгожай рызе, абыштай спадолу залатымі карункамі, праспіваў святую песню, гледзячы ў стары пажоўклы пергамен. Потым узяў Белавалода за чупрыну, запытаўся строгім голасам:

— Скажы мне, жаніх, ці можаш ты быць мужам гэтай маладой? Ці не будзеш біць яе калі-небудзь кулаком або кіем? Пакінеш яе ці не, калі будзе яна хворая, пакалечаная, карослівая?

— Клянуся Богам, — адказаў Белавалод, — што буду ёй добрым мужам аж да самага канання.

Тады запытаўся поп і ў Ульяніцы, ці будзе яна клапаціцца пра сям'ю, ці будзе яна даглядаць мужа, калі Бог пашле на яго кульгавасць, сухарукасць або слепату. Ульяніца паклялася быць вернай мужу да магільнага жвіру. Задаволены поп разам з дзякамі надзеў маладым на галовы вянкі, сплеценыя з галінак дрэў і лугавых кветак. Вянкі былі абвітыя ядвабнымі стужкамі, і на тых стужках былі слова: «Расціце і размнажайтесь». Потым поп, дзячок і Ядрэйка выпілі мёду.

Пасля вянчання ў царкве вярнуліся да Ядрэйкі і, дачакаўшыся змроку, папрасілі згоды на свой шлюб у старых багоў, у Рода і ў парадзіх. Ядрэйчыха

поўнай жменяю сыпала на галовы гарох і жыта. Сухія гарошыны лёгенька стукаліся Ульяніцы ў лоб і шчокі, каціліся ва ўсе бакі.

Белавалод адразу ж упрогся ў працу. Дастаў з хатулёў і торбаў усё сваё начынне, каб заўсёды быў пад рукою агонь, змайстраваў побач з істопкай невялікую гліняную печачку, наладзіў кавадла, малаткі і малаточки, і неўзабаве з раніцы да самага вечара стаў чуцен з істопкі дробны няспынны стук. Здавалася, дзяцел дзяўбе старадрэвіну. Ядрэйкавы дзееці часцяком прыбягалі ў істопку, садзіліся наўкол і глядзелі на звяркоў і птушак, што, як жывыя, выплывалі з таемнай глыбіні металу. Белавалоду хацелася як мага хутчэй збыць тавар, зарабіць паболей нагатаў³ і выкупіць у Ядрэйкі істопку.

Ульяніца варыла есці, мыла і шыла, разам з жанчынамі хадзіла за гарадскі вал у грыбы і арэхі. Аднойчы купіла каля вала рагатую жаўтавокую казу, прывяла на павадку ў істопку. Белавалод адгарадзіў куточак, і пачала каза жыць разам з імі, ды такая аказалася разумніца, удаліца, што яны не маглі нарадавацца, слухаючы яе прарэзлівае, заўсёды нечаканае мэканне, п'ючы салодкае тлустае малако.

Але міналі дні, і сум пачаў тачыць Ульяніцу. Белавалод, заняты сваім рукадзеллем, спачатку не заўважаў нічога, грукаў і грукаў малаточкамі. Ды хмаркі на светлым жончынім твары рабіліся ўсё больш цямнейшыя, і аднойчы Белавалод ласкова ўзяў Ульяніцу за плечы, запытаўся з трывогаю:

— Што з табою?

Слёзы, як спорны дождж, пырснулі ў яе з вачэй.

— Карае мяне Бог, — несуцешна заплакала Ульяніца. — Карае за тое, што без бацькавага і матчынага благаславення пад вянец пайшла.

Белавалод ушчэнт разгубіўся.

— Чым жа ён карае цябе?

— Не чую дзіцяці ў чэраве сваім. Сухое лона маё. Бясплоддзем карае Хрыстос.

Усяго чакаў Белавалод, але не гэтага. Стаяў, гладзіў жонку па плячах і не ведаў, што сказаць. Толькі й вымавіў:

— Маліся святой багародзіцы. Яна пачуе. Якраз у істопку зайшоў Ядрэйка, прынёс рыбы. Глянуў на невясёлых маладых, бадзёра сказаў:

— Чаго прыціхлі, птушачкі? Дзе шчабятанне ваша? Ёсць хлеба край — і пад елкай рай. А я вам вось да хлеба рыбы прынёс. Частуйцеся, Ядрэйку слайце.

Упершыню Белавалод з Ульяніцай не ўсміхнуліся ў адказ, толькі ціха кіўнулі галовамі, падзякавалі за пачастунак. Ядрэйка падазронна глянуў на іх, чмыхнуў носам, як вожык, пакрыўдзіўся.

У наступную ноч з усёй страсцю, з горыччу і надзеяй аддаліся яны каханню. Потым Белавалод заснуў, а Ульяніца глядзела ў густы змрок, і слёзы павольна цяклі па шчоках. «Маці Божая, — у думках прасіла яна, — ты ўсё можаш. Дай мне дзіця. Зайчыха нараджае зайчанят, ваўчыха — ваўчанят, птушка паднябесная

выводзіць тушанят. Дай мне дзіця, дай сына, падобнага на майго мужа Белавалода. Ні аб чым я цябе не прашу, толькі аб гэтым».

Праз нейкі час Ядрэйка, даведаўшыся ад жонкі пра бядоту Ульяніцы, сказаў Белавалоду:

— Хавай свае манаткі, бяры Ульяніцу і паедзем у пушчу.

— Навошта? — не зразумеў Белавалод. Ядрэйка засмаяўся.

— Хачу зноў на тыя самыя бярозы ўзлезці і ўсю ночку пракукаваць. Люблю сядзець на бярозах. Мне б нарадзіцца птушкай, вось бы ўжо насвістаўся, на ўвесь свой век.

Але заўважыўши, што Белавалоду не да жартаў, растлумачыў:

— Да святых людзей паедзем, да старцаў. Жывуць яны ў самым гушчары, у дрыгве, ад яснага сонца хаваюцца. Самі сябе рахманамі называюць і дужа здатныя людскія большія лячыць.

Збіраліся нядоўга. Раніцою селі ў лодку і, як толькі зайграла на ўсходзе сонца, паплылі ўніз па Свіслачы. Белавалод з Ядрэйкам, змяняючы адзін аднаго, веславалі. Ульяніца, сцяўшыся ў камячок, сядзела не варушачыся, глядзела на празрыста-сінюю воду.

— Гэтых рахманаў я пазалетась знайшоў, — расказваў Ядрэйка. — Лавіў баброў і пайшоў па лясных ручаях, што ў Свіслач уліваюцца. Такое там вербалоззерудоцце, а потым ельнік штациністы, ледзь ногі не зламаў. Прадраўся праз ельнік і там убачыў сцяну з бярвенняў. І дымок з-за сцяны віецца. Напалохаўся я, нібы цюцька. Ужо хацеў драла даць, аж раптам песня пачулася. Людзі за сцяною заспявалі. Няйначай, як у царкве. І галасы ўсё мужчынскія, жаночыя не чутно. А я ж, бяры вы мае дарагія, чалавек дужа цікаўны. Падпоўз я на жываце да гэтага тыну, жывот у твані замачыў, але падпоўз. І якраз на маленікія варотцы натрапіў. Таўхануў іх лёгенька рукою, адчыніў. Бачу — пасярод двара людзі стаяць. Усе ў белых кашулях, падперазаных лыкам, басанож, а на галовах шапкі-аблавушки. Былі там і дзяды барадатыя, і мужчыны, і хлапчукі-жэўжыкі. Адным словам, розны люд. Але ніводнай жанчыны. Паспявалі яны і змоўклі. Потым два дзецинкі аднекуль ідала драўлянага прывалаклі, падобнага на тых, што ад старых багоў засталіся. Думаю, маліцца будуць ідалу, аж яны схапілі дубцы, кійкі і хвастаць яго пачалі, біць. Ды б'юць з усяго пляча, не шкадуючы. Дрэву, вядома, не баліць, хоць ты аб яго лбом грукайся, але навошта ж злосць такая? Без прычыны, падумаў я, злосці не бывае. А колькі ж тых прычын на свеце! У нас у Менску катляра Арцёма хавалі, у труне за гарадскім валам неслі. Ціхі быў пры жыцці чалавек, добры, нікога, здаецца, не пакрыўдзіў. А людзям усё роўна не ўгадзіў, пасля смерці не ўгадзіў. Ішлі і бурчалі: «Дужа цяжкі. Несці цяжка». Вось так, дарагія вы мае бяры. Дык гляжу я ў гэтых варотцы і думаю, што недарэмна ідала хвошчуць, ёсць нейкая прычына. І пакуль я да прычыны гэтай дадумваўся, схапіла мяне моцная рука за каршэнь, і гаркнуў чалавек над самым вухам: «Твой бацька хлявы зачыняў, як

коней краў, а ты чаму вароты не зачыняеш?» Абамлеў я, баяры вы мае дарагія. І крыўдна зрабілася, бо ніколі бацька мой, царства яму нябеснае, ні макулінкі чужога не ўзяў. Азірнуўся я, а нада мною стары стаіць — барада, як снег, вочы ясныя, сінія, і гэтымі вачмі ў самую душу мне залазіць.

— Хто ж гэта быў? — пацікавіўся Белавалод.

— Рахман. Яны там усе — рахманы. Няма ў іх імёнаў. Прыходзіць да іх у пушчу чалавек і адразу імя сваё забывае.

— Навошта? — здзівілася Ульяніца.

— Каб я ведаў. І дзяцей яны не заводзяць. Кажуць, што дзееці рабоў толькі прыплод, а чалавек вольным павінен жыць.

Рака між тым усё бегла і бегла ў пушчу, у глухамань. Некалі бура зваліла дрэвы, і па абодвух берагах ляжала, гніло тоўстае калоддзе. Доўгія сухія галіны тырчалі, нібы коп'і. Мноства звярыных сцежак вяло да вады, але ўдзень звяры былі асцярожныя, прытаяўшыся між хмызу і травы, чакалі вечаровага змроку.

— Здаецца, тут, — сказаў нарэшце Ядрэйка і круга павярнуў дубоўку да велізарнага лазовага куста, які трывала ўчапіўшыся ў бераг, кінуў амаль усё сваё зялёнае гнуткае вецице ў раку. Схавалі дубоўку ўсярэдзіне куста, выбраліся на багністы бераг, і пакуль дайшлі да сухой зямлі, добра падмачылі ногі. Белавалод расклаў цяпельца. Сядзелі на қукішках, сушиліся, і Ядрэйка павучай:

— Ні срэбра, ні золата ім не давайце. Плююща, калі багацце ўбачаць. Для іх чым бядней жыве чалавек, тым лепей.

— Што ж гэта за людзі такія? — не ўтрывала Ульяніца.

— Пабачыще, баяры вы мае дарагія, — загадкова ўсміхнуўся Ядрэйка.

— Мабыць, мніхі, а мабыць, ізгоі, — услых падумаў Белавалод.

— Гэта не манастыр, — упэўнена сказаў Ядрэйка. — Быў я аднойчы ў манастыры, бачыў. Тут, у рахманаў, не манастыр. Сэрцы ў іх жывыя, гарачыя, а ў манаҳаў сэрцы халодныя. Толькі раз, раніцою, моляцца рахманы Богу, і ўсё. Пэўна, яны з ізгояў, з тых людзей, што ад сваіх абшчын, ад сваіх радоў адкалоліся. Але мінулае яны не успамінаюць, не любяць успамінаць.

Ульяніцы рабілася страшнавата ад усіх гэтых слоў. Куды іх вядзе Ядрэйка? Навошта яны з Белавалодам згадзіліся ехаць у глухую пушчу, дзе жывуць незразумелыя, не падобныя на іншых людзей людзі? І толькі думка аб сваім дзіцяці давала ёй сілу і мужнасць.

На дрэвах пачалі з'яўляцца засекі ў выглядзе стралы, што ляціць угору. Ядрэйка жвавей, ціхім голасам сказаў:

— Іхнія знамёны. Тут у рахманаў бортныя дрэвы, тут, на лядах, сеюць яны жыта і гарох.

Нарэшце сцежкі, як ручайкі, замільгалі між дрэў, дымам запахла, пачулася звонкае гудзенне металу — нехта біў малатком па кавадле. І вось перад Ядрэйкам,

Ульяніцаю і Белавалодам узнялася сцяна з тоўстых сасновых бярвенняў. Ні аckenца нідзе не было, ні брамы.

— Дзе ж твае варотцы? — шэптам запытаўся Белавалод у Ядрэйкі.

— Праз тыя варотцы нельга чужакам хадзіць, — таксама шэптам вымавіў Ядрэйка. — Толькі рахманы там ходзяць. Пастайм тут, зараз нас убачаць.

Неўзабаве з-за сцяны пачуўся голас:

— Хто вы, людзі? І што вам трэба?

— Мы з мірам. Без жалеза і агню. Па любоў прыйшлі, — зычна адказаў Ядрэйка, адказаў, відаць, ужо вядомымі яму словамі.

Адразу ж зверху са сцяны ўпала вяровачная лесвіца.

— Не бойцеся, — сказаў Белавалоду і Ульяніцы Ядрэйка, становячыся на эту лесвіцу. — Мяне першага паднімуць, потым вас.

Зарыпей калаўрот, лесвіца разам з Ядрэйкам паплыла ўгору. Такім жа самым чынам апынуліся за сцяною Белавалод і Ульяніца.

Яны ўбачылі шырокі мурожны двор, пасыпаныя жоўтым сухім пяском дарожкі. Пасярэдзіне двара, там, дзе сыходзіліся ўсе дарожкі, стаяла вялізная прысадзістая будыніна з мноствам невялікіх круглых аckenцаў. Наўкол будыніны па круге мясцілася некалькі дзесяткаў хатак і хлеўчукоў. Усё было дагледжанае, спраўнае, ва ўсім адчувалася клапатлівая гаспадарская рука. Іржалі коні, бэкалі авечкі, натхнёна драў горла певень. Рыпелі камяні жорнаў, грукала сякера. Усё гэтае было як цуд сярод глухой бязлюднай пушчы, дзе спрадвеку гняздзіліся адны звяры.

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — сказаў, лёгка пакланіўшыся, высокі хударлявы мужчына яшчэ не старога веку. У левым вуху ў яго звязла вялікая медная завушніца. На ім былі кужэльная кашуля і порткі, перапаясаныя тонкай сіней бічоўкай. У руках мужчына трymаў падгарэлую драўляную лапату, на якой садзяць у печ хлеб. Здавалася, яго зусім не здзвіла з'яўленне чужых людзей. Роўная мяккая ўсмешка была на твары.

— Ідзіце за мной, — сказаў рахман і, ускінуўшы хлебавую лапату на плячо, шпарка пакрочыў у напрамку да вялізной будыніны, але не ў яе прывёў гасцей, а ў хатку, што стаяла насупраць. Дзверы былі расчынены, не было ні замка, ні вартавога сабакі.

— Тут ёсьць хлеб і квас, — прамовіў рахман. — Чакайце, — і сам знік. Ядрэйка з Ульяніцай селі на дубовы ўслон, а Белавалод падышоў да аckenца, зацягнутага бычыным пузыром, застыў у глыбокім одуме.

— Чаму ў іх усе вокны круглыя? — спытаўся ён нарэшце, як бы ў самога сябе.

— У іх і сталы круглыя, — сказаў Ядрэйка. — І ўвесь двор круглы. І калі яны збіраюцца разам, а гэта кожную раніцу бывае, то становяцца толькі кругам.

— Чаму? — не адступаў Белавалод.

— А ты бачыў, якое на небе сонца? — усміхнуўся Ядрэйка. — Круглае.

Белавалод са здзіўленнем зірнуў на рыбалова, не зразумеў ці ўсур'ёз той кажа, ці кепікі строіць. А Ядрэйка ўжо частаваў Ульяніцу квасам, наліваў у драўляны кубак з глінянай карчагі.

Неўзабаве ў хату прыйшоў зусім маладзенькі жоўтагаловы рахман. Спініўся на парозе, сказаў:

— Mір вам, людзі, што па любоў прыйшлі. Ідзіце за мной. Вас чакае Добры.

Яны паслухмяна пакрочылі за маладзенькім рахманам. Па дарозе Белавалод шапнуў Ядрэйку:

— Ты казаў, што ў іх няма імёнаў. Аж бачыш, ёсць Добры.

— У іх не толькі Добры ёсць. У іх ёсць і Гнеўны. А ў астатніх адно імя — рахман, — раслумачыў Ядрэйка. — Але прашу цябе, маўчи і толькі адказвай на пытанні, якія табе будуць задаваць. Тут любяць маўклівых людзей.

Жоўтавалосы рахман падвёў іх да вялікай будыніны з круглымі аckenцамі, пакланіўся і знік, як і ягоны папярэdnік. Да Белавалода, Ульяніцы і Ядрэйкі ўжо ішоў раскрыльваючы сухенъкія кароткія ручкі, сівабароды стары. Быў апрануты ён, як і ўсе рахманы, толькі, у адрозненне ад іх, на шыі насыў срэбны абруч, з нанізанымі на яго зялёнымі дубовымі лісцямі.

— Mір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — тонкім голасам прамовіў стары.

— Mір табе, Добры, — адказаў, пакланіўшыся, Ядрэйка. Белавалод з Ульяніцую пакланіліся разам з ім.

У Добрата былі светлыя, з мяккай іскрынкаю вочы. Скура на твары і на руках пацямнела ад сонца і ветру. У ягонай шаўкавістай сівой барадзе заблыталася, поўзала пчала. Ульяніцы раптам захацелася ўзяць жоўта-залатую пчалу пальцамі, голай рукою, і пчала, Ульяніца чамусьці была ўпэўнена ў гэтым, не ўкусіла б яе.

Насупраць вялізной будыніны рос малады кучараўы дубок, абкружаны шырокай, зацёртай да бліску лаваю. Добры сеў на лаву, сашчапіўшы на худых вострых каленях загарэлую руку, запрасіў сесці гасцей. Памаўчаўшы, спытаўся:

— Бяда ці радасць вяла вас?

— Бяда, — хвалюючыся і чырванеючы, адказала Ульяніца.

Добры ўважліва зірнуў на яе, ціхім роўным голасам прамовіў:

— Ты хочаш даць жыщё жывому. Чаму ж ты саромеешся сказаць пра гэта ўслых? Хіба ты хочаш нешта ўкрасці? Ты хочаш падараваць свету новае жыщё, часцінку сваёй плоці. Але калі тваё дзіця стане рабом? Ці не пракляне яно цябе, жанчына? Ты думала пра гэта?

— Маё дзіця не будзе рабом, — усхвалявана выгукнуў Белавалод і ўзняўся з лавы.

— Сядай, — мякка сказаў Добры. — Я пытаўся не ў цябе, а ў жанчыны. Ты павінен маўчаць, бо ў пакутах нараджае яна, а не ты, і ёй болей баліць за сваё дзіця.

Адкуль твая ўпэўненасць, што дзіця не будзе рабом? Паглядзі, які свет акружает нас. Князі і баяры грызуцца між сабой, хрысціяне б'юць паганых, і, наадварот, са стэпаў і багнаў прыходзяць нябачаныя раней дзікія плямёны, каб узяць сабе тое, што яны не сеялі. Чалавек, нарадзіўшыся вольным, у любы час можа прачнуща з рабскім ашыянікам на шыі.

— Маё дзіця не будзе рабом, — упартая паўтараў Белавалод.

Добры, быццам не пачуўшы яго, гаварыў далей:

— Я бачыў, як харобрыйя мужы, зломленыя рабствам, пакорліва выціралі вільгаць кахрання з тых тканін, на якіх уладары-заваёўнікі мілаваліся з іхнімі жонкамі. Мілаваліся на вачах у харобрых мужоў. Ты бачыў такое? І я пабег у пустыні, у лясы, у непраходныя балоты. Я пачаў цурацца жанчын, бо, хочам мы ці не хочам, у прысутнасці жанчыны душа мякчэе і слепне, і мы думаем пра шлюбны одр, пра вечнасць свайго роду, пра дзяцей. Сам сабе і Богу я даў страшную клятву, што ніколі — чуеш? — ніколі не сыдуся з жанчынай, каб запаліць агонь новага жыцця. Я лепш буду, як Анон, сын Іуды, займацца рукаблуддзем і жывое семя сваё кідаць на зямлю, але не нараджу раба.

— Хрыстос не вучыць такому, — ціха сказаў Ядрэйка.

— Таму што Хрыстос ніколі не быў рабом. Ён быў гаспадаром сваёй души і цела. «Блажэнныя тыя, што плачуць, бо яны суцешацца». Так сказаў, так вучыў Хрыстос. Няўжо нашы вочы створаны толькі для слёз? Для чаго ж тады свецяць зоркі і ззяе сонца? Хіба не ў чалавечых вачах яны хочуць пакінуць свае прамяні?

— Дзіўнае ты кажаш, — разгубіўся Белавалод. — Мы не зразумеем цябе.

Ён пакутліва ўздыхнуў. Добры з сумам зірнуў на Белавалода.

— Хай будзе пракляты той, хто першы здагадаўся, што можна валом, канём, рабочай жывёлінай зрабіць падобнага сабе чалавека, — сказаў Добры. — Звяры не тримаюць у рабстве звяроў. Толькі чалавек і нікчэмная лясная мурашка дадумаліся да такога. «Працуйце, ешча плады зямныя», — так вучыў Хрыстос. І такога Христоса мы, рахманы, любім, пакланяемся яму. Але рабства мы ненавідзім. Няхайnoch зачыніць дзвёры чэрыва той маці, якая хоча нарадзіць раба.

— Што можа зрабіць чалавек? — не згадзіўся Ядрэйка. — Усё ў руках Божых. Лёс чалавечы з самага нараджэння ўплятаецца ва ўзор нябесных свяціл, кладзецца ў калыску разам з ніткай, якой перавязалі пупавіну.

— Не пладзіце рабоў! — раптам закрычаў, не стрымаўшыся, Добры і павярнуў расчырванелы твар да Ульяніцы. — Калі зразумееш, што нарадзіла раба, адразу ж даві яго сваёй касой, жанчына.

Ульяніца ўздрыгнула. Мужчыны пачалі спрачацца, а яна сядзела і адчувала, як горача б'еца сэрца, як трапеча жылка над бровом. Дык вось да каго прывёў іх Ядрэйка! Да страшных людзей, якія не хочуць пакінуць пасля сябе следу. Для чаго ж гэтые людзі жывуць на зямлі? Хто назваў гэтага старога Добрым, калі ён, зжыўшы жыццё, не захацеў, пабаяўшыся нарадзіць сына? Божа, малю цябе, дай мне

дзіця. Хай мой сын будзе нават рабом, але ён убачыць неба, сонца, зямлю, ён убачыць сваю маці, ён убачыць свае кайданы і некалі разаб'е іх.

— Мы адмовіліся ад зямных імён, — казаў між тым Добры. — Мы ўсе — рахманы, аднаверцы, браты. Толькі мне аказала абшчына гонар, назваўшы Добрим, і ёсць у нас яшчэ адзін брат, якога завуць Гнеўным. Зараз вас павядуць да Гнеўнага. Не бойцеся яго, але слухайце ўсё, што ён скажа і аб чым запытае. А ты, жанчына, — павярнуўся ён да Ульяніцы, — хочаш нарадзіць сабе і мужу дзіця. Так?

— Так, — адказала Ульяніца, — я хачу нарадзіць дзіця. І я нічога не баюся.

Добры вельмі ўважліва паглядзеў на яе, нібы наскроў пранізаў позіркам. Потым узніяўся з лавы, сказаў:

— Ідзі за мной. І помні, што з гэтай хвіліны ты не Ульяніца, а Маці Усяго Жывога. Паўтары, хто ты.

— Я — Маці Усяго Жывога, — з дрыготкаю, з вялікім хваляваннем прамовіла Ульяніца, ідуучы за Добрим.

Яны прыйшлі амаль праз увесь двор, спыніліся перад лазняю, у якой кожную суботу мыліся рахманы. Лазня ўжо дымілася, чакала Ульяніцу.

— Ты будзеш мыщца настоеем з сямі траў і сямі кветак, — строга зірнуў на Ульяніцу Добры. — Потым ты будзеш купацца ў малацэ ласёў і тураў і ў чмялінім мёдзе. Потым, калі цела тваё пачырванее, як медзь, і зробіцца мяккім, нібы ядваб, ты выйдзеш пад поўню ў чым маці нарадзіла, знайдзеш поле, дзе красуе жыта, і пабяжыш па гэтым начным жыце. Зрабі ўсё так, як я табе загадваю, і адразу ідзі да свайго мужа. Ён будзе чакаць цябе. І так будзе трэны дні. Паўтары яшчэ раз, хто ты?

— Я — Маці Усяго Жывога.

— Ідзі, і няхай твая плоць не баіцца ні агню, ні лёду. Багародзіца і Макоша дапамогуць табе.

У гэты самы час Ядрэйка з Белавалодам спускаліся ў глыбокую пячору, дзе ўжо дзесяць сонцеваротаў, ні разу не выходзячы на зямную паверхню, жыў Гнеўны. Ісці даводзілася амаль ракам, спатыкаючыся, хапаючыся рукамі за сліzkія мокрыя камяні.

Там, куды яны прыйшлі, быў магільны змрок і магільная цішыня. Але чулася ў гэтай чорнай цішыні, як за некалькі кроکаў ад іх усхалявана і насцярожана дыхае чалавек. Дыханне выдавала чалавека, ён стараўся яго супакоіць, прыглушыць, ён, здалося Белавалоду, нават прыкрываў рукамі рот, каб меней хапаць паветра, ды ноздры з тоненъкім шыпеннем прагна ўцягвалі гэта паветра ў грудзі. У нябачнага чалавека было моцнае здаровае сэрца і густая кроў. Вось чаму ён так глыбока і поўна дыхаў.

Ціхі голас парушыў цішыню:

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі. Станьце на калені.

Ядрэйка з Белавалодам выканалі загад, і як толькі яны зрабілі гэта, адразу ярка ўспыхнула святло, загарэлася мноства паходняў і свечак, якімі ўтыканы былі

ўсе сцены. Так яны загараліся заўсёды — раптоўна! усе! — і ніхто не мог даўмецца, чыя рука або чыя таемная сіла запальвала іх. Людзі, што ўпершыню траплялі ў пячору да Гнеўнага, на некалькі імгненняў як бы трацілі зрок ад такога нечаканага праніzlівага святла. Яно біла па вачах, прыгінала галаву да зямлі.

— Можаце глядзець на мяне, — літасціва сказаў Гнеўны. Атрымлівалася, што не ад рэзкага святла, а пад позіркам Гнеўнага людзі нібы трупяnelі, і патрэбен быў ягоны дазвол, каб глянуць на яго, не параніўши вочы і душу.

Гэта быў чарнявы і хударлявы мужчына з паголенай галавой, з чорнымі тонкімі вусамі, што нібы п'яукі закручваліся пад носам. Ён сядзеў на звычайнym паяльным валуне, сядзеў басанож, моцна сціскаючы ў правай руцэ дубовы кій, які вянчала вялікае Вока Савы. Вока гэта было зроблена з чырвонага золата, а пасярэдзіне, там, дзе павінна быць зренка, зязу каштоўны іскрысты камень зялёнаага колеру.

— Адказвайце па чарзе, — загадаў Гнеўны. — Хто вы, людзі?

— Я — Ядрэйка, рыбалоў з Менска, — сказаў Ядрэйка.

— Я — Белавалод. Прыйшоў з жонкаю. Жыву ў Ядрэйкі ў Менску, — сказаў Белавалод.

— Што вам трэба ад рахманаў, людзі?

— Мая жонка хоча мець дзіця, — адказаў Белавалод і хуценька дадаў: — Я таксама хачу.

— Ведаю, — сурова звёў чорныя бровы Гнеўны і прыкусіў тонкі вус. — Станавіцесь спінаю да мяне, глядзіце ў люстра, глядзіце сабе ў вочы і адказвайце, як на божай споведзі, на ўсё тое, аб чым я буду пытаць.

Яны паслушмяна павярнуліся і ўбачылі перад сабою вялізнае люстра, бронзавую пласціну, адпаліраваную да бліску, і ў ёй свае разгубленыя твары.

— Вы хочаце навесці на селічша рахманаў княжую дружыну, каб яна запаланіла нас. Так?

— Не, — цвёрда адказаў Ядрэйка і Белавалод.

— Вы хочаце, каб мы, вольныя рахманы, зрабіліся баярскімі халопамі. Так?

— Не, — зноў прагучала ў адказ.

— Тады вы хочаце атруціць самога Добрата, наша сонца зямное, лепшага паміж лепшых. Так?

— Што ты кажаш, Гнеўны? — пабляднеў Ядрэйка. — Як ты можаш казаць такое? Ды няхай на гэтым самым месцы я правалюся скроў зямлю, няхай мае косткі па ўсёй пушчы разнясуць ваўкі, калі мы з Белавалодам маем нешта благое супраць Добрата і рахманаў. Вашу абшчыну і дарогу ў абшчыну я ведаю даўно. І ні разу не навёў на вас злога чалавека.

— Я павінен падазраваць, — сказаў, злёгку ўсміхнуўшыся, Гнеўны. — Мы, рахманы, як даверлівия дзеци. У гарадах і весях мы пакінулі свае кайданы і пачынаем думаць, што ўсе людзі анёлы, што няма рабоў, што ніхто па ўсёй зямлі

не стогне пад бізуном. Вось чаму я павінен падазраваць, бо я— вочы і вушки абшчыны. А сэрца абшчыны, вялікае, бяssonнае, што аж праменіцца любоўю да рахманаў, вядома ж, Добры.

На вачах у яго, здаецца, бліснула сляза сыноўняй вернасці і замілавання. Ён выцер вочы бледным сухім кулаком і раптам ціха спытаўся:

— А як там наверсе — дождж ідзе ці сонейка свеціць?

Нечаканае пытанне дужа здзівіла Белавалода. Халодны сўм пачуўся ў голасе Гнеўнага, разгубленасць і безабароннасць. Гнеўны ўявіўся яму ціхмяным кратом, што ўсё сваё жыццё павінен корпацца, жыць пад зямллёй.

— Быццам бы ясна было, суха, — сказаў Белавалод. — А чаму б табе самому не глянучы?

Пры гэтых словах і Ядрэйка і Гнеўны ўздрыгнулі.

— Бог забраў твой розум! — ўсклікнүў Гнеўны. — Я даў зарок свае зямныя дні правесці ў цемры. Дзеля чаго? Каб светла было рахманам. Ды ты не зразумееш, залатар, ці хто ты ёсць. Я хачу, каб светла было бліжнім, а чаго хочаш ты?

— Хачу, каб у мяне быў сын, — з упартасцю і злосцю прамовіў Белавалод.

— Ён будзе залатаром, а калі трэба, воем Палацкай зямлі.

Гнеўны засмияўся.

— У нас тут ужо быў адзін вой. Хаваўся. І ведаеш хто? Сам полацкі князь Усяслаў. Як яго на Нямізе разблілі, прыбег да нас раны залівацца. Не адзін дзень у маёй пячоры сядзеў, усё маўчаў, думаў. Хацелі мы яго зрабіць рахманам. Добры з ім гутарыў, у веру нашу ўгаворваў падацца, ды пабег Усяслаў на Дняпро і ў цянёты да Яраславічаў трапіў. Сам віновен, што гніе ў порубе.

— Не віновен ён, — усхвалявана сказаў Белавалод. — Ён хрэснаму цалаванню паверыў. Ізяслаў і яго браты-вераломцы, што парушылі клятву, віноўны.

— А ты таксама скончыш дні свае ў порубе, — уважліва паглядзеў на Белавалода Гнеўны.

— У рахманаў жа няма поруба, — адразу ўмішаўся ў гаворку Ядрэйка.

— Няма, — згадзіўся Гнеўны. — Навошта ён нам? Самая лютая кара ў нас, калі выганяюць чалавека з абшчыны, калі кажуць яму: «Ідзі, куды Бог вядзе». Няшмат такіх людзей, але былі. І ўсе на сябе рукі наклалі — той павесіўся, утапіўся, той ні крошкі хлеба ў рот не ўзяў, ні корчыка вады. Хто хоць міг пабыў рахманам, не можа быць нікім іншым. Добры такому навучыў, і вечная слава яму ад рахманаў. А зараз ідзіце наверх. Там імша пачынаецца, там убачыце, як рахманы ўмеюць ненавідзець.

Адразу патухлі свечкі і паходні, і Гнеўны растворыўся ў цемры, замоўк, але чўлася ягонае спёртае, напружанае дыханне.

Ядрэйка з Белавалодам вылезлі з пячоры. Сонца ўдарыла ў вочы. Быў ясны цёплы дзень. Белыя воблакі, як кашлатыя авечкі, беглі за небасхіл. Каля вялізной

будыніны кругам стаялі рахманы. Іх было дзве, калі не болей, сотні. У цэнтры круга, нешта гаворачы, цягнуў рукі да неба Добры. Потым ён зрабіў знак, і ўсе рахманы ўзделі на галовы вastrаверхія шапкі з сабачага футра. Добры крыкнуў нешта пранізліва тонкім голасам, і рахманы, нагнуўшыся, узялі з зямлі доўгія лазовыя дубцы. Яны трасянулі дубцамі, заспявалі малітву. И ўжо не Добрата ўбачылі Ядрэйка і Белавалод пасярэдзіне круга, а вялікага драўлянага ідала з чатырма тварамі. Добры сядзеў на лаве каля маладога дубка.

Наша пракляцце тым,
Хто ў рабства аддаў дзяцей,—

пагрозна заспявалі рахманы. Яны павольна пачалі кружыцца вакол ідала. Чатырохтвары ідал глядзеў на ўсіх і ўсіх бачыў і, здавалася, трымцеў кожным сваім сучком, кожнай трэшчынкаю, прадчуваючы пакуту. Не першы раз рабілі з ім такое.

Пракляцце, пракляцце таму,
Хто раб і народзіць раба,—

спявалі рахманы і з вялікай ярасцю пачалі біць ідала дубцамі. Зялёныя вільготныя дубцы крышыліся, ламаліся, і тады той, у каго не было чым катаўца, ідала, пляваў на яго або, шалёна падскокаючы, гразіў яму кулаком. Твары ва ўсіх былі чырвоныя, потныя, разагрэтыея вялікай нянявісцю. Некаторыя зачэрпвалі поўнай жменяю зямлю з-пад ног, і неўзабаве ўвесеў ідал быў залеплены граззю. Вось ён зваліўся, упаў, і рахманы пачалі таптаць яго.

Добры пільна сачыў за ўсім, што адбывалася. Урачыстым бліскам поўніліся ягоныя вочы. Калі ідал упаў, ён ускочыў з лавы і, здавалася, гатоў быў рынутца ў гушчу рахманаў, але стрымаўся, і толькі радасная ўсмешка пакацілася па старэчым твары. Нарэшце ўсе здаволіліся, стаміліся, і тады Добры высока ўзняў руку з бронзовым званочкам, зазваніў, крыкнуў:

— Годзе, браты!

Рахманы адразу прыціхлі. Двоє маладзейшых накінулі на ідала вяровачную пятлю, пацягнулі да вады адмываць ад бруду. Ідала вычысціць, высушаць, абкураць салодкім п'янкім дымам, у багатым уборы паставіць у нішу да новай імшы. И да новых пакут будзе ён ледзь не богам — яму будуць кланяцца, будуць прыносіць у ахвяру клыкі дзікоў і заецае свежае мяса.

— Мы помсцім свайму мінуламу, — пачаў тлумачыць Белавалоду і Ядрэйку Добры. — Мінулае нельга перайначаць, бо нельга вярнуць учараашні дзень і тую маланку, што аднойчы бліснула на небе. Мы караем дзядоў-прадзедаў. Некалі на зямлі быў залаты век. Сыны Адама і Евы жылі ў шчасці і ў згодзе — расцілі плады зямныя, шанавалі сваіх багоў, кахалі сваіх жонак. Але аднойчы мацнейшы ўдарыў

слабейшага, хітрэйшы падмануў даверлівага, і пайшла ў родзе чалавечым варожасць, злыбяды. Нашы дзяды з-за слабасці сваёй, з-за палахлівасці, бо дужа баяліся смерці, сталі рабамі, зямным тленам. З-за іх і мы павінны ўсё сваё жыщё быць рабамі. Хіба можна любіць такіх дзядоў? Яны ж не любілі нас, будучых, падстаўляючы выно пад ярмо. Яны ў той час клапаціліся толькі пра сябе. Слабыя душы і крохкія косці! Чаму вы не ўзялі камень, меч, дубіну, чаму вы не загінулі ў бітве, а сталі на калені, змірыліся, навек зміриліся з няволяй, аддаўшы і нас, нашчадкаў сваіх, у няволю?

Добры ўжо амаль крычаў, ужо, здавалася, гаварыў не з Ядрэйкам і Белавалодам, а сам з сабою:

— Боль і крыўду носім мы ў душы, як гарбатыя носяць на спіне горб. Везувій носяць яны на плячах сваіх. Не ідала мы б'ём і не дзядоў наших, а сябе б'ём. Як гэта балюча — біць сябе. Вы не ведаецце... Вы шчаслівыя... Мы надзяём шапкі з сабачага футра. Гэта памяць аб ілотах. Жыў у рамейскай зямлі народ, вольны, вясёлы, прыгожы. Але прыйшлі заваёунікі, забілі адважных, пакарылі слабых, узялі зямлю і ваду, а ілотаў, быльых гаспадароў гэтага краю, ператварылі ў нікчэмных рабоў. Самі насілі залатыя вянцы, а ілотаў прымусілі шыць шапкі са смярдзючых сабак. Раб заўсёды раб. Яму можна плюнуць у самую душу і загадаць усміхацца, і ён будзе ўсміхацца. А я не захацеў і збег у пушчу, і да мяне прыйшлі баярскія чалядзіны, ізгоі, халопы. Тут яны зрабіліся братамі. У нас няма жанчын, бо мы не хочам пладзіць рабоў, у нас няма імёнаў, бо мы рахманы. Хлеб і мёд мы дзелім пароўну, і ў нас няма галоўных. Вы хочаце застацца ў нас?

— Не, — адказаў Ядрэйка. — Я дужа люблю жанчын, і мне будзе сумна без іх.

— І я не хачу, — прамовіў Белавалод. — Я хачу мець сына.

— Тады ты, рыбалоў, ідзі да сябе ў Менск, — загадаў Добры, — а ты, — ён зірнуў на Белавалода, — вяртайся туды, куды прывёў цябе наш брат, і чакай там жонку сваю. Вы няшчасныя, хоць і думаеце, што вы шчаслівыя. Я болей не ўбачу вас.

Добры павярнуўся і пайшоў ад іх.

— Каму срэбра аддаць? — выгукнуў услед яму Белавалод. Рахман прыпыніўся, але не азірнуўся.

— Ты срэбра прынёс? Мы не бяром дарункаў, але пакладзі яго на стол там, дзе будзеш сустракаць жонку.

І зноў загарэлыя босья ногі зашархалі па пяску.

— Я вас з Ульяніцай на рацэ буду чакаць, без вас не паплыву, — сказаў Ядрэйка.

— Дзякую табе, — пакланіўся рыбалову Белавалод.

— Сабе дзякую, што мяне з бярозы зняў, — засмяяўся Ядрэйка. — На ўсё жыщё я да цябе прыліп, бо люблю добрых людзей.

Белавалод у суправаджэнні маладога доўгавалосага рахмана вярнуўся ў хатку, сеў за стол. На стале, як і раней, ляжаў бохан хлеба і стаяла карчага з квасам. Праз аkenца Белавалод бачыў, што селішча рахманаў працуе, не схіцае да самага змяркання. Рахманы, узяўшыся гужам, цягнулі з лесу бёрны і карчы, смалілі чаўны, круцілі жорны, грукалі малаткамі ў кузні, гналі з пашы кароў у кароўніцу. Людзі больш сталыя, больш падбылтыя сядзелі ў цяньку і выразалі з дрэва лыжкі, кубкі або ляпілі гліняныя свістулькі і маленечкі місачкі з накрыўкай для жаночых румянаў і прыціранняў. Усё гэта, як здагадваўся Белавалод, ішло потым на продаж. Няясна яму было толькі, з кім гандлююць лясныя людзі, бо, каб гандляваць, трэба ехаць у горад, у белы свет, а рахманам гэта забаронена.

Змрок наступаў на зямлю халоднай пятой, і Белавалод запаліў свечку. Душа ягоная трымцела, гняла нейкая шкадоба, нейкі незразумелы страх. Ён узніяўся і пачаў хадзіць па хатцы. Хутчэй бы ўбачыць Ульяніцу!

У гэты самы час Ульяніца, выйшаўшы з лазні, бегла па начным жыце, і мяккія пяшчотныя каласы білі па разагрэтай вішнёвой скуры. Над лесам вісела велізарная празыста-шкляная поўня. Здавалася, яна, недасяжная поўня, звініць у небе і сочыцца па ўсёй сваёй паверхні крынічнай водой або чалавечымі слязмі. Бярозы шумелі на жытнёвым узмежку, і ў іхнім парывістым шуме як бы ўгадваліся нечыя жывыя галасы. Бялеліся самотныя валуны. Здалёку іх можна было палічыць за людзей, што даўно памерлі, але ціхай ноччу выйшлі з нутра зямлі, з пяску і гліны і грэюць свае косці пад месячным блакітным святлом. Сонца яны баяцца, бо ад сонечнай пякучкі адразу рассыпаюцца, ператвараюцца ў шэры прысак белыя косці. З-пад ног раптам ірванулася птушачка. Паляцела ў начную бездань спалохана-трывожнае «ціў-ціў»... И гэта быў знак жыцця. Праз густы расплаў срэбнага туману бачыла Ульяніца хатку, у якой яе чакаў Белавалод. Свечачка цяплілася, патухала настале...

Так было два разы. А ў трэці раз, як толькі Ульяніца вылезла з глыбокіх дубовых ночваў, як толькі выцерла вочы, нешта ціхенька рыпнула за плячамі ў яе. Танюсенькі быў рып, незаўважны. Але яна імгненна павярнулася, як маладая ваўчыца, што ўсім сваім нутром адчула смяротную небяспеку. У бярвенчатай сцяне лазні былі, аказваецца, прарэзаны дзверцы, непрыкметныя воку. И вось гэтыя дзверцы былі адчынены, і ў іх шчаміўся, пралазіў нейкі чалавек.

— Хто ты? — у роспачы выгукнула Ульяніца, адчуўшы, як млеюць ногі. Яна прыкрылася лапушыстым бярозавым венікам, з жахам глядзела на нечаканага незнаймца. Ён быў чарнавусы, з паголенай, як бы лысай галавою. Вочы ззялі нясцерпнымі вугольчыкамі.

— Я Гнеўны, — ціха адказаў чалавек. — Ты не бачыла мяне, а твой муж прыходзіў у маю пячору. Не бойся, не бойся... Для ўсіх я Гнеўны, але я магу быць пяшчотным, як ніхто.

Ён стаяў перад Ульяніцай на каленях, прагна глядзеў на яе, і жаўлакі перакочваліся па сухіх бледных шчоках.

— Я магу быць пяшчотны, як цёплая начная раса, як птушыны пух, — шаптаў Гнеўны. — Дзесяць год жыву я пад зямлёй... Я даў зарок... я кусаў локці ўначы... Але я больш не магу... Не Гнеўны я, а Яфрэм. Чуеш? Яфрэм. Такая, як ты, снілася мне кожную ноч... Вішнёвацелая, мяккая... Пашкадуй мяне, багіня...

На каленях ён падпайзаў усё бліжэй да Ульяніцы. Яна прыціснулася да гарачай сцяны, ударыла Гнеўнага венікам па твары. Ён нават вокам не міргнуў. Неадрыўна пазіраў на яе, выцягнуў з-за пазухі скураны мяшечак, развязаў яго, шаптаў, задыхаючыся:

— Бяры срэбра і золата... У мяне шмат усяго... Рахманы працуюць спраўна... Бяры вось гэтыя пацеркі з жамчужынамі-зоркамі. Такія не насіла жонка рамейскага базілеўса.

Ульяніца кінулася да дзвярэй, але Гнеўны з глухім хрыпам-стогнам скокнуў за ёй, сашчапіў у абдымках, паваліў яе на гарачыя сасновыя дошкі.

— Пусці, — білася, звівалася ўсім целам Ульяніца...

Свечачка, як і ўчора, дагарэла на стале. Белавалод стаяў пасярод хаткі, наструнена ўслухоўваўся ў начную цішыню. Трывога, якая не давала дыхаць увесь вечар, успыхнула з такой сілай, што ён пахіснуўся, абшчаперыў рукамі гарачы твар. «Што са мною? — думай ён. — Трасе, як у ліхаманцы. Ніколі са мной не было такога». І раптам ён зразумеў — нешта сталася з Ульяніцай. Заўсёды, нават калі Ульяніцы не было побач, ён адчуваў, калі ёй блага. Такое адчуванне прыходзіла нечаканым штуршком у сэрца.

Белавалод выбег з хаткі ў начны змрок, спыніўся. Спала селішча, спалі, як пчолы, рахманы, натамішыся за доўгі дзень. Хмарны полаг павольна валачыўся над зямлёй. Вецер нябачным звярком шастаў у мураве. Усюды, на зямлі і ў небе, чорным ценем вісела трывога.

Ён не ведаў, у які бок бегчы, і гэта надавала асаблівую вастрыню ягонаму адчаю. Раптам ён успомніў, што каля вялікай будыніны, каля дубка ёсць біла, якое склікае рахманаў у пушчы на абед, гоніць на работу. Ён ужо некалькі разоў чуў голас гэтага біла, урачыста-сумны, трывожны, што пераліваўся над усім наваколлем. Белавалод памкнуўся туды, але ў тое ж імгненне заўважыў белы ценъ, які няясна мільгануўся зводцаль. Ён прыпыніў дыханне, прыслушахаўся. Маладыя босыя ногі часцілі па калянай пясчанай сцежцы. Так мог бегчы толькі смяртэльна перапалоханы чалавек. Ульяніца!

Яна ў роспачы кінулася на шыю Белавалоду, выгукнула:

— Здаецца, я забіла яго. Ён ляжыць і не дыхае.

— Хто ляжыць? — прытуліў Ульяніцу Белавалод.

— Гнеўны. Той, што пад зямлёй жыве. Калі я была ў лазні, ён адчыніў у сцяне дзверцы... Ён кінуўся на мяне, як вурдалак, як звер... Я ўпала, а каля сцяны,

якраз пад правай маёй рукой, ляжаў замок... Жалезны замок ад дзвярэй... Я ўдарыла Гнеўнага замком па галаве.

Ульяніца была ў адной лёгкай сукенцы, басанож. Яе пачало трэсці ад хвалявання і холаду. Белавалод адчуў, як яна абвяла ў ягоных руках.

— Супакойся, — сказаў Белавалод. — Супакойся. Хадзем у хату... Вось табе і святыя людзі.

Ён амаль занёс Ульяніцу ў хатку, пасадзіў у цемры калія стала.

— Не запальвай свечкі, — спалохана зашаптала Ульяніца. — Трэба ўцякаць, бегчы адсюль.

— Вось табе і святыя людзі, — зноў паўтарыў сваё Белавалод. — Ах, чарвяк падземны, макрыца.

Ярасць і гнеў бушавалі ў ім. Ён узяў Ульяніцу за плечы, дрогкім голасам спытаўся:

— Ён цябе не...

— Я стукнула яму замком па мазгаўні, --- жорстка, не даючи Белавалоду дагаварыць, сказала Ульяніца. — Бяжым адсюль.

— Як?

— Па небе, пад зямлёю, але трэба бегчы, ратавацца.

Яны асцярожна выслізнулі з хаткі, прыгінаючыся, пабеглі ў той бок, дзе, па іхніх падліках, павінен быў стаяць калаўрот з вяровачнай лесвіцай. Яны не думалі, ці здолеюць звалодаць з гэтым калаўротам, яны беглі.

Вось і сцяна. Цяпер, уначы, яшчэ вышэйшая і страшнейшая. На самым версе яна заканчваецца вострымі цвёрдымі бярвеннямі-каламі.

— Mір вам, людзі, што за любоўю прыйшлі, — лагодна пачулася з цемры. Белавалод з Ульяніцаю прыраслі да зямлі ад нечаканасці. Рослы худы рахман з дзідай у руцэ, з доўгай накідкаю на плячах стаяў побач. Здавалася, ён не здзівіўся, убачыўшы іх, бо стаяў і маўчаў, нічога не пытаючыся.

— Вяртайцесь назад, — нарэшце сказаў рахман. — Сцяна высокая, а нач глыбокая. Мы ходзім за сцяну толькі тады, калі сонца на нябёсах пакоіцца.

Моўчкі шыбуочы ззаду, ён давёў іх да самай хаткі, счакаў, пакуль яны ўвойдуць у яе. Там, у цемры, яны не звялі вачэй да світання, селі на одр, абняўшыся, слухалі нач, якая магла быць апошній іхній наччу. Ульяніца плакала. Цёплыя слёзы капалі Белавалоду на руки. Ён гладзіў жончыны валасы, глядзеў у змрок. Шумеў за акенцам вецер, ляцеў над пушчай. Вольна было ветру — ляці куды хочаш і рабі што хочаш. Гні вербалозы над ракой, раскідваі хмары на небе, мякка біся ў шчыт маладому вою, што стаіць недзе на сцяне Менска, пільна ўзіраючыся ў цемру. Белавалоду хацелася зрабіцца ветрам. Лёгка падняў бы ён Ульяніцу на моцных крыллях, панёс туды, дзе цымяным срэбрам свеціцца між лясоў Свіслач, дзе, скаваўшыся ад непагадзі, ад краплістага дажджу пад лодкай-

дубоўкай, цярпліва чакае іх Ядрэйка. Ды немагчыма было вырвацца з-за сцяны. Ён адчуваў, як шпарка мінае, коціца начыніла:

— Спі... Засні...

Сам жа не спаў, гнаў преч млявасць. Заўтра яму трэба быць моцным, не з сэрцам, а з кавалкам жалеза ў грудзях.

Знадворку ціха кашлянуў рахман. Пільнуе, глядзіць ва ўсе вочы, каб не збеглі. Калі ж збягутць, не бачыць яму абліччыны, выганяць з пракляццем у пушчу, а для рахмана гэта смерць.

І ўсё-такі Белавалод заснуў. І снілася яму мноства белых птушак, ці то буслоў, ці то вялізных азёрных чаек. Запаланілі птушкі ўсё неба, засланілі крыллем сонца, бела-белая зрабілася на зямлі, нібы снег пайшоў. Такая цнатлівасць, такая пяшчота і мяккасць былі ва ўсім і ўсюды. Белавалод з Ульяніцаю, абняўшыся, лагодна сядзелі на воблаку, нібы на ружовым чоўне. Веліч небесная адкрывалася позірку, неабсяжнасць. Зямля бачылася далёка ўнізе, як спелы лясны арэх, калі яго падчырвоніць ласкаве жнівенськае сонца. Самы слабы шэпт громам каціўся, гучай у аблоках, але не было ў гэтай гучнасці пагрозы, было адчуванне сілы таго, хто кіруе ўсім. Белая птушкі неслі воблака, далікатна трymаючы яго доўгімі карычневымі дзюбамі. Часам адна з птушак губляла пёрка, і яно, успыхваючы на сонцы, кружачыся, павольна падала ўніз, у сінюю бездань. Раптам удалечыні, як пляма на асяпляльна-белым, паказалася чорная хмарка. Птушкі захваляваліся, нешта крыкнулі разгубленымі хрыптымі галасамі (гэта яны ад страху ахрыплю) і рынуліся хто куды, пачалі хавацца, зашывацца ў белую іскрыстую воўну воблакаў. А з чорнай хмаркі ўпаў, распластаўшы меднае крылле, арол. У яго былі востра наточаныя жалезныя кіпцюры, жоўтыя сонечныя вочы, якія не міргалі. Арол быў буйнацелы, не менш Белавалода. Ён сеў між Белавалодам і Ульяніцай і, ахінуўшы Ульяніцу шырокімі меднымі крыллямі, на якіх патрэсквалі сіняватыя іскры маланкі, пачаў раздзяваць яе, дзюбай і кіпцюрамі здымамоючи сукенку. Белавалод зайшоўся ад гневу, хацеў схапіць арла за шыю, але арол рэзка павярнуўся, праніzlіва зірнуў жоўтым бясстрашным вокам і ўдарами цвёрдага крыла збіў яго з воблака. Белавалод ускрыкнуў і прачнуўся.

Урачысты голас біла гучай над лясным селішчам. Сонца сыпала ў хатку залатыя грыўні. На парозе стаяў рахман.

— Mір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — сказаў рахман. — Ідзіце за мной. Вас чакаюць браты.

Белавалод з Ульяніцаю пераглянуўся. Ульяніца галавой упала мужу на грудзі.

— Не бойся. Я з табою, — пацалаваў яе Белавалод.

Рахманы, як і заўсёды, стаялі кругам. Дубок шумеў пад свежым ветрам. Лісце было бліскучае, вымытае начным дажджом.

На твары Добрага, на тварах рахманаў ніякай злосці Белавалод не ўбачыў. Наадварот, вочы ва ўсіх былі лагодныя, спакойныя, нібы цёмныя і сінія лясныя ягады, якія аблыво дождж.

Рахманы моўчкі расступіліся, прапусцілі іх усярэдзіну круга і зноў сышліся, як рачныя воды. Добры лёгкім ківам галавы прывітаў Белавалода і Ульяніцу, загаварыў:

— Сёння вы вяртаецся туды, адкуль прыйшлі. Мы вас шкадуем, бо там анёл і д'ябал спляліся ў чалавеку, бо там можна паслізнуцца не на ранішній і вечаровай расе, якой Бог асвяжае, лашчыць зямлю, а на людской крыві.

— Так, ісцінна так, — прашалясцела між рахманамі.

Добры глянуў з лагодаю на свой люд, і голас яго пазванчэў:

— А ці бачылі вы, як расце трава? Як мурашкі збіраюць ля дрэў ігліцу? Ці чулі вы піск птушанята, што дзюбаю пррабіваюць сабе ход з цёмнай шкарлупіны на белы свет? Не, не бачылі, не чулі. Няшчасныя вы.

— Так, ісцінна так, — ціхенъка загулі рахманы.

— У нас кожнаму цёпла, як авечцы ў чарадзе, — казаў далей Добры, а Белавалод з Ульяніцаю ўсё чакалі, што вось-вось скончацца ўсе гэтые слова і рахманы схопяць кікі і лазовыя дубцы і пачнуць хвастваць іх, як таго ідала, прыгаворваючы: «Гэта вам за Гнеўнага, за Гнеўнага...» Не можа быць, каб смерць падземнага цемралюба не заўважылі. Ды ўсё было спакойна, і Белавалоду з Ульяніцай думалася, што гэта нейкая хітрасць. Яны чакалі горшага, чакалі самага благога.

Але здарылася невераемнае. Добры абвясціў усхваляваным урачыстым голасам:

— А зараз, каб развітацца з вамі, на белы свет са сваёй чорнай келлі выйдзе наш бяссонны брат, наша нядрэмнае вока — Гнеўны. Дзесяць сонцеваротаў не рабіў ён такога і толькі дзеля вас рашыў парушыць свой зарок ніколі не падстаўляць твар нябесным промням.

Вялікі радасны гул пракаціўся між рахманамі. Вочы зазялі шчасцем. Пачуліся крыкі:

— Уславім Гнеўнага! Уславім Сумленне рахманаў!

І хоць ніхто не аддаваў загаду, неўзабаве ўсе рахманы стаялі на каленях, малітоўна прыклা�ўшы рукі да грудзей. Бліжэй за ўсіх да ўвахода ў падземную пячору стаяў на каленях Добры. Найглыбейшая пашана была ў позірку.

З-пад зямлі пачуліся асцярожныя мяkkія крокі. Той, хто ішоў, часам прыпыняўся — ці то цяжка было, ці то прыслухоўваўся, што робіцца на паверхні. Вось галава Гнеўнага вытыркнулася над зямлёю. Вочы былі завязаны белым ільняным ручніком, каб не асяпіла іх сонца.

— Слава! — закрычалі рахманы. — Слава Гнеўнаму!

Ён стаяў над усімі імі, высокі, хударлявы, з паголенай галавой, з дубовым кіем у бледнай руцэ, які вянчала Вока Савы. Некалькі імгненняў гусцела цішыня. Потым Гнеўны злёгку нахіліўся, пагладзіў Добрага па плечуку, сказаў ціхім прабачлівым голасам:

— Устань, брат. Хіба я Бог? Навошта вы ўсе моліцесь на мяне?

І ніхто не вedaў, ніхто не здагадваўся, што ў гэтую самую хвіліну найвялікшая, найвастрэйшая асалода спальвала кожную жылку і кожную клетачку Гнеўнага. Нікога ён не прымушаў, усе гэтыя людзі добраахвотна кланяліся яму, добраахвотна прызнавалі ягоную перавагу над сабой. Улада, узятая сілай, пагрозай, змусам, няпоўная ўлада. Толькі тады адчуваеш кропельку, часцінку несмяротнага Бога ў сабе, калі бачыш, як самыя магутныя, самыя разумныя і харобрыя восеньскім лісцем валяцца да тваіх ног, валяцца не таму, што за іхняю спінаю стаяць бічаносцы, гатовыя караць, а таму, што палюбілі цябе, зразумелі тваю вышэйшасць. Вось ціхмяна стаіць на каленях Добры. Разам яны прыйшлі сюды, у пушчу, разам капалі гэту пячору, збіралі, навучалі, як дзяцей, рахманаў, і ў той час нават здавалася, што ён, Добры, будзе першым сярод роўных, будзе пчалінай маткай абшчыны. І тады Гнеўны (да абшчыны ён быў Яфрэмам, купецкім сынам) палез пад зямлю, у змрок, у цішыню, зрабіўся пакутнікам за рахманскую ідзю. Добры недаацаніў яго і прайграў яму, застаўшыся толькі другім.

— Устань, брат, — сказаў Добраму Гнеўны. — Устаньце, браты.

Аказваецца, ён усё і ўсіх бачыў, хоць і былі завязаны вочы. Ён павярнуў паголеную, бліскучую ад промняў сонца галаву туды, дзе стаялі Белавалод і Ульяніца.

— Mір вам, што па любоў прыйшлі, — звяртаючыся толькі да іх, загаварыў Гнеўны. — Вы пакідаецце нас, ідучы ў грахоўны свет, дзе ўсё купляеца і прадаеца: воля, чалавечая плоць, каханне. Успамінайце там, у садомскім свеце, чысціню нашай абшчыны.

Ульяніца, абміраючы сэрцам, глядзела на Гнеўнага і думала, што ён завязаў твар не толькі таму, што бацца сонца. Калі б сарваць ручнік, усе б убачылі след ад страшнага ўдару цяжкім жалезным замком. Яна была ўпэўнена, што там, у лазні, забіла яго, пацэліўшы ў скронь, а ён выйшаў, стаіць перад усімі, як Бог. Ён гаворыць пра вечную цнатлівасць абшчыны, і рахманы вераць кожнаму слову, а сам жа ён, як нікчэмны чарвяк, поўзаў нядаўна ля яе ног, вымольваючы жаночую ласку і пяшчоту. Хто ж ён? Д'ябал ці святы? Зіма ў ягонымі сэрцы, зіма, хоць і абсыпае ён усіх цёплымі, як сонечныя промні, словамі.

— Я вяртаюся ў змрок, — сказаў ціхім голасам Гнеўны.

— Не пакідай нас! Пабудзь яшчэ хоць трошкі з намі! — залямантавалі рахманы. Вялікая любоў і адчай былі ў іхніх крыках.

— Бывай, сонца, — узніў угору твар Гнеўны. — Дзеля таго, каб ты свяціла ўсім і грэла ўсіх, нехта павінен жыць у цемры.

Ён пакланіўся сонцу, пакланіўся рахманам, павольна пайшоў да сваёй пячоры.

— Не пакідай нас! — кінуліся следам рахманы, але ён, не азіраючыся, спыніў іх рухам і знік пад зямлёю.

— Гора! Гора нам! — аж завыў натоўп. Некаторыя пачалі, нібы жанчыны, ірваць валасы на галаве. Добры з сумнай усмешкай глядзеў на бушаванне рахманаў. Былі між іх не толькі маладыя, былі дзяды-сівагрыўцы, і слёзы каціліся па старэчых шчоках, буйныя, непадробныя.

Белавалода з Ульяніцай больш нішто не затрымлівала ў абшчыне. Моўчкі дайшлі яны да сцяны, моўчкі з дапамогаю калаўрота і вяровачнай лесвіцы перабраліся цераз яе і толькі там, за сцяною, у пушчы, з палёгкай уздыхнулі. Здавалася, скончыўся нейкі недарэчны незразумелы сон.

— Ніколі б не паверыла, каб на свае вочы не бачыла, што жывуць такія, — сказала Ульяніца. Белавалод маўчаў. Па��уль што ён не мог выказаць словамі тое, што нагарнулася на душу, што змушала па-новаму глядзець на сябе і на свет, у якім побач радуюцца сонцу і змроку, дыхаюць, пакутуюць, спадзяюцца на вечнае жыццё зусім непадобныя людзі. Ён адчуваў, што пасталеў за гэтыя тры дні, зразумеў нешта такое, аб чым не толькі казаць, а нават прызначавацца самому сабе яшчэ рана, яшчэ не час.

Яны ішлі да ракі, і ўсё болей глушэй лес, ўсё часцей трапляліся бясконцыя завалы з дрэў, якія некалі рухнулі пад напорам ветру або пад напорам старасці. Некаторыя спарахнелыя дрэвы ўжо зараслі высокай вільготнай травою, што з самага нараджэння свайго не бачыла промня сонца. Галіны дрэў цягнуліся з гэтай глухой травы, нібы рукі тапельцаў.

Нарэшце стужка Свіслачы затрапяталася наперадзе. Яны вельмі абрадаліся рацэ, бо рака — гэта рух, дарога, Менск...

Ядрэйка сядзеў на беразе і паліў цяпельца, кідаючы свежы лапнік у агонь, каб вышэй уздымаўся слуп сіняга дыму.

— Даўно чакаю вас, баяры вы мае дарагія, — узвіўся Ядрэйка. — Чаго толькі я не нацярпеўся! І қамары мяне грызлі, і мядзведзь-сапун падыходзіў, і нехта енчыў у пушчы касцяным голасам. Толькі вочы звяду, а ён др-р-ру... др-ру-ру...

— Мы болей, дзядзька, нацярпеліся, — сказала Ульяніца, шукаючы вачыма лодку-дубоўку. Ёй хацелася як мага хутчэй плыць з гэтага месца.

— Тваё цярпенне вядомае, жаночае, — шырока ўсміхаўся Ядрэйка. — Так ужо Бог стварыў вас, жанчын. Ого-гого, якая сіла ў вас! А так з выгляду дзеўкі падатныя, мяkkія, хоць у вузел вяжы.

У гэты час пачулася шыпенне стралы. Белавалод, які выводзіў дубоўку з-пад схоўнага куста на чистую ваду, разгублена азірнуўся. У смаляны бок лодкі, між ягоных рук, уваткнулася, упілася доўгая страла і яшчэ трапяцала, уздрыгвала ўсім

сваім апярэннем, быццам шкадавала, што не патрапіла ў шыю або ў спіну чалавеку. Між прырэчных дрэў мітусіліся нейкія цені.

— Гэта Гнеўны іх паслаў! — у роспачы закрычала Ульяніца. — Ён усіх нас хоча забіць! Каб не ведалі, каб нікому не рассказалі!

Белавалод схапіў Ульяніцу, паклаў на дно дубоўкі, прыкрыў сваім целам. Побач цяжка ўпаў у лодку Ядрэйка. Лодка захісталася, завалюхалася, вось-вось зачэрпне зеленаватай цяжкой вады.

Рукамі яны адпіхнуліся ад куста, потым Белавалод успомніў пра вясло, уваткнуў яго ў раку, з натугаю пачаў веславаць. Стрэлы паляцелі густым роем, і адна ўсё-ткі адшукала Ядрэйку, пеканула ў левы плячук. Рыбалоў, моршчачыся, выдраў яе, шпурнуў прэч ад сябе, крыкнуў:

— Каб над вамі вароны крукалі, хто на людзей палюе!

Стрэлы білі па вадзе. Білі з ціўканнем і шыпеннем. Але раптам на беразе, дзе заселі лучнікі, усчаўся шум, гвалт. Пэўна, з'явілася нейкая новая сіла і навалілася на людзей Гнеўнага. Лучнікам было зараз не да ракі. Ядрэйка асмялеў, узніў галаву, з пагрозаю крыкнуў:

— Я адрэжу ўсім вам вялікі палец правай рукі, і вы ніколі болей не возьмеце лук! Гэта кажа вам Ядрэйка!

Столькі рашучасці было ў ягоным голасе, столькі адлагі, што няцяжка было ўяўіць яго самым харобрым воем усёй Палацкай зямлі. Асабліва таму, хто не бачыў, як некалькі імгненняў назад гэты адважны Ядрэйка тачыўся на самае дно дубоўкі.

— Ці жывыя вы? — запытаўся Ядрэйка ў Белавалода і Ульяніцы.

— Здаецца, жывыя, — адказаў Белавалод.

— Ну то й добра. Трэба жыць, баяры вы мае дарагія.

Ядрэйка узніяўся на поўны рост. У гэты час на рачны бераг выехаў з пушчы на вараным танканогім кані вой, крыкнуў:

— Хто вы, людзі?!

— Мы плывём у Менск! — за ўсіх спалохана выкрыкнула Ульяніца.

— Нікога не бойцеся і плывіце да мяне, — загадаў вой. — Я дружыннік полацкага князя Усяслава Раман...

СЛЕД ВАЎКАЛАКА

Раздзел трэці

Частка I

Вечер дзъме ў чаратовыя дудкі.

Сом бушуе ў бяздоннях віроў.

Дзе Галоцічаск? Дзе Дудуткі?

Дзе грымотная слава дзядоў?

Вялікі князь кіеўскі Ізяслаў разам з усім дваром, разам з бліzkіmі баярамі і княгініяй Гертрудай, разам з прыдворнымі дамамі, кухарамі і гудошнікамі плыў на пяці лоддзях у дняпроўскія затокі пастраляць шызых качачак і белых лебедзяў. Яшчэ ўчора бушавала над Кіевам навальніца, маланка ўгрызалася ў цвёрды нябесны блакіт, і ўсе, асабліва маладзенькія прыдворныя дамы, баяліся, што непагадзь спалохае князя і зноў давядзеца сумаваць у горадзе. Але неба вызвалілася ад абложных воблакаў, рака пасвятлела, паспакайнела, заіскрылася пад лагодным сонцам, і грабцы, усе загарэлыя, шыракаплечыя, у зялёных кашулях, наляглі на вёслы. Кожная лоддзя мела чатыры пары вёсел і на носе ачаг — жалезнную скрынку, напоўненую пяском. Кухары, як толькі лоддзі адплылі ад княжай прыстані ў Кіеве, пачалі рыхтаваць абед. Меркавалася, што гэта будуць лёгкія закускі з віном і мёдам, бо галоўны абед звычайна рыхтавалі на адным з астрavoў, якія густа ляжалі па цячэнні ракі. Там, на востраве, можна было раскладці велізарнае вогнішча, каб на ражнах падсмажыць вепраў, казуль і зайцоў, туши якіх загадзя ўзялі з сабою.

Ізяслаў з вялікім цісавым лукам у руках сядзеў пад ядвабным чырвоным балдахінам, які быў нацягнуты на гранёных медных слупках. Дно лоддзі пакрываў агромністы мяккі дыван, затканы кветкамі, сцяблінамі раслін, хвастамі яркапёрых паўлінаў. Разам з Ізяславам плылі баярын польскага караля Баляслава Казіміра, пасланец канстанцінопальскага базілеўса Рамана Дыягена Тарханіёт і начальнік атрада варагаў-находнікаў Торд. Гэта былі вельмі розныя людзі, і вельмі розныя справы і мэты прывялі іх з розных канцоў зямлі ў Кіеў.

Ізяслаў толькі што ўдала пусціў стралу, падбіўшы ёй вялікую птушку. Адзін з грабцоў адразу ж кінуўся ў раку і неўзабаве прыплыў назад, кінуў князю пад ногі паляўнічу здабычу. Гэта быў прыгожы качар, з бліскучай цёмна-зялёнай галавой і шыяй, з белай палоскай на шыі, з фіялетавымі «люстэркамі» на крыллях.

— Базілеўс — цудоўны стралок! — усклікнуў Тарханіёт і смуглымі, аголенымі па локаць рукамі схапіў мёртвую птушку. Лях Казімір, буйнацелы і шэравокі, пры словах рамея ўсміхнуўся аднымі куточкамі тонкіх вуснаў і гэта азначала, што ён таксама ўхваляе трапнасць Ізяслава і што яму, а не Тарханіёту патрэбна было першаму выказаць захапленне. Толькі рыжавалосы Торд, якому ў даўняй бітве рассеклі правую шчаку, быў, здавалася, бясстрасны. Але з-пад густых светлых броваў насцярожана глядзелі, нічога не прапускаючы, очы колеру зеленаватага паўночнага лёду.

Ізяслаў быў надзвычай задаволены. Калі б не грабец, што паспяшаўся выслужыцца перад князем, ён сам бы скончніў у Дняпро і дастаў бы птушку. Хай бы глядзелі рамей і лях з варагам, які спрытны, які дужы кіеўскі князь. Трымаючы сталец вялікай і багатай дзяржавы, нельга быць слабым хірляком.

— Дарагія госці, — шырока ўсміхнуўся Ізяслаў, — неба паслала нам вялікую тлустую птушку, як напамінак, што ўжо час абеду. Прыстанем да вострава, і мае кухары падсмажаць яе.

Лоддзі весела памчаліся да бліжэйшага вострава. Грабцы скінулі сходні, і рознакаляровы шумны натоўп мужчын і жанчын выліўся на жоўты пясок і зялёную мяккую траву. Нацягнулі шацёр, прычым ваўняныя беласнежныя полы шатра не даставалі да самай зямлі, каб быў вольны ход свежаму рачному ветру. Елі печаную з яблыкамі дзічыну ў гліняных гаршках, белую і чырвоную рыбу з падсоленай духмянай ікрой, залітых смятанай перапёлак і курапатаў, печань маладых тураў. Пілі рамейскае віно, кіеўскі мёд, халодны квас, гарачы збіценъ, настойкі з лугавых траў, у якія быў падсыпаны перацёрты мак. Потым отракі разнеслі на залатых талерках вінаград і арэхі, сушаныя дыні, ярка-чырвоныя сакавітыя скрылі кавуноў.

Ізяслаў сядзеў на аксамітных падушках, шчодра частаваў гасцей. Быў ён у кашулі з найтанчэйшага белага лёну, з вышываным залатой бліскучай ніткай каўняром. Кашулю падпяразваў ядвабны пояс з кутасікамі ў выглядзе вясёльых срэбнагаловых рыбак. На нагах у князя былі боты з тонкай жоўтай скуры, мяккія, без абцасаў.

Рамей Тарханіёт дзівіўся апетыту кіеўскага князя і той смеласці і бесклапотнасці, з якімі князь піў і еў, беручы страву і пітво з рук маўклівых отракаў. У Візантыі, на Палатыі, базілеўс Раман Дыяген ніколі макавага зярняці ў рот не пакладзе без таго, каб гэта зярнятка папярэдне не пакаштавала дзесятак служак, бо ежа можа быць атручана. «Ім, таўраскіфам, лягчэй жыць, — думаў Тарханіёт пра мясцовых князёў і баяр. — Іхнія душы не гняце шматвяковы цяжар імперыі, дзе ўсё сотні разоў праверана, уважана, адлічана. Яны не ведаюць, што такое прыдворны цырыманіял, калі тысячи людзей як бы злучаны адной нябачнай ніткаю і кожны ведае свой наступны крок, жэст. У іх захавалася больш непасрэднасці, жывасці, весялосці, варварскай радасці жыцця. Па сутнасці, гэта маладое несапсаванае племя з маладой гарачай крывёй. Такімі калісьці шмат-шмат гадоў назад былі рамеі. Тады рамеяў цікавіла ўсё: і далёкія моры, і таямніцы неба, і законы любамудрасці — філасофія. Але расла, багацела, развівалася, разбухала ўшыркі імперыя і высмоктвала ўсе жывыя сокі з чалавечых душаў. Імперыя бясстрашных страцігаў-палкаводцаў паступова змізарнела, закасцяяла, ператварылася ў падточаны шашалем старасці дом, дзе гаспадараць безвалосыя еўнухі. Усё цяжэй адбіваць удары варварскіх народаў, правінцыі адна за другой адвольваюцца ад імперыі, і можна сказаць, што гэта заканамерна, што гэта ўсё

закладзена ў самой сутнасці ўсяго жывога. Надышла старасць вялікай імперыі, яе восень, час яе лістападу».

Тарханіёт жахнуўся ўласным думкам, падняў залаты кубак, гучна, каб чулі нават у суседніх шатрах, сказаў:

— За здароўе базілеўса Русі Ізяслава!

І выпіў віно. Ізяслаў пацалаваў рамея, у сваю чаргу абвясціў:

— За здароўе майго брата царгародскага базілеўса Рамана Дыягена!

Зайгралі, ударылі ў свае смыкі гудошнікі. Чарнавокія смуглія прыгажуні, прывезеныя з-за дніпроўскіх парогаў, закружыліся на зялёным лужку насупраць княжага шатра. На руках і нагах у іх былі залатыя пярсцёнкі, бранзалеты, мілагучныя званочкі. Хмель весялосці пакрысе затуманіў усіх.

Тым часам Тарханіёт, адцяніўшы ад князя ляха Казіміра і варага Торда, усё бліжэй падводзіў гаворку да галоўнай мэты свайго прыезду ў Кіеў.

— Вялікі базілеўс, — зноў узніяў ён пацяжэлы кубак, — базілеўс Раман Дыяген вельмі любіць і шануе цябе, а таксама тваіх адважных баяр і ўсю тваю непераможную дружыну. Слава пра цябе дакацілася да самых паўднёвых мораў, да Геркулесавых слупоў на мяжы Акіяна.

Ізяслаў уважліва слухаў, ласкова ўсміхаўся Тарханіёту, піў з ім, а сам увесь час думаў, што нездарма так салодка заспіваў хітры рамей — нешта патрэбна Візантыі ад Кієва. Але што? Ну, вядома ж, вайсковая дапамога, узброеная сілы, кіеўскія мячы і сякеры. Нядайна прыплылі купцы з Царгорада, з манастыра Святога Маманта, дзе спрадвеку маецца кіеўскае падвор'е, дык яны казалі, што рамеі вядуць бязлітасную вайну з народам, які называецца сельджукамі. Народ той, як саранча, з'явіўся аднекуль з гарачых усходніх пустынь, захапіў Арменію, усёй сваёй вялікай сілай наваліўся на імперию.

— Як мне вядома, рамейскі базілеўс Леў, якога назвалі Мудрым, у сваёй «Тактыцы» пісаў, што вайну, пераможную вайну, трэба весці на зямлі ворага, — сказаў Ізяслаў. — Але конніца сельджукаў сёння топча хлебныя нівы імперыі.

— Цяжкія часы, — уздыхнуў Тарханіёт. — Удача адварнулася ад рамеяў. Мы стрымалі націск арабаў, і гэта каштавала вялікай крыві. Сёння Бог выпрабоўвае імперию сельджукамі. Як дзеці адной праваслаўнай царквы мы павінны стаць плячо ў плячу і сустрэць агнём і мячом бязбожнікаў у гарах Арменіі і Сірыі.

— Сірыя далёка ад Кіева, — уставіў сваё слова Казімір, які вельмі ўважліва слухаў размову. Тарханіёт гнеўна зірнуў на ляха, сказаў:

— Хрысціянская царква была маналітам, скалой, але яна раскалолася на дзве часткі. Не мы аслабілі царкву, а значыць, і ўвесь хрысціянскі свет. Гэта зрабіў Рым, папа, залатую пантофлю якому цалуеце і вы, ляхі.

Казімір успыхнуў, ускочыў з падушак.

— Не кашчунствуй, рамей! Раскол пачаўся яшчэ тады, калі Феадосій Вялікі падзяліў Рымскую імперию паміж сваімі сынамі Ганорыем і Аркадзіем. И ўсё ж я

хачу сказаць, што не Рым, а Візантыя адышла ад ісцінай Апостальской веры. Ад вас ідуць ерасі і смуты, паганскі дурман.

Здавалася, вось-вось Тарханіёт з Казімірам схопящца загрудкі. Яшчэ добра, што былі яны бязбройныя, бо ў велікакняжны шацёр нельга ўваходзіць са зброяю. Толькі вараг Торд захоўваў поўны спакой. Цякла ў ягоных жылах паўночная кроў. Гэта па-першае. А па-другое, як большасць сваіх супляменнікаў, быў ён яшчэ паганцам, шчыра маліўся лясному дрэву і палявому валуну.

Ізяслай прымірыў рамея і ляха віном, але пра Арменію і пра сельджукаў больш нічога не сказаў, быццам не пачуў слоў Тарханіёта. «Варвар, — падумаў пра князя рамейскі пасол, — што яму пакуты праваслаўнай царквы? Што яму імперыя, якая напружвае апошнія сілы, аддае на алтар барацьбы лепшых сваіх сыноў? Такіх сляпых душой лечаць толькі золатам». І ён урачыста абвясціў:

— Вялікі князь, базілеўс Раман Дыяген шле табе і базілісе Гертрудзе падарункі. Табе — залатую чашу, упрыгожаную камянімі, і трыста міліарысіяў¹, базілісе — срэбную чашу і сто міліарысіяў.

Ён махнуў рукою, і ў шацёра з ніzkімі паклонамі ўвайшлі ягоныя людзі, еўнухі Міхайл і Арсеній. Яны паставілі чашу з міліарысіямі да ног Ізяслава, потым накіраваліся ў шацёра княгіні Гертруды, і адтуль пачуўся радасны жаночы віск.

— Прашу перадаць у Свяшчэнны палац, што слава аб Божым намесніку, усётымацелю Рамане Дыягене коціцца па ўсёй зямлі, — сказаў Ізяслай. — Прамяні гэтай славы асвятляюць Кіеў і Русь.

Потым пачалася філасофская гутарка. Успомнілі Арыстоцеля, Платона, Сенеку, мудрых мужоў Візантыі Пракопія, Приска Паніскага, Аміяна Марцэліна, Менандра. Тарханіёт дзівіўся, што гэтыя імёны добра ведаюць у Кіеве. «Русы — вельмі разумны, здольны народ», — падумаў рамей, калі пачуў, як вялікі князь Ізяслай цытуе Менандра. А Ізяслай, разружалевы, натхнёны, казаў:

— Шчасце любога з нас, смяротных, у тым, што мы можам мысліць. Дажджавы чарвяк точыць свае бясконцыя ходы-выходы, але ён ніколі не здагадаецца ўзняць галаву і глянуць на неба, на сонца і зоркі. Мы шчаслівія тым, што можам адчуваць і адчуваём зменлівасць зямнога жыцця. Гарады і народы, як пісаў Менандр, то дасягалі высокага росквіту, то прыходзілі да пагібелі. Кругазварт часу, бясконца ўсё перакройваючы, паказвае зменлівасць лёсу свету, і будзе рабіцца гэта, пакуль на зямлі існуюць людзі і бітвы.

— Так, так, пакуль існуюць людзі і бітвы, — падхапіў Тарханіёт. — Можна прайграць бітву, але нельга прайграваць галоўную бітву. А сёння для Візантыі і для яе сястры па праваслаўі Русі ўсё рашаецца там, на ўсходзе, адкуль ідуць полчышчы бязбожнікаў.

Рамей зноў паспрабаваў быў павярнуць гутарку на выгадную для сябе дарогу — пра вайсковую дапамогу Візантыі. Але князь Ізяслай узніяў кубак, рашуча сказаў:

— У нас калі п'юць, дык п'юць. А дзяржаўнымі справамі павінны займацца цвярозыя галовы. Сёння ж самы дарагі мой госць той, хто добра есць, у каго жывот у сем столак.

Тарханіёт, які ўмеў на ляту лавіць чужыя думкі, які на Палатыі па руху брыва навучыўся ўгадваць змены ў настроі зямных уладароў, адразу весела засміяўся.

— У першай запаведзі сказана: не сатвары сабе куміра... Калі вялікі князь так шчодра будзе частаваць усіх нас, нашым кумірам зробіцца віно.

— Гэта нядрэнны кумір, — упершыню за доўгі час падаў свой голас вараг Торд.

У Кіеў, у сваю рэзідэнцыю на княжым двары, Тарханіёт вярнуўся стомлены і раздражнёны. Размова з князем Ізяславам не атрымалася, трэба ўсё пачынаць спачатку, і невядома яшчэ, колькі давядзеца прасядзець у гэтай праклятай Таўраскіфіі. Але шкодна працяглы час насіць злосць у сваёй душы, душа робіцца кволай, і Тарханіёт ударыў нагой старога слугу-армяніна, які са срэбнага збанка ліў яму на рукі падагрэтую ваду. Так Тарханіёт заўсёды выпускаў са сваёй душы лішнюю злосць. Паступова настрой палепшыўся. Цела было свежае, чыстае, масла для валасоў пахучае — стary армянін падмеішваў у яго мяту, яzmін і ружу. Падумалася нават пра жанчыну, пра смуглую цвёрдзяю грудзі якой-небудзь мясцовай прыгажуні, але з жанчынамі трэба пачакаць, трэба быць асцярожным. «Жыццё не такое ўжо кепскае, — падумаў Тарханіёт, паўлежачы ў белым прасторным хітоне на мяккай туравай шкурье, — я мог бы зараз быць грабцом на галеры, які прыкаваны ланцугом да лаўкі, які дзень і нач варочае цяжкое вясло пад ударамі бізуна і апаратняеца проста пад сябе. Я мог бы зараз быць еўнухам, чалавекам-раслінай без валасоў, з тоўстым тлустым падбародкам і бледнымі халоднымі рукамі. У імперыі тысячи еўнухаў. Мужчыны, пазбаўленыя дзетародных членаў, не могуць быць сынамі гарачага яркага сонца, яны сыны месячнага святла».

— Армянін! — паклікаў слугу Тарханіёт. — Прывядзі сюды Арсенія.

Еўнук Арсеній увайшоў у апачывальню з паклонам, з глыбокай пакорай у цёмных бясстрасных вачах. Яму было каля сарака гадоў, а выглядаў на ўсе шэсцьдзесят. Бязвольная бязмоўная істота, і толькі адзін Тарханіёт ведаў, якія страсці кіпяць пад гэтай бледна-шэрай змаршакаватай скурай. Не душа была ўнутры гэтага цела, а келіх, напоўнены атрутай. Тарханіёт помніў Арсенія яшчэ дзесяцігадовым хлапчуком, вясёлым жававым, хутканогім. Яны былі стрыечнымі братамі, сябравалі, разам купаліся ў Прапанцідзе, любілі, уцінуўшыся ў людскі натоўп, глядзеца на ранішнія выхады базілеўса ў Залатой зале. Ды бацьку Арсенія кентарху² Палікарпасу не пашанцавала. У адным з паходаў базілеўс Канстанцін Дука загадаў схапіць яго і асляпіць. Беднаму кентарху выкалалі вочы распаленым канцом жалезнага шацёрнага слупа і саслалі ў глухі манастыр. Ніхто не мог здагадацца, з якой прычыны так жорстка быў пакараны сціплы кентарх, але ж хіба

пытаюцца ў неба, за што яно б'е людзей маланкаю? Няшчасце абынулася на ўвесь род Палікарпаса: жанчын паstryглі ў мнішкі, мужчын, і дзесяцігадовых, і сямідзесяцігадовых, аскапілі. Так зрабіўся вясёлы жыццярадасны Арсеній сонным, вялым паўчалавекам. Гэты паўчалавек стаяў зараз каля Тарханіёта і з сабачай адданасцю пазіраў яму ў вочы.

— Што чутно ў Кіеве, Арсеній? — спытаўся Тарханіёт. Ён не запрасіў яго сесці, не прапанаваў келіх віна. Са сваім стрыечным братам ён паводзіў сябе заўсёды ўладна, штохвілінна напамінаючы таму, якую вялікую ласку зрабіў ён, Тарханіёт, узяўшы сабе ў памочнікі нікчэмнага еўнуха, сына ворага самога базілеўса.

— На Падоле неспакойна, брат, — адказаў тонкім голасам Арсеній. Тарханіёта ён называў, хоць пасланцу базілеўса гэта не падабалася, братам.

— Неспакойна? — Тарханіёт узніяўся на ногі. — Што ж вынюхалі твае сышчыкі?

— Рукадзельныя людзі і купцы незадаволены князем Ізяславам.

— Чаму? Князь жа такі разумны, такі памяркоўны.

— Полаўцы здавілі Кіеву глотку, перакрыўшы ў прыморскім стэпе Дняпро. Хлеб і соль з Тмутаракані і з Таўрыі не даходзяць да горада.

— Днепр... Днепр... Барысфен... — задумліва паўтараў Тарханіёт, смуглай рукой прыгладжваючы кароткую чорную бараду. — Калі гэта праўда, то ў Кіеве неўзабаве павінен быць дужа вялікі пост.

— Гэта так, брат, — пацвердзіў Арсеній. — Мяscовая чэрнь крыклівая, ваяёнічая, і, калі давядзеца тужэй зацягнуць пояс, яна аддасца новаму князю, аддасца лёгка, як глыток вады. Яшчэ ж я і мае людзі зауважылі, і ў Кіеве пра гэта кажуць, што не дужа сябруюць між сабой Яраславічы. Сярэдні Святаслаў пераўзыходзіць старэйшага брата Ізяслава сілай волі, рашучасцю. У паходзе на торкаў Святаслаў узначальваў усё войска. Малодшы ж Усевалад самы мяkkадушны, кніжнік, любіць мір і цішыню.

— Вельмі цікавая звестка, — ажывіўся Тарханіёт. — Значыць, калі я цябе правільна зразумеў, між братамі можна ўнесці меч?

— Можна, — згадзіўся, кіўнуў безвалосай галавой Арсеній. — І адзін меч, як мне думаецца, ужо ёсць. Гэта — князь Усяслаў Полацкі. Яраславічы трymаюць яго ў порубе, як свайго палоннага, а кіеўская чэрнь любіць Усяслава.

— За што?

— Жанчын любяць за прыгажосць, мужчын за адвагу і разум. Полацкі князь вельмі адважны і разумны. Але гэта яшчэ не ўсё. Ён абараняе старую рэлігію русаў, старых іхніх багоў.

— Паганец, — крыва ўсміхнуўся Тарханіёт.

— На тваім месцы, брат, я не рабіў бы такіх паспешлівых заяў, — пакланіўся Арсеній. — Князь Усяслаў хрысціянін, як і мы з табой. Але хрысціянства ў гэты

кут зямлі прыйшло пазней, чым у Візантыю. Апостал Андрэй Першазванны запаліў свято веры над Барысфенам, ці як завуць яго тутэйшыя людзі, Дняпром. Князь Уладзімір, дзед Яраславічаў, зруйнаваў паганская кумірні і хрысціў свой народ пана нашаму, візантыйскому абраду. Ды гэта было зусім нядайна. Хрысціянства тут яшчэ як залаты пыл, што пакрывае вялізнага паганскаага ідала. Большасць халопаў і смердаў паганцы. Яны ўцякаюць ад святога крыжа ў лясы, у пустыні. Усяслаў Палацкі зразумеў гэта і, як мне вядома, у сваёй Палацкай зямлі ніколі сілаю не гнаў народ у хрысціянства. Вось таму яго любяць, бо чэрнь любіць справядлівых і цярплівых.

Тарханіёт уважліва слухаў Арсенія і з кожным новым словам еўнуха ўсё болей хмурыўся. Калі ж той скончыў, раздражнёна сказаў:

— Табе, як я заўважыў, падабаецца чалавек, што асмельваецца выступаць супраць святой царквы, якую ўзвёў у душах народаў Хрыстос Пантакратар. Ты хутка забыўся пра лёс бацькі свайго, роду свайго і свой лёс.

Еўнук збляеў як палатно, глуха вымавіў:

— Нас многа з драпінай на сэрцы.

Потым паваліўся ў ногі стрыечнаму брату, пачаў цалаваць ягонае калена. Тарханіёт моўчкі стаяў над ім; твар быў суворы і бледны, быццам высечаны з радоскага мармуру. Ён любіў сябе такога — моцнага, уладнага, бязлітаснага. Ён і Арсенія цярпеў побач ў сабою дзеля таго, каб ярчай падкрэсліць сваю выключнасць, сваё духоўнае і фізічнае здароўе. Гэтак у спальнях парфіраносных базілеўсаў на Палаты трymаюць сотні еўнухаў, каб вастрэй адчуць асалоду сваёй мужчынскай сілы.

Нарэшце Тарханіёт адпусціў Арсенія, а сам зноў лёг на цёплую калматую шкуру. Цемра і цішыня наплывалі на яго. Ён любіў вось такія хвіліны абсолютнай адзіноты, калі, здаецца, робішся часцінкай гэтага маўчання і душа твая ляціць у высьць, у залаты эфір, да божага прастола. Ён ляжаў і ўспамінаў шумныя вуліцы і плошчы Канстанцінопаля, чайкі і ветразі караблём над пралівам, непрыступныя сцены Палаты, ураган чалавечых галасоў над ішадромам, калі па ім імчацца калясніцы. Гэта было ягонае жыццё, ягоная радзіма і ягоная імперыя. «Божа, дзякую табе, што я нарадзіўся рамеем, — думаў ён, пазіраючы ў цемру. — Ты мог бы пусціць мяне ў гэты свет арабам, эфіопам ці славянінам, але ты злітаваўся, і я — рамей, сын і слуга вялікай імперыі, якой няма роўні, слуга свяшчэннага базілеўса. Дзякую табе, Усявышні». Паступова думкі ягоныя зноў вярнуліся да Кіева, да вялікага князя. Ці ўдасца ўгаварыць яго паслаць дапаможнае войска ў Візантыю? Падарункі князь атрымаў багатыя, але ж гэтыя таўраскіфы надзіва незразумелыя, упартыя і хітрыя людзі. У сваёй ганарлівасці яны часта забываюць, што іхні лёс у руках вячнага неба. Яны быццам бы саюзнікі імперыі, базілеўса, але яшчэ з часоў князя Алега могуць у самы непатрэбны момант паказаць зубы. Тым больш не варта сварыцца з імі цяпер, калі хрысціянства, як залаты сасуд, разблілася на дзве часткі.

Папа Грыгорый з Рыма і Генрых, імператар свяшчэннай Рымскай імперыі, хоць і грызуцца, ваююць між сабой, але з аднолькавай прагнасцю глядзяць на ўсход, на Кіеў, куды можна закінуць сеці і ўзяць багаты ўлоу чалавечых душ. Візантыйская царква не павінна аддаць Русь царкве рымскай, калі такое здарыцца, імперыя ператворыцца ў востраў, з усіх бакоў абкружаны ворагамі. Святая Сафія, зберажы імперыю і яе верных слуг!

А наконт полацкага князя трэба таксама падумаць. Ён быццам клін, што ўвабіты ў самае сэрца Кіеўскай дзяржавы. Гэты клін трэба берагчы, трэба паліваць яго вадзіцаю, каб ён разбухаў, ламаў, расколваў гранітны маналіт. Моцныя саюзнікі патрэбны Візантый толькі на час паходу, на час вайны, калі ж наступіць мір, калі меч ляжа ў похвы, калі з баявога каня здымуць сядло, саюзнікаў трэба аслабляць. Такі закон жыцця. У адным стэпе няма месца двум ільвам.

Раніцою ў суправаджэнні слугі-армяніна Тарханіёт пайшоў па Кіеве, пайшоў, куды вялі вочы. У велізарным незнаёмы горадзе ён быў, як Іоў у чэраве кіта. Гэты горад неабходна было вывучыць, хоць трошкі зразумець.

Тарханіёт апрануў грубы дарожны плашч з капюшонам, на ногі абуў мяккія вастраносыя сандалі. Чым бядней на табе адзенне, тым менш на цябе глядзяць. Так спрадвеку павялося ў Візантый, так было і ў Кіеве.

Ужо з першага позірку, з першых кроکаў стала зразумела, чаму тыя людзі, што пабывалі ў Кіеве, называлі яго другім Канстанцінопалем. Горад быў вельмі шматлюдны, шматгалосы і вельмі багаты. Уражвалі не толькі велікакняжацкія харомы альбо баярскія палаты, якія будаваліся ў два і тры ярусы. Купцы і вольныя рамеснікі таксама стараліся аздобіць, упрыгожыць сваё жытло, ды так, каб дыханне перахапіла ў таго, хто гляне. Дамы са свяцёлкамі стаялі, як цацкі. На дахах і на вільчыках — вясёлыя пеўні, звяры, хвастатыя рыбы. Надбрамныя стрэшкі, веснічкі, балясы перавіты мудрагелістымі ўзорамі. Тут і пшанічныя каласы, і лугавыя кветкі, і рознакаляровыя геаметрычныя фігуры. Двары і дарожкі акуратна выкладзены аднолькавага памеру камяніямі або пліткамі. Чырвоны, сіні, карычневы колеры ўладарнічаюць усюды, цешаць вока, радуюць душу. У большасці сваёй дамы пакрыты алавянымі лістамі.

Адчуваеца, што горад нядаўна стаў хрысціянскім, бо ў розных канцах яго пагрозна ўзвышаюцца паганскія курганы. Нават непадалёку ад Сафійскага сабора, за царквою Ірыны, якую збудаваў князь Яраслаў Уладзіміравіч, стаіць курган «Дзірава магіла». На думку Тарханіёта, гэтыя курганы даўно трэба было скапаць, зрайняць з зямлёр, бо, як гнойныя булькі д'ябла, раняць яны хрысціянскае вока.

Стараючыся забыцца пра сваё паганскае мінулае, Кіеў паспешліва будзе цэрквы. Лепшая з лепшых між іх Сафія, мітраполія Русі. Велізарны храм, які вянчаюць трынаццаць купалоў, лёгка, бязважка ўздымаецца ў нябесны блакіт і ззяе, гарыць, як светлая дзянніца. Кіяне называюць Сафію ружовабокай. Сцены яе клалі з дзікага каменю і плінфы, змацоўваючы растворам вапны і цамянкі. І цамянка дала

сонечны колер усёй царкве. Бліжэй да зямлі сцены зроблены з чырвонага кварцыту, з гранітных блокаў. Здаецца, што царква стаіць на агні. Унутры ж Сафія ззяе рознакаляровай іскрыстай мазаікай, такой асяляпляльной, такой багатай, што Тарханіёт заплюшчыў вочы. «У нечым гэты народ можа пераўзысці Візантыю», — падумалася рамею, але ён адагнаў прэч нечаканую кашчунную думку. Нездарма кажуць, што дурань і на чужыя іконы моліцца. Ён, мудры, разумны, Тарханіёт, будзе маліцца толькі на свае, на візантыйскія іконы і, як вернецца ў Канстанцінопаль, аразу ж пойдзе ў святую Сафію, у ту, што адзіная на ўсёй зямлі.

На княжы двор прыйшоў ён пад вечар з разбітымі нагамі, са страшнай стомай у целе. Даўно не выпадала столькі хадзіць, але ён быў задаволены — сапраўдны слуга імперыі і базілеўса павінен не шкадаваць сябе. Вер толькі таму, што ўбачыш сваімі вачамі, што кранеш сваёй рукою.

Арсеній да яго вяртання падрыхтаваў травянную лазню. Тарханіёта аразу распранулі, пасадзілі ў велізарную дубовую дзежку, налітую ледзь не кіпятком. У вадзе плавалі травы і семя траў, такія пахкія, такія салодка-дурманныя, што рамей адчуў кружэнне галавы, а ў вачах пабеглі іскры. Праз нядоўгі час Тарханіёту пачало здавацца, што ён памаладзеў на добрых дваццаць гадоў. Цела было лёгкае і пругкае, як не сваё, быццам нехта замяніў плоць, замест ранейшай, старой, даў маладую, свежую.

— Я ўзнагароджу цябе, Арсеній, — млеючы ад асалоды, паабяцаў Тарханіёт. Еўнух у звычнай пакоры схіліў галаву, і, як заўсёды, вочы былі спакойна-бясстрасныя.

Апранаючыся, рамей заўважыў між сваіх прыслужнікаў незнаёмага чалавека, новы твар. Густыя чорныя валасы ў чалавека тапырыліся над смуглым ілбом, настырна лезлі ў вочы. Але не рамейскія былі чарната і смугласць, не рамейскія, хоць і чорныя, вочы. Чорнаму колеру не хапала паўднёвай спякотнасці.

— Хто гэта? — строга спытаўся ў Арсенія Тарханіёт.

— Я купіў раба. Яны тут не дорага каштуюць, — растлумачыў еўнух.

— Няхай падыдзе да мяне, — загадаў Тарханіёт.

Чорнавалосы раб не надта палахліва падышоў, пакланіўся, спакойна пазіраў у твар Тарханіёту. Значыцца, у няволі нядаўна, бо старыя рабы, навучаныя жыццём, не глядзяць так смела на гаспадара.

— Хто ты і адкуль? — спытаўся Тарханіёт. Ён ведаў мову русаў, даволі добра валодаў ёю.

— Я Дзяніс. Залатар з горада Менска, — павольна вымаўляючы слова, адказаў няволынік.

— Былы залатар, — паправіў Арсеній.

Дзяніс глянуў на яго, спачатку не зразумеў, але і потым, калі да яго дайшоў сэнс еўнуховых слоў, паўтарыў:

— Я залатар.

— Дзе ж знаходзіцца твой Менск? — пацікавіўся Тарханіёт.

— У Крыўской зямлі. На поўнач адсюль. Трэба плыць уверх па Дняпры, потым на левую руку будзе Бярэзіна, а з Бярэзіны трэба кіравацца ў раку Свіслач. Там і будзе Менск.

— Як трапіў у няволю?

— З палонам у Кіеў прыгналі. Князі варагуюць між сабой, нас, рукадзельных людзей і смердаў, у здабычу бяруць.

Тарханіёт задаволіўся адказам і адпусціў раба, сказаўшы:

— Добра працуй на мяне, і бізун абыдзе тваю спіну.

Пазіраючы, як Арсеній з Дзянісам выходзяць з лазні, падумаў, што занадта доўга размаўляў з рабом. Гэтым стварэнням дастаткова ківа пальца, нахмураных броваў. Раб ёсць раб. Дзеля таго, каб пісалі свае хранографы гісторыкі, каб гутарылі з Богам філосафы і паэты, каб славілі Усіявышняга свяціннікі, павінен круціць жорны, махаць матыкаю на камяністым полі раб. І ўсё-ткі Арсеній разумна зрабіў, купіўшы раба-славяніна. Трэба мець пад рукою мясцовых людзей, яны ведаюць звычай свайго краю, ведаюць харектар тубыльцаў.

Цяклі дні. Вялікі князь Ізяслав, здавалася, забыўся пра пасланца рамейскага базілеўса. Тарханіёту і ягоным людзям спраўна дастаўлялі з княжацкай кухні мяса і віно, пшанічны хлеб. І толькі. Князь не падаваў ні слова, ні гуку. Тарханіёт некалькі разоў спрабаваў трапіць да яго на прыём, але князь то ездзіў на ловы, то займаўся з дружынаю, то раптам накочваўся на яго чорны сум, і лекары патаемна ад людзей лячылі князя. Рамей здагадваўся, што князь проста не хоча пакуль што сустракацца з ім, нечага чакае. Але чаго ж чакае Ізяслав? Паражэння візантыйцаў у вайне з сельджукамі? З'яўлення на Палаты новага базілеўса? Адзін Бог усё гэта ведаў, але патрэбна было ведаць і Тарханіёту. І ён раскідваў па горадзе невад сваіх сышчыкаў, нават новага раба Дзяніса, які зредку хадзіў на Падол купляць у ганчароў посуд, прымушаў уважліва слухаць усё, пра што гавораць між сабой кіяне, і дакладваць яму. Але ўсё гэта была дробная рыбка, буйной рыбаю рамей заняўся сам. Перш-наперш ён запрасіў да сябе ў госці варага Торда. Рыжавалосы велікан любіў віно, любіў добра паесці, і абедзенны стол у Тарханіёта аж гнуўся ад свежай дзічыны і рыбы, ад розных прысмакаў, а віно было самае найлепшае — кілрскае і фалернскае.

Тарханіёт, як звычайна, пачаў з ліслівых слоў, сказаў Торду:

— Такі адважны, такі мудры воін, як ты, мог бы з поспехам служыць у Канстанцінопалі, быць самім этэрыярхам, начальнікам імператарскай гвардыі.

Торд сустрэў пахвалу рамея спакойна, усміхнуўся.

— Нашы людзі ёсць і ў вас, у Візантыйі. І ў гвардыі імператарскай служаць. Па ўсёй Еўропе, пры ўсіх каралеўскіх дварах, цэняць сыноў халоднага мора. Нашы скальды³ складаюць песні конунгам⁴ Даніі, Нарвегіі, Швецыі і Англіі.

— А сам ты адкуль? — спытаў Тарханіёт.

— З Нарвегіі. Але я яе ні разу не бачыў. Майго дзеда Інгольва выгнаў за мора Харальд Цудоўнавалосы. Гэтага Харальда спачатку называлі Касматым, бо ён даў клятву — пакуль не возьме ўладу, не будзе стрыгчы валасы.

— І ён паstryгся?

— Так, ён стаў першым нарвежскім конунгам. А ўсе тыя, хто не жадаў мець над сабой нічыёй рукі, рассыпаліся па свеце. Майго дзеда лёс прывёў у Полацк, а потым сюды, у Кіеў. З таго часу Одзін, галоўны Бог, Бог вайны і Бог мёртвых, ахоўвае наш род на чужой зямлі. Каму толькі мы не служылі! Полацкаму князю Брачыславу, князю Яраславу Мудраму. Даўно памерлі мой дзед, мой бацька. Сёння мая баявая сякера службыць князю Ізяславу. Мая сякера — чэсная сякера.

Гэты Торд быў не такі просты, як здавалася напачатку. З ім, падумалася Тарханіёту, трэба паводзіць сябе край як асцярожна.

— У Еўропе зараз ёсьць дзве магутныя сілы: вікінгі і Візантыя, — сказаў рамей. — Вікінгі валодаюць Поўначчу, Візантыя — Поўднем.

Але Торд не згадзіўся.

— Сыны халодных мораў плаваюць па Міжземным моры, як у сябе дома. Сцяг вікінгаў, на якім вышыты груган, ужо лунае над Сіцыліяй. Нашы мячы, ці, як называюць іх скальды, сярпы ранаў, не можа спыніць ніхто. Ваша ж імперыя, пррабач мяне, ужо не дзяўчына і нават не маладая жанчына, а бабуля.

Гэта была знявага, але рамей праглынуў яе, як глытаюць на званым абедзе ў базілеўсаў дужа пераперчанае мяса. І пячэ, і рот гарыць, а вымушаны ўсміхацца.

— За сілу, — узняў кубак з кіпрскім віном Тарханіёт.

— За сілу, — падтрымаў яго Торд.

Рамей умеў піць не п'янеючы. Такому ўменню папярэднічала цярплівая трэніроўка. Трэба было, калі п'еш віно, затойваць дыханне, рабіць доўгі глыток, папярэдне перад трапезай выпіўшы лыжку аліўкавага масла. Калі ж даводзілася піць занадта шмат, калі ужо страўнік трашчаў ад віна, рамей пад нейкай прычынаю выходзіў з-за стала і ў суседнім пакоі глыбока засоўваў сабе ў рот гусінае пяро, змазанае тлушчам. Рабы выціралі з падлогі ваніты, а рамей зноў быў лёгкі і цвярозы.

Так ён зрабіў і сёння. Торд ужо араў носам стол, а Тарханіёт, хітра ўсміхаючыся, усё наліваў і наліваў: «Пі, варвар, — зларадна думаў ён. — Ты назваў імперыю старой бабуляй, але гэта мудрая старая будзе жыць вечна, а вы, маладыя, прагнёты да віна і крыві, захлынечеся ва ўласнай блявоціне каля яе ног. Нездарма Бог пасадзіў вінаградную лазу менавіта на нашай зямлі, бо толькі рамейскі народ можа сілу і ярасць віна падпарадковаць свайму разуму. Варварскія плямёны спіліся б, як цюцькі, маючы ў сваім агародзе, пад сваім акном такую лазу».

Віно зрабіла Торда больш гаваркім і пакладзістым. Ён нават пачаў хваліць Візантыю. Гэта адразу ўлавіў Тарханіёт, сказаў:

— Імперыю можна любіць, ёй можна служыць, жывучы далёка ад яе. Сонца ж далёка ад нас, у нябеснай бездані, але яно грэ ўсіх нас, асвятляе шляхі, спеліць наш хлеб, і ўсе мы любім яго. Так і Візантыйская імперыя. Той, хто верны ёй, шчаслівы чалавек, бо яна ўмее жорстка караць адступнікаў і ворагаў сваіх.

— Я не вораг, — хітнуў п'янай галавой Торд. — Мая баявая сякера не чырванела ад рамейскай крыви. Я хацеў бы ўбачыць ваша рамейскае войска, бо чуў, што яно моцнае і вельмі добра ўзброена. А я люблю добрую зброю.

— О, нашаму войску няма роўні! — усклікнуў Тарханіёт. — Я бачыў яго ў сірыйской пустыні. Уперадзе ідуць bandaфоры-сцяганосцы і букінатары-трубачы. За імі — фаланга цяжкаўзброеных пехацінцаў, якія называюцца скутатамі. Лёгкая пяхота, або, як мы завём іх, пслы, акружает з усіх бакоў скутатаў, дапамагае ім у час бою. Калоны скутатаў, як жывая крэпасць, за якой могуць скавацца і конніца, і лёгкая пяхота. Усе ў яркіх плашчах, у бліскучых даспехах, з двуххлёзнымі сякерамі і коп'ямі, з рагатымі жалезнымі шарамі, з арбалетамі-саленарыямі. А следам ідзе абоз, у якім вязуць ваду і хлеб, фураж для коней, ручныя млыны, пілы, малаткі, штурмавыя лесвіцы, пантоны для пераправы цераз ракі і агонь, наш славуты і страшны мідыйскі або грэчскі агонь. Гэта трэба ўбачыць на свае вочы, трэба пачуць мерны і настойлівы крок непрыступнай фалангі, калі толькі пясок жорстка рыпіць пад моцнымі нагамі, калі гадзюкі хаваюцца ў норы, а крылатыя арлы ў шчыліны між скал, і ўбачыўши гэта, абавязкова скажаш сабе: «Вось яны — непераможныя! Вось яны — бяссмертныя!»

Торд як зачараваны слухаў Тарханіёта. Яму, што нарадзіўся пад шум бітвы на дне варажскай лоддзі, гэтыя слова былі як бальзам, як ласкавая ўсмешка самой Святой Дзевы.

— Русы таксама нядрэнныя воіны, — працягваў рамей. — Імперыя помніць князёў Алега і Святаслава. Кіеўскі меч пашырый межы дзяржавы ад Еўксінскага Понта⁵ да льдоў Поўначы.

— Моцны баявы народ, — згадзіўся Торд.

— Але ім ніколі не зраўняцца з рамеямі, — бліснуў вачамі Тарханіёт. — У нас ёсць адзін Бог і адзін баганосны імператар, а яны, акрамя Хрыста, пакланяюцца, хоць і патаемна, лясным ідалам, і кожны іхні горад, кожны ўдзельны князь хоча аддзяляцца ад вялікага князя кіеўскага Ізяслава, хоча сам сабе быць гаспадаром. А гэта — смерць для дзяржавы. Сцяна заўсёды сцяна, але калі разобраць яе на асобныя камяні, сцяна робіцца кучай камянёў, за якімі не скаваецца ад варожага мяча. Ад нашых карабельщыкаў чуў я, што ў паўднёвых морах ёсць магнітная гара. І вось калі да яе падплываюць, магніт выцягвае з карабля ўсе жалезнія часткі: цвікі, балты, заклёнкі, і карабель рассыпаецца. Разумееш мяне? Улада адзінага базілеўса тое жалеза, якое мацуе карабель дзяржавы. Ну яшчэ, калі быць дакладным, дзяржаву мацуюць золата і срэбра.

— Што золата і срэбра?! — раптам усклікнуў Торд. — На свеце няма нічога ярчайшага за ваду і агонь.

Тарханіёт здзіўлена глянуў на яго, зразумеў, што мозг варага да краёў напоўнены віном, але працягваў далей:

— Ты, напэўна, ведаеш і, напэўна, бачыў, што тут, у Кіеве, у порубе, сядзіць полацкі князь Усяслаў.

Торд згодна кіўнуў галавой.

— Ведаю, вельмі адважны князь.

— Дык вось, наш базілеўс гэтamu князю замест вады даўно наліў бы ў кубак адвар цыкуты, і князя б не было. Але гэта справа саміх русаў, самога вялікага князя Ізяслава. Я ж хачу сказаць, што Усяслаў Полацкі, як і ты, бясстрашны Торд, можа стаць верным сябрам Візантыі.

Пры такіх словах Торд узніяў галаву.

— Імперыі патрэбны такія людзі, ращучыя, моцныя, людзі, якіх паважае і любіць народ, — не спыняўся, казаў далей Тарханіёт. — І ты не памылішся, адважны Торд, калі больш пільна глянеш на Канстанцінопаль, сцены якога ўзведзены не з саломы і не з чароту, а з мячоў і коп'яў непераможных воінаў.

— Але я служу вялікаму князю Ізяславу, — раптам вымавіў Торд.

— Усе мы служым Хрысту. Ён — адзіны наш уладар, — узвёў вочы ўгору Тарханіёт. На душы ў рамея была прыкраса. Аказваецца, гэты паўночны варвар, гэты п'яны цюлень памятае пра свой абавязак і, як ні дзіўна, не пазбаўлены высакародства. «Што ж, не ўсякае дрэва адразу згінаецца, — падумаў Тарханіёт. — Але я ўпэўнены, што неўзабаве знайду ключ да жалезнага сэрца варага». Ён узніяў кубак, сказаў:

— Давай, як сябры-застольнікі, вып'ем за тыя дарогі, зямныя і марскія, што яшчэ чакаюць нас у нашым жыцці.

— Вып'ем, — усхапіўся Торд.

Калі нарэшце п'яны Торд пайшоў, рамей загадаў прынесці папірус, чарнілку, пяро і, пазіраючы на жоўта-пунсовы аген'чык свечкі, застыў у глыбокім одуме. Гэта былі найлепшыя ягоныя хвіліны. Тлум дня сплываў, душа лагаднела, спакайнела, ачышчалася, можна было падумаць пра сэнс зямнога жыцця. Тарханіёт з ранняга юнацтва прывучаў сябе глядзець на ўсё цвяроза, старацца як мага глыбей пранікаць у сутнасць рэчаў і з'яў. Ён добра памятаў слова вялікага сіцылійца філосафа Эмпедокла:

Зямлю зямлёю мы бачым, бачым ваду вадою,
Дзіўным эфірам эфір, агнём агонь бессардэчны,
Каханне мы бачым каханнем,
Разлад атрутным разладам.

Хацелася напісаць нешта мудрае, значнае, каб далёкі нашчадак-рамей у такой жа самотнай глухой начы прагна чытаў, хваляваўся ад прачытанага, доўга не

спаў, перагукваўся з ім, Тарханіётам, уражанай душою праз стагоддзі. Там, у недасяжнай будучыні, будзе такі ж вецер, і будзе шумець рака, нямоўчна, глыбінна, і будзе нехта крочыць па начной сцежцы, над якой гараць задуменныя блакітныя зоркі. Якое кароткае зямное жыццё! Толькі народзішся, толькі разумным вокам глянеш на свет, як ужо трэба рыхтавацца да жыцця нябеснага, вечнага.

Тарханіёт уздыхнуў, адклаў пяро. Не пісалася. Тады ён паклікаў Арсенія, загадаў, каб той прывёў Дзяніса, новага раба. Калі раб увайшоў, глянуў на яго і на Арсенія строга, у гневе зламаў густое чорнае брыво, сказаў:

— Гэты рус дужа валасаты. У раба павінна быць голая галава, па якой заўсёды можна ўдарыць, на якую можна сыпаць попел і пясок. Няхай яго астрыгуць, і ты, Арсеній, зноў прывядзі яго да мяне.

Неўзабаве прыйшоў астрыжаны Дзяніс. Белая незагарэлая скура на цемені рэзка адрознівалася ад смуглай, амаль карычнева-чорнай скуры шчокаў. Але нічога — папрацуе на сонцы дзень-другі і адразу стане цёмнагаловы.

Раб стаяў панылы, невясёлы. Яны, рабы, вясёлымі бываюць толькі тады, калі з дазволу гаспадара п'юць неразбаўлене віно, падаюць на зямлю, балбоўчы нешта незразумелае і смяюцца, як дзеци. У Тарханіёта гэта заўсёды выклікала агіду. П'янай дзікай ўсмешка на худым, дачасна па старэлым твары была ўсмешкаю д'ябла.

— Сумуеш па радзіме? — спытаў Тарханіёт. Ён сам здзівіўся свайму пытанню, бо хіба вядома рабам-варварам, што такое сум, гонар, адчуванне страты? У іх ёсць мускулы, вочы, рот, маюцца зачаткі душы, але толькі зачаткі. Душа рабоў — бяскрылая сляпая птушка. Ды пытанне вырвалася само па сабе, пэўна, ён, Тарханіёт, расчуліўся, памякчэў, успомніўшы Эмпедокла.

Не чакаючи адказу, Тарханіёт гаварыў далей:

— Тут, у Кіеве, сядзіць у порубе разам з сынамі князь Усяслаў Полацкі. Твой былы князь. Разумееш?

Раб кіўнуў астрыжанай галавою.

— Кіеўская чэрнь шануе, любіць яго, хоць любоў чэрні заваяваць лёгка: кінь ёй мяса, віна — і ты Бог. Ды не віном і не мясам заарканіў Усяслаў кіеўскі Падол, бо сёння сам нічога не мае. Іншым ён бярэ, але я не гэта хачу табе сказаць. Каля аkenца поруба, я сам бачыў, спыняюцца людзі і некаторыя з іх нават размаўляюць з князем — варта дазваляе. Чаму б табе не схадзіць да аkenца?

Раб уздрыгнуў, з непаразуменнем глянуў на гаспадара. Ён не мог даўмецца, што хаваецца за такой прапановай. Навошта рамей сваім словам кроіць сэрца яму, Дзянісу, які столькі адпакутаваў за апошні сонцеварот?

— Чаго ж ты маўчыш? — настойваў Тарханіёт, не дачакаўшыся адказу, стукнуў драўляным малаточкам па званку, які на скуранным пазалочаным рэмені вісеў леваруч ад яго. Адразу ж увайшоў Арсеній.

— Заўтра павядзеш раба да поруба, у якім сядзіць князь Усяслаў, — сказаў Тарханіёт еўнуху. Калі Дзяніс выйшаў, растлумачыў:

— Мне патрэбна звязацца з гэтым апальным князем. Імперыя павінна шукаць сяброў не толькі ў залатых палатах, на тронах, паміж радасці і славы, але і там, куды рэдка трапляе сонечны прамень: у халупах жабракоў, у турмах і катавальнях. Нездарма кажуць, што здаровы жабрак шчаслівейшы за хворага базілеўса. Там, на дне жыцця, дрэмлюць магутныя сілы. Яны сляпые, нямыя, страшныя, дзікія, але з імі трэба падтрымліваць сувязь, каб у рашучы час, у час, калі зазвоняць мячы і пацячэ кроў, яны былі з намі. Давядзеш раба да акенца, а сам адышлішся ўбок. Не трэба, каб варта ўбачыла каля поруба рамея. Калі ж схопяць раба, а яго могуць схапіць, ён скажа, што сам родам з Палацкай зямлі, засумаваў па радзіме і захацеў глянуць на свайго князя. Тарханіёт змоўк.

— І гэта ўсё, брат? — асцярожна запытала Арсеній.

— Не. Самае галоўнае тое, што раб, непрыкметна для варты, павінен кінуць у поруб вось гэты шарык.

Тарханіёт двумя пальцамі ўзяў са стала невялікі шарык з цёмна-жоўтага воску.

— Унутры шарыка схавана пасланне князю Усяславу. Я напісаў пасланне рускім літарамі на ядвабнай стужцы.

— Але раб і разам з рабом твой шарык могуць трапіць у рукі варты, а я чую што вялікі князь Ізяслаў бязлітасна карае ворагаў сваёй дзяржавы, — сказаў Арсеній.

— Ворагаў бязлітасна караюць усе базілеўсы, не толькі Ізяслаў — усміхнуўся Тарханіёт. — І гэта не мой шарык, а наш. Наш. Зразумеў? Дарэчы, пад пасланнем на ядвабнай стужцы я напісаў тваё імя.

Тарханіёт пранізліва пазіраў на еўнуха.

— Маё? — перапытала еўнух.

— Тваё. Калі схопяць раба, схопяць і цябе. Пастарайся ж, каб раба не схапілі і каб шарык трапіў у поруб, у рукі Усяслава. І яшчэ... Вы пойдзеце да поруба зайдзіште, пад вечар. Перад гэтым добра накармі раба, не шкадуй мяса, дай кубак віна, а ў віно ўсып вось гэты парашок. Вы, еўнухі, лепш ведаецце, што гэта такое.

— Атрута, — прашаптаў Арсеній, беручы ў рукі маленечкую медную чараку, на дне якой быў насыпаны чырвоны парашок. — Ты хочаш, каб раб памёр?

— Хачу. Я думаю, што яму ўдасца кінуць шарык у поруб і што Усяслаў, вораг Яраславічаў, захавае тайну шарыка. Але раба пасля гэтага могуць схапіць, пачнуць дапытваць гарачым жалезам... Няхай лепш ён памрэ трошкі раней і не паспее выдаць мяне і цябе. Ён мой раб, мая ўласнасць, і я хачу, каб і смерць ён прыняў ад мяне, а не ад некага іншага. Можаш ісці, Арсеній.

Еўнух пайшоў, схаваўшы чараку з атрутай у доўгае рукаво сваёй бледна-ружовай хламіды. Атрута для візантыйскіх еўнухоў такая ж звычайная рэч, як хлеб і вада. Колькі парфіраносных базілеўсаў і базіліс, адважных страцігаў і мудрых

эпархаў на самым узлёце жыщёвых сіл, у цвіценні души і цела раптам, як лёгкі штуршок, адчувалі няўлоўную млявасць пад сэрцам. Гэта быў сігнал, знак, што атрута, маленечкая расінка смертаноснай вадкасці або драбінка, пылінка парашка пранікла ў кроў і назад, са скляпенняў чалавечага цела, яна можа выйсці, толькі ўзяўшы з сабою чалавечую душу. Пачыналі выпадаць валасы, прычым усе: з вусоў і броваў, з падпахаў... Твар набухаў разбракаў, мяняў колер. Смуглая скора штодня рабілася ўсё болей ружовай, зеленавата-фіялетавай. Размякчаліся косці, шыя не трymала галаву, ногі — цела. З пальцаў, як рыбіна луска, абляталі пазногці. Расінка і пылінка забівалі гігантаў, рабілі нікчэмным прахам тых, хто зубамі перакусваў цвікі і ламаў у руках конскія падковы. І ўсім гэтym з найялікшым спрытам і майстэрствам валодалі еўнухі, людзі, у якіх жыщё адабрала ўсе зямныя радасці, пакінуўшы толькі адну жорсткую радасць — забіваць.

Тарханіёт глядзеў услед Арсенію, і холад бег у рамея па скуръ...

Частка II

Князю Усяславу прыснілася Сафія, саборны полацкі храм. Не жонка прыснілася, не сыны, не бацька з маці, а царква. На ўзлобку над шырокай Дзвіной адкрылася яна воку, сяміверхая, прыгожая. Чырвоная цэгла-плінфа і шэрасцініватыя камяні-булыгі, з якіх дойліды клалі сцены, надавалі ёй пярэстасць і таямнічую суровасць. Уверх узмывала яна, да самых воблакаў, да лапікаў сіняга неба і ўся была, як парыў свежага ветру.

Сафія па-рамейску азначае мудрасць. Мудрасць хацелі мець на сваёй зямлі тыя людзі, што пачыналі будаваць храм. Колькі працы дала яна і палачанам, і камнясечкам-рамеям, і яму, Усяславу! Гліну, камень, дрэва, галаснікі, панікадзілы, званы, срэбра, воск патрабавала цяжкая шматгадовая будоўля, і ўсё княства напружвала сілы, аблівалася потам і будавала, будавала... Мудрасці, святога слова хацелі ўсе, а ён, князь Усяслаў, хацеў, каб у Полацку царква была не горшая, чым у Кіеве ці Ноўгарадзе. І нездарма, калі захапіў Ноўгарад, спаліўшы яго да Нераўскага канца, адразу загадаў зняць усе царкоўныя званы і везці іх у Полацк. «Няхай мая Сафія званчэйшаю будзе», — сказаў тады воям.

І вось яна прыснілася тут, у порубе, і неяк дзіўна прыснілася, трывожна. Бачылася яму, што плыве ён па Дзвіне, плыве адзін, у простым лёгкім чоуніку, падобным на арэхавую шкарлупіну. Полацк быццам вымер, не відно нідзе людзей, толькі свішча рачны вецер. Ён заўсёды любіў свіст ветру. І раптам раскочваеца над ракою, над берагамі грамавы голас:

— Да мяне плыві!

Зверху ідзе голас. Ён уздымае галаву і бачыць, што гэта Сафія гаворыць, звяртаючыся да яго, і быццам яна ўжо не царква, а вельмі прыгожая, велізарнага

росту жанчына з агнянымі рыжымі валасамі. Ён прыстае да берага, уздымаецца, правальваючыся нагамі ў мяккі пясок, па строме і нарэшце спыняеца каля Сафіі і галавою дастае ёй толькі да калена.

— Ты мяне будаваў? — пытаеца Сафія.

— Я і Полацк, — адказвае Усяслаў.

— Навошта вы мяне будавалі?

— Так вучыць Хрыстос. Па ўсёй зямлі будуюць святыя храмы. Полацкая зямля не горшая...

— Але ж у вас былі свае багі, былі яшчэ да Хрыста. Што вы зрабілі з імі?

— Кінулі ў Дзвіну, спалілі, пасеклі на шматкі...

— Усіх?

Ён, Усяслаў, маўчыць.

— Усіх? — строга дапытваеца Сафія.

— Не ўсіх. На патаемных лясных капішчах я загадаў пакінуць выявы Перуна і Дажджбога.

— Я так і ведала. Ты, князь, паганец.

Аглушальны смех, не гром, а смех чуеца зверху. Усяслаў бачыць, як ад гэтага смеху ўздрыгваюць каменныя калені Сафіі. Праходзіць страх, і злосць апякае душу.

— Чаго ты смяешся? — дзёрзка ўздымае галаву Усяслаў. — Ты не смяяца павінна, а плакаць.

— Плакаць? — здзіўляеца Сафія.

— Так. Як ты плакала шмат стагоддзяў назад, калі першых хрысціян распіналі на крыжах, варылі ў смале, кідалі ў пашчу дзікім звярам. Ты ж тады плакала?

— Плакала.

— Навошта ж сёння прымушаеш плакаць іншых, тых, хто не верыць табе? Няўжо бачыць слёзы і пакуты асалода?

— Але ж яны не вераць Хрысту, не вераць мне!

— А хіба твая вера і твая праўда адзіная! Ёсць жа Буда, Іегова, Магамет. Быў і ёсць Пярун, бог-Ірамавік.

— Маўчы, паганец! І ты яшчэ дзівішся, што цябе трymаюць у порубе?

— Я ўжо не дзіўлюся, — сумна кажа Усяслаў.

— Скарыйся, — павучае Сафія. — Ратуй душу для вечнага жыцця, ідзі ў монастыр, адмоўся ад Полацкага княства. Яно як вярыгі на тваіх руках і нагах. Што дала табе твая гордасць? Разлуку з сям'ёй, поруб... Скарыйся.

Усяслаў маўчыць. З-пад ягоных ног цячэ ўніз па строме жоўтым ручаем пясок.

— Яраславічы перамогуць цябе. У іх больш мячоў, больш вояў.

— Не перамогуць, — блішча гнеўнымі вачамі Усяслаў. — Перамагаюць не толькі сілай, перамагаюць верай. Ці не так вучыць Хрыстос?

— Так.

— А я веру ў сваю крыўскую зямлю. Вера! Чуеш?

Ён уздымае галаву, каб з выклікам глянуць на Сафію, але яе ўжо няма. Царквы няма, а замест яе стаіць высозны дубовы Пярун, чатырохтвары, з доўгімі залатымі вусамі.

— На гэтым месцы, над полацкім Рубонам, мог бы стаяць я, — ціха і сумна говорыць ён. — Мне пакланяўся князь Рагвалод, усе твае прадзеды. Навошта ж ты аддаў мяне на згубу, кінуў у вір, у агонь, у балота?

— Я невіновен, — бляднеш Усяслаў. — Палаchanе, як і Кіеў, і Ноўгарад, паверылі новаму Богу.

— Заморскому Богу, чужому Богу, — ледзь варушыць драўляныя патрэсканыя вусны Пярун. — Чаму вы не верыце сваім багам? Чаму вас заўсёды вабіць тое, што не сваё? Беручы чужое, пакланяючыся чужому, вы самі прызнайце перад усім светам, што вы цымнейшыя, слабейшыя розумам за іншых, дурнейшыя.

Усяслаў маўчыць.

— Я знайшоў вам імя, — пагрозліва ўзвышае голас Пярун. — Самаеды вы! Самажэрцы! Так жахлівы Крон пажыраў калісьці сваіх дзяцей.

— Маўчы, — ціха вымаўляе Усяслаў, і ў словах ягоных пакута. — Ты ж ведаеш, ты павінен ведаць, што я ніколі не называў цябе гнілым бервяном, я верыў і пакланяўся табе, як нашаму Богу. Але на тваіх вуснах кроў. Ты патрабаваў крывавых трэб, чалавечых ахвяр...

— Кроў, — смецца Пярун. — Хрысціяне залілі чалавечай крывёй Еўропу, Егіпет, Іудзею. Яны ходзяць па горла ў крыві, а вы цалуецце іхні крыж. Дзе ж вашы вочы? Няўжо былі дрэнныя лясныя, лугавыя, палявыя і хатнія багі? Няўжо не прыемна было ведаць табе, нагінаючыся над крыніцай, каб глынуць халоднай вады ў няспечную спёку, што на рачным дне, там, адкуль б'е нястомны струменьчык, жыве добры бог з блакітнымі вачамі і срэбнай мяккай барадой?

— Я й цяпер яшчэ веру ў такіх багоў, — шчыра кажа Усяслаў.

— Заўсёды вер, сын мой, — весялее Пярун. — Той, хто лёгка адмаўляецца ад учарашняга, не варты заўтрашняга. А я сачу за табою, полацкі князь. І я ведаю, што не ўсіх старых багоў ты загадаў знішчыць. Я ведаю, што, будуючы Сафію, ты ненавідзеў яе.

— Няправда, — бляднеш Усяслаў.

— Праўда. Калі ты спіш, я зазіраю ў тваё сэрца, слухаю голас тваёй душы. Ты будаваў храм для чужога бoga, а думаў пра сваіх багоў. Ты не мог не будаваць, бо хрысціянамі рабіліся твае баяры, хрысціянамі рабіліся твае дружыннікі. Каб захаваць сваю ўладу, свой сталец, ты павінен быў стаць хрысціянінам. Я нават скажу табе большае. Хрысціянства, хацеў бы гэтага ты ці не хацеў, пераможа на

нашай зямлі. Шмат багатых прыгожых цэркваў пабудуе яно. Людзі так павераць яму, што з радасцю будуць паміраць за Хрыста. Але недаўгавечная гэта перамога. Надыдзе такі час, такі век, калі людзі адмовяцца ад яго, будуць смяяцца з яго. Як чакаю я гэты дзень, лежачы ў гнілым смярдзючым балоце! Як хачу я ўбачыць слязу на шчацэ папа, які, смеючыся, здзекуючыся, сек на маленкія трэсачкі маіх братоў!

— Ты жорсткі, — строга кажа Усяслаў.

— Жорсткасці мяне навучылі хрысціяне. Яны яшчэ запалаць па ўсёй Еўропе свае страшныя вогнішчы, і жывое чалавече цела зашыпіць на агні.

— Прашу, пакінь мяне, — умольна глядзіць на Перуна Усяслаў.

— Я знікаю. Я вяртаюся ў балота, — адразу цішэе Пярун. — Помні: я буду сачыць за табой.

Усяслаў прачнүўся. У порубе — цемра, цішыня... Спяць сыны. Расціслаў прыцмоквае губамі. Князю зрабілася страшна, аж сэрца затахкала ў грудзях. Ён узніяўся на ногі, вобмацкам падышоў да сцяны, далонямі дакрануўся да цёплага дрэва. Гэта адразу супакоіла яго. Ён заўсёды, калі было няўтульна, нявыкрутна на душы, калі ў агідным холадзе абмірала сэрца, шукаў дрэва, не абавязкова жывое, шукаў што-небудзь драўлянае і клаў на яго далоні. І адчуваў сябе лепш, упэўненей, бо жыццятворная сіла пачынала бруіцца ва ўсім целе. Магчыма, дрэва аддавала яму тое сонца, ту ю цеплыню, якую дзень за днём назапашвала ў сабе, калі яшчэ расло, калі было зялёным і шумлівым.

Пасля допытаў у велікакняжым палацы, пасля доўгіх размоў з манаҳамі з Усяслава знялі ланцугі. Манаҳі казалі, што святы Феадосій папрасіў аб гэтым самога Ізяслава. І кіян пачалі падпускаць да акенца поруба. Той, хто хацеў, падыходзіў, садзіўся на қукішкі, гукаў Усяслава або ягоных сыноў і пачынаў гутарку. Больш за ўсё прыходзіла тых, хто лята ненавідзеў новую веру. Шмат прыходзіла палаchan з Брачыслававага падвор'я, што было непадалёку ад поруба. «Пачакай яшчэ трошкі, князь, — сказаў яны шэптам. — Вызвалім цябе, тваих сыноў з цямніцы, убачыш Полацк, сядзеш на полацкі сталец». Яго хвалявала адданасць усіх гэтых незнаёмых людзей, рамеснікаў і купцоў, з якімі, каб не палон, не поруб, ён, магчыма, ніколі б не сустрэўся ў Полацку або Менску. Ён пазіраў на іх знізу ўверх, становіўся так, каб яны бачылі ягоны твар, часта становіўся разам з сынамі, абдымаючы сыноў, і заўсёды стараўся ў час такіх гутарак быць бадзёрым, нават вясёлым.

Да акенца падыходзілі розныя людзі. Былі нядобразычліўцы, якія радаваліся ягонаму гору і прыніжэнню. Аднойчы падклыпала бабулька з кіёчкам, пагукала сухім чорным ротам:

— Князёк, дзе ты? Пакажыся, князёк. Ён паказаўся, убачыў добры жаўтаваты тварык, васільковыя, надзіва яркія вочкі.

— Што табе, маці? — лагодна запытаўся ў бабулькі Усяслаў.

І раптам старая з вузельчыка, які трымала ў левай руцэ, шпурнула проста ў твар палоннаму князю добрую жменю балотнага бруду разам з вялізнай белапузай жабаю.

— З'еш! — радасна заверашчала старая. — З'еш, антыхрыст, жабку! Гэта табе за паганства тваё! За чары твае лясныя-балотныя!

— Ведзьма! — крыкнуў Усяслаў, махнуўшы цяжкім кулаком.

Але гэта не дужа каб узбунтавала ці расхвалявала яго. За сваё ўжо немалое бурнае жыщё (як-ніяк, трывцаць дзесяць сонцеваротаў⁶ жыў на зямлі) ён пабачыў мноства людзей, цэлае мора людзей. Рознай вышыні і чысціні бываюць хвалі на моры. Гэтак жа сама і сярод людзей.

Яшчэ ў юнацтве, калі не быў полацкім князем, ён часта думаў: «Няўжо людзі, усе жывыя людзі, што ходзяць пад сонцам, не могуць сабрацца аднойчы на вечы і дамовіцца між сабою рабіць адзін аднаму толькі дабро. Няма ж такіх людзей, якія хочуць, якія жадаюць, каб ім прычынялі боль». Пажыўшы, паваяваўшы, паглядзеўшы на свет, Усяслаў зразумеў, што толькі дзівакі могуць марыць пра такое, бо чалавецтва, на жаль, не можа адначасова задумацца. Нехта думae, нехта пакутуе, а нехта смеецца або п'e віно, нехта плача, а нехта спакойна спіць.

У порубе ён адчуў голад па напісанаму слову. Ён заўсёды любіў чытаць і збіраў, дзе толькі мог, старыя пергамены, Святыя пісанні, рамейскія, балгарскія, кіеўскія... Ён і сыноў прывучаў да чытання, і ў Полацку ўсе разам яны заседжваліся над пергаменамі да глыбокай ночы. У порубе, вядома, было не да гэтага, але калі яго дапытвалі манахі, ён папрасіў, і яны прынеслі пажоўклы скрутак — пісанне грэка Плутарха. Тры ночы ён чытаў, а потым ляжаў у цемры, думаў, нібы размаўляў з далёкімі людзьмі, што жылі за тысячагоддзі да яго. Іхнія жыщі ён прымерваў да свайго жыщца, як прымерваюць старую, але моцную кальчугу. Шмат падобнага было ў яго з тымі людзьмі. Яны даўно памерлі, але дзякуючы летапісу атрымалі вечнае жыщё. Ён вучыўся ў іх цярпенню, чаканню свайго дня, свайго часу. Прайшла першая гарачка палону, калі ён, як дзікі звер, кідаўся на сцены поруба, грукаў у іх кулакамі, клікаў Яраславічаў, у гневе спальваў сваю душу, траціў сілу. Зараз ён — ціхі, асцярожны, памяркоўны і радуецца, што ворагі не ўбачылі апечаны слязымі ягоны твар, не ўбачылі рабскага прыніжэння ў ягоным позірку.

Усяслаў стаяў у цемры, прыслухоўваўся. Была цішыня. У такой цішыні ён пачуў нават краплю, што там, наверсе, сарвалася з лісцяў маладой таполі, якая расла побач з порубам. Ён быццам бачыў гэтую краплю, маленъкую, зіхоткую, падобную на срэбную гарошынку. Усю ноч яна спала на далоні цёплага ліста, але ранішні вечер прыляцеў з-за Дняпра, шкumatнуў тонкую таполю, і крапля не ўтрымалася, слізганула з ліста, упала на ніжэйшы, ды і там не змагла ні за што зачапіцца і паляцела ўніз. Лісты хацелі схапіць яе, перашкаджалі ўпасці, але яны

былі дрогкія, вецер не даваў ім супакоіцца, і, прабіўши гушчар лісцяў, кропля гучна пляснулася на пясок.

У порубе ў полацкага князя з'явіўся надзіва чуйны слых. Мала гукаў далятала ў падзямелле, ды і тыя, што прарываліся сюды, былі слабыя, кволыя, але ён хутка навучыўся ўгадваць тупат каня, кашаль воя-дазорца, грукатанне грому, рокат званоў на Сафіі. Кожны гук быў радасцю, напамінам пра тое, што жыццё не знікла, жыццё ідзе і чакае яго, князя.

У порубе Усяслаў востра адчуваў вялікую сілу і неабдумнасць жыцця. Майскі жук, які так узрадаваў яго і сыноў, быў не адзінай жывой істотай у гэтым паўзмроку. Каля аckenца раскінуў срабрыстую павуціну павук. Так прыгожа, так хітра плёў ён свае смертаносныя карункі, што князь і княжычы любаваліся ім. І яшчэ адны госці, дзёрзкія, небяспечныя, наведаліся аднойчы ў поруб. Якраз быў Вялікдзень, і праз аckenца вой-ахоўнік спусціў кошычак з чырвонымі яйкамі. Усяслаў і сыны пахрыстосаваліся, з'елі па яйку, астатнія пакінулі на заўтра. Вось, калі пад вечар усіх змарыў сон, Усяслаў пачаў няўлоўны шорах, такі слабы, што на яго можна было і не звярнуць увагі. Але ён асцярожна расплющчыў вочы і, ніводным рухам не выдаючы, што не спіць, пачаў пільна ўзірацца ў змрок. Па сцяне поруба да кошыка з яйкамі бяспумна падкрадваліся два пацукі. Агідныя доўгія хвасты, вострыя зубастыя пысы... Яны баяліся сваіх смяртэльных ворагаў, людзей, і ўсё-ткі ішлі па здабычу туды, дзе жывуць людзі, а Усяслаў, адважны князь, баяўся іх. Ён нават хацеў пляснуць рукой па саломе, але чамусьці перадумаў, пачаў назіраць, што будзе далей. Пацукі падкраліся да кошыка, пачалі абнюхваць яйкі. Гэта была іхняя любімая ежа, але як узяць яе? Яны ціхутка перакулілі кошычак, высыпалі яйкі, і адзін лёг на спіну, чатырмі лапкамі моцна абшчаперыўшы вялізнае яйка. Другі пацук зубамі асцярожна ўзяў напарніка за хвост і пацягнуў яго разам з яйкам. Усяслаў знямеў ад здзіўлення.

Варта каля поруба стаяла строгая, маўклівая. Усяслаў напачатку спрабаваў разгаварыць вояў, ды яны, пачуўши князеў голас, адыходзілі далей ад аckenца. Так цягнулася некалькі месяцаў, і вельмі здзіўіся князь, калі адзін з ахоўнікаў сам загаварыў з ім, праўда, штохвілінна азіраючыся. Усяслаў зразумеў: варта падкуплена! Значыць, у Кіеве і ў Палацку не забыліся пра яго. Гэта адразу надало такую сілу, так ускрыліла душу, што князь захлынуўся ад радасці. Не ўсё страчана! Ён яшчэ сядзе на каня, ён яшчэ возьме меч.

З того дня, калівой-ахоўнік упершыню асмеліўся загаварыць з полацкім князем, да аckenца патрохі пачалі падпускаць людзей. Гэта незвычайна абрадавала палонных княжычаў. Кладучыся спаць, яны ўжо нецярпліва думалі пра заўтрашнюю раніцу, меркавалі, хто першы падыдзе да аckenца. Найбольш падабалася ім, калі ў адведкі да поруба прыйдзілі палаchanе і чулася крывіцкая гаворка. Твары ў княжычаў святлелі. Усяслаў з радасцю глядзеў на сыноў, бо не хацеў, каб сум і крыўда на лёс грызлі іхнія сэрцы. «Маладое сэрца павінна жыць у

весялосці, — думаў Усяслаў. — Не ад віна гэта весялосць, не ад гуляў-скокаў. Ад моцнага пляча, ад разумнай галавы і відушчай душы».

Пакуль яшчэ спалі сыны, ён стаяў у цемры і кожнай клетачкай цела адчуваў нараджэнне новага дня. Ён быццам бачыў, як залаціца неба, як густы малочнабелы туман залівае Дняпро ва ўсёй яго шырыні. Спіць Гара, спіць Падол, а ўжо сонца, магутны Ярыла, сын Дажджбога і Лады, ахойнік мужчынскай сілы, пачынае нацягваць свой залаты лук, пускае вогненныя стрэлы. Высокагаловая Сафія першая сустракае палёт гэтых стрэл, радуецца ім, бо адступае пераможаны змрок, бо, злосна скрыгатнуўшы зубамі, хаваецца за чорную хмару Абіда, багіня смерці і няшчасцяў. Хора гэта сплывае з кіеўскага неба, ляціць за раку Сулу, за Харол і Вараскол, туды, дзе гудзе ад конскіх капытоў, дыміцца начнымі бяссоннымі вогнішчамі Палавецкая зямля, Дэшт-і-Кыпчак. Там вострыць шаблі тысячаротная галодная арда. Там на сухіх стэпавых узлобках стаяць пласкатварыя каменныя бабы, нямыя і загадковыя, як вечнасць. Што за народ паставіў іх? Дзеля чаго? А можа, яны ўпалі, зваліліся калісьці з неба, бо неба, як і зямля, напоўнена камяніямі, праўда, не халоднымі, а гарачымі. Два сонцевароты назад вісела над зямлёй, гарэла ў начным небе хвастатая, крывава-валасатая зорка, якраз тады, калі ішоў Усяслаў браць Ноўгарад. Гэта было кепскім знакам, такім кепскім, што некаторыя воі затыкалі вуши і заплющвалі вочы. Тады разліўся, разбух ад вялікай вады Волхав, а маланкі ў час навальніцы былі падобныя на карэнні вырваных бурай дрэў. Усяслаў адолеў страх, узяў Ноўгарад, зняў з цэркви званы, радаваўся, але радасць закончылася крывавай Нямігай, цёмным порубам. Смяротны чалавек не можа змагацца з вечным небам. Неба мацнейшае ўжо тым, што высока ўзята над чалавечай галавой і кожнае імгненне можа ўдарыць па гэтай галаве Перуновай стралой або гарачым каменем. Але хочацца, ой як хочацца паспрачацца з небам, перахітрыць яго. Нездарма ў грэкаў былі тытаны, быў Праметэй. Усяслаў стаяў у цемры, думаў пра ўсё гэта, чуйна прыслухоўваючыся да наваколля і да самога сябе.

Разгарэўся дзень. Пайшлі да поруба людзі. Паміж імі былі і сябры і ворагі. Усяслаў успамінаў старую з яе балотнай жабай, з яе ядавітай злосцю і ўжо з асцярогаю пазіраў на акенца. А сыны радаваліся кожнаму чалавечаму твару.

Недзе пасля абеду сеў ля акенца, узяўшыся рукамі за грудзі, сумны чалавек з паstryжанай галавой. Памаўчаў, потым няўпэўнена гукнуў:

— Князь! Князь Усяслаў!

— Хто ты і што табе трэба? — падаў голас Усяслаў.

— Падыдзі бліжэй, стань на святло, каб я цябе ўбачыў.

Усяслаў выйшаў са змроку поруба на больш віднае месца. У чалавека радасна ўспыхнуў твар. Ён шырока перахрысціўся, сказаў:

— Дзякую Богу, што я цябе ўбачыў. Цяпер і паміраць можна. Я сёння памру. Чуеш князь? Я сёння памру.

— Хто ты? — спытаў Усяслаў.

— Залатар Дзяніс. Жыў у Менску, у тваім горадзе, князь Усяслаў. А сёння я — чорны раб рамея Тарханіёта.

— Чаму ты кажаш, залатар, што сёння памрэш? Толькі самагубцам дадзена ведаць часіну сваёй смерці. Але як полацкі князь, як твой князь, я забараняю табе накладваць на сябе руکі. Чуеш, залатар? Жыві. Той, хто жыве, заўсёды спадзяеца на лепшае.

Дзяніс горка засмияўся.

— Я памру непадалёку ад твайго поруба. Яшчэ ўчора я быў здаровым чалавекам, яшчэ сёння раніцой. Ды, пэўна, рамеі накармлі мяне атрутай. Але я не баюся смерці. Навошта жыщё рабу?

— Жыщё дае Бог, і толькі ён забірае яго з чалавечага цела, — загаварыў Усяслаў, але Дзяніс перапыніў яго:

— Ты не быў рабом, князь, хоць і сядзіш у цямніцы. Ты — князь. Як і ўсе князі, ты жывеш на небе, а я, раб, жыву пад зямлёй. Скажы мне, князь Усяслаў, чаму ляжыць у дыме і попеле Полацкая зямля? Чаму зруйнавалі Менск, а мяне, як і многіх, пагналі з палонам, сюды загналі?

— Таму, што Яраславічы перамаглі мяне і маю дружыну, — ціха адказаў Усяслаў. — Павер, я не хацеў зла крыўскай зямлі, але яны адолелі мяне.

— Ты не хацеў зла сваёй зямлі. Я веру. Але навошта ўсё сваё жыщё ты ваюеш? Навошта лъюць кроў дружыннікі і смерды? Скажы, навошта?

— Я хачу, каб Полацк быў моцны, — цвёрда вымавіў Усяслаў. — Я хачу ўзяць у свае рукі дняпроўскія і дзвінскія волакі.

— Навошта так шмат крыві? — зноў перапыніў князя Дзяніс. — Зямля хоча спакою. Войскі конь топча жыта, і дзеци смердаў паміраюць з голаду. Сцены гарадоў не паспываюць узніцца, вырасці, як іх зноў пажырае агонь. Рамеснікаў, усіх рукадзельных людзей гоняць у палон. А ты, князь, хочаш узніць волакі, хочаш дзвюх сарок у руцэ ўтрымаць. Падумай і спыніся.

— А што даецца лёгка? — спытаў Усяслаў. — Не для лёгкага жыцця прывёў нас Бог на гэту зямлю. Для барацьбы, для працы. Чуецца мне, залатар, голас Рагнеды. І кажа яна: «Змагайся, князь».

— Цябе не перагаворыш, — сумна сказаў Дзяніс. — Што ж... Кожны з нас дзве торбы носіць: адну перад сабою, другую — за плячамі. У пярэднюю складваем чужыя памылкі, у заднюю — свае. Цяжкая пад старасць будзе ў цябе задняя, заплечная торба, князь Усяслаў. Але не я табе суддзя, а Бог.

Залатар пабляднеў, моцна прыціснуў да грудзей рукі. Яго павяло ўбок, нейкай сіла пачала выкручваць, як бы ламаць суставы. З рота палілася чорная сліна.

— Бывай, князь, — прахрыпеў Дзяніс, выхапіў з-за пазухі маленькі ваксовы шарык і кінуў яго ў акенца. Затым, пахістваючыся, узніяўся на ногі і з мокрай галавою, бо раптоўна ablіўся халодным потам, пайшоў, паплёўся ад поруба. На кожным кроку ён спатыкаўся, галава абвісла на грудзі. Вой-ахоўнік падбег да яго,

хацеў даведацца, што за чалавек, але не паспей вымавіць ні слова, бо Дзяніс, шырока хакнуўшы ротам, пляснуўся на зямлю каля ягоных ног, спусціў дух.

— Хто гэта быў? — спытаў у бацькі Барыс.

— Чалавек, — адказаў Усяслаў. — Чалавек... Ён падняў ваксовы шарык, пакруціў у руках, потым, здагадаўшыся, моцнымі пальцамі расціснуў, разламаў яго. Ядвабную стужку, скручаную ў камячок, знайшоў ён у сярэдзіне шарыка, падышоў бліжэй да святла. Усяслаў трymаў яе асцярожна, кончыкамі пальцаў, бо стужка магла быць атручаная. На стужцы ён прачытаў: «Базілеўс Раман Дыяген, зямны Усётымацель, Уладар Візантыі і цёплых мораў, шле парфіраноснае прывітанне табе, полацкі князь Усяслаў Брачыслававіч. Чуў я, што ты жывеш у смутку, у цямніцы. Але лепш добрахвотна сумаваць, чым змушана, пад бізуном, радавацца. Помні пра Візантыю, і Візантыя заўсёды будзе помніць пра цябе. Чакай змен. Гэта пасланне спалі. Арсеній».

Усяслаў задумліва ўзняў галаву ўверх, да акенца, адкуль прылящеў шарык. Хто такі Арсеній? Чаго хочуць ад яго, полацкага князя, рамеі? Чаго хоча Раман Дыяген? А можа, гэта хітрыкі Ізяслава?

Ён выбіў з крэсіва іскру, запаліў кароценъкі аплывачак свечкі, паднёс ядвабную стужку да агню. У любым выпадку стужку трэба спаліць, бо не выключана, што варта можа адшукаць поруб, ператрэсці ўсё, і калі воі знайдуць гэта пасланне, яму і сынам пагражае смяртэльная небяспека. Той, хто напісаў загадкае пісьмо, можа, і хоча, каб меч выпрабаваў моц князевай выі.

Візантыя магутная, дакладней, была магутнай. На шмат стагоддзяў перажыла яна сваю сястру заходнюю Рымскую імперыю. Страшны ўдар нанеслі Рыму вестготы, а потым прыйшоў Адаакр, варвар-наёмнік з германскіх лясоў, і скінуў апошняга рымскага імператара Ромула Аўгустула. Візантыя засталася збоку, азалела. Базілеўс Юсцініян, сялянскі сын, уліў у яе новую сілу, пабудаваў крэпасці на Дунаі, умацаваў войска. Але даўно няма Юсцініяна, і паступова з залатога сасуда імперыя ператварылася ў шкарбаты гліняны гаршчок. Праўда, яна яшчэ трymаецца на нагах, захапіла балгараў. Ды ідуць з усходу і поўдня ваяўнічыя плямёны, б'юць і б'юць у візантыйскую сцяну...

Усяслаў у глыбокім одуме стаяў насупраць акенца. Сцішыліся, засумавалі сыны і нават не ўспомнілі пра свой любімы занятак — гульню ў косці. Хоць яны не ведалі, што было напісаны на ядвабнай стужцы, яны бачылі, як усхваляваўся бацька, і хваляваліся, перажывалі разам з ім.

Чаго хоча Візантыя ад яго, палоннага князя, ад яго, ізгоя? Рамеі ніколі не пачынаюць справу, якая не дае ім нейкай карысці. Гэта Усяслаў добра ведаў. Хітрасці на Палатыі, у пакоях парфіраносных базілеўсаў, заўсёды хапала. На стужцы напісаны, што чакаюцца змены. Якія змены? Пэўна, вялікі князь Ізяславаў пасварыўся з Візантыйяй, і рамеі хочуць скінуць яго, пасадзіць на сталец новага князя. Але па кіеўскім законе гэта павінен быць адзін з Яраславічаў. Нельга

прыйсці збоку, прыйсці з невядомасці, з бязроддзя і стаць вялікім князем. Гэта будзе узурпаторствам, а узурпатора веча закідае каменнямі. Хаця калі ўглядацца ў мінулыя дні, то можна ўбачыць людзей, што не знанай крыўёй бацькоў, а ўласным розумам і сілай узялі залаты сталец. Быў жа ў ляхаў Пяст, звычайны смерд, які рабіў колы для фурманак, а стаў каралём. Як каму пашанцуе ў жыцці, як усміхнецца чалавеку ўдача. Удачлівы — гэта такі чалавек, што склаў сабе падмурак з тых камянёў, якімі яго напачатку закідвалі.

Пасля залатара ніхто не падыходзіў да аckenца. Пэўна, варце здаўся падазроным чалавек, які нечакана для ўсіх памёр каля поруба. Некалькі дзён Усяслаў з сынамі не чулі людскога голасу. Але потым народ хлынуў зноў: рамеснікі з Падола, купцы з Брачыслававага падвор'я... Прыходзіў стары яўрэй у паношанай круглай ярмолцы. Доўгія сівыя пэйсы ляжалі на плячах. Глянуў сумным карычневым вокам, нешта сказаў па-свойму, кінуў у поруб срэбны дынарый. Дарэчы, гроши кідалі часта. Расціслаў збіраў іх у мяшечак.

Недзе праз сядміцу пасля залатара ў шэры дажджлівы дзень асцярожна падышоў да аckenца нізенъкі тоўсценъкі чалавек, нечым падобны на вожыка. У яго былі чорныя вясёлыя вочки, здавалася, яму так хочацца засмяяцца, але ў такім месцы смяяцца не выпадала, і ён, аблізнуўшы сакавіта-чырвоныя губы, хуценъка кінуў у поруб бяросту і знік. Усяслаў падняў бяросту, адчуў, як затахкала сэрца. Выціснутыя пісалам словы добра бачыліся ў паўзмроку на беласнежнай тонкай кары. «Князь Усяслаў Брачыслававіч, — было напісаны на бяросце, — твае сыны і княгіня Крутаслава жывыя і здаровыя, моляць Бога за цябе, чакаюць цябе. Ведай, что ўся Полацкая зямля таксама моліцца за цябе і верная табе да скону, бо ты Рагвалодавіч і Рагнедзіч, крыўі нашых старадаўніх князёў. Дружына чакае цябе, а я, старшы дружыннік Раман, што з табою ад Нямігі да Ршы бег, тут — у Кіеве, непадалёку ад поруба. Спадзявайся на лепшае. Мы памром, але вызвалім цябе. Божа, памажы рабу свайму Усяславу».

Гэта быў нібы голас з нябёсаў. Даўно чакаў Усяслаў такую бяросту, стаміўся чакаць, перастаў чакаць, падумаўшы, што ўсе адмовіліся ад яго, забыліся пра яго, і вось белая птушка надзеі скінула ў цямніцу сваё пяро.

— Сыны мае, дзеци, — усхвалявана сказаў Усяслаў, — ёсць яшчэ на зямлі добрыя верныя людзі, ёсць адважныя воі.

Расціслаў з Барысам падышлі да бацькі. Ён абняў іх, бліскаючы вачамі, гаварыў далей:

— Князь Брачыслаў, мой бацька, а ваш дзед, які далучыў да Полацка Віцебск і Усвят, перад сконам сваім паклікаў мяне і сказаў: «Сыне Усяслаў, калі Бог дасць табе мой сталец з праўдай, а не з насіллем, і калі прыйдзе да цябе смерць, загадай пакласці сябе, дзе я буду ляжаць, каля маёй труны». Думаў я, дзеци, што не суджана мне выкананць волю бацькі майго, што памру далёка ад нашай радзімы, ад светлага Полацка, што не ўбачу ніколі Дзвіну, дарагі наш Рубон. Але сілы і веру мне

вярнула вось гэтая бяроста. Ёсць людзі, сыны, якія верна служаць нашаму княжацкаму дому, якіх не асяпіла і не аглушыла бяды. Яны рыхтуюцца выбавіць нас на белы свет з-пад зямлі. Памолімся ж за іх.

Яны, бацька і сыны, сталі на калені і перад маленькой кволай свечкай пачалі маліцца з усёй шчырасцю і страсцю. Потым Расціслаў папрасіў:

— Дай, бацька, патрымаць бяросту.

Узяў, пачытаў напісане і знерухомеў. І ўбачыўся яму вясновы Рубон, сонца на хвалях, залатыя пырскі, пясчаная, абхлешчаная ветрам строма і на самым версе гэтай стромы, здаецца, у аблоках — бярозка. Маладая, зеленакосая, белацелая. Як хацелася яму дакрануцца да цёплай вільготнай кары, пачуць трывожна-радасны шум вецця, стаць пад мільготкімі кроплямі, якія градам падаюцца на галаву, як толькі датыкнешся плечуком да ствала.

Барыс таксама прачытаў напісане на бяросце, таксама ўзрадаваўся. Яго ўжо так даканалі поруб, змрок, беднае прыніжанае жыццё пасля раскошы княжацкага церама, што ён гатовы быў кінуцца ў пельку, у агонь, толькі б нешта змянішь, парушыць у сваім няшчасным лёсе. Ён быў жыццялюбам, ён любіў віно, жанчын, прыгожае адзенне, багата прыбранных коней, любіў ловы, сакалінае паляванне, смачную ежу, і яго даводзіла да шаленства думка, што ў той час, як ён жыве жыццём падземнага чарвяка, нехта карыстаецца ўсім гэтым, нехта млее ад асалоды. «Усё з-за бацькі, — думаў ён. — Мала яму было Полацка, захацеў прыбраць да рук Ноўгарад і Смаленск, быццам там мёд п'янейшы».

Усяслаў хацеў быў спаліць бяросту на свечцы, ды кволы слабы язычок полымя толькі лізаў яе, не мог адолець. Тады князь моцнымі пальцамі пачаў ламаць, разрывалаць бяросту на дробныя кавалачкі і закапаў у самым куце поруба, там, дзе з-пад гнілых збуцвелых дошак выглядвала палоска цёмнай халоднай зямлі. Старанна выцер гарахавіннем рукі, па-змоўніцку ўсміхнуўся сынам.

— Будзем жыць, — сказаў Усяслаў. — Хай Бог трошкі пачакае, на неба я яшчэ пакуль не спяшаюся.

Барыс уздрыгнуў ад такіх святатацкіх слоў, спалохана перахрысціўся. Расціслаў падышоў да бацькі, пацёрся, як маладзенъкі козлік, галавою аб ягоныя грудзі.

Жыццё ў порубе зрабілася весялейшым, нібы ў апраметнай цемры нехта запаліў агенъчык. Нават самая мізэрная надзея дае чалавеку сілу. Адбярыце ў чалавека надзею, і ён адразу памрэ, а калі не памрэ, дык ператворыцца ў ракманага дурнога вала, які дрэмле, аблеплены пякучымі мухамі, што залазяць яму ў самыя ноздры, і перакочвае ў роце зубамі і языком сваю бясконную жвачку.

Праз некалькі дзён вой-ахоўнік сказаў у акенца:

— Зноў загадана цябе, князь, узяць з поруба і паставіць перад светлымі вачамі вялікага князя Ізяслава Яраславіча.

— Засумаваў без мяне твой князь? — скуча ўсміхнуўся Усяслаў.

Алевой быццам не пачуў ягоных слоў, адышоўся. У акенца заляцела дажджынка...

Частка III

Вялікі князь Ізяслаў не ведаў, што рабіць з палонным полацкім князем. «Дарэмна я схапіў яго каля Ршы, — думаў бяссоннымі начамі Ізяслаў. — Толькі рукі сабе звязаў... Хай бы бегаў гэты ізгой на злом галавы па балотах і пушчах, нехта б прыкончыў яго».

Баяры, асабліва Чудзін і брат яго Тукэ, раілі забіць Усяслава. Без крыві ўсё роўна не абысціся, дык чаго чакаць? Хіба мала ахойнікаў? Няхай адзін з вояў добра стукне кап'ём, і ўсё. А княжычаў можна завезці ў манастыр.

Спачатку іх падтрымліваў і Святаслаў, але потым, седзячы ў сваім Чарнігаве, перадумаў, не захацеў браць кроў на душу.

Супраць забойства адразу ж падаў свой голас малодшы Яраславіч, Усевалад Пераяслаўскі. З княгініяй, маладой светласкурай рамейкай з роду Манамахаў, ён некалькі разоў прыязджаў у Кіеў і слёзна прасіў вялікага князя сцішыць гнеў, быць мудрым. «Родзічаў нам пасылае неба, сяброў жа мы выбіраем самі, — казаў ён старэйшаму брату. — Забіўши палоннага і безабароннага, мы страцім шмат нашых сяброў. Што дасць табе гэта смерць? Братні нам па крыві Полацк ты назаўсёды адарвеш ад Кіева. Добра памаліся і добра падумай».

Ізяслаў маліўся, думаў, не спаў, змучыўся. Удача гэтым летам павярнулася да яго спінаю. З поўдня ціснулі полаўцы, на заходзе грымелі мячамі ўгры, і нават кароль ляхаў Баляслаў, родзіч, перабягаў цераз Буг, паліў гарады і весі. Усе, хто мог, упіваліся зубамі ў кіеўскую зямлю. Так ганчакі грызуць на ловах мядведзя.

«Заб'ю Усяслава, — думаў, шалеючы ад свайго бяссілля, вялікі князь. — Нездарма кажуць смерды і рукадзельныя людзі, што ён ваўкалак. Гора прынёс мне полацкі князь. Заб'ю яго». Але супакойвалася сэрца, і ён разумеў, што не адважыцца забіць, бо Святаполкам Акайным назаве яго Руская зямля. Ён жа, сягаючы думкамі ў будучае, хацеў, каб пасля смерці з любоўю ўспаміналі яго ўсе, як успамінаюць бацьку ягонага Яраслава Мудрага. Спустошаны, знясілены цяжкімі згрызотамі, павярнуў вялікі князь душу сваю і вочы свае да царквы, загадаў завезці ў Пячэрскі манастыр багатыя дарункі: трывазы карчаг з віном і пяць вазоў з хлебам, сырам, рыбай, гарохам і мёдам. Адразу ж да князя прыехаў ігumen Феадосій, сказаў:

— Голад цялесны быў у нашай абіцелі, плакалі чарняцы, выграбаючы апошнюю жменьку муکі з сусекаў але ты, хрысталюбец, успомніў пра нас, сірых і бедных. Келар⁷, молячыся за цябе, наварыў для браццяў пшаніцы з мёдам. Ты не зых, што з'ядаюць сваіх дзяцей замест хлеба. Жыві ж і слаўся, вялікі князь!

Ізяславу было прыемна слухаць такія слова. Ён пасадзіў Феадосія побач з сабою, пачаў шчодра частаваць. Але ігумен, строга звёўшы суровыя бровы, адмовіўся. Ізяслаў піў і еў адзін і, калі хмельнае віно зрабіла сэрца празрыста-лёгкім, пажаліўся ігумену:

— Адзін раз жывём на гэтай зямлі, святы ойча. Пойдзем некалі адсюль. Будзем жыць у раі, на небе... А сюды не вернемся, ніколі не вернемся. Траву зямную не ўбачым...

Феадосій здзіўлена зірнуў на вялікага князя.

— Рабі добрае, — сказаў ён, — і такія думкі не будуць засмучаць цябе. Трава зямная — тлен. Апошняя каза можа згрызці яе. Думай пра небясны вечны эфір. Зямное жыццё — падрыхтоўка да жыцця нябеснага.

— А як рабіць добрае? — запытаўся Ізяслаў. — І што такое добрае? Калі я забіваю свайго ворага — добра мне, але дрэнна яму, ягонай жонцы і дзецям.

— Бог — адзіны суддзя, — перахрысціўся ігумен. — Вышэйшы суд на небе.

Ізяслаў таксама перахрысціўся, ціха вымавіў:

— Не магу рашыць, што мне рабіць з Усяславам.

— З полацкім князем, які сядзіць у порубе? — выцер вусны ядвабнай вышыванай хустачкай Феадосій.

— З ім. Парай, святы ойча.

На нейкі міг павісла маўчанне. Промень сонца ўляцеў праз каляровае шкло акна, і, здалося, успыхнула віно ў высокіх срэбных кубках.

— Ты спазніўся, — сказаў нарэштце ігумен і растлумачыў: — Яго трэба было забіць на Дняпры, каля Ршы, трэба было забіць учора, а сёння ўжо позна. Пра яго ведае ўвесь Кіеў. Калі ты яго заб'еш, заб'еш у порубе, ён зробіцца пакутнікам у вачах усіх, і Русь не даруе табе.

— Што ж рабіць? — пазмрачнеў Ізяслаў. — Выпускаць яго нельга, бо ён адразу схопіць меч і сядзе на каня.

— Я з ахвотаю ўзяў бы яго чарняцом у сваю абіцель.

— Чарняцом? Усялава? — аж прыўзняўся з мяккай венецянскай канапы вялікі князь. — Хіба такія ідуць у манастыры? Ды ў яго душа з агню, а не з воску. Нездарма кажуць, што ён пярэварацень, ваўкалак. Ручным ён ніколі не будзе. Ніколі.

Апошнія слова Ізяслаў амаль выкрыкнуў. Феадосій жа быў спакойны. Узняўся, падышоў да акна, пагладжаючы сухімі цёмнымі пальцамі вялікі залаты крыж на грудзях. Потым павярнуўся да вялікага князя:

— Ёсць у мяне ў абіцелі чарнец Мяфодзій. Ужо семнаццаць сонцеваротаў сядзіць у сваёй келлі. Святы праведнік, а праведнасць, як вядома, лучыць чалавека з усім, што над зямлёй, на зямлі і пад ёю. Лучыць людзей з Богам і між сабой. Гэты Мяфодзій, як і Усяслаў, родам з Полацкай зямлі і, як признаўся на споведзі, у

маленстве сябраваў з князем Усяславам, бо быў у ягонага бацькі Брачыслава сядзельнічым. І называлі яго тады не Мяфодзіем, а Ярунам.

— Пра яго твае чарняцы Арцемій і Улеб мне гаварылі, — перапыніў Феадосія Ізяслай.

— Гаварылі, — задаволена ўсміхнуўся ігумен. — І яшчэ яны гаварылі табе, вялікі князь, што ў гады маладосці і сілы гэты Мяфодзій быў агідным паганцам, ворагам Хрыста. У глухіх лясах, у ямах і на балотах маліўся са сваімі хаўрускікамі Перуну. І княжыча Усяслава павёў за сабою да ідалаў, хацеў зрабіць паганцам. Так атруціў душу княжычу, што той як сшалеў — кожны дзень бегаў з горада ў дрыгву Перуну маліща. Веру ў Хрыста, у Святую Тройцу называў ён казкай, якую прыдумалі прыблудныя рамейскія чарнарызы. Цяжка было з ім князю Брачыславу. Баяры пачалі гаварыць, што сын-паганец у полацкага князя расце, што вялікая бяда будзе, калі гэты няверац сталец возьме. Плакала княгіня, лютаваў стары Брачыслаў. Але ні лаза, ні пакаянныя пасты і малітвы не дапамагалі, і раптам цуд адбыўся — паказаў Усяслаў князю-бацьку і ягонай дружыне патаемнае лясное логвішча полацкіх паганцаў. Там адных ідалаў з сотню было. Усіх пасеклі дружыннікі, у агонь і ў багну пакідалі. Многіх стараверцаў узялі за кадык і забілі. І вось я думаю: што перамяніла тады Усяслава?

— Хрысціянская вера душу асвяціла, — сказаў Ізяслай.

— Гэта так. Ваісціну справядлівия словы твае, вялікі князь, — перахрысціўся Феадосій. — Але кожны новы дзень пачынаецца з самага першага сонечнага праменъчыка. Што было тым праменъчыкам?

Яны памаўчалі. Віно палала, іскрылася ў срэбных кубках, клікала да сябе. Віно было ружовай нябеснай расой, што выганяе з сэрца сум, робіць лягчэйшай самую цяжкую згрызотную думку. Ды Феадосій не дакрануўся да свайго кубка, пільна паглядзеў на Ізяслава.

— Хачу я, вялікі князь, каб Усяслаў і Мяфодзій сустрэліся. Двум быльм паганцам, адзін з якіх яшчэ і сёння касавурыца на балота, будзе што ўспомніць. Калі мы не можам скараць Усяслава мячом, трэба клікаць на дапамогу Божае слова. Мяфодзію зверху дадзены дар накіроўваць сляпяя душы на ісцінны шлях. Камяні плачуць, слухаючы яго.

Ізяслай недаверліва гмыкнуў.

— Так-так, — натхнёна сказаў Феадосій. — Я сам сведка. І не руда-кроў цячэ ў ягоных жылах.

— А што ж?

У цёмных вачах вялікага князя ўспыхнула непрыхаваная цікаўнасць.

— Малако.

— Малако? — у Ізяслава выцягнуўся твар. — Ды хіба можа быць такое?

— Можа, — рашуча сказаў ігумен. — Зноў жа — я сам сведка. Мяфодзій, капаючы сваю пячору, параніў руку аб камень, скруту садраў ад кісці да самага

локця. І замест чырвонай крыві ў ране я ўбачыў белую, убачыў самае сапраўднае малако.

— Твае вочы маглі памыліцца, — недаверліва зморшчыў лоб Ізяслаў і ўзяў кубак з віном.

— Вялікі князь, я веру сваім вачам, як веру Хрысту, — усклікнуў Феадосій.
— Плоць мая і душа мая, дзякую Богу, здаровыя, і я магу адрозніць дзень ад ночы, белае ад чорнага або чырвонага. Клянуся на крыжы, кроў у Мяфодзія белая-белая, як малако. А можа, гэта і ёсць малако.

Ізяслаў слухаў ігумена і крыві ўа ўсмешцы тонкія вусны.

— Ты не верыш мне? — пачырванеў, як бураковым сокам наліўся, Феадосій.
— Тады бяры з падзямелля свайго палаchanіна, і ўтрок, ты, ён і я, паедзем у пячору Мяфодзія. Там ты ўсё ўбачыш на свае вочы.

Назаўтра воі-ахоўнікі і надворныя халопы разабралі верхняя вянцы дубовага поруба, на вяровачнай лесвіцы выцягнулі Усяслава. Полацкі князь жмурыўся, ратаваў вочы ад сонца, закрываючы іх далонямі. Але ў паставе, у руках адчуvalася няскораная сіла.

— Ці молішся Богу, князь? — падышоў да яго Феадосій.

— Малюся, — спакойна адказаў Усяслаў. — Хіба ж можна не маліцца Богу, жывучы побач з табою?

— Не разумею, пра што ты кажаш, — збянтэжыўся ігумен.

— Я кажу, што мы з табою, з вялікім князем Ізяславам жывём побач, жывём у славным Кіеве. Толькі вы ў палатах, а я ў порубе.

— Кожнага Бог узнагароджвае за зямную добрачыннасць, за справы зямныя, — з годнасцю сказаў Феадосій.

— Але не забывай, ігумен, што наперадзе ўсіх нас чакае вечнасць, — усміхнуўся Усяслаў. — Столыкі яшчэ Божых узнагарод будзе і ў цябе, і ў мяне. Ёсць не толькі рай, ёсць пекла. Запомні гэта.

Вялікі князь уважліва слухаў іх, сам зацята маўчаў, толькі прыгладжваў сваю русую бараду, якая расла клінам. Яркія, але ўжо нягрэйкія сонечныя промні ліліся на Кіеў.

Да Пячэрскага манастыра дабіраліся конна з трыма дзесяткамі дружыннікаў. Манастыр стаяў за гарадской сцяною, на высокай гары. Гара была сточана пячоркамі-хадамі. Так мышы праточваюць духмянную галоўку сыру. Першы прыйшоў на гэта месца настаяцель⁸ царквы Апосталаў у княжным сяле Берастове Іларыён і на беразе Дняпра паміж густога лесу пачаў закопвацца ў зямлю, каб схавацца ад мітусні і тлуму. Але неўзабаве бацька Ізяслава вялікі князь Яраслаў пасварыўся з рамеямі і прызначыў Іларыёна, мясцовага чалавека, мітрапалітам Кіеўскай зямлі. «З Богам я буду гаварыць праз сваіх людзей, а не праз рамеяў», — напісаў у Канстанцінопаль Яраслаў. Пячорка нядоўга пуставала. Неўзабаве з горада Любеча прыйшоў пустэльнік Антоній, каб сагрэць у ёй свае старэчыя косці.

Да Антонія пацягнуліся вучні, і калі іх набралася роўна дванаццаць, як святых апосталаў, яны выкапалі больш прасторную пячору, збудавалі ў ёй падземны храм. Кіеўскія князі напачатку не дужа прыязна сустрэлі святых «кратоў». Ізяслай таксама пасварыўся з імі, бо яны спакуслівымі словамі завабілі ў пячору і паstryглі ў манахі пад імем Варлама і Яфрэма сыноў самых знатных кіеўскіх баяр. Разгневаны Ізяслай крычаў тады: «У цямніцу пашлю вас усіх і пячору вашу раскапаю!» Але вельмі хутка Ізяслай, і ён заўсёды ганарыўся сабой, стаў верным сябрам манахаў, падараваўшы ім у вечнае ўладанне гару. З гэтага часу зрабіўся Пячэрскі монастыр першым князевым жаласнікам і заступнікам, і сёння князь ехаў туды, як да сябе дадому. У патаемных думках радаваўся Ізяслай сустрэчы з пячорнікамі, як радуецца дзіця новай касцяной свістульцы. Паміж манахаў у густой цішыні падзямелля можна было адпаць душою, забыцца пра полаўцаў і хітрых рамеяў, пра знясільваючы камень улады і адказнасці, які не адзін сонцеварот гняце душу.

На самым вастрыі гары стаяў новенькі драўляны храм трайнога сячэння, падобны на карабель. Пярэдній, насавой сваёй часткаю ён быў скіраваны на ўсход — тут размяшчаўся алтар. Сярэдняя частка храма вышэй усяго ўздымалася над зямлёй і заканчвалася цыбулькай з крыжам. Задняя ж частка была нізкаю, прысадзістаю, але вельмі доўгаю.

Ігumen Феадосій, святлеючы тварам, глядзеў на храм, сказаў вялікаму князю:

— Як мурасы, як крупныя пчолы, працавалі манахі.

Усяслаў не ведаў, дзеля чаго вязуць яго да пячорнікаў. Ён сядзеў на кані, ад якога, прызнацца, ужо трошкі адвык, прагна пазіраў на Дняпро, на зялёныя стромы, на бясконцыя лясы. Бура кіпела ў душы, хацелася шырока раскрыліць рукі і абняць усю гэту жывую вечную прыгажосць, прытуліць яе да сэрца. Хацелася захлынуцца свежым ветрам, басанож пабегчы па цёплай пясчанай сцяжынцы, тварам упасці ў сакавіты хрумсткі чарот, нырнуць у раку, поўнай жменяю зачэрпнуць са дна халоднага глею, зрабіцца рыбінай, імклівай, моцнай, і плыць, плыць на поўнач, туды, дзе Бяроза ўліваецца ў Дняпро. Вочы ў князя ўспыхнулі мяккім глыбінным святлом, шчокі паружавелі. Незвычайную сілу адчуў ён у сабе, нейкую лёгкасць, хмельнасць і звонкасць, якія бываюць пасля пацалунка каханай жанчыны.

Ігumen кінуў на Усяслава падазроны позірк, перахрысціўся. Вялікі князь таксама зірнуў на палаchanіна, паклаў дзясніцу на рукаяць мяча.

— А некалі ж быў ва ўсіх людзей залаты век, — на поўны голас выгукнуў Усяслаў. — Ні запроаў не было, ні клетак, ні порубаў. Ідзі куды хочаш. Ляці куды хочаш.

«У ім прачынаецца ваўкалак», — падумаў Феадосій і сказаў Усяславу:

— Памаліся, князь. Хутка мы ўбачым людзей, якія не хочуць ні хадзіць, ні лётаць, ні бегаць, а ўсё сваё зямное жыщё адцаюць малітве, бясконцай і суровай.

Птушкі, хоць і лётаюць высока, не ўюць гнёзды на воблаках. Не будзь птушкай, князь. Упусці малітву ў душу, і Бог збудуе табе гняздо ў сваёй нябеснай дзяржаве.

— Навошта ты гэта гаворыш мне, мне, які ўзвёў полацкую Сафію? — уладным голасам перапыніў яго Усяслаў.

Феадосій разгублена змоўк. Нейкая патаемная сіла струменілася, ішла ва ўсе бакі ад полацкага князя, і не мог ігумен зразумець і адолець гэту сілу. «Пярэварацень, — зноў падумаў Феадосій. — Ноч — ягоны дзень».

Пячора Мядодзія была вельмі маленъкая, як павярнуцца. Высокія ростам Ізяслава і Усяслава не сталі ў яе заходзіць, бо давялося б сагнуцца ў крук. Яны ўбачылі толькі жоўценъкі пясок, свечку і лоўжык завялага вецця, на якім ляжаў пячорнік. Феадосій нырнуў у гэты паўзмрок, нешта ціха сказаў Мядодзію, і неўзабаве яны ўдвух выйшли адтуль на святло.

Мядодзій адразу пазнаў Усяслава, усміхнуўся сухімі вуснамі, сказаў:

— Вось і сустрэліся мы з табою, княжа.

Ён быў хмуры, беласкуры, бо рэдка паказваў сябе гарачаму кіеўскаму сонцу. Уся ягоная апратка складалася з доўгага грубага палатнянага мяшка, у якім былі прарэзаны дзіркі для шыі і для рук. Мяшок Мядодзій падпяразваў лыкам.

— Ярун? — аж уздрыгнуў Усяслава. — Сядзельнічы?

— Калісьці я быў Ярунам, быў сядзельнічым, — ціха загаварыў Мядодзій. — А ты быў княжычам, полацкім князем...

— Я і сёння князь, — горда сказаў Усяслава і прыступнou нагой.

— Усе мы — рабы Божыя, — быццам не пачуў яго Мядодзій, потым павярнуўся да Ізяслава, пакланіўся. — І ты, вялікі князь, прыйшоў? Молімся мы за цябе штодзённа і штоночна, за тваіх дзяцей і княгіню, за тваю дзяржаву.

Ізяслава правай рукою лёгка абняў пячорніка, усхвалявана вымавіў:

— Дзякую вам, людзі божыя. Заўсёды буду дзяліцца з вамі, святымі малельшчыкамі, кавалкам хлеба.

У гэты час ігумен Феадосій узяў у дружынніка корд, схапіў Мядодзія за левую руку, сухую, бела-сінюю, і вострым лязом нанёс яму невялікую рану крыху ніжэй локця. І ўсе ўбачылі, як на парэзе выступіла белая кроў.

— Што ты робіш, ойча? — спалохаўся Мядодзій.

— Вялікі князь хацеў паглядзець на тваю кроў, — накрэсліў над ім святы крыж ігумен. — Я прышлю братоў-зялейнікаў, і рана твая загоіцца. А зараз мы пакінем цябе з князем Усяславам.

І вось яны сядзелі ў цёмнай пячорцы на дубовым і кляновым вецці — князь і чарнец. У змроку ззялі маленъкія вочы Мядодзія. Яны здаваліся Усяславу светлякамі-гнілушкамі, якія свецяцца ўначы ў дримотных полацкіх лясах.

— Ты стаў хрысціянінам, — усхвалявана казаў Усяслава. — Ты, які крывёю і агнём кляўся Перуну ў вечнай вернасці. Памятаеш, як мы хадзілі ўначы на возера Валовае, як раўла навальніца, як маланка раскалола замшэлы валун, разбіла на

друз? Ты тады гаварыў нам, сваім вучням: «Глядзіце — гэта Пярун пусціў з-за чорнай хмары залатую стралу. Ён хоча напомніць усім адступнікам, усім палахлівым адшчапенцам, што рана яны смяюща з яго, валакуць яго пад наглядам папоў у багну, у бруд. Ён яшчэ загрыміць, яшчэ забліскоча ў іхніх цёплых і сытых снах». Ты гаварыў гэта нам, і мы верылі, верылі табе, як можна верыць толькі Богу.

— Але ж ты сам навёў на патаемнае капішча бацьковых дружыннікаў, — строга перапыніў Усяслава Мяфодзій, узбуджана крутнуўся, і вецице хруснула пад ім.

— Я быў горкім дзіцём. Душа мая была сляпым кацянём. Яна шукала дарогу. Я вельмі верыў табе, я гатоў быў праліць за цябе і за Перуна кроў, але я бачыў, як моляцца Хрысту маці і бацька, як моляцца новаму Богу баяры і дружына... Колькі я паплакаў тады!

— Ты прывёў на капішча дружыннікаў, азвярэлых хрысціян, яны пасеклі ўсё і ўсіх, — сказаў Мяфодзій.

— Усё жыщё я ўспамінаю гэтую ноч! — усклікнуў Усяслаў. — Я чую стогны старога вешчуна, якому па валаску выдзіралі бараду.

— Я зразумеў цябе, — перапыніў князя пячорнік. — Ты хочаш адначасова праехаць на двух конях, але так нельга.

— А ты асядлаў аднаго каня! Хрысціянства! — ускочыў Усяслаў і адразу сеў, стукнуўшыся галавою аб камяністую столу пячоры. — Твой каня кормяць пшаніцай і аўсом, ён у залатых папонах, яго ніколі не запрагуць у саху, ён начуе не ў глухім дажджлівым полі, а ў стайні. І ты выбраў яго. Так лягчэй.

— Вядома, так лягчэй, — згадзіўся пячорнік. — Бог вярнуў мне разум, і я ўбачыў, што нельга чапляцца за Перуна, нельга маліцца патухлым галавешкам.

— Ты здрадзіў болей, чым я, — ціха, з дрогкасцю ў голасе сказаў Усяслаў. — Я выдаў сховішча старога Бога па дзіцячай неразумнасці, па сваёй слепаце, а ты адцтураўся ў старасці, адцтураўся на схіле жыцця, ты плюнуў на ўсё тое, што лічыў святым і вялікім, чаму пакланяўся, чаму вучыў іншых. Яны верылі табе і тваёй веры. Здрадзіўши Перуну, ты здрадзіў ім усім. За цёплую пячору, за сытую старасць, за абязцяне вечнага жыцця ты зрабіўся хрысціянскім манахам. Ты верыш, ты ўпэўнены, што цябе, за ўсю тваю святасць, чакае рай. А каб ты ведаў, што наперадзе не будзе раю, ты б зрабіў мне ці іншаму добрае? Адказвай: зрабіў бы, каб ведаў, што не будзе нябеснай узнагароды?

— У прыцемках блукае твая душа, князь, — уздыхнуў Мяфодзій. — Заблудзілася яна ў паганскім лесе, і трэба гукаць, крычаць што ёсьць моцы, клікаць на дапамогу.

— Пашкадуй сябе і сваю душу, — з годнасцю сказаў Усяслаў. — Мая душа заўсёды баліць, я адчуваю гэты болю. Значыць, мая душа жывая. А ці баліць табе, Мяфодзій? Не, не Мяфодзій, Ярун. Ці баліць табе, Ярун? Ці плакаў ты хоць раз унаучы, успамінаючы свае маладыя гады і сваю старую веру?

— За ўсіх нас плача Хрыстос, — узвёў вочы ўгору Мяфодзій.

— Але ці плакаў ты? — настойваў Усяслаў.

— Што табе да маіх слёз, князь? Я бачу: ты згубіў сам сябе і ўсё жыщё шукаеш...

— Шукаю, — уздрыгнуў Усяслаў. — Сябе шукаю. Веру сваю. Дзеля таго і нараджаецца чалавек, каб шукаць.

— Ёсць тое, чаго не трэба шукаць. Варта толькі прыслушахацца да сваёй душы, і ўсё зразумееш, — павучальна сказаў пячорнік.

— Не згодзен я з табою. Шукаць трэба заўсёды, бо нават душа чалавечая кожны дзень мяняецца.

— Душа нязменная, — жвава ўсклікнуў пячорнік. — Запомні гэта, і табе лягчэй будзе жыць.

— Як жа далёка разышліся нашы дарогі, — пасля працяглага маўчання сказаў Усяслаў. — Быццам трох жыцці праляцела з таго часу, як мы са сваімі аднаверцамі сыходзіліся ў начным лесе, маліліся Перуну, маліліся нашым дзядам-прадзедам. Ты быў малады і прыгожы, ты вучыў нас... Ты быў для мяне адзін — разумееш? — адзін на ўсёй зямлі, а зараз ты манах, малельшчык, якіх тысячи. Сумна мне, Ярун.

— І мне сумна, — узяў князя за руку Мяфодзій. — Я заўсёды казаў табе, Усяслаў, што ты будзеш вялікім мужам, што ты праславішся сам і праславіш Палацкую зямлю. Героі жывуць не толькі паміж рамеяў альбо лацінян. Гэта калісъці казаў я... Але не ў той бок ты ідзеш, князь. Прашу цябе: скарыся Яраславічам, стань пад іхнюю руку, і яны адададуць табе Палацкае княства.

— Княства мне даў мой бацька Брачыслаў Ізяславіч, — горача выдыхнуў Усяслаў. — Я сваё з чужых рук не бяру.

— Тады будзеш княжыць у порубе, — сурова зірнуў на яго Мяфодзій. Усяслаў спакойна сустрэў гэты позірк. За акном пачуліся хуткія крокі, пэўна, ішлі зялейнікі.

— А кроў у цябе і сапраўды як малако, — сказаў Усяслаў. — Сівы волас у цябе, сівая кроў... Што ж, бывай. Болей мы не ўбачымся. Не чакаў я цябе сустрэць у гэтай нары, думаў, што мой настаўнік у лясах ды балотах разам з аднаверцамі Перуну моліцца, думаў нават, што ты жывот паклаў за прадзедаўскую веру, што ў катлах зварылі цябе хрысціяне, галодным пісам кінулі на кармленне, а ты тут зімуеш. Дроў, напэўна, вялікі князь кіеўскі не шкадуе для манастыра вашага і хлеба з мясам не шкадуе. Я думаў, што ты, як нябесная птушка, адной расой харчуешся. А ўсё проста, проста, як яблык. На старасці ты захацеў пажыць сытым. Я разумею цябе, бо сам не раз быў галодны. Я разумею твой страўнік, але душу тваю ніколі. Ніколі.

Усяслаў, прыгінаючыся, выйшаў з пячоры..

СЛЕД ВАЎКАЛАКА

Раздзел чацвёрты

Частка I

*Засвяціўся над туничай рог неба.
Конь трывожна ў імgle заіржсаў.
Свайго праўнука будзіць Рагнеда:
«Уставай, меч бяры, Усяслаў».*

Белавалода з Ульяніцай і Ядрэйку выратаваў ад рахманаў Раман. Са сваёй дружынаю ён прабіраўся лясной глухаманню ад Полацка да Менска. У Менску да яго павінны былі прыйсці з дзесятак надзеіных вояў, і ў Менску ж смалілі, рыхтавалі ў далёкую дарогу лоддзі. Кірунак быў адзін: па Свіслачы ў Дняпро, а там — у Кіеў, каб вызваліць з поруба Усяслава.

Ядрэйка адразу бухнуўся на калені перад Раманавым канём, натхнёна загаварыў:

— Дзякую вам, бяры вы мае дарагі! Каражун чакаў нас, тлен, магільны чарвяк, і за што? За тое, што хацелі, каб яшчэ адной чалавечай душою было болей на свеце. А-я-яй, якіх жахаў мы нацярпеліся, якіх страхоццяў набачыліся. Кожны мой валасок яшчэ і зараз трымціць. Ды асабліва было шкода нашу прыгажуню, нашу Ульяніцу. Але ж Бог ведае, што робіць, і, напэўна, мы заслужылі такога вялікага страху, бо нездарма кажуць людзі: хто рыбку хоча, у таго хвост у вадзе.

Раман з недаўменнем пазіраў на нізенькага тоўсценкага гаваруна з лысай галавою, з вясёлымі чорнымі вочкамі. Сам ён быў маўклівым чалавекам, ашчаджаў словы, сказаць лішняе слова для яго было, што курыцы знесці залатое яйка. Рыбалоў жа, якога шчасліва абмінула смяртэльная страла, вёў сваё:

— Яшчэ раз дзякую вам у ногі, бяры вы мае дарагія. Выбавілі нас, нанова на белы свет нарадзілі. Думаецце, я стары, дык мне ахвота паміраць? Стары ці малады — смерць у зубы не глядзіць. Але ж пажыць ахвота, ой ахвота, зялённую травіцу ўбачыць, птушку лясную пачуць, каля бабскага цёплаага пляча паспаць. У поле выйсці, каб вятрэц, вясновы, свежы, пашчыкатаў.

— Годзе, — не вытрымаў Раман. — Спыніся. Ты, як млын — круціш і круціш. Хто ты?

— Ядрэйка. Хрысціянін. Менскі рыбалоў — весела стаў на ногі, аброс калені Ядрэйка. — А гэта...

— А іх я сам спытаю, — Раман строга паглядзеў на Белавалода і Ульяніцу. — Хто вы?

— Я залатар з Менска, — разгублена сказаў Белавалод. — Яна мая жонка, Ульяніцаю клічуць.

Белавалода ўсё яшчэ трэсла ад нядаўняга страху і страху не за сябе, а за Ульяніцу, за тое новае жыщё, якое яна, калі Бог злітаваўся, носіць у сабе. Ён стаяў побач з жонкаю, пазіраў на незнаймых вояў, што выязджалі з лесу.

— Хто на вас напаў? — запытаў Раман. — З-за чаго напалі? Вунь пад кустом адзін забіты ляжыць, астатнія ўцяклі. Што гэта за людзі?

— Баяры вы мае дарагія, — зноў ублытаўся ў гаворку Ядрэйка, — а з-за чаго авадзень, сляпіца паганая на гавяду нападае, кароў і валоў джаліць? А хто напаў, не ведаем. Той, што пад кустом валяецца, ужо не скажа.

Белавалоду спадабалася, што Ядрэйка рашыў не расказваць, нічога не гаварыць пра лясных людзей рахманаў. Тыя рахманы, якія хацелі забіць іх, былі, ён не сумняваўся, людзьмі Гнеўнага, і была іх усяго жменька. Але няхай незнаймая чужыя людзі не ведаюць пра вялікую лясную абшчыну, пра Добрата, няхай не перашкодзяць ім жыць удалечыні ад гарадоў і весяў, жыць сваім жыщём.

— Пэўна, на іх напаў Іван Вогненная Рука, — сказаў Раману Гняздзіла, які, пакінуўшы баярыча Гвая, з радасцю зрабіўся служкам у княжага дружынніка.

— Во-во, гэты мог напасці, — узбуджана загаварыў Ядрэйка, але Раман, нават не зірнуўшы на рыбалова, спытаўся ў Гняздзіла:

— Адкуль табе вядома такое?

— Ды ўсе смерды, усе купцы, што ездзяць і плаваюць з таварам, праклінаюць яго. Таць ненажэрны. Як грак — сам малы, а рот вялікі.

— Ты бачыў Вогненную Руку?

— Даводзілася, хай яго чэрці ў пекле бачаць.

— І я Івана бачыў, — не ўцярпеў Ядрэйка. — Як вас бачу, баяры вы мае дарагія.

Але Раман, які чамусьці адразу ж не ўпадабаў Ядрэйку, не даў яму дагаварыць, сказаў Белавалоду:

— Плывіце на сваім чоўне, а я з дружынай берагам пайду. У Менску, дасць Бог, сустрэннемся.

Белавалод, Ульяніца і Ядрэйка зноў селі ў дубоўку, накіраваліся ўверх па Свіслачы. Іхнія збавіцелі на чале з Раманам, б'ючы здарожаных коней нагайкамі, зніклі між дрэў.

— Строгі, — сказаў пра Рамана Ядрэйка. — І гарачы, як жар у печы. Люблю такіх людзей.

Белавалод з Ульяніцаю маўчалі. Змоўк нарэшце і Ядрэйка. Летні дзень убіраўся ў самую сілу. Пякло сонца. Гусцелі хмары над ракою і над лесам. Задуха была страшэнная, і Белавалод, які напераменку з Ядрэйкам гроб вяслом, ablіваўся гарачым салёным потам. Ульяніца зрабіла з бяросты кубарык, зачэрпвала ў рацэ ваду, гэтай вадою пырскала на разагрэты мужаў твар.

Гучней загаварылі, захісталіся дрэвы. Моцны вецер наляцеў з неба, шкрабануў пругкім крылом па рацэ. Палахлівыя дробныя хвалі пачалі танцаваць наўкол. Раптоўна схавалася, як правалілася, у тоўшчу хмар сонца, і трывожны змрок абрыйнуўся на раку і лес. Глуха ўдарыў далёкі гром. Яшчэ не было ў ім ярасці і гневу, здавалася, спрасоння зароў у яловым гушчары мядзведзь. Чырвоныя промільгі маланак востра прашылі суровую і насцярожлівую трапятлівасць хмар. Гром ударыў мацнай, званчэй. Ужо ў ягоным высокім і раскацістым водгулі пачулася няўмольная пагроза, ужо сталёвыя мячы скрыжоўваліся ў нябесах і вогненныя іскры ляцелі ва ўсе бакі ад гэтых мячоў.

Ядрэйка спалохана перахрысціўся, звузіў вочы, усклікнуў:

— Пярун прачнуўся, баяры вы мае дарагія. Лук свой шукае, зараз шчоўкне стралой па рацэ.

— Мне страшна, — прыхілілася да Белавалода Ульяніца. Кропелькі поту ззялі ў яе на смуглых скронях. Белавалод пачаў падварочваць дубоўку да берага, ды яна заўпарцілася, не слухалася вясла. Магутнейшы віхор уварваўся ў цясніну лесу, па дне якой бегла рака, паламаў, пашчапаў некалькі дрэў, скрышыў, сцёр са ствалоў сухія галіны, уціснуў, утаптаў у ваду прыбярэжныя хмызнякі. Рака забурліла, зараўла, крутнулася ў цесных берагах і быццам раскалолася на дзве палавіны. На нейкае імгненне на сярэдзіне ракі мільганула глеістае цёмнае дно. Гнілыя калоды, упіўшыся вострым суччам у зямлю, ляжалі на дне.

— Белавалод! — роспачна крыкнула Ульяніца. Велізарная хваля падхапіла дубоўку і шпурнула, іібы яловую шышку, на бераг. Адразу густы шыпучы дождж ударыў па рацэ, па лесе.

— Што гэта было? — высунуў галаву з куста, у які яго закінула хваляю, Ядрэйка. — Пэўна, шалёны цмок прабег па Свіслачы.

Але Белавалод не слухаў рыбалова. Ён стукнуўся галавою аб камель бярозы, і ў вачах скакалі няспечныя бліскаўкі, а вушки быццам былі заткнуты мохам. Ён сеў, абхапіў галаву рукамі. Ён глядзеў на раку, на лес, на бледнага Ядрэйку і не разумеў таго, што адбылося і што адбываецца, не разумеў сам сябе. Ён, хоць забі яго, не мог даўмецца, не мог успомніць, як і чаму апынуўся тут, у гэтым лесе, ля гэтай ракі. Ядрэйка нешта казаў яму, потым крычаў на самае вуха, але Белавалод сядзеў, як каменны.

— Мазгі хлопцу адбіла. А-я-яй, — прыцмокнуў языком Ядрэйка. Рыбалоў сваімі шурпатымі рукамі пачаў церці Белавалоду скроні, лёгенька цягаў яго за

вушки, тармасіў. Раптам нібы нешта шчоўкнула ўвуашшу, вылецеў з іх агідны мох, і адразу вярнулася памяць. Белавалод прутка ўскочыў на ногі, крыкнуў:

— Дзе Ульяніца?

Яна ляжала непадалёк, раскінуўшы рукі, і здавалася нежывою. Белавалод ірвануўся да жонкі, стаў перад ёю на калені, зазіраў у очы, слухаў яе дыханне, потым узяў на рукі, пачаў калыхаць, як малое дзіця. Увесь час ён паўтараў:

— Ульяніца, ці чуеш ты мяне? Адкрый очы.

Ульяніца маўчала, нават, здавалася, не дыхала, і едкі страх апаліў сэрца Белавалоду. Яму здалося, што жонка памерла. Белавалод паклаў яе на траву, апусціў у бяссіллі рукі, заплакаў. Але Ядрэйка не разгубіўся, як і Белавалоду, пачаў церці Ульяніцы скроні, пачаў лёгенька біць яе па шчоках і прыгаворваў:

— Раней смерці ў магілу не кладзіся... Раней смерці ў магілу не кладзіся...

Між тым дождж перайшоў у сапраўдны лівень, лес аж стагнаў, курчыўся пад ярасным напорам вады, што ляцела і ляцела з нябёсаў. Вогненнай касой махала над лесам маланка. Гром бухаў ва ўсе званы. Яны прамачыліся да апошняй ніткі, пакуль ачомаліся і здагадаліся перанесці Ульяніцу пад густую старую елку. Навокал на лужах і лужынках ускоквалі бліскучыя дажджавыя бурбалкі. Здавалася, мноства грыбоў высоўваюць з-пад зямлі свае галоўкі.

Нарэшце Ульяніца расплюшчыла очы, зірнула на Белавалода і Ядрэйку. І хоць усіх траіх дождж абліў з галавы да пятак, яна ўбачыла слёзы на шчоках у Белавалода, слаба ўсміхнулася.

— Не плач... Я живая...

— Ну і абрадавалі вы мяне, баяры вы мае дарагія, — аж падскочыў Ядрэйка. — А то я ўжо і сам не ведаў, на якім свеце живу. Зараз мы цяпельца распалім, падсушымся. У сухасці душа весялейшаю робіцца. Я рыбалоў, я ведаю. Намочышся, бывала, як асака балотная, паўзеш дадому, і такая соль, такая брыдота душу раз'ядзе, але чэкнеш крэсівам па крэмени, пададзьмеш трут і князем, вялікім баярынам робішся. Я так сабе думаю: чаму ўсе людзі агонь любяць? Таму што з агню душа чалавечая.

Ён гаварыў і гаварыў, абломваў сухія яловыя сучкі, абдзіраў мох, збіраў кавалачкі кары, склаў усё гэта ў грудок, выбіў з крэмени іскру, апусціўся на калені і, амаль прыпаўшы шчакою да зямлі, выдзьмуў тоўстымі напружанымі губамі нітачку агню. Потым атуліў далонямі гэтую нітачку, сачыў за ёй бліскучымі карычневымі вачамі, баючыся дыхнуць, павольна-павольна прыўзнімаўся, быццам падрастаў разам з агнём. Белавалод і Ульяніца таксама не адрывалі позірку ад агню. Чырвоная кветка распускалася ў паўзмроку. Аціхаў дождж. Яшчэ спалохана шумелі верхавіны дрэў, яшчэ трывожны гуд перакочваўся па лясным гушчары, а ўжо зямля задыхала на поўныя грудзі, карэлы ельнік прамыў очы, радасна глянуў наўкол. Недзе побач падаў голас дрозд-белабровік, вясёлая птушачка мясцовых лясоў. Дажджавая вада цякла па жылах зямлі, напаіла кожную сцяблінку, запоўніла

кожную дзірачку. Млела зямля, сытая вадой. Не верылася, што некалі зноў будзе сухмень і ў зямлі ад спёкі патрэскающа губы.

У Менск вярталіся невясёлыя. Ульяніца занядужала, кашляла, стагнала. Твар гарэў. Белавалод месца сабе не знаходзіў. «Навошта трэба было ехаць да гэтых рахманаў? — упікаў ён сам сябе. — Толькі няшчасце знайшлі...»

Ульяніцу паклалі не ў істопцы, а на светлай палавіне Ядрэйкавай хаты. Ядрэйчыха прывяла шаптух-зялейніц. Бяззубыя сівыя бабулі распранулі Ульяніцу, пачалі націраць яе сухімі і мокрымі травамі, давалі піць траянку — грэтае віно, змешанае з мёдам, чырвонай глінай і каровіным маслам. Але нічога не дапамагала. Тады яны запалілі казліны рог, запалілі пук чалавечых і конскіх валасоў. Ульяніца пачала задыхацца.

— Маліся, — сказала старэйшая зялейніца Белавалоду. — Не балотны дух грызе тваю жонку, а вялікі страх. Страхам запоўнена яе душа. Маліся.

На трэцюю ноч Ульяніцы зрабілася зусім кепска. Яна не пазнавала нават Белавалода. Усё цела было ablіta потам. Шчокі праваліліся, а вочы заслаў густы туман, і праз той туман не мог зазірнуць Белавалод у жывую душу сваёй жонкі.

— Ульяніца, — клікаў Белавалод, — Ульяніца, глянь на мяне... Глянь... Не памірай, галубка мая...

Ульяніца раптам расплюшчыла вочы, выдыхнула з тугою, з жалобай:

— Гэта Бог мяне карае...

— За што цябе, такую добрую, такую светлую, можа караць Бог? — ablіўся слязьмі Белавалод.

— За тое, што без бацькавага благаславення за Белавалода пайшла, — не пазнаўшы мужа, ціха прашаптала Ульяніца і змоўкла назаўсёды.

Белавалод у роспачы кінуўся да Ядрэйкі.

— Чаму яна памерла? Яна ж яшчэ такая маладая.

— Бог тых, каго любіць, маладымі да сябе забірае, — адвёў вочы Ядрэйка. — Маліся, Белавалод, за яе душу.

Пахавалі на менскім могільніку Ульяніцу, і вялікая туга чэпкімі абцугамі сціснула сэрца Белавалоду. Ён не ведаў, што рабіць, як жыць далей. Тая, з якой дзяліў хлеб і одр, ляжала зараз у сырой зямлі, у ціхім сасонніку. Пакрыўся пылам, іржой золатакавальскі струмант, патух, аброс чорнай сажаю горан. З раніцы да вечара блукаў Белавалод за гарадскім валам, заходзіў у лясны гушчар, садзіўся на які-небудзь выварацень або праста на зямлю і слухаў шум лісця. Шмат пра што гаманіла неспакойная лістота. Пра тых людзей, што навекі адышлі з гэтай зямлі, пра тых, што яшчэ будуць. У лясных ручаях, у воблаках бачыўся Белавалоду твар Ульяніцы, асабліва на стыку святла і цемры, калі на імгненне хавалася сонца і шэра-залаты паўзмрок быўразліты наўкол. Вочы жонкі смяяліся, клікалі да сябе, але варта было пільней зірнуць у той бок або працягнуць руку, як усё знікала, расплывалася, заставаліся толькі воблакі, толькі вада.

Ядрэйка неўпрыкметку снаваў за Белавалодам, сачыў, каб малады залатар не наклаў на сябе рукі. Аднойчы Белавалод, пачуўшы за сваёй спінай мяккія, асцярожныя крокі, рэзка азірнуўся і ўбачыў рыбалова. Той аж прысеў. Але неяк трэба было выкручвацца, і Ядрэйка, ён якраз стаяў каля яблыні-дзічкі, сказаў:

— На яблыні растуць яблычкі, на елачцы — шышкі. Чаму гэта ўсё так створана, Белавалод?

— Не ведаю, — паныла адказаў Белавалод. — Не хадзі за мною.

— Буду, — пажлавеў, заступіў яму дарогу Ядрэйка. — Буду хадзіць. Ульяніцу ўсё роўна ўжо не вернеш, а табе трэба жыць.

— Навошта мне жыць? — сеў на лясную траву Белавалод. Ядрэйка сеў насупраць яго, узяў залатара за руку.

— Людзі жывуць, і ты жыві. Белавалод памаўчаў, потым спытаўся:

— А навошта людзі жывуць?

— Гэтага я не ведаю, — павесялеў Ядрэйка. — Адзін Бог ведае, але да яго далёка, і ён не шапне на вуха. Усё жыве. І вось гэта яблынка, і мурашкі, і стракозы, і ручай, што ў асінніку цячэ. Думаеш, ён не жывы? Ластаўка гняздо лепіць, стараецца, рыбіна нямая ікру на каменьчыкі кладзе. Усё жыве і жыць хоча. Пэўна, нельга зямлі і небу без жывога. Вось чаму і прашу я цябе, Белавалод, пойдзем у горад, бяры свае малаткі і малаточки, грукні так, каб усе мае суседзі сярод ночы прачнуліся, плявацца пачалі. Сябе разбудзі, Белавалод. Жыць трэба, хлопча.

Белавалод моўчкі глянуў на Ядрэйку, моўчкі ўзняўся, пакрочыў праз асінавую і бярозавую гушчэчу да гарадской брамы. Ядрэйка подбегам шыбаваў за ім. Яны прайшлі каля касцерні, над якой траскуча крычала вараннё. Белавалод ішоў нібы сонны.

У горадзе, там, дзе ляжалі камяні-булыгі для новай царквы, яны ўбачылі купку людзей. Вой у шлеме, у барвяным плашчы стаяў на самym вялікім камені і нешта гаварыў. Белавалод з Ядрэйкам падышлі бліжэй.

— Людзі добрыя, — казаў малады светлавалосывой, — чорны дзень наступіў для Полацкай зямлі. У попеле, у гарачых вугалях ляжыць яна. Усюды, куды ні кінь вокам, вароп і знішчэнне. Ваўкі цягаюць з хат малых дзяцей, бо няма каму іх абараніць.

Вароны выклёўваюць вочы яшчэ жывым дзядам. Таці і галаунікі ўжо не хаваюцца ў пушчах, а ў белы дзень выходзяць на дарогу, каб рабаваць. А наш князь Усяслаў Брачыславіч з сынамі сваімі сядзіць у Кіеве ў порубе і не можа свой меч узняць за Полацкую зямлю. Людзі добрыя! Нам вядома слава і сіла мянян, вядома, як мужна біліся вы на Нямізе. Паслужыце ж Полацкай зямлі! Аддайце ёй сваю сілу, спрыт і ўменне!

Ядрэйка наваstryў вушки, адным вокам пазіраючы на воя, другім — на Белавалода. Потым узяў залатара за руку.

— Гэта не для нас гаворыща. Пойдзем адсюль. Пойдзем дахаты.

Але Белавалод вырваў руку, праціснуўся наперад, спытаў у воя:

— Скажы, добры чалавек, як я магу паслужыць Полацкай зямлі?

Вой зверху глянуў на яго, адказаў:

— Ідзі ў дружыну да ваяводы Рамана. Рукі ў цябе ёсць, вочы ёсць, адвагу ж у ваяводы пазычыш.

— Пойдзем дахаты, — як прыклейцца да Белавалода Ядрэйка, але малады залатар бліснуў вачамі, рэзка і рашуча вымавіў:

— Дзякую за прытулак, толькі не вярнуся я болей да цябе. Няма мне жыцця ў гэтым горадзе, бо не магу на магілу Ульяніцы глядзець. Пайду з ваяводам Раманам, куды ён павядзе. Пакідаю табе струмант свой кавальскі, а ты дай мне за яго, калі можаш, добрую дзіду, шлем і шчыт. Кальчуга і меч, хоць і старыя, ёсць у мяне свае. Бывай, Ядрэйка. Добрую ты маеш душу, ніколі я цябе не забуду.

— Апамятайся, Белавалод, — спалохаўся Ядрэйка. — Які з цябевой? У першай сечы галаву згубіш, а галава ў чалавека адна.

Белавалод паклаў далонь на камень, на якім стаяў полацкі вой, і гэта азначала, што ён клянеца ў вернасці Раману, пойдзе з яго дружынаю. Ядрэйка борзда пабег дахаты, каб паклікаць на дапамогу жонку. Прыкацілася кругленьская Ядрэйчыха і разам з ёю дзеци. Гвалт усчаўся, віск. Ужо Ядрэйчыха ўгаворвала Белавалода, а сам Ядрэйка моўкі стаяў збоку, жываток пагладжваў.

— Хто з канём, хто пешкі, збірайцесь, як сонца ўзыдзе, каля касцерні! — выгукнуў вой. — Ваявода Раман з вамі заўтра гаварыць будзе.

Да глыбокай ночы адгаворвала Ядрэйчыха Белавалода, але залатар сказаў ёй:

— Дзякую, Настуля, за ласку тваю, за хлеб-соль, ды ўсё-ткі пайду я з дружынаю.

— А ты чаго сядзіш рот замазаўши? — накінулася Ядрэйчыха на мужа.

— Я магу і легчы, — раздумліва прамовіў Ядрэйка. — Вялікі ад цябе, баба, гром, вялікі...

Ён узніяўся з лавы, падышоў да акенца, зірнуў у яго. Ноч камянела на дварэ.

— І я не з голым жыватом, — ціха сказаў Ядрэйка. — Пайду і я.

— Куды пойдзеш? — не зразумела Настуля.

— У дружыну. Да ваяводы Рамана.

Жонка на нейкі час анямела.

— Пайду і я, — ужо бадзёра казаў Ядрэйка. — У нашай радні я сама лепей з лука б'ю! Ого-го, як я б'ю!

Ён страсянуў маленъкім цвёрдым кулачком.

— Сшалеў, — выдыхнула нарэшце жонка і загаласіла.

— Чаго ты равеш? — весела паляпаў яе па спіне Ядрэйка. — Лічы, што я на язвяжскія азёры ў рыбу пайшоў. Далёка ад азёраў язвяжскіх. Хлеб, гарох і мяса ў

vas ёсць. Сядзіце і чакайце мяне. Ды перастань румзаць. Кожны сваё месца павінен ведаць. А месца ў нас такое: мужчына і сабака на двары, жанчына і кошка ў хаце.

Настуля слухала яго і плакала.

— От макравокая, — нязлосна вылаяўся Ядрэйка. — Адразу відно, што рыбакова жонка. Ну, не плач, Настулечка, не плач. Я табе з дружыны, з паходу залаты і срэбны бранзалет прывязу.

— Спрутняй ты са сваімі бранзалетамі, — пачала хустачка ўышіраць слёзы жонка. — Навошта я пайшла за такога адарвірога? Пра дзяцей ты падумаў?

Але ў яе словах, у яе голасе ўжо чуліся лагода і пакора. Не першы год жыла яна з Ядрэйкам і добра ведала неспакойны нораў свайго мужа. Колькі разоў чакала яна яго з далёкай дарогі і прывыкла да такога пастаяннага чакання, як прывыкаюць да чорнай навальнічнай хмары.

Дзееці яшчэ спалі, калі Белавалод і Ядрэйка, развітаўшыся з Настуляй, рушылі да касцерні. Ядрэйка пацалаваў дзяцей, пацалаваў жонку, сказаў ёй:

— Ты ведаеш, дзе закапаны гаршчэчак з грыўнямі. Як будзе нявыкрутка, дастань з зямлі гаршчэчак. А я да Пакроваў вярнуся.

Ля касцерні сабралася чалавек пяцьдзесят мянян, усё болей маладзенькія хлопцы, народ шумны, гарачы, які яшчэ ні разу не пакаштаваў сапраўднай сечы. Гэта былі сыны рукадзельных людзей і купцоў, баярскія дзееці. Ядрэйка між імі быў самы старэйшы.

Сонца зайграла на ўсходзе, раззалаціла зарэчныя пушчы. Вецер то лётаў пад аблокамі, то бегаў па хмызняках і вострай балотнай асацэ. У Менску брахалі сабакі, бэкілі авечкі. Пахла цёплым гаркавым дымам. Нехта, махнуўшы рукою на паходы і на сечы, кляпаў лугавую касу.

— Ваявода едзе, — раптам загаварылі ўсе і павярнулі галовы ў бок Свіслачы. Раман ехаў на кані ў супрадзённі трох дружыннікаў. Ён надзеў баявы шлем-місюрку з кальчужнай сеткаю, апрануў лускаваты панцыр са стальных пласцін, якія былі прымацаваны да скураной кашулі. Панцыр закрываў ваяводу да сцёгнаў. На нагах у Рамана былі зялёныя мяккія боты з ласінай скурыв без абцасаў. У правай руцэ ваявода трymаў доўгае бранябойнае кап'ё, у левай — круглы чырвоны щыт з пукатаю паверхняю. Такі щыт цяжка ўзяць варожаму мячу.

Раман цвёрдай рукою спыніў каня, гучным голасам загаварыў:

— Радасна бачыць вас, адважныя дзееці горада Менска, сыны Полацкай зямлі! Вы адгукнуліся на мой кліч, вы прыйшлі да мяне, пакінуўшы свае сем'і, сваіх бацькоў, жонак і каханак. Вы не збаяліся змяніць хатніе цяпло на холад невядомай дарогі, цішыню на грукат сечы, пяшчоту прыгожай жанчыны на ўдар варожай стралы. Дзякую вам за гэта!

Ён нізка пакланіўся, потым шырока махнуў цяжкім кап'ём:

— У невясёлым месцы сабраў я вас.

Пры гэтых словах усе паглядзелі на касцерню. Дзюбастая чорная варона сядзела на самым верхнім бервяне.

— Тут ляжаць людскія косці, — прыцішыў голас Раман. — Косці нашых дзядоў. Калісьці магутнай сілаю поўніліся яны. Сёння яны — тлен, прах. Мы таксама з касцей, з жылаў, з гарачай крыві. Запомніце: усё на зямлі смяротнае. Памруць яшчэ ненароджаныя. Адплыве ў нябыт пакаленне за пакаленнем, як адплываюць хмары за далёкі небасхіл. Толькі любоў да маці і роднай зямлі несмяротныя. Запомніце гэта! Я павяду вас па нялёгкай і няроўнай дарозе. Я не ведаю, што чакае нас наперадзе. Аб гэтым ведае адзін Бог. Але я спадзяюся на свой і на ваш меч, на сваё і на ваша плячо, на войскіх коней, на вятрылы лоддзяў, якія панясуць нас удалячынъ.

Мяняне ўважліва слухалі ваяводу. Знікла з твараў весялосць і бесклапотнасць, вочы былі сур'ёзныя, суворыя. Розныя людзі згуртаваліся, сышліся тут, рознае было і ўзбраенне. Сыны багатых баяр надзелі прыгожыя рознакаляровыя даспехі, бліскучыя вастрэврхія шлемы. Хто быў бяднейшы, прыйшоў у драцяных кальчугах, у круглых жалезных шапках, з драўлянымі невялікімі шчытамі, абцягнутымі бычынай скурай. Некаторыя замест коп'яў і мячоў трymалі ў руках рогвіцы, з якімі ходзяць на ловы.

Ядрэйка і Белавалод стаялі побач. Белавалода пякла віна перад Ядрэйчыхай і яе дзецьмі, ад якіх ён звёў бацьку. Але сам рыбалоў быў, як заўсёды, вясёлы, рухавы, гаваркі. Ён горда стаяў у кляпанай кальчузе па самыя калені, з доўгім мячом. Раман заўважыў яго, здзівіўся, спытаў:

— І ты прыйшоў, гаварун?

— Прыйшоў, — узрадаваўшыся, як малое дзіця, што яго пазнаў Раман, адказаў Ядрэйка. — Дзе ж мне быць? Люблю між людзьмі круціцца, разумных людзей слухаць. Для мяне гэта ўсё роўна як добрую рыбную юху хлябтаць.

— Ты і сам умееш пагаварыць, — скуча ўсміхнуўся Раман.

— Умею. А навошта чалавеку язык дадзены? Каб зубы падпіраць? Не, ваявода. На гэтай зямлі трэба паспець нагаварыцца, каб на нябёсах цэлы век анёльскія спевы слухаць.

— А мячом ты ўмееш гаварыць? — строга звёў бровы Раман.

— Не так, як ты. Махаць трошкі ўмею, і ўсё. Але я табе спатрэблюся. Сам я рыбалоў, з вады жыву...

Ядрэйка пачаў корпацца ў невялікай палатнянай торбе, што вісела ў яго на левым плечуку, даставаў і паказваў Раману рыбалоўныя кручкі, вялікія і маленікія, жалезнія і касцянія.

— Вось мая зброя, ваявода. Голад жа таксама люты вораг. Як нападзе ён у дарозе на тваю дружыну, закіну я кручкі ў раку і разаб'ю гэтага ворага.

Усе, хто стаяў побач з Ядрэйкам, засмяяліся. Засмяяўся і Раман, ды адразу ж спахмурнеў, бо лічыў, што ў паходзе трэба тримаць дружыну ў строгасці,

паслушэнстве. Не зубаскальствам ваююць, а дзідай і мячом. Неўзабаве яму давялося ўсім паказаць сваю строгасць. Пакуль ішла размова з дружынаю, з горада панабегла шмат дзяўчат, некалькі маладзіц-віслен¹. Спачатку яны хаваліся дзе хто, але як толькі ваявода скончыў гаварыць, рынуліся з віскам і плачам да дружыннікаў. Так веснавая вада ўрываецца з высокага пагорка ў лагчыну. Наўкол крычалі, плакалі, смяяліся, цалаваліся... Некаторыя парачкі неўпрыкметку пачалі падавацца ў бок лесу, дзе была дужа мяккая трава. Да Ядрэйкі падскочыла жывая чарнавокая маладзіца з пунсовымі ад бураковага соку шчокамі, павісла ў яго на шыі, зашчабятала:

— Ах ты, вожык мой кругленькі. Што ты прывязеш мне? Прывязі падвескі-лунніцы, якія баярыні носяць.

Ядрэйка не разгубіўся, схапіў чарнавокую ў абдымкі. У рыбалова, хоць і цягаў ён усё жыццё невад у халоднай вадзе, была гарачая кроў.

Раман пацямнеў ад гневу, крыкнуў сваім воям:

— Сячыце бярозавыя дубцы і арэхавыя кіі! Ганіце преч віслен!

Тым такія загады былі не ўпершыню. Весела саскочылі яны з коней, мячамі насеклі дубцоў і кіёў.

— Ратуйся, бабская дружына! — у чатыры пальцы свіснуў Ядрэйка. Віслен як віхор змёў. Але некаторыя з дружыннікаў абаранілі сваіх дзяўчат, сказаўши, што гэта іхня нявесты і што яны прыйшлі развітацца. Такіх Раман загадаў не чапаць.

— У кахранкі смаляныя лаўкі, — рагатаў Ядрэйка. — Глядзі, ваявода, прыліпнуць хлопцы да гэтых лавак і не аддзярэш іх. Не будзе з кім у паход ісці.

Але развітваліся, цалаваліся, адыходзілі, махаючы ў апошні раз пяшчотнымі дзяўчочымі рукамі. Не адна сляза скацілася з вачэй. Белавалод з сумам глядзеў на горад, у якім сустрэліся яму самае вялікае шчасце і самая пякучая бяда. У гэтым горадзе вечным сном спала Ульяніца, без якой чорным было ўсё. «Паеду, паплыву, куды дарога завядзе», — думаў Белавалод. — Нельга мне тут жыць». Па Свіслачы паплылі ўвечары на трох лоддзях-насадах. На сярэднюю пагрузілі коней, цяжкія даспехі, ежу і пітво. Лоддзі былі выдзеўблены са ствалоў таўшчэзных асін, да якіх нарасцілі барты з дубовых дошак. На носе грозна шчэрылася доўгімі чырвонымі зубамі галава страшыдлы, выразаная з дубовага камля, на карме на тоўсты кол быў набіты чэррап тура. Вострыя бязлітасныя рогі пранізвалі рачны туман. Уздоўж бартоў пукаціліся жалезныя шчыты. Кожная лоддзя мела сем пар вёслаў. Вятрыла было з моцнага шчыльнага палатна, і на тым палатне ў сінім круже трапяціала пад ветрам галава святога Юрый — ахойніка Полацкай зямлі.

Белавалод з Ядрэйкам разам са сваімі супаходнікамі адразу селі за вёслы, бо вецер быў кволы, ледзь чутны. Вёслы цяжка рэзалі тоўщчу цёмнай рачной вады. У змроку ржаў спалоханы конь, і маладывой угаворваў яго, шкадаваў:

— Цішэй, косю... Не бойся, дурненькі...

Конь пераставаў іржаць, але гусцеў вечар, ляцела настурач у кашлатых лясных берагах рака, і ён зноў фыркаў, храп, шкроб днішча лоддзі капытом.

На дзвюх лоддзях плыло па пяцьдзесят вояў, на той, дзе былі коні, дваццаць. Стырнавы сярэдний лоддзі час ад часу трубіў у сурму, асабліва на рачных паваротах, каб не стукнуцца лоб у лоб з тым, хто мог плыць настурач.

Нарэшце Раман загадаў прыстаць да берага. Скінулі дашчаныя сходні, сышлі з лоддзяў і звялі коней, бо ім таксама трэба адчуць пад ногамі цвердую зямлю. Запалалі вогнішчы. Зашипела на ражнах мяса. Пушча насоўвалася з трох бакоў чорнай злавеснай мядзведзіцай. Толькі з чацвёртага боку выбельвалася з цемры палоса ракі, і ўсе — людзі і коні — ціснуліся да яе. Ноч прыйшла спакойна. Плескатала ў Свіслачы вялікая рыба ды з ляснога змроку крычаў касцяным голасам пугач.

Праз два дні ўвайшлі ў Бярозу. Шырэйшаю і глыбейшаю была тут вада, і можна было адпацьці ад цяжкіх вёслаў, якія адрывалі рукі, бо ўзняўся моцны роўны вецер, панёс лоддзі на поўдзень.

Чырвоныя сасоннікі, белыя бярэзікі і чорныя ельнікі глядзелі з берагоў. Вялікае мноства звяроў і птушак жыло тут. А яшчэ жылі тут лютыя гадзюкі, неадчэпныя камары, бязлітасныя авадні. Коней у дзённую спёку давялося пакрываць скураннымі апонамі, бо хмары аваднёў рынуліся на іх.

У некаторых месцах лес трохі адступаў ад ракі, адбягаўся ўбок, і на такіх пакрытых зялёной аксамітнай травой прагалах раслі сем'і дубоў. Побач стаялі высачэзныя, абпаленныя маланкамі дубы-таўстуны і іх маленькія дзеткі, зграбныя, кучараўвыя. У дубняку і рашылі перачакаць ноч. Зноў загаманілі вогнішчы. Коні з палёгкаю і радасцю па самыя грывы апусцілі галовы ў густую халаднаватую траву. І раптам з цемені пачуўся чалавечы крык. Усе адразу сціхлі, настярожыліся. Крык паўтарыўся. Страх і пакута былі ў ім. Раман выцягнуў з похваў меч, наструнена ўстаў каля вогнішча.

— Што там за крыкса аб'явіўся? — хацеў пажартаваць Ядрэйка, але астатнія дружыннікі і разам з імі Белавалод быццам не пачулі вясёлага рыбалова, спалохана ўзіраліся ў вечаровы змрок. Чалавек закрычаў зноў.

— Не ідзі туды, ваявода, — ціха сказаў Раману Гняздзіла і нават заступіў яму дарогу. — Гэта, няйначай, як лясун-клікун, пярэварацень з савінай галавой. Завабіць у пушчу, а там і ўтопіць у балоце і ўсю кроў высмакча.

— Не ідзі, — пачалі прасіць ваяводу найбольш пудлівыя з дружыннікаў. Але Раман левай рукою выцягнуў з вогнішча галавешку, узніў яе, у правай руцэ сцінуў меч і, распорваючы вастрыём мяча цемру, пайшоў на голас. Гняздзіла і Ядрэйка, схапіўшы мячи, прыгнуўшыся, пакрочылі за ім.

Яны выйшлі на пукаты пагорак, ублыталіся ў нейкую сухую ломкую траву. Чалавек гукнуў зусім непадалёку, злева. Яны павярнулі ўлева, Ядрэйка ступіў

нагою ў мурашнік і ледзьве не ўпаў. Рыбалоў ціхен'ка вылаяўся, пачаў калаціць, трэсці нагою, каб скінуць з цела мурашак, бо адна паспела ўжо джыгнуць за лытку.

Рагаты дуб устаў у змроку перад імі. Пярун калісці ляскнуў у яго, абсмаліў з макаўкі да карэння. Чалавек быў прыкручаны бічоўкамі да дуба якраз там, дзе разыходзіліся ў розныя бакі дзве палавінкі расшчэпленага маланкай дрэва.

— І я так вісеў, — чамусьці ўзрадаваўся Ядрэйка. — І Хрыстос так вісеў на крыжы. Зараз мы цябе, добрая душа, здымем адтуль.

Паклікалі на дапамогу дружыннікаў. Чалавек знясілеў, пэўна, не першы дзень глядзеў са сваёй вышыні на лес і на раку. Яго панеслі да вогнішча, паклалі на мядзведжую шкуру. Белавалод з карчажкі даў яму вады. Чалавек з хрыпеннем і стогнам пачаў піць.

— І я так вісеў, — зноў быў пачаў сваё Ядрэйка і раптам крыкнуў: — Дык гэта ж Іван Вогненная Рука!

Усе ўздрыгнулі. Гняздзіла падкінуў у агонь сушняку, каб пасвятлела. Усе збліліся ў кучу, нахіліліся над чалавекам, узіраючыся ў шэры змучаны твар.

— Ён, — прашаптаў Гняздзіла, — Вогненная Рука.

Раман з вялікай цікаласцю глядзеў на таго, чыё імя палохала людзей на берагах Свіслачы і Бярозы. Маленькі і мізэрны чалавек ляжаў і стагнаў на мядзведжай шкуры, ускрыкваў, трывнячы.

— Трэба занесці яго назад на дуб, — прапанаваў Ядрэйка. — Хай вісіць там, як жолуд.

— Навошта несці? — не згадзіўся Гняздзіла. — Адсячом галаву, як гадзюцы, і канец. Ён узяўся за меч.

— Але ж ён зусім аслабеў, без памяці, — сказаў Белавалод. — Хіба можна караць такога?

— Нельга, — адразу згадзіўся Ядрэйка і прысеў на кукішкі каля Вогнennай Рукі. — Трапіў і ты да мяне, Іван, на кручик. Казаў я табе: не чапай Ядрэйку. Не паслухаўся, зачапіў, кадук цябе бяры. Але як жа ты на дубе завіс? Хто цябе туды гэтак высока ўзвалок? Няўжо сам, як птушка, узляцеў?

Можна было падумаць, што пасля доўгай разлукі сустрэліся і размаўляюць два самыя добрыя сябры. Ядрэйка гаварыў, Іван Вогненная Рука стагнаў.

Нарэшце Раман не сцярпеў, загадаў:

— Усім, акрамя варты, спаць. А заўтра я вырашу, што з ім рабіць.

Назаўтра Іван Вогненная Рука ачомаўся, паныла і хмура глядзеў наўкол сябе. Яго накармілі, напаілі, і Раман пачаў допыт.

— Ты хто? — запытаў ён.

— Іван Крывашэй. Збройнік. Раблю шчыты, цягну дрот для кальчугаў.

— А чаму цябе клічуць Вогнennай Рукой?

Пры гэтых словах маленькі чалавечак пабляднеў, заплюшчыў вочы. Лоб у яго пакрыўся потам. Раманава дружына затаіла дыханне, каб пачуць, што ён скажаў адказ.

Але Іван Вогненная Рука маўчаў.

— Ты — галаўнік і крывавы таць, — казаў далей Раман. — Тваім імем палохалі дзяцей. Але Богава цярпенне скончылася, і ты паслізнуўся на крыві, пралітай табою. Адказвай, сабака, дзе твае крумкачы і совы, што клявалі чалавечас мяса?

— Пэўна, яны пайшлі ў пушчу на левы бераг Бярозы, — ціха вымавіў Іван Вогненная Рука. — Сядміцу назад мы напалі на купецкі караван, узялі багатую здабычу.

— Што вы зрабілі з купцамі?

— Кінулі ў вір. А потым, дзелячы купецкае багіно², паспрачаліся. У мяне ўжо даўно былі ворагі... На купецкіх стругах было шмат амфар з рамейскім віном. Усю ноч мы пілі, а раніцою я прачнуўся на дубе. Лепш бы яны мяне забілі соннага.

Іван Вогненная Рука гаварыў усё гэта без страху, але з вялікім смуткам.

— Чаму ты, збройнік, зрабіўся галаўніком? — не адступаў Раман.

— Што я магу сказаць? Не ведаю... Як быў малы, старая вядуння нагадала майму бацьку, быццам памру я смерцю гадзюкі, а я падслухаў іхнюю гаворку.

— Што гэта за смерць такая?

— Гадзюка мяняе, скідае скuru. Дык вось вядуння нагадала, што сустрэну я смерць без сваёй скury, злупяць з мяне жывога скuru перад смерцю. Напалохала мяне тое гаданне, кожную ноч пра яго думаў, не мог жыць спакойна. Як падумаю пра тыя пакуты, што мяне чакаюць, сэрца абмірае, не хоча біцца. Богу маліўся, прасіў, каб пашкадаваў. Ды страх не праходзіў, тачыў душу. І збег я ад бацькі, збег з дому, пайшоў у пушчу, у цёмны гушчар, каб ад лёсу свайго схавацца. А там сустрэў галаўнікоў, і пачалі мы гуляць над Свіслаччу і Бярозай.

Ён змоўк, лізнуў чырвоным языком сухія абсівераныя губы.

— Сам з жывых людзей скuru здзіраў? — грозна спытаў Раман, і ўся дружына аж на пальчыкі ўсталала, каб пачуць адказ.

— Не. У вір кідаў, на дрэвы падвешваў, але скuru не чапаў, — спакойна прамовіў Іван Вогненная Рука і пасля кароткага маўчання папрасіў у Рамана: — Забі мяне, добры чалавек.

Вочы ўсіх скіраваліся на Рамана. Ваявода падумаў, пакамечыў пальцамі бараду, глуха сказаў:

— Я не Бог, каб караць цябе страшным судом. Рыбалоў, — паклікаў ён Ядрэйку, — ты вісеў на бярозе?

— Вісеў, — адказаў Ядрэйка.

— Тады аддаю таця табе. Адпомсці яму. Можаш забіць яго. Бяры меч і забі галаўніка.

Цяпер усе глядзелі на Ядрэйку. Нехта падаў рыбалову меч. Ядрэйка ўзяў меч, няўпэўнена круціў яго ў руках. Іван Вогненная Рука чакаў, стаяў побач. Усе расступліся, каб даць прастору мячу.

— Кат цябе бяры, — сядзіта плюнуў Ядрэйка, усадзіў лязо ў пясок і, адышоўшы на рачную строму, гукнуў адтуль: — Вазьму я свае рыбалоўныя кручкі і лепш налаўлю табе, ваявода, рыбы.

Шумела рака. Шумеў лясны вецер. Усе маўчалі.

— Дай, ваявода, я яму галаву здыму, — сказаў раптам адзін з дружыннікаў, таўставаты бледнатвары хлопец. Агенъчыкі гарэлі ў шэрых вачах.

— Ты ведаеш Вогненнью Руку? — уважліва зірнуў на яго Раман.

— Першы раз бачу, — адказаў дружыннік. Раман памаўчаў, потым цвёрда прамовіў:

— Збіраемся ў дарогу. Ты, — паказаў ён на бледнатварага дружынніка, — возьмеш вяслу, а побач з табою прыкуем ланцугом да вясла Івана Вогненнью Руку. Хай грабе да самага Кіева. Там паглядзім, што з ім рабіць.

Зноў паплылі па Бярозе. Рака няспынна бегла на поўдзень. Бліжэй да берага, у тонкай доўгай траве, насцярожана стаялі шэра-сінія шчупакі, чакалі здабычу. Калі якая-небудзь рыбная малеча, загуляўшыся ў вяслых булькатлівых струменях, падплывала да іх, раскрываўся і шчоўкаў вялізны вастразубы рот.

Івана Вогненнью Руку прыкавалі, як і загадаў Раман, да цяжкога вясла. Былы галаўнік сядзеў з мёртвым тварам. Раманавы дружыннікі ўпотай кідалі на яго цікаўныя позіркі. Усе хацелі б зараз даведацца, аб чым думае галаўнік, раскаянне ці халодная злосць ваўка, што трапіў у лоўчую яму, жыве ў ім. А ён, адчуваючы на руках цяжар ланцугоў, успамінаў, што ўжо аднойчы ў Друцеску быў скаваны, у ашыяніку, у наножніках і наручніках сядзеў ля ўвахода ў мясцовую царкву. Куніцай называецца такое месца і такое пакаранне. Кожны, хто хацеў, мог плюнуць тады на яго або хвастаць вяроўкай ад царкоўнага звона, што вісела побач на круку.

Наступны начлег чакаў іх на тым месцы, дзе з левага боку ўлівалася ў Бярозу нешырокая, але бруістая і гаманкая рэчка. Калі прывязвалі лоддзі да камянёў, што густа ляжалі на беразе, з хмызняку выйшаў русавы чалавек з лукам за спінаю. За вушы чалавек трymаў тлустага зайца, якога, пэўна, толькі што ўпаляваў. Смела пакіраваўся ён да незнаймых вояў, пакланіўся ім.

— Як рэчка завецца? — спытаў яго Раман.

— Вольсай рэчку людзі завуць, — адказаў высакарослы паляўнічы, сеў каля вогнішча, якое распалівалі Ядрэйка з Белавалодам, дастаў з палатнянай торбы цёмнага жалеза нож у касцяных тронках, пачаў свежаваць зайца.

— А пад якім князем жывяце? — слязістым ад гарачыні вокам зірнуў на яго Ядрэйка.

— Полацкая зямля ў нас і князь полацкі, — прамовіў усміхнуўшыся Ядрэйку, паляўнічы, а сам займаўся звычнай справаю. Спрытна і хутка ўспароў зайцу жывот, адсек лапкі, сцягваў, дапамагаючы сабе нажом, мяккую шэрную шкурку.

— Шмат я гэтай жыўнасці са свету звёў, — гаварыў ён. Зайцоў, вавёрак, лісіц і куніц... Не злічыш... Аж страхоцце бярэ, як падумаю, што ў мяне адна жывая душа, чалавечая, а я загубіў тысячи звярыных душ. Яны хоць і маленъкія, і цёмныя, гэтыя звярыныя лясныя душки, але ж Бог і пра іх памятае на небе і, калі пакліча ўсіх на свой суд, скажа мне: «Чamu ты, Крыванос, так шмат жыцця патушыў, якія я на белы свет прывёў?» Што адказаць Богу?

Белавалод са здзіўленнем глядзеў на Крываноса. Ніколі не даводзілася яму чуць такіх слоў. Б'е чалавек звера, б'е, каб карміць дзяцей сваіх, і шкадуе яго. Як зразумець такога чалавека?

У гэты час шум і крыкі даляцелі з лоддзі, на якой сядзеў Іван Вогненная Рука. Галаўніку прынеслі паесці, прынёс той самы бледнатвары дружыннік, які падахвочваўся забіць яго. Вогненная Рука глядзеў на дружынніка, на бераг, дзе Крыванос лупіў зайца, і раптам, калі дружыннік нахіліўся зусім нізка, падаючы хлеб і мяса, правай рукой выхапіў у яго з похваў меч, ударыў дружынніка ў горла і з аднаго маху адсек сабе левую руку, якою быў прыкаваны да дубовай лаўкі лоддзі. Потым, бляднеючы, заціскаючы кульцу здаровай рукою, ступіў на борт, скокнуў у раку, пабег да берага. Стала дагнала яго на пясчанай строме, прашыла спіну. Калі ўсе стойпіліся над ім, Іван Вогненная Рука ўжо не дыхаў.

— Супраць ночы памёр. Дрэнны знак, — сказаў Крыванос. — Чалавек павінен паміраць раніцой, у час сну, каб не ўбачыць твар смерці і не спалохаща.

Трывожная ноч апусцілася на бераг. Аддалі зямлі Івана Вогненную Руку і дружынніка, якога ён забіў, падкідвалі ў вогнішчы паболей ламачча, каб гусцеў агонь, каб радзеў змрок.

Крыванос, хоць ягоная весь была ўсяго за некалькі попрышчаў адсюль, застаўся начаваць разам з дружыннікамі. Сядзеў ля агню, рассказаў пра свае паляўнічыя прыгоды, дубчыкам выкаціў з вогнішча вугаль і на пацеху ўсім прысутным узяў яго ў рот, выпускаючы праз ноздры іскры, потым сказаў Белавалоду:

— Зайздрошчу я табе, хлопец. Далёка плывеш, аж у самы Кіеў. Свет убачыши. Чалавек павінен за жыццё сваё зямное як мага болей пабачыць сваімі вачамі. А я з самага нараджэння ў пушчы таўкуся, далей яе носа не выторкваў.

Ён памаўчаў, зноў загаварыў сіплаватым голасам:

— Але нічога... Прывязаў мяне Бог да гэтай зямлі сонечным промнем і дажджавым струменем. Навек прывязаў. І добра мне тут, у пушчы, бо і са звярамі звыкаюцца жыць, не толькі з людзьмі. Я і тут такое пабачыў, чаго і за морам няма. Вось слухай...

Ён падсунуўся бліжэй да Белавалода.

— Было гэта на леташнія Пакровы. Сяджу я ў сваёй хатцы, жонка з дзецимі ўжо спяць, а я перад ловамі нож вастру, цеціву на лук тужэй нацягваю. Цёмна за вокнамі. Вецер у пушчы свішча. І раптам грукаюць у дзвёры. Адчыняю, і заходзяць у хату двое. Адзін высокі, чарнявы, як вось гэтая сажа, другі ростам ніжэйшы і ўвесь белы, і валасы, і твар, быццам у смятане купаўся. Напачатку я падумаў, што гэта князевы емцы³. Гляджу, шукаю вачамі, дзе іхнія біркі драўляныя. Аж не. Кажуць, што яны купцы з Турава, што з дарогі зблісія, і просяцца перанаочаваць. Я не супраць. Нават на стол ім вячэру сабраў. Хай, думаю, жонка спіць, а я і сам гасцей пачастую. Садзяцца яны разам са мною за стол і плашчоў з плячэй не здымамоць. У аднаго плашч белы, у другога чорны. Зноў жа я думаю, што ў Тураве такая завядзёнка — у плашчах сілкавацца. Сядзім, ядзім. І раптам лыжка з маёй рукі — брэн! — на падлогу паляцела. Быццам хто выбіў лыжку ту ў руки. Нахіляюся я пад стол, каб яе дастаць, і аж скамянеў ад жаху — ногі сваіх начных гасцей убачыў. Думаеш, што там было?

Крыванос прыцішыў голас, нават спалохана азірнуўся.

— Не было там ног чалавечых, а былі вялізныя ласіныя капыты. Дзве пары капытоў, гразёю балотнаю перапэцканыя, чорныя, і цёмна-рудая поўсць над імі. Во якая жудасць! Зверху, над столом — людзі. Ядуць, гавораць. А знізу — звяры лясныя. Як нагнуўся я пад стол, так і здрэнцвеў. Што рабіць? Узнімі крык, адразу заб'юць яны мяне, капытамі ўсе рэбры ператрушчаць. І тут нейкай блазнота на мяне найшла. Бяру я лыжку і лыжкай гэтай ціха стукаю па капыту, які сама бліжэй стаіць: тук-тук-тук. Гримнула, завыла над столом, віхор карчагі змёў, дзвёры адчыніліся, моцна ляпнулі, і цішыня наступіла. Каражун, думаю, мне будзе. Заплюшчыў вочы і ўжо збіраюся Богу душу аддаць. Але ніхто мяне не чапае, жонка і дзеци спяць як спалі. Узняў я галаву, а за столом нікога няма. Толькі каля дзвярэй два плашчы валяюцца — чорны і белы, і два абгарэлыя яловыя смалякі. Падняў я плашчы, а яны балотам пахнуць, твянню...

— Жахоцце, — толькі і сказаў Белавалод.

Раніцой выкацілася з-за пушчы смугла-жоўтае сонца, раздзымуў, распускаціў вятрылы вецер-свяжак, і Раман загадаў адплываць.

— Бывай, — паціснуў руку Белавалоду Крыванос. — Дай Бог, каб убачыліся мы з табою.

Ён доўга стаяў на беразе, глядзеў на лоддзі, што весела імчаліся ў абдымках ветру і вады, потым ямчэй ускінуў на плячу лук, прыпляскаў даланёю скураную шапку-аблавушку і, не азіраючыся, борзда пакрочыў у пушчу. Сумна зрабілася Белавалоду. Яшчэ з адным добрым чалавекам разлучыла яго жыццё, і, пэўна ж, назаўсёды. Але застанецца ў памяці ноч каля вогнішча, сіплаваты голас Крываноса, шум пушчы і вугаль, які русавы паляўнічы выкочваў з полымя на траву.

— Эге-гей, Белавалод! — крыкнуў з пярэдняй лоддзі Ядрэйка. — Дужа доўга глядзіш услед гэтаму лесуну. Помні, што я твой лепшы сябра!

Белавалод усміхнуўся рыбалову, згодна кіўнуў галавой.

Праз тры дні яны прыплылі да сутоку Бярозы з Дняпром, у землі чарнігаўскага князя Святаслава Яраславіча. Тут іх ужо чакалі стругі полацкіх купцоў, якія з Дзвіны праз дняпроўскія валокі ішлі да Кіева. Раман меў з купцамі дамову. Сваю дружыну ён меркаваў увесці ў столыны Кіеў пад выглядам вояў-ахоўнікаў купецкага каравана. Старэйшына каравана чорнабароды здаравяк Валодша прывітаўся з Раманам, сказаў:

— Два нашы стругі адсталі, наскочылі на дрэвы-таплякі. Днішчы зашываюць новымі дошкамі, смалой заліваюць. Праз нач павінны тут быць. Трэба чакаць...

Раман зморшчыўся ад такой навіны, хацеў сказаць гняўліве слова, але зірнуў на Валодшу, убачыў сівізну ў яго на скронях, нібы марскую соль на карабельных вятрылах, і згодна кіўнуў галавой. Ды ў сэрцы засталася шурпацінка, гарчынка, бо заўсёды любіў ён своечасова рабіць тое, што задумаў.

На звязку дня і ночы, калі пацямнела рака і пагрозна зашумеў вакольны лес, Раман ударыў мячом у шчыт, сабраў дружыну, павёў яе праз глухмень і балота. Узышлі на высчу, з якой добра былі бачны Бяроза і Дняпро. Не першы раз быў на гэтым месцы Раман, бо ўпэўнена знайшоў пад вялізным калматым дубам высечанага з чырвонага пясчаніку ідала. Макрэча восені і драпежны холад зімы нарабілі трэшчыннак на суворым каменным твары, круглячкі птушынага памёту бялеліся на галаве.

Раман зняў шлем, і ўсе знялі шлемы і шапкі. Раман загаварыў глухім усхваляваным голасам:

— Да вас прыйшоў я, Пярун і Дажджабог. Дайце мне моц і ўдачу. Дапамажыце ў далёкім паходзе, у грознай сечы. Напоўніце сілай маю дружыну і маю зямлю.

Ён стаў на калені, тройчы пакланіўся ідалу. Шумеў лес. Гнуліся, трашчалі галіны ў лясным змроку. Здавалася, нечыя велізарныя рукі хочуць струшчыць, сцерці на парахню ўсе дрэвы. Закукуала, заплакала, як згубленае дзіця, сава. Лес абрастаяў сівой барадой туману. Раптам над зямлёй, у цёмна-блакітнай нябеснай неабсяжнасці, успыхнула шырокая палоса трапяткога святла. Адразу раззалаціліся воблакі, макаўкі дрэў. Нават паружавела трава, што расла каля ідала. З дуба сарваўся жолуд, звонка шчоўкнуў аб Раманаў шчыт...

Частка II

Кацера сумавала ў сваёй святліцы. Ні бацька з маці, ні чалядзінка Хадоска не маглі развесяліць яе, не маглі разгаварыць. Баярын Аляксей з'ездзіў у Полацк, накупляў там прыгожых бранзалетаў, караляў з жоўтага бурштыну прывёз,

хоць заўсёды быў скнараю, залаты налобнік, з якога на скроні ручайкамі сцякалі зіхоткія падвескі-лунніцы. Але нішто не цешыла Кацеру.

«Аддаць замуж яе трэба, — думаў баярын. — Хай дапаможа мне Бог, захавальнік чалавечага семені. Толькі дзе ж знайсці жаніха? Куды ні глянь — той недарэка, той калека. У Полацк павязу Кацеру. Горад вялікі, людны, багаты, там жаніх адшукаецца». Ён сказаў аб гэтым жонцы, і баярыня Вольга адразу ж згадзілася, хваравіты бледны твар асвяціўся кволай спалоханай усмешкаю. «Вось дзе лядоўня, — раздражнёна падумаў пра жонку баярын. — Усё жыщё пакутую, жыву з такой. Пэўна, у гнілую восеньскую ноч зачыналі яе бацькі. Ні смеху, ні голасу звонкага ніколі ад яе не пачуў. Што ні скажы, міргае вачамі, з усім згаджаецца.

Хоць бы раз слова насуперак сказала. Цьфу ты, трухлявіна нялюбая!»

Спрабаваў раскатурхаць сястру Гвай. Апошнія дні ён таксама хадзіў невясёлы, але ягоны сум і ягоную хмурасць было лёгка зразумець — баярын строга забараніў чалядзінам даваць свайму сыну віно. А што за жыщё без віна? Кроў робіцца прэснаю, далоні рук пацеюць, сэрца абмірас ў грудзях, уначы сняцца чэрці рагатыя. Гвай, патаемна ад бацькі, здабываў віно і, схаваўшыся дзе-небудзь ад людскіх вачэй, прагна глытаў горка-салодкае пітво. Трохі лягчэла, і тады ён ішоў да сястры, жаліўся ёй на свой няўдалы лёс. Кацера сказала Гваю:

— Ты ва ўсім сам вінаваты. Спалохаўся, як зайчык, не паехаў з Раманам. Каб я была хлопцам, толькі б мяне тут і бачылі.

Гвай раззлаваўся:

— Не балабонь пустое. Бадлівай карове Бог рогаў не дае.

— Гэта я карова? — успыхнула, пачырванела ад гневу Кацера. — Што ж... У каровы ёсць малако. А што ёсць у цябе? Пустадомак ты, хоць і брат мне. Ідзі прэч! Не хачу на цябе глядзець.

Яна абхапіла смуглымі рукамі твар, упала на свой одр, заплакала. Гвай разгублена стаяў каля сястры, кусаў губы. Зярніты халоднага поту праклонуліся на спіне пад кашуляй. У яго было незласліве мяккае сэрца, ён любіў прыгажуню сястру, і ён сказаў:

— Ведаю, чаго ты плачаш. Па Раману сохнеш. Ды Раман ужо далёка. Можа, нават каля Кіева ўжо плыве з дружынай. Ніколі не дарую сабе, што паслухаўся бацьку і застаўся дома.

— Каля Кіева плыве? — Кацера ўзняла заплаканы твар, кулачком выцерла вочы. — Эх, братка, зрабіцца б мне птушкай крылатай, адразу б за ім услед паляцела.

— Кахаеш яго, — раздумліва прамовіў Гвай. — Такога ёсць за што пакахаць. Такіх вояў няшмат знайдзеца і на Русі, і на Літве, і ў ляхаў. Ён як той Раланд, што ваяваў з сарацынамі. А я...

Гвай махнуў рукою, цяжка ўздыхнуў і выйшаў са святліцы, каб скруціць у агародзе апошнія макавыя галоўкі. Цішыня абрывулася на Кацеру, перахапіла як пятлёй-удаўкай дыханне. І адразу ж патаемная струна прачнулася, заспявала ў душы, вярнулася песня. Гэта было як збавенне. Кацера ўскочыла з одра, падбегла да слюдзянога акенца. Шырокі свет быў за акном, зсяла сонца, сінела неба, цёпла шумелі зялёныя дрэвы. Сцяжынка вілася між травы і недзе за небасхілам у зваблівай смузе рабілася торнай дарогай, вольнай ракой. Там плылі стругі і лодзі, там чырвоная зара клалася на вятрылы, там быў Раман...

Назаўтра Кацера аб'явіла бацьку, што збіраецца на багамолле ў Кіеў. Баярын Аляксей якраз грыз печаную на вуголлях свіную ножку і ледзьве вус не адкусіў ад нечаканасці і здзіўлення.

— Куды? — выкругліў вочы ён.

— У Кіеў. У святыя месцы, — ражуча адказала Кацера.

— Табе сонца галаву напякло, ці што? — пачаў злосна чырванець баярын.

— Сон мне бачыўся, — сціпла апусціла вочы Кацера. — Быццам стаю я каля ракі, і раптам у небе нада мною загараецца светлы крыж і нечы голас абвяшчае: «Ідзі ў Кіеў на маленне».

— Голас? — баярын Аляксей адваліў ніжнюю губу ад такіх дзівосаў, падышоў да дачкі, паклаў цяжкую руку ёй на плячо. — «Што з ёю? — напружана думаў ён. — Няўжо і сапраўды чула нешта?» — Сам ён за ўсё сваё жыщё чуў толькі зямныя галасы, чуў, як гавораць людзі, як іржуць коні і брэшуць сабакі, як гудуць пчолы ў борцях. «Няўжо ў чаканні жаніха затуманіўся разум яе?» — пахаладзеў ад жаху баярын. Але вочы ў дачкі былі чыстыя, разумныя і смелыя.

— Дык едзь у Полацк, у Сафію, — радуючыся, выгукнуў баярын.

— Голас быў, каб я ў Кіеў ішла, — ціха, але цвёрда сказала Кацера.

Тады баярын кінуўся да жонкі, усхвалявана пераказаў ёй сваю размову з дачкой і ўпершыню за доўгае сумеснае жыщё хацеў парайцца з жонкаю.

— Хай едзе, — стомленым голасам прашаптала баярыня Вольга. — Хай за дом і род наш памоліцца, за маё здароўе...

Яна зняможана заплюшчылася, і ў млявым руху яе павекаў было нешта ад курыцы, калі тая зацягвае вока бледна-чырвонай плёнкай.

— Каму трэба тваё здароўе?! — закрычаў баярын. — Ляжыш і ляжы. Цыфу ты!

Ён ляпнуў дзвярыма, панёс гнеў свой і злосць да чэлядзі, а баярыня ціха заплакала. З кутка апачывальні, з вузенькай шчылінкі раптам выбегла шэрый мышкі, стала на заднія лапкі, бліскучымі зярніткамі вачэй паглядзела на баярыню. Баярыня таксама зірнула на сваю госцю, пакрысе супакоілася. Не першы дзень і нават не першы сонцаварот удалечыні ад людзей глядзелі яны адно на аднаго — невылечна хворая баярыня і шэрый асцярожная мышкі.

Зашумела, захвалявалася баярская сядзіба. Збіралі Кацеру ў далёкую дарогу, прадумваючы кожную дробязь. У скураную торбу і ў палатняныя мяшэчки клалі хлеб і соль, іголку і люстэрка, зёлкі і пучкі духмяных траў. З бацькавай студні зачэрпвалі халоднай вады і налілі поўную карчагу. Глынуўшы гэтай вады, успомніць Кацера ў няблізкай дарозе свой дом, сваю зямлю.

Падручнымі людзьмі для маладой баярышні баярын Аляксей выбраў чалядзінку Хадоску і надворнага халопа Сцяпана. Хоць Сцяпан быў стary, як з'едзены жукамі-караедамі пень, і слабавата стаяў на нагах, але ён з вялікай радасцю згадзіўся, пакляўшыся баярыну Аляксею на святых абразах, што ні адзін волас не ўпадзе з галавы ў Кацеры. Даўно марыў ён, праўда, глыбока хаваючы сваю мару ад усіх, дабрацца да святой зямлі, да Палесціны, шчыра памаліцца там Богу і ў знак таго, што быў там, што піў ваду з ракі Іардань, прынесці адтуль пальмавы ліст. Паломнікамі завуць такіх людзей. І вось на схіле жыцця не ў Палесціну, дык у Кіеў выпраўляецца ён. Шчасцем ззялі мутна-шэрыя старэчыя вочы.

Кацера з твару была спакойная, раздумлівая, ды каб хто здолеў глянуць ёй у сэрца, убачыў бы там яркі іскрысты агенъчык. Яна едзе ў Кіеў! Яна памоліцца ў мітрапольнай Сафіі, у Пячэрскім манастыры! Яна знайдзе там Рамана! Яна не сумнявалася, што абавязкова знайдзе, сустрэне ў вірлівым людскім мурашніку маладога прыгожага воя. Баярскія і купецкія дочки сядзяць, чахнуць у святліцах, чакаючы нарачоных, а Кацера сама пойдзе на сустрач свайму лёсу, свайму шчасцю. Жыццё між лугоў і лясоў навучыла яе быць рашучай і самастойнай.

Перад далёкай дарогай Кацера пайшла развітваща са сваімі любімымі дрэвамі, з валунамі і ручаямі, ля якіх так хораша думалася-марылася ў маладыя дні. Яны пазнавалі яе — радасна шумелі дрэвы, званчэй булькатлі ручай. Толькі вялізныя бела-шэрыя валуны, затканыя мяккім зялённым мохам, былі безгалосыя. Але і яны па-свойму віталі яе — срэбракрылыя стракозы і меднавокія яшчаркі, якія драмалі на іх, прыгрэтыя сонечнымі праменнямі, не ўцякалі хто куды, а даверліва заставаліся на сваіх месцах. Кацера спынялася пад якой-небудзь танклявай бярозкай, пяшчотна гладзіла свежую вільготную кару, прыпадала шчакой да ствала, і чулася ёй у лясным нямоўчым гудзе: «Шчасця табе, Кацера... Плыві і вярніся назад...» Звінелі пчолы, танцавалі матылькі, бясконцымі цёмна-рыжымі ніткамі мурашоў была прашыта лясная зямля, пырхалі і спявалі птушкі, лётаў бяссонны вецер. З густой травы неспадзявана выскачыў зайчык, сеў, глынуў на Кацеру, смешна зламаў адно доўгае вуха, весела бліснуў касым вокам.

— Ідзі, ідзі да мяне, — ціха сказала Кацера, але шэры камячок прутка падскочыў і зник.

Да Полацка ехалі на парцы коней, запрэжаных у вазок з лубяным верхам. Засталіся дома хмурый бацькавы вочы, матчыны слёзы. Трывога сціскала сэрца: Кацера ўпершыню ў жыцці выпраўлялася ў такую дарогу і чым далей ад'язджала ад

роднай сядзібы, тым усё вастрэйшая туга, здаецца, распорвала душу. Яна крадком змахнула з вачэй слязінку, пачала, каб хоць трохі развеяцца і супакоіцца, глядзець на высоке вільготнае неба, на хмарку, што плыла па гэтым небе. «Плыві за мной, хмарка», — прасіла яна ў думках, але хмарка неўзабаве адстала, а ўперадзе, на шырыню ўсяго неба, разварочваліся полчышчы воблакаў. І былі тыя воблакі суровыя, змрочныя, чужыя.

У Палацку на прыстані старшы карабельшчык весела сказаў:

— Не ведаў што ў баярына Аляксея расце такая красуня дачка. Каб сам быў баярскага роду, сватоў бы прыслаў.

— Да нас шмат хто сватоў слा�ў, і ўсе ні з чым ехалі назад з баярской сядзібы, — незадаволена прамовіў стары Сцяпан, каб адразу паказаць гаваркому карабельшчыку, што ён, Сцяпан, апякуе ў няблізкім падарожжы маладую баярышню і не дазволіць лезці да яе з заляцаннямі.

Цяжка груженыя стругі, раздзімаючы рознакаляровыя вятрылы, павольна адышлі ад палацкай прыстані. Грабцы спорна налягалі на вёслы, ablіваючыся бліскучым гарачым потам. Трэба было прайсці ўверх па Дзвіне, потым — у раку Касплю, потым, праз нялёгкія волакі — у Дняпро.

Кацера з Хадоскай і Сцяпанам размясціліся пад паветкай, сплеценай з маладой зялёнай лазы. На выпадак дажджу і моцнага ветру меўся вялізны кавалак шэрага тоўстага палатна, які ў любы час можна было нацягнуць над галавой. Плылі насустрэч узгорыстыя і раўнінныя рачныя берагі, лясы, балоты. Бегла, звінела вада. Уначы ярка свяцілі зоркі. Мігцела імі чорнае маўклівае неба, і калі Кацера прачыналася, калі глядзела ў нябесную бездань, чуючы таемныя шэпты ракі, страх мяккімі савінымі крыламі халадзіў душу. Але яна гнала прэч гэты страх, смялей узіралася ў цемру, бачыла сініяты расплаў туману, чорны грэбень лесу. Побач мірна пасопвала носам Хадоска, крактаў ува сне Сцяпан. Калі змрок шчыльней асядаў на зямлю і рабіўся асабліва глыбокі, купцы прыставалі да берага, чакалі зары-дзянніцы.

— Чаму не спіш, красуня? — спытаў у яе аднойчы стырнавы, загарэлы чорнавалосы мужчына.

— Пра Кіеў думаю, — адказала Кацера.

— Ні разу не была там?

— Першы раз плыву.

— Пабачыш, — задумліва ўсміхнуўся стырнавы. — Усім гарадам горад. А хто ж цябе там чакае?

Ад такога пытання Кацера сумелася, хуценька прамовіла:

— Да святой Сафіі еду. Маліца буду.

Але слова стырнавога запалі ў душу. Сапраўды, хто чакае яе ў вялікім людным Кіеве? Раман, магчыма, даўно забыўся пра яе, ды не толькі забыўся, а ніколі не хацеў думаць, не думаў пра яе. Што княжкаму дружынніку дзяўчына-

дзічка з лясной баярской сядзібы? Ці адну дзяўчыну сустракаў ён на жыщёвай дарозе, зрываў нібы кветку або гронку спелых ягад, а потым раўнадушна шпурляў у пыл, нават не азірнуўшыся. Мужчыну жыць лягчэй і весялей. Добры меч, добры конь, кубак мёду, пацалунак жанчыны — вось і ўсё, што патрэбна яму. Жанчыне ж трэба больш, невымерна больш, і ці не таму так шмат на зямлі няшчасных жанчын?

Чым бліжэй падплывалі стругі да Кіева, tym гарачэйшы сум раз'ядай душу. Хадоска як магла супакойвала баярышню. Стары Сцяпан, спалохаўшыся, што хвароба вось-вось учэпіцца ў Кацеру, не адыходзіў ад яе ні на крок.

— Маліся, — павучай ён Кацеру. — Святая малітва як шчыт перад любой бядой. Запомні: ні адзін чалавек такі не радзіўся, каб усяму свету прыгадзіўся, толькі Божая малітва ўсяму свету патрэбна.

Кацера малілася, стаўши на калені. Бегла абапал магутная рака, з лясамі і весямі на берагах, з аксамітна-зялёнымі астравамі, адкуль чулася густое лопанне птушыных крыл.

У Кіеве спыніліся на Брачыслававым падвор'і. Спрадвеку тут начавалі-сталаваліся купцы з Полацка і Менска. Сцяпан баярскім срэбрам разлічыўся з карабельшчыкамі, пачаў закупляць харч, свечкі, паліва. Кацера ж з Хадоскаю адразу пайшлі да Сафіі.

Трынаццаць купалоў узлятала ў сонечнае смуглае кіеўскае неба. Велізарны храм быў аблісаны з паўднёвага, паўночнага і заходняга бакоў адкрытымі аркамі галерэй. Такімі маленькімі і мізэрнымі адчулі сябе дзве юныя палачанкі ля падножжа прыгожай гордай царквы. Ды самае ашаламляльнае і дзівоснае чакала іх унутры. Быццам на казачны луг ступілі яны. Падлога ў храме была высцелена яркімі рознакаляровымі каменъчыкамі. Гэтыя каменъчыкі спляталіся ў цудоўныя зіхоткі ўзоры, хацелася глядзець і глядзець на іх. Але ўладная сіла ўзняла іхнія позіркі ўгору, і яны ўбачылі круглыя зялёнае шкла вокны, а на слупах і на сценах шматлікія фігуры святых, золата і срэбра образоў і царкоўных сасудаў. Недзе тут, у храме, у мармуравай рацы спаў вечным сном будаўнік Сафіі князь Яраслаў Мудры. Ён жа, трymаючы ў руках мадэль храма, чэпка пазіраў з фрэскі, што пальмнела над заходнім трайной аркай, насупраць сярэдняга алтара. Князевы сямейнікі, мужчыны і жанчыны, з двух бакоў спяшаліся да яго. Жывапісец намаляваў іх высокімі, хударлявымі, са строгімі вачамі на ўсіх тварах.

Кацера адчула нясцерпнае хваляванне. Колькі людзей прайшло па гэтых плітах, пад гэтым высозным купалам, з якога, калі ўзнімеш вочы, лъецца свято. Яшчэ больш людзей марыць пабываць тут, спіць і бачыць у снах святы храм, а яны, Кацера з Хадоскай, стаяць у Сафіі, стаяць і баяцца дыхнуць.

«Дапамажы мне, Сафія, — думала Кацера. — Звядзі мяне з tym, каго я кахаю. Я прашу ў цябе, бо ведаю, што ты абараняеш каханне».

Вярнуліся з Сафіі на Брачыславава падвор'е, і стары Сцяпан пачаў пачціва, як эта дазволена вернаму халопу, папікаць Кацеру, што дужа доўга яна з Хадоскай

хадзіла па горадзе, а дарога ў яе павінна быць толькі адна — да царквы і назад, бо неспакойна, трывожна ў Кіеве.

— Не вучы мяне, раб, — гнеўна сказала Кацера. Сцяпан пабляднеў, пракаўтнуў сухі камяк у горле і, набраўшыся смеласці, зноў загаварыў:

— Хочаш карай мяне, баярышня, хочаш плюй на мяне, валасы дзяры з маёй лысіны, але я на святых абразах пакляўся твайму бацьку, баярыну Аляксею, што ў берагу цябе ад злой рукі і злога вока. Ці ведаеш ты, што робіцца ў горадзе і вакольных весях? Мерцвякоў з магіл крадуць, Божыя крыжы сякуць, нейкія д'ябалскія знакі на сценах крывавай фарбаю малююць. Вялікае хваляванне ў сэрцах чалавечых кіпіць. Абаронцы Перуна, што ў пушчах і чаратах сядзелі, на белы свет выходзяць, са стэпу алахі⁴ на конях і на гарбатых вярблюдах Божым цэрквам пагражаютць.

Стары стаў на калені, тройчи стукнуўся лбом аб падлогу, слёзна папрасіў:

— Слухайся мяне, птушачка залатапёрая, баярышня дарагая. Калі ж не ўсачу за табой, калі злыбядзя з табой здарыцца, кіне мяне баярын на корм дворным псам.

Кацера паабяцала халопу быць асцярожнаю, без асаблівай патрэбы не выходзіць з падвор'я. Сцяпан супакоіўся, пачаў разам з Хадоскай гатаўца ѿбед. Елі духмяны сушаны сыр, жаўтабокія салодкія груши.

— Розных плямёнаў купцы і рукадzelльныя людзі ў Кіеве жывуць, — расказваў палагаднелы Сцяпан, — рамеі, армянцы, ляхі, яўрэі, тэўтоны. Збор з усяго свету. І кожны сваёй моваю гаворыць, паспрабуй іх зразумей.

— Я тут і нашу гаворку чула, — сказала Хадоска.

— А дзе нашага люду няма? Палацк і Менск ведаюць усюды.

Над Кіевам пырскаў дробны краплісты дождж. Дні трывалі, не меней, трэба яму ісці, каб адмыць неба ад дыму. Вялікі дым апошнім часам наплываў са стэпу. На левабярэжжы Дняпра палалі пажары. Хан Шарукан зашавяліўся там са сваёй ардою.

Кацера доўга не магла заснуць. Недзе ў гэтым велізарным горадзе быў Раман. Як знайсці яго, як убачыць? У моры людзей зрабіць такое, бадай, немагчыма, адна надзея на Бога. І яна малілася ў начной цішыні. А ўва сне перад ёю Раман, усмешлівы, прыгожы, пакланіўся і сказаў: «Каля поруба мяне шукай, дзе князь Усяслаў сядзіць». Яна прачнулася і ўсё не магла зразумець, хто сказаў гэтыя слова, але яны яшчэ гучалі ўвушшу: «Каля поруба мяне шукай...»

Назаўтра Кацера з Хадоскай зноў пайшлі да Сафіі, памаліліся, а на зваротнай дарозе маладая баярышня выпытала ў кіян, дзе знаходзіцца поруб з полацкім князем. Аказваецца, быў ён непадалёку ад Брачыслававага падвор'я. Адразу ж подбегам накіраваліся туды. Але нічога незвычайнага не ўбачылі — тырчала з зямлі некалькі вянцоў дубовых тоўстых бярвенняў з плоскім, таксама бярвеністым дахам, воі-ахоунікі сумавалі, абапёршыся на коп'і, і ўсё. Няsmела падышлі яны да вузенькага аkenца, у якім быў змрок.

— На ваўкалака хочаце глянуць? — усміхнуўся адзін з вояў. — Дык нешта не чуваць яго. Мо спіць, а мо пабег за трыйдзеўяць зямель.

Ён быў у добрым настроі, жартаваў, чорным вясёлым вокам прымерваўся да Кацеры і да Хадоскі.

— Там не ваўкалак сядзіць, а полацкі князь, — строга сказала Кацера. — Ты хрысціянін, і грэх табе смяяцца з бяды чалавечай.

Вой змоўк. Усхваляваная Кацера глянула ў акенца, але нікога не ўбачыла. Поруб як вымер. Ні зыку, ні шэпту. Можа, і сапраўды князь Усяслаў і княжычы спалі. З невясёлым сэрцам вярнулася Кацера на Брачыславава падвор'е, дзе ўжо месца сабе не знаходзіў стары Сцяпан.

Назаўтра, ідучы з царквы, зноў павярнулі да поруба. Каля яго было людна і шумна. Дзесяткі смердаў з жонкамі і з малымі дзецьмі тоўпіліся насупраць акенца, хацелі ўбачыць полацкага князя, крычалі:

— Заступіся за нас, князь-міласэрнік!

— На аднаго цябе надзея!

— Маліся за зямлю рускую! Смерць яе надыходзіць!

Усе гэтыя страшэнна стомленыя запыленыя людзі прыбеглі ў Кіеў з дняпроўскага левабярэжжа, дзе гарэлі іхнія хаты, дзе пагрозна храплі палавецкія коні. Шматтысячнае войска стэпнякоў пераваліла рэкі Варакол, Псёл і Харол, імкліва рухалася да ракі Сулы, адкуль прамая дарога вяла на Пераяслаў і Кіеў.

— Ратуй, прыснапамятны князь! — кричаў, галасіў натоўп, упаўшы на калені. — Ты ўсё можаш! Ратуй!

Да смердаў далучыліся рукадзельныя людзі з Падола, баярскія халопы з Гары, сляпяя паломнікі, што ішлі ў Палесціну. Вялікі крык стаяў перад порубам. Вoi-ахоўнікі ціснуліся адзін да аднаго, ведалі — махні кап'ём або мячом, і адразу галодны злы натоўп пераломіць коп'і, як чарацінкі, а іх растопча або з каменем на шыі павалачэ ў Дняпро. Начальнік варты шапнуў двум сваім самым хутканогім воям, каб беглі да вялікага князя Ізяслава і ваяводы Каснячкі, клікалі дапамогу.

А натоўп шалеў. Сонца пякло, смаліла з вышыні, сухі пыл забіваў ноздры, пахла дымам і потам, не адгукаўся, маўчаў у порубе Усяслаў, і гэта рабіла людзей падобнымі на статак разгневаных, раз'яграных лясных тураў, які ашалела імчыцца пушчаю, ломячы і крышачы ўсё на сваім шляху.

— Разнясём на трэскі баярскія жытніцы! — прарэзліва кричаў загарэлы да чарнаты бондар з Падола. — Хрыстос вучыць, што зямля павінна карміць усіх. Разрэжам баярам жываты і наб'ём іх зернем!

— Пойдзем адсюль, Хадоска, — спалохана выгукнула Кацера. Яны пачалі паспешліва выбірацца з людскога віру. Сляпы сівы паломнік выкінуў уперад худыя, карычневыя ад сонца рукі, дрогкімі пальцамі правёў па Кацерыным твары, сказаў са скрухаю:

— Навошта, прыгожая, тут ходзіш? Зараз тут кроў пацячэ.

Кацеру ўжо аж ускалатнула ад гэтага дотыку. Так здаравася, калі ў цёмным лесе раптоўна наліпала на шчокі і на бровы павуціна.

— Хутчэй, Хадоска, — ціснулася праз натоўп Кацера. І ў гэты самы час ваявода Каснячка на белым кані, у бліскучых наборных даспехах вылецеў да поруба. З ім было каля сотні дружыннікаў і ноўгарадскі епіскап Сцяфан, які дзве сядміцы назад прыплыў па царкоўных справах да кіеўскага мітрапаліта. Сцяфан, хістка седзячы на кані, трymаў высока над галавой выяву багамацеры. Касмоцце ягоных чорных валасоў шкуматаў вецер.

Перад натоўпам коні ўзвіліся на дыбкі. Так пагрозна шумеў, так махаў кулакамі і люта бліскаў вачамі раз'юшаны натоўп, што войскія коні спалохаліся.

— Рзыдзіцесь! — уладным голасам закрычаў Каснячка. — Вяртайцесь ў свае весі! Напаіце вадой і накарміце хлебам дзяцей! Ад вашага лямантu дзеци сытыя не будуць!

Загарэлы бондар смела стаў перад ваяводам, упёрся кулакамі ў бокі, сказаў:

— Добры ў цябе конь. Вачамі зоркі ліча. Вушамі вайну чуе. Але не на белым кані трэба табе ездзіць.

Бондар нагнуўся, шырокай даланёю зачэрпнуў гарачага цёмнага пяску, лэннуў каня па шыі, і ўсе ўбачылі на беласнежнай грыве брудны пісяг. Каснячка, выскаліўшы ў гневе зубы, пачаў выдзіраць з похваў меч. Але бондар скаваўся ў натоўпе.

— За антыхрыстам ідзяце! — закрычаў епіскап Сцяфан. Чорнай цецивою затрапяталі на бледным твары бровы. Размахваючы выявай багамацеры, зганяючы з дарогі злых духаў, адважна ўрэзаўся епіскап на сваім кані ў людскую сцену, прабіў у ёй трэшчыну. Сляпога паломніка, які стаяў на дарозе, ён стаптаў канём. Ды раптам выбеглі з натоўпу два сінявокі русаголовыя дзеци, паплявалі на рукі і за каршэнь пачалі сцягваць епіскапа з каня. Ён адчайна супраціўляўся, біў іх кулакамі, ледзьве не кусаў.

— Мы ноўгарадцы! — крычалі дзеци. — Халопы гэтага пса. Страшнымі карамі ён нас караў! На ланцуг садзіў. Жалезным кіем біў. На сценах распінаў. А малалетку Андрэю нос урэзаў.

Яны сцягнулі епіскапа з сядла, кінулі на зямлю, пад ногі натоўпу.

— Бі яго! — закрычалі дзесяткі людзей, рынуўшыся да Сцяфана, якому страх адабраў мову. Ноўгарадскі епіскап толькі маўчаў. Твар быў заліты ярка-чырвонай крывёю.

— Адступіцесь ад святога ўладыкі! — секануў бліжэйшага да сябе смерда мячом Каснячка. — Увесь горад за яго на кап'ё ўзніму!

Ды было позна. Епіскап ужо канаў, уплішчаны ў пясок.

— Ён нас еў, як палявы звер траву, і мы яго жывога не выпусцілі, — абррасаючы рукі, сказаў адзін з ноўгарадскіх дзеци. Смерць епіскапа на нейкае імгненне супакоіла натоўп. Людзі, кожны ў сябе ў душы, як бы прымерваліся да

гэтай раптоўнай смерці. Хацелі ўцяміць, асэнсаваць імгненны пераход ад жыцця да тлену. Шмат хто, астываючы ад узбуджэння, шкадаваў, што ўзняў дзясніцу на епіскапа. Не мінаваць божай кары. Такая разгубленасць і расслабленасць дорага каштавалі натоўпу. Ваявода са сваёй дружынай ударыў па безабаронных людзях. Секлі і мужчын, і жанчын, і дзяцей, кожнага, у каго не хапіла спрыту вывернуцца, выслізнуць з-пад мяча.

Проста на Кацеру з Хадоскай імчаўся, праломваючы сабе дарогу ў чалавечых целях, чорнабароды дружынік на вялізным рудым кані. Конь, храпучы, ударыў капытом Хадоску, стаптаў яе, нібы пшанічны колас. Кацера змярцвела ад жаху, заплюшчыла вочы, развітваючыся з жыццём. І тут нечыя дужыя рукі схапілі яе, панеслі... Зусім побач мільгнулі конскія капыты, прарэзліва закрычаў чалавек.

— Сячы сыраядцаў! — шалёна махаў чырвоным ад крыві мячом ваявода Каснячка. — У Дняпро гані! Кладзі на дно рачное!

Дужыя рукі неслі Кацеру далей ад смерці, ад стогаў і свісту мячоў, ад конскага дзікага ржання. Яна слаба войкнула і страціла прытомнасць...

Прамень вечаровага сонца лёг ёй на шчаку, разбудзіў. Яна ўбачыла над сабой цёмна-блакітнае неба. Такога неба Кацера яшчэ не бачыла ў сваім жыцці — высока і нязрушна стаяла яно, усё ў белых клубочках воблакаў, у белых даўгакрылых птушках. Птушак было незлічонае мнства. Яны здаваліся вохлапамі зімовага белага снегу. Радасна-трывожны птушыны крык нёсся з вышыні. «Дзе я?» — падумала Кацера і адразу ж адчула лёгкае пайгайдванне. Яна ляжала на цёплай, нагрэтай сонцам мядзведжай шкуры, а шкура была рассцелена на дубовай палубе вялізной лоддзі. «Лоддзю калыша рака, — здагадалася Кацера. — Хто ж мяне прынёс сюды?» Яна асцярожна павяла позіркам наўкол сябе і ўбачыла непадалёк тоўсценъкага чарнавокага чалавечка з буйным сіняватым носам, з немалой лысінаю. Скура на цемені, там, дзе не было валасоў, моцна загарэла, нават, здавалася, спяклася пад шчодрымі промнямі сонца. Чалавечак сядзеў на палубе, падгарнуўшы пад сябе ногі. Было ў ім нешта ад ляснога вожыка-чмыхуна.

— Ажыла, — радасна ўсклікнуў чалавечак і пляснуў далонямі па палубе. — А я сяджу, пазіраю на цябе і чакаю, калі ты хоць адным вокам глянеш.

— Дзе я? — спытала Кацера.

— На зямлі, — бадзёра адказаў чалавечак. — Калі б ты была на небе, цябе б пільнаваў анёл. А я — Ядрэйка.

Ён падсеў бліжэй да Кацеры, чорнымі бліскучымі вочкамі пазіраў на яе, здавалася, гладзіў яе.

— А дзе Хадоска? — успомніла пра сваю чалядзінку Кацера.

— Не ведаю, баяры вы мае дарагія, не ведаю, — хуценька загаварыў Ядрэйка. — Нават не ведаю, кім яна табе будзе, гэта Хадоска, і хто яна такая. З-пад капытоў цябе вынеслі. Можна сказаць, з пашчы людаeda вырвалі. Яшчэ б трошкі, і карачун

табе, дзеўка. Я там не быў, але нашы рассказвалі, што дужа шмат людзей пабіў кіеўскі ваявода. А цябе Раман ад смерці ўратаваў, пад каня кінуўся.

— Раман? — усклікнула Кацера і ўскочыла на ногі. — Усяславаў грыдзень?

— Раман, — адказаў Ядрэйка. — Адкуль яго ведаеш? Ён, як я прыкмеціў, дужа абрадаваўся табе.

Ды Кацера ўжо не слухала Ядрэйку. Раман, той, да каго рвалася яна ўсёй душою, выратаваў яе! Хутка яна ўбачыць Рамана! Вялікі дзякую Богу, што ў такім агромністым горадзе перакрыжаваў іхнія дарогі! Сэрца трапяцала ад шчасця!

Ядрэйка, вядома ж, не здагадваўся, якую буру выклікаў у души гэтай прыгожай дзяўчыны сваімі словамі пра Рамана. Красамоўства, як звычайна, накацілася на яго.

— Раман загадаў пры табе быць, — гаварыў Ядрэйка. — Пільний, кажа, баярышню, а не ўпільнуеш, за конскі хвост прывяжу і ў стэп, дзе агаране жывуць, выпушчу. А ты і праўда з баярскага роду. Бач, якая апратка багатая на табе. Я ж — рыбалоў. Рыбу лаўлю. Дробную і вялікую, якая патрапіцца. А ты, значыцца, з баяраў. Не жыў я паміж вашага семені, не даводзілася. Усё жыццё між халопаў, між чорных людзей кручуся. Ведаеш, якая розніца паміж агнём і халопам? Агонь спачатку высекуць, а потым раскладуць. Халопа ж наадварот — спачатку раскладуць і ўжо тады высекуць. Можа, перакусіць хочаш? На зуб кінуць у мяне знойдзецца.

— Не хачу, — хуценька адказвала Кацера. Яна, каб хоць як супакоіцца, пачала глядзець на раку. Тут, дзе Пачайна ўлівалася ў Дняпро, была карабельная прыстань. Мноства яркіх ветразяў надзімаў вецер-свяжак. Мітусіліся грузчыкі і купцы. На вялізную лоддзю заганялі чараду авечак. Баран з шурпатымі гнутымі рагамі ганарыста ішоў па сходнях наперадзе сваіх смяртэльна перапалоханых сябровак. Неўзабавае ён зробіцца воўнаю, смажаным мясам, косці ягоныя расцягнуць сабакі, але пакуль што важак ішоў паважна і няспешна, з вялікай годнасцю, быццам усё на белым свеце — і магутная широкая рака, і караблі, і карабельшчыкі — было створана толькі для таго, каб у самай сарцавіне гэтага тлуму і мітусні быў ён — тоўсты тлусты баран.

— Нашы ідуць, — радасна выгукнуў Ядрэйка. Сэрца ў Кацеры, здалося, успыхнула ў грудзях. Яна ўбачыла купку людзей, чалавек дзесяць — пятнаццаць, у сціплай апратцы, якая рабіла іх падобнымі на грузчыкаў або ганчароў ці кавалёў з Падола. Паперадзе крочыў Раман, высокі, цёмнавалосы, з густа загарэлым на шчодрым кіеўскім сонцы тварам. Ён лёгка ўзбег па рыплівых сходнях, падышоў да Кацеры, усміхнуўся, сказаў:

— Дабрыдзень, баярышня-крывічанка. Які добры вецер прынёс цябе?

— Дабрыдзень, харобрывой, — засвяціўшыся, прамовіла Кацера.

Яны глянулі адно аднаму ў очы, усё зразумелі, аб усім здагадаліся, і добра было ім стаяць паміж гаманкога люду і маўчаць. «З-за цябе я пайшла на край

свету», — казалі шчаслівя вочы Кацеры. «Я помніў цябе, я думаў пра цябе», — адказвалі Раманавы вочы. «Я пайду за табой да скону свайго жыщца», — кричалі вочы Кацеры. «Небяспечны і суровы чакае шлях, але нам лёгка будзе ісці разам», — радасна блішчалі Раманавы вочы.

— А я рыбкі налавіў, баяры вы мае дарагія, — пахваліўся Ядрэйка.

— Каб ты яе яшчэ зварыў, было б зусім добра, — усміхнуўся Белавалод. — А можа, яна тут вараная ў рацэ плавае?

— У рацэ не ў руцэ, — адказаў Ядрэйка. — Разам і варыць і есці будзем.

Частка Раманавай дружыны жыла на дзвюх лоддзях, астатнія атабарыліся на сядзібе багатага ганчара Варлама, находніка з Палацкай зямлі. Зброю, кальчугі і шчыты хавалі. Збоку здавалася, што гэта арцель землякопаў ці каменясеццаў. Столны Кіеў будаваўся, рос ушыркі, перавальваўся цераз сцены, і шмат было ў горадзе работнага люду, асабліва цяпер, калі, ратуючыся ад полаўцаў, хлынулі на кіеўскія вуліцы і плошчы смерды з вакольных весяў.

Раман кінуў у поруб князю Усяславу бяросту, абнадзеіў князя. Але як вызваліць яго з цямніцы, пакуль што не ведаў. З раніцы і да ночы сачыў ён разам са сваімі людзьмі за порубам. Апошнім часам варта ўзмацнілася, кіян началі адганяць ад поруба, і Раман зразумеў, што вялікі князь Ізяслаў нервецца. Пасля таго як ваявода Каснячка пасек і патаптаў коньмі смердаў і рукадzelльных людзей, увесь горад жыў прадчуваннем нядобрых крывавых падзей. Вешчуны і скамарохі прыходзілі з пушчаў і балот, гаварылі, асабліва не хаваючыся, пра блізкі канец свету, пра пажар і галодны мор, якія чакаюць Кіеў. Каснячка схапіў некалькі дзесяткаў крыкуноў, зачыніў у падзямеллі, пасадзіў на ланцуг. Але горад не сціхаў. Густа падалі з неба халаднаватыя серпеньскія⁵ зоркі..

Частка III

Кацера толькі на другі дзень успомніла пра свайго старога халопа Сцяпана. Радасць затуманіла ёй галаву, адзін Раман быў у думках. Яна знайшла тое, што шукала, і ў цэлым свеце не было душы шчаслівейшай за яе. Раман сказаў адразу пасля сустрэчы:

— Я кахаю цябе. Бог звёў нас на гэтай зямлі, і ніхто, апроч яго, нас не разлучыць. Але ты ведаеш, якой небяспечнай справе аддаю я ўсе дні свае?

— Ведаю. Ты хочаш выбавіць на белы свет з цёмнага поруба князя Усяслава, — ціха прамовіла Кацера.

— Я пакляўся ў палацкай Сафіі, што зраблю гэта, — хвалюючыся, усклікнуў Раман. — Ды суровымі сцежкамі водзіць людзей Бог. Мяне могуць схапіць, могуць забіць... Ты падумала пра гэта, Кацера?

— Падумала, — адказала яна. — Затулены мне свет Божы без цябе, Раман. Дазволь, як чайцы, палящець з табою. Дазволь ад непагадзі, ад лютай маланкі пад тваім моцным крылом схавацца. Вернай буду табе да скону.

Яна нізка пакланілася Раману. Ён абняў яе, прыгарнуў да сябе, тройчы пацалаваў.

Сказалі яны адно аднаму, што як толькі выйдзе князь Усяслаў з поруба, возьмуць шлюб, а пакуль што будуць для ўсіх старонніх людзей як брат з сястрою. Ганчар Варлам выдзеліў для Кацеры невялічкую свяцёлку ў сваім доме, і пачала яна разам з нямой служкай ганчара Грыпінай варыць дlya дружыннікаў кулеш з салам. Толькі тады і ўспомніла пра свайго вернага халопа Сцяпана. Пэўна, дужа кепска пачувае сябе стары на Брачыслававым падвор'і. Адзін. Кацера і Хадоска не вярнуліся з малебна. Звар'ящець можна ад такой неспадзянкі. Кляўся баярыну, што ўберажэ ягоную дачку, а баярышня знікла.

Кацера пра ўсе свае трывогі рассказала Раману, і той адразу ж паслаў яе на Брачыславава падвор'е, даўшы ў памочнікі і ахойнікі Белавалода. Моўчкі ішлі па шумным горадзе. Белавалод крочыў трошкі ззаду, глядзеў на прыгожую баярышню, і ўспаміналася яму Ульяніца. Чаму так жорстка пакарала яго жыщё? Хіба ён не шанаваў, не любіў сваю жонку? Хіба не хацеў мець сям'ю, дзяцей?

Кацера адчувала позіркі свайго маўклівага спадарожніка, ёй было ніякавата ад такіх пільных позіркаў. Пра што думае зараз гэты вой? У яго добры светлы твар, але хмурыя халаднаватыя очы.

Да Брачыслававага падвор'я Кацера выбрала такую дарогу, каб прайсці каля поруба. Смяшлівая Хадоска ўспаміналася ёй. Ды нічога не ўбачыла яна там. Забітых людзей падабралі і закапалі ў патаемным месцы, крывяныя плямы засыпалі жоўтым пяском.

— Не спыняйцесь, праходзьце, — грозна сказаў ахойнік і трасянуў кап'ём.

Нават невядома, дзе магіла Хадоскі. А гэта ж з-за яе, з-за Кацеры, загінула чалядзінка. Хіба пайшла б яна да поруба, каб не Кацера?

Моўчкі шыбавалі па шумным горадзе.

Стары Сцяпан стаяў на каленях перад абразамі. На вузкай сухой спіне праз палатняную кайпулю маленькімі гурбачкамі выпіраўся хрыбетнік.

— Сцяпан, — ціха гукнула Кацера.

Стары халоп уздрыгнуў. Нават, здалося, вуши ягоныя пабялелі. Ён азірнуўся, убачыў Кацеру, кінуўся ёй у ногі, заліўшыся слязымі:

— Матухна мая! За што ж ты так сэрца мне пластуеш?

Ён цалаваў баярышні ногі, а яна, прыгнуўшыся, слаба адпіхвала сівую галаву рукою, казала:

— Не трэба, Сцяпан... Бачыш, я вярнулася... Я жывая... А Хадоскі няма...

— Не Хадоску кляўся я баярыну пільнаваць, а цябе, — плакаў, жаліўся халоп. — Хадосак у твойго бацькі шмат, а ты, адзінакроўная дачка, адна...

— Памолімся за Хадоску, Сцяпан, — ціха прамовіла Кацера і стала побач з ім на калені.

З Брачыслававага падвор'я пайшлі на Падол. Сцяпан ажыў, жава тэпаў нямоглыі нагамі. Радасць віравала ў выцвільных вачах. Раз-пораз кідаў ён позірк на сваю маладую гаспадыню, нібы хацеў яшчэ раз упэўніцца, што яна знайшлася, што яна ідзе побач.

— Карай старога мухамора, але болей нікуды не адпушчу цябе, баярышня, — казаў ён Кацеры. — Заб'е мяне баярын, калі з табой што-небудзь здарыцца. Ды не баярскага гаеву я баюся, я цябе люблю, быццам ты дачка мне родная. Як не вярнуліся вы з Хадоскай, усю ноч ты мне снілася. Праўду кажуць людзі: кожнаму свая ікона сніцца.

Радасць невымерная была на сэрцы ў старога Сцяpana. Ён ішоў і гаварыў, гаварыў... Кацера ўсміхалася яму, і гэта яшчэ болей расчульвала вернага халопа.

Белавалоду пачала ўжо надакучваць балбатня старога. «Яшчэ адзін Ядрэйка аб'явіўся, — думаў ён. — Пэўна, хоць вушы затыкай, калі сыдуцца яны разам». Ды даводзілася ісці побач і цярпліва слухаць.

— Дадому вяртатца нам трэба з табою, баярышня, — казаў між tym Сцяпан.

— Памолімся за душу рабы Божай Хадоскі, прыстанем да полацкіх купцоў і паедзем, дадому паедзем. На чужыне і камар загіне.

Кацера пакуль што не пярэчыла старому. Няхай спадзяецца на хуткае вяртанне. Вернуцца ж яны (гэта яна канчаткова для сябе вырашила) толькі тады, калі выйдзе з поруба князь Усяслаў з сынамі. Пра Рамана яна таксама не спяшалася расказваць халопу. Відущы — сам усё ўбачыць і ўсё зразумее. Калі ж пачне ўпарціцца, надумае чыніць перашкоды, не пазбегнуць яму гарачай лазы, а скура ў халопаў да лазы прывычная. Пра сябе, пра свой далейшы лёс Кацера ведала толькі адно — пойдзе яна хоць на край зямлі за Раманам, а потым вернуцца яны ў бацькаву сядзібу, кінуцца баярыну-бацьку ў ногі, і благаславіць ён іхні шлюб.

На Падоле дорогу Кацеры, Сцяпану і Белавалоду перагарадзіўнатоўп нявольнікаў, каля сотні змучаных маўклівых людзей, сярод якіх былі і юнакі, і дзяды-сівагрыўцы. Конныя воі гналі іх да прыстані. Павязуць гэтых няшчасных па Дняпры, а потым у Корчаў⁶ або ў Візантыю і там прададуць.

Якое ж было здзіўленне Белавалода, калі паміж змардаваных, аблізаных злым сонцам нявольнікаў ён убачыў Добрага і Гнеўнага. Духоўныя бацькі, настаўнікі рахманаў, ішлі, скаваныя агульным ланцугом. Добры ішоў басанож. Яны таксама заўважылі Белавалода, пазналі яго, бо Гнеўны, палахліва азіраючыся на ахоўніка, які ехаў на кані з бізуном у руцэ, хуценька сказаў, аблізываючы сухія губы:

— Выкупі мяне, добры чалавек. Я не хачу плыць за мора і да самай смерці быць там рабом. Я вельмі багаты, але ўсё маё срэбра ляжыць у дупле старога дуба над ракой Свіслаччы. Калі ты мяне выкупіш, выратуеш ад няволі, я з ног да галавы абсыплю цябе срэбрам.

— Няшчасны Гнеўны, — ціха сказаў Добры. — Ён звар'яцеў. Усім сустрэчным гаворыць пра нейкае срэбра, усім абяцае вялікае багацце. Адкуль у нас, бедных рахманаў, срэбра? Адкуль магло быць срэбра ў яго? Ён жа ўвесь час жыў пад зямлёю. А я памятаю цябе. Ці нарадзіла табе жонка сына?

— Мая жонка памерла, — з тугою глянуў на Добрата Белавалод. — І нікога ў мяне няма.

Нечаканая сустрэча вельмі ўсхвалявала Белавалода. Ён успомніў пушчу над Свіслаччу, працавітых маўклівых рахманаў. Ён успомніў Ульяніцу, якая бегла да яго праз густы змрок трывожнай летняй ночы. Як змянілася ўсё з таго часу! Няма і ніколі не будзе Ульяніцы, а Добрата з Гнеўным гоняць у рабства.

— Такі ўжо наш лёс, — пакорліва ўздыхнуў Добры. — Збавіцеля ўкрыжавалі за нас, грэшных, а шчасця ўсё роўна няма. Мы хацелі схавацца ад злога свету, мы ўцяклі ў лясную глухмень, але і там бяды адшукала нас.

Ён з горкім смехам узніяў скаваныя руки.

— Выкупі мяне, — горача загаварыў Гнеўны, — і я пакажу табе дуб, дзе схавана маё срэбра. Мы адразу ж паплыўём на Свіслач, я пакажу дуб, і ты зробішся багацей самога князя кіеўскага.

— Памаўчы, брат. Пацярпі, — з вялікім спачуваннем сказаў Гнеўнаму Добры, але Гнеўны штурхнуў яго ў грудзі, плюнуў на яго, закрычаў:

— Адкусі язык, пёс! Гэта з-за цябе загінула абшчына. Гэта ты ўсім верыў, усіх любіў і шкадаваў. І чаго ты дасягнуў? Прыйшла ў пушчу князева дружына, узяла нас, як бараноў. Ты заўсёды зайдрасціў мне. Ад зайдрасці ў цябе сліна з рота вяроўкай вілася.

— Памаўчы, брат, — нізка ўгнуў галаву Добры. — Ніхто з нас не віновен, што гоняць рахманаў у падняволю, у рабства. Эх, брат...

Ён у горкай скрусе, жалобе махнуў рукой, цяжкой ад ланцугоў.

— Выкупі мяне, і я буду тваім рабом, — зноў умольна глянуў на Белавалода Гнеўны. — Я буду мыць табе ногі, рабіць ўсё, што ты загадаеш. Але я не хачу, каб мяне везлі за мора!

— Што гэта за людзі? — запытала Кацера ў Белавалода.

— Гэта рахманы. Я быў у іх у пушчы. Яны жылі мірна. Нікога не крывілі, нікому дарогу не заступалі. Ды вось палавілі іх князевы грыдні і прадаюць рамейскім купцам. Калі б я меў торбу грыўняў, я б усё аддаў, каб вызваліць іх.

— Няшчасныя, — толькі і прамовіла Кацера.

— Выкупі мяне, добрая душа, — ужо да яе памкнуўся ўсім целам Гнеўны. У гэтых час пад'ехаў вой-ахоўнік, шлегануў бізуном яму па спіне. Гнеўны зморшчыўся ад болю, слёзы накруціліся на очы.

— У мяне загінула чалядзінка, — раптам сказала Кацера. — За яе хачу я прынесці трэбу Хрысту і магу даць волю аднаму чалавеку. Але каго з іх выкупіць? — павярнулася яна да Белавалода.

Нявольнікі ажылі пасля такіх слоў, з надзеяй пазіралі на Кацеру і Белавалода.

— Выкупі, баярышня, вось гэтага, — паклаў руку на плячо Добраму Белавалод. — Ён жыў па божаму пісанню, нікому вока не запарушыў.

Усе астатнія рахманы, і Гнеўны ў іх ліку, апусцілі галовы. Толькі Добры бліскучымі ад хвалявання вачамі глядзеў то на Кацеру, то на Белавалода.

— Даю за яго пяць грыўняў, — сказала Кацера ахойніку. Той незадаволена прыкусіў вус:

— Мала. Рамеі за кожнага дадуць больш.

— Але ж па ўставах князёў Яраславічаў жыщё радовіча, смерда і халопа ацэнъваецца ў пяць грыўняў срэбра.

— Які ж гэта халоп? — рукаяццю бізуна ўзняў Добраму падбародзе ахойнік.

— Бач, якія вочы ў яго, якая пастава. Самае меншае купцом некалі быў. Адказвай, быў? — грозна запытаў ён у Добрата. Той маўчаў.

— Я дам за яго, як за ратайнага старасту, дванаццаць грыўняў, — трохі падумаўшы, сказала Кацера.

— Дамовіліся, — згадзіўся ахойнік і крыкнуў сваім напарнікам: — Нясіце кавадла, малаток і рубіла!

Тыя прыбеглі з кавальскім струмантам, і тады ахойнік, дастаўшы з футарала, што вісей у яго на поясе, дарожную вагу з гіркамі, звярнуўся да Кацеры:

— Давай срэбра, баярышня.

Кацера загадала Сцяпану адважыць дванаццаць грыўняў. Сцяпан зморшчыўся, засоп старэчым носам, але выцягнуў са скураной торбы ладнаваты скрутак срэбнага дроту. На кавадде адсеклі доўгі кавалак дроту, узважылі, і ахойнік даў знак раскоўваць Добрата. Калі падышлі да Добрата, каб вызваліць з ланцугоў, ён узняў галаву, прасветленым позіркам слізгануў вышэй людскіх галоў, потым зірнуў на неба, на бела-ружовыя воблакі ў сакавітым блакіце. Твар быў велічны і спакойны. Добры шаптаў малітву, і воі стаялі побач, разгублены чакалі.

— Ну што ж ты? Хутчэй радуйся, — сказаў ахойнік Добраму і ўтапіў у кішэні плашча кавалак срэбнага дроту. — Табе пашанцевала.

Добры нізка пакланіўся Кацеры, пакланіўся рахманам. Рахманы пачалі кланяцца яму ў адказ, гаварылі ціхімі галасамі:

— Вяртайся на Свіслач...

— Маліся там за нас...

— Бог па заслугах узнагародзіў цябе... Добры маўчаў.

— Чаго стаіцё? Раскоўвайце яго! — ужо сядзіта загадаў ахойнік.

— Не спяшайся, — строга глянуў Добры. — Гэтага раскоўвайце, — паказаў ён на Гнеўнага. — Адну душу выкупіла баярышня, і я хачу, каб раскавалі майго брата.

— А ты? — запытаў ахойнік.

— Я пайду са сваімі братамі, каб падзяліць з імі пот, боль і кроў, — сказаў Добры і яшчэ раз пакланіўся рахманам. Ахоўнік прыкусіў вус, прыжмурыў вочы, ціскануў рукаюць бізуна.

А рахманы ўжо пакорліва і дружна станавіліся на калені перад Добрым.

— Хочаш быць рабом? Будзъ. Твая воля, — нарэшце вымавіў ахоўнік. — Раскуйце таго, каго ён просіць.

Раскавалі Гнеўнага. Ён не верыў свайму шчасцю, стаяў, цёр знямелыя руکі, потым тройчы пакланіўся Добраму. Натоўп няволынікаў крануўся з месца. Закурэў сухі пыл з-пад ног. Далёкая дарога чакала ўсіх гэтых няшчасных людзей, дарога без вяртання. Яшчэ не раз пад чужым небам успомніцца ім родная зямля.

— Чаго ты стаіш? — строга сказаў стары Сцяпан Гнеўнаму. — Ты зараз наш, ты халоп баярышні. Бяры вось гэты хатуль і ідзі за мной.

Гнеўны паслухмяна выканаў загад. Белавалод стараўся не глядзець на яго, бо помніў густы змрок падзямелля, чэпкія неадрыўныя вочы, вялікую ўладу і сілу гэтага чалавека, помніў спалох Ульяніцы.

— Як цябе завуць? — спыталася Кацера ў свайго новага халопа.

— Яфрэм, — адказаў Гнеўны.

Яны прыйшлі да сядзібы Варлама, і Белавалод, адшукаўшы Ядрэйку, расказаў пра нечаканую сустрэчу з Гнеўным. Рыбалоў дужа здзівіўся, потым напалохаўся. Падумалася яму, што хітры цямрук можа нейкім чынам нашкодзіць ім.

Калі ён рахманаў, лясных людзей, у кулаку трymаў, ён і тут здолее, як вуж, прапаўці ў любую шчыліну, — раздумліва прамовіў Ядрэйка. Ёсьць у ягоных вачах ліпучасць нейкая. Глянеш у такія вочы — і ўжо сам сабе не гаспадар. Адным словам, далей нам трэба ад яго трymацца і нікому не казаць, што мы ведаем яго.

Так і зрабілі. Абыходзілі Гнеўнага, стараліся не трапляць яму на вочы. А Яфрэм (так усе, акрамя Белавалода і Ядрэйкі, звалі Гнеўнага) і сапраўды вельмі хутка з бруду і пылу ўзняўся, стаў правай рукою Кацеры, патрохі пачаў на старога Сцяпана крычаць, а аднойчы спрытна падтримаў залачонае стрэмя, калі Раман садзіўся на каня.

— Добраға ў няволю пагналі, а гэты цямрук раскашуе, як крапіва пад плотам, — пачухаў патыліцу Белавалод. — Чаму ўсё так робіцца, Ядрэйка?

— Кожнаму дразду па свайму гнязду, — адказаў рыбалоў. — Даўно заўважыў я, баяры вы мае дарагія, што мякчайшыя людзі на мулкіх палатках спяць або ў чыстым полі, камень пад голаў падклáушы, начуюць. А той, у каго сэрца з валуна высечана, на пухавіках, на ядвабе свае белыя костачкі песьціць.

У вольныя часіны Раман вучыў ўсіх сваіх людзей рукапашнаму бою. На лоддзі плылі на пустынны пясчаны востраў, надзявалі кальчугі, шлемы, бралі ў руکі шчыты, мячы, дзіды і сякеры. Кожнага выпрабоўваў Раман моцным

сакрушальным ударам. Часта ад такога ўдару падаў у пясок шыт, а няўдаліца-дружыннік стаяў агламошаны, разгублена лыпаў вачамі.

У капалі калаўрот з высокім дубовым калом усярэдзіне, прывязалі да кала бічоўкамі цяжкія жалезныя гіры і камяні. Калі раскручвалі калаўрот, гіры і камяні са свістам рассякалі паветра. Трэба было па Раманавым знаку адважна стаць побач з калаўротам і толькі паспяваць нахіляць галаву, каб камяні і гіры не разблілі яе, быццам куринае яйка.

Белавалоду падабалася ўсё гэта. Ён адчуваў, як наліваюцца сілай рукі і ногі, як цяжэ і шырэ плячо, а бязлітаснае сонца высмоктвае з цела лішнюю ваду. Праз некалькі дзён густы загар лёг на лоб і на шчокі, валасы былі святлей, чым скора. «Ульяніца б не пазнала мяне», — думаў ён.

Ядрэйка ж хітраваў, смяшыў усіх. Часцяком ён прасіў Рамана:

— Бі цішэй, ваявода, а то ад твойго ўдару я да Кіева далячу.

Калі надышла ягоная чарга стаць ля калаўрота, ён падысці падышоў, але адразу ж сеў на гарачы пясок, растлумачыў:

— Хай гэтая булдавешкі далей ад галавы лётаюць. У мяне шыя не гнецца ім кланяцца. Раман разлютаваўся, загадаў:

— Ідзі лаві рыбу.

— Во гэта па мне, — борзда ўскочыў на ногі Ядрэйка. — Будзеш ты сёння, ваявода, з добраю юшкаю.

Дружыннікі засмяяліся. Усміхнуўся і Раман. Потым сцёр загарэлым кулаком з ілба пот, сказаў:

— Трэба, каб кожны валодаў мячом, як лыжкаю. Ад гэтага жыщё ваша будзе залежаць і жыщё паплечнікаў ваших.

— Лыжку я паўз рот ніколі не праношу, — ідуchy да вады, падміргнуў дружыннікам Ядрэйка.

Пакрысе канчаўся летні сонцапал. Ужо не так ярка зіхцелі дняпроўскія хвалі. Чароды хмар закрывалі неба, халаднеў вецер, вішчэў, залітаючы ў гнёзды стрыжоў, што густа ляпіліся на рачных стромах. Часам ніткі дажджу прашывалі небасхіл. Першая жоўтая павуціна ўблыталася ў зялёную бараду лясоў.

На Падоле пабольшала людзей. З князевых і баярskих вотчын везлі халопы ў горад плады зямныя. Торжынча шумела, прадавала і купляла, спрачалаася, смяялася на поўныя грудзі, да слёз, адразала лусту хлеба з шэраю соллю калікам вандроўным, што з усіх бакоў спяшаліся да яго, як спяшаюцца начныя матылі да агню. Белы сыр, іскрыста-жоўты мёд у сотах, велізарныя вусатыя самы, што яшчэ раніцою драмалі ў цемры прахалодных віроў, але пакваліліся на параны гарох і апынуліся на рыпучым пяску торжынча, грыбы і арэхі, ягады, яблыкі, вазы з хрумсткай сакавітай рэпаю, гладышы і гладышачкі, карчагі і браціны для віна, выразаныя з мяккай ліпы хлебавыя лапаты, лыжкі, гліняныя свістулькі, пацеркі і бранзалеты для прыгажунь, лъняное палатно, ядваб і аксаміт, кавалкі праменнага

бурштыну з Варажскага мора, брусы цёмнага кръганага жалеза, нажы і мячы, сярпы і сякеры, паляўнічыя сокалы і сабакі, звонкагалосыя птушачкі ў клетках з чароту... Чаго толькі не было тут!

Чалавек, які гандлюе і які купляе, у нечым не зусім звычайны чалавек. Адам жыў у райскіх кушчах і яшчэ не ведаў гандлю. Але ўжо ягоная Ева, сарваўшы яблык, захацела набыць реч, захацела мець реч у сваім уладанні. Купецкія караваны ідуць па гарачых вятрыстых пустынях, плывуць па бурных морах, начуюць пад святлом зорак, пад крылом дажджу. Фінікійцы і яўрэі, арабы і нарманы, русы і ляхі, не будзе вам спыну ў вашай вечнай дарозе. Бог падарожжаў і гандлю Гермес у крылатых сандалях, у запыленым плашчы, з жазлом у руцэ глядзіць на вас з нябёсай.

Аднойчы Раман паслаў на торжышча Гнеўнага, Ядрэйку з Белавалодам, наказаўшы купіць мяса і гароху. Гнеўны ўжо ўвайшоў у поўны давер да Кацеры і лічыўся старшим кухарам. Пад рукою ў яго былі стары Сцяпан, нямая Грыпіна і па чарзе адзін-два дружыннікі. Гнеўны не галіў галаву, як у падзямеллі, і чорныя пругкія валасы клаліся прыгожымі колцамі на смуглы лоб. Ён быў апрануты ў багаты плашч, падпяразаны чырвоным шнуром. На шнуры ў скураным мяшэчку ляжалі ключы і срэбра. Шчасліва выбавіўшыся з няволі, Гнеўны рабіў выгляд, што не ведае Ядрэйку і Белавалода, што ўпершыню ўбачыў іх у Кіеве. Гэта дужа злавала Ядрэйку, і сёння ён рашыў расквітацца.

— Дык як расце твой дуб, Яфрэм? — запытаў ён.

— Які дуб?

Рука Гнеўнага цвёрда ляжала на скураным мяшэчку.

— Срэбны дуб. Той, што над ракой Свіслаччу расце. У ім — памятаеш? — ёсць вялікае дупло.

— Ну і што? — не міргнуў вокам Гнеўны.

— Калі ж мы срэбра будзем дзяліць на тры часткі?

— Якое срэбра?

— Адбіў табе нехта памяць, Яфрэм, — уздыхнуў Ядрэйка. — Ты ж, як вялі цябе прадаваць рамейскім купцам, на ўсё горла крычаў, што дужа шмат срэбра маеш.

— У вялікім страху быў я, у гарачцы, — спакойна сказаў Гнеўны. — Калі б цябе, чалавеча, за кадык узялі, і ты б залатыя горы абяцаў.

— Я — Ядрэйка. Хіба ты не помніш? Я ў лес да цябе прыйходзіў.

— Мудрэйка? Першы раз такога бачу. А лясоў у Бога шмат.

— Не выкручвайся, як вуж, — не стрываў Белавалод. — Усё ты ведаеш, усё помніш. Добры за цябе, краты падземнага, у рабства пайшоў.

— І цябе я не ведаю, — уважліва зірнуў на Белавалода Гнеўны.

Пры гэтых словах Белавалод учапіўся яму ў глотку. Яны ўпалі на пясок. У Гнеўнага было вёrtкае, жылістое цела, але слабыя рукі, і, каб не Ядрэйка,

Белавалод у шаленстве прыкончыў бы яго. Калі ўзняліся на ногі, твар у Гнеўнага быў у крыві.

— Мая кроў? — здзіўлена сказаў Гнеўны, асцярожна дакрануўшыся да шчакі і пазіраючы на чырвоныя пальцы. — Упершыню бачу сваю кроў. Чужой я шмат бачыў. Ну што ж, з гэтага дня ты мой даўжнік. А даўгі я прывык збіраць спраўна. Клянуся Богам, я адпомічу табе.

— Не збаюся, — выгукнуў Белавалод. — Рады буду сустрэцца з табою на вузкай сцежцы. Зло нясеш ты людзям, падман і разруху душы чалавечай. Не чакай літасці, калі я дабяруся да цябе.

Як мячы, скрыжаваліся іхнія позіркі, і Белавалод не адвёў убок вочы, вытрымаў шалёны пякучы позірк Гнеўнага..

Раздел пяты

Частка I

Будзе гром. Навальніца будзе.

*На кургане, дзе спяць арлы,
Нехта перши падставіць грудзі
Пад удар палавецкай стралы.*

Чалавек ідзе туды, куды кладзецца дарога. Мала праходзіць за сваёй кароткае жыццё чалавек, які б ён ні быў хутканогі. Ён падобны на муху, што садзіцца на гарачы ад сонца полаг шатра, поўзае па ім, і, пэўна, уяўляеца ёй гэты полаг бясконцым сусветам. І не разумее дурная муха, што, апроч полага, ёсць бязмежны стэп, а за стэпам снежнагаловыя страшныя горы, а за імі — акіян. Чалавек ідзе і памірае ў дарозе, пакідаючы пасля сябе маўклівы курган. А народ спяшаеца далей. Куды ж ідзе народ? Што гоніць яго да напятай цецівы небасхілу? Сакавітая густая трава для авечак і коней? Глыбокія, поўныя сцюдзёнай вады калодзежы? А можа, цені продкаў? Яны падобныя на хмары, такія ж зменлівыя, загадковыя, у вечным руху, ніколі не ведаеш — гней ці ласка вырвеца з таемных глыбінь. Куды ж ідзе народ куманаў? Так думаў хан Гіргень. Ягоная вежа¹ была над вузкай стэпавай рачулкай. Чынгул. Спёкай поўнілася шэрае неба. Людзям і жывёле не хапала вады.

Траву коні і авечкі аб'елі да самай зямлі. Худыя вярблody, заплюшчыўшы вочы, стаялі, як здані, каля сцёртых дзіравых шатроў.

«Не шанцуе маёй ардзе, — спустошана і ляніва думаў хан. — Я ўжо стары, цярпліва зношуаю сваё цела, хутка памру. Што ж тады будзе з куманамі? За Дняпром і Варасколам Русь у гарадах сядзіць. Аднакроўцы Шаруканіды ціснуць з поўначы і з усходу. У іх лепшия лучнікі і лепшия коні. Што для іх стары Гіргень? Прыйдуць і праглынуць, як кавалак печанага мяса, маю аслабелую арду. І ніхто не абароніць Гіргеня. Чорнае ў мяне жыццё, як стэп пасля пажару. А Шаруканіды ў вялікую моц увайшлі. Ёсць у іх гарады — Шарукан і Сугроў. Багатыя гарады, хоць Шаруканіды пальцам не паварушылі, каб іх збудаваць сярод стэпу. Ад сарматаў, ад старадаўняга народа, кожуць людзі, засталіся гэтыя гарады. А што маю я? Пусты стэп з яшчаркамі і дрофамі, бязводную раку. І скроль — гранітныя жылы, што востра вытыркаюцца з зямлі. Коні з вярблюдамі б'юць капыты аб непатрэбны граніт. Гора мне, старому Гіргеню».

Але тут позірк хана слізгануў па беласнежным шатры, у якім жыла ягоная любімая маладая жонка Агюль. Ханша якраз прачнулася і капрызным голасам паклікала да сябе рабыню-печанежку. Рабыня са срэбнага збана пачала мыць ёй ногі. Потым на кожны палец нагі (якія прыгожыя ў ханшы пальчыкі!) надзела залатыя пярсцёнкі з каштоўнымі камянямі. Гіргень глядзеў на жонку, і кроў пачынала хутчэй і гарачэй бегаць па жылах. Жанчына заўсёды малодзіць мужчыну. Гледзячы на прыгажуню, самы стары і самы цвёрдаскуры весялее і мякчэе, робіцца юнаком, у якога наперадзе безліч дзён, як ікры ў пладавітай рачной рыбы.

— Як табе спалася, Агюль? — лагодным голасам спытаў хан.

— Дрэнна, — адказала ханша.

— Чаму?

— Таму што рэдка бачу свайго мужа і ўладара.

— Шмат у мяне клопатаў, Агюль, — падышоў, пагладзіў жонку па шчаце Гіргень, і рабыня-печанежка, як чорная вужака, маўкліва адпаўзла ўбок. — Але ніхто не забараняе табе кожную ноч бачыць свайго мужа ўва сне.

— Сёння ўва сне я бачыла, як пачырванеў ад крыві Чынгул і людзі Шаруканідаў зганялі ў адзін гурт нашых авечак і вярблюдаў, а мяне... Паслухай, мой хан, што яны зрабілі са мной, — Агюль чорна-вішнёвымі вачамі пранізліва глянула на Гіргеня. — Мяне конюх Шаруканідаў, злы агідны чалавек з чырвонымі носам, схапіў за валасы і кінуў цераз сядло.

— Што ты кажаш, Агюль? — спалохаўся, адразу як бы змізарнеў стары хан.

— Не зробяць яны гэтага, ніколі не зробяць. Яны — куманы, такія, як і мы, і не ўзнімуць шаблю на свой народ. Ды і як яны змогуць на мяне напасці? Я ўбачу, пачую і павяду сваю арду на раку Вараскол, прасіць у Русі дапамогі. Папіў бы крыві камар, каб навучыўся лётаць бяспумна, а Шаруканіды не ўмеюць нападаць ціха.

Гіргень расхваляваўся, забегаў каля маладой жонкі. Ад бязводніцы і бястрайя даўно пакутавалі ягоныя статкі і ягоныя людзі. Шаруканіды выщеснілі аслабленую

арду ў сухі камяністы стэп, а зараз, калі верыць сну Агюль, хочуць схапіць Гіргеня за горла. А сны ў Агюль заўсёды праўдзяща. «Дапамажы мне, Бог куманаў, — лямантаваў у думках стары Гіргень. — Я загадаю насыпаць у твой гонар вялізны курган і на самым версе кургана, там, дзе лётаюць арлы і маланкі, паставію каменнага ідала. Я зарэжу для цябе лепшых бараноў». Як ніколі хацелася яму зараз быць актыўным, дзейным, ды вельмі мала стрэл было ў тулах ягоных лучнікаў. І ўсё-ткі нешта трэба рабіць. Усё можна страціць, але толькі не Агюль. Хан хуценька пайшоў у свой шацёр, крэкчучы, дастаў з прасторнай скураной торбы кубак-курыльніцу, якую выменяў на палонных русаў у арабскіх купцоў. Формаю сваёю гэты цудоўны кубак напамінаў «дрэва жыцця», на вастрый накрыўкі распушкалася залатая кветачка. Яшчэ прыгажэй быў заморскі кубак усярэдзіне — на чарнёным срэбры спляталіся выявы быка, арла, ільва і грыфона. З дна кубка ўздымаўся залаты цыліндр, на яго пярэднімі лапамі абапіраўся залаты леў з агатавымі вачамі.

— Вазьмі, мая птушачка, сабе на ўцеху, — сказаў Гіргень. Агюль схапіла кубак, прыціснула да грудзей, смуглыя шчокі паружавелі. Яна любіла багатыя падарункі.

— О, мой уладар, — прашаптала яна. Зараз, як дзіця, да самага вечара будзе яна гуляць з кубкам, цалаваць яго, гаварыць кубку пяшчотныя слова. Хан з любасцю глядзеў на красуню. Сэрца напаўнялася мёдам і п'янкім кумысам.

— Пачашы мне пяткі, — гладзячы кубак, загадала ханша рабыні і, калі тая на імгненне спазнілася выканаць загад, ударыла яе пяшчотнай ножкай, дзе на кожным пальчику зязу залаты пярсцёнак, у твар.

Гіргень, адразу павесялеўшы, ускочыў на свайго любімага каня, борзда выехаў на ўзлобак, адкуль добра бачылася ўсё наваколле. Ён нарадзіўся ў стэпе, жыў у ім ўсё жыццё і нічога лепшага, прыгажэйшага не было на свеце для старога хана. Пойма Чынгула зарасла ніzkімі вербамі, ракітамі, ясакарнікам. Гэта быў не лес, а лясок. Асабліва ярка, сакавіта выглядаў ён вясною. Русічы, а яны любяць лес так, як Гіргень любіць стэп, называюць гэткія зараснікі блакітным лесам, у адрозненне ад чарналесся і чырваналесся. Не надта ўжо благое жыццё, калі ёсць стэп і ёсць у ім кавыль, праўда, лядашчы, і хаваюцца ў кавылі суслікі, байбакі, дрофы. А яшчэ ёсць кумыс, пітво багоў, і любімая прыгожая маладая Агюль.

«Не саступлю Шаруканідам», — рашуча і злосна падумаў Гіргень. І зноў на самоце пачаў ён мроіць пра бясконцасць зямных дарог, пра зменлівасць чалавечага лёсу. Колькі нароваў прайшло, пракацілася па гэтым стэпе! Скіфы, хазары, угры, торкі, печанегі... Спаленая сонцам стэпавая зямля хавае іхнія магілы. Ён, Гіргень, таксама некалі памрэ. Душа паляціць на неба, а косці, якія калісьці поўніліся яраснай сілай, застануцца на зямлі, у зямлі. Стары хан узніё правую руку, сухую, загарэлую да сіняватай чарнаты, дойга глядзеў на яе. Некалі гэтая рука зробіцца прахам, шэрым бяссільным пяском. Але сёння яна яшчэ можа моцна трymаць бізун, шаблю, кубак з кумысам. «Не саступлю Шаруканідам», — скрыгатнуў

зубамі Гіргень. Са злосцю і адчаем падумалася яму, што, калі не вытрымае, не дасць адпор, не захавае сваю ўладу і сваю арду, бясслаўе, здзек і зняважлівая кара чакаюць яго. Павязуць яго, як нікчэмнага раба, у горад Шарукань, і там, дубянеючы ад страху і ад холаду, будзе сядзець ён у смярдзючай яме, чакаючы, пакуль старэйшы з Шаруканідаў успомніць пра Гіргеня і загадае прывалакчы палоннага ў свой шацёр. З ротам, поўным сухога пылу, стане Гіргень на калені перад Шаруканам, пацалуе зямлю між ягоных ступакоў, назаве ненавіснага ворага сонцам, прахалодай сваіх вачэй і вымушаны будзе старэчымі сваімі зубамі грызці з вялікага пальца на правай назе ў Шарукана пазногаць. Ужо адрошчвае, гадуе Шарукан гэты агідны пазногаць. Значыць, трэба як мага хутчэй дзейнічаць. Слязьмі не зальеш агонь. Трэба апярэдзіць Шарукана, падмануць. Шарукан не ўсясільны. Насіў арол, панясуць і арла.

Гіргень вярнуўся ў сваю вежу, паклікаў да сябе старэйшага сына Аклана і, калі той увайшоў у шацёр, сказаў:

— Ты моцнарукі і смелавокі. Я хачу, каб на схіле маіх дзён ты быў ханам, каб цябе ўсе слухаліся, баяліся і паважалі. На схіле маіх дзён я буду піць кумыс, вучыць тваіх сыноў страляць з лука, а ты будзеш ахоўваць маю старасць.

Аклан у знак згоды пакланіўся бацьку. Голос у Гіргеня пазванчэў.

— Едзь ў Кіеў да вялікага рускага хана Ізяслава і скажы яму, скажы так, каб не пачула чужое вуха, што я, мудры Гіргень, хан прыморскай куманской арды, ці палацецкай, як называюць нас русы, хачу прывесці мой народ пад ягоную бацькоўскую руку. Мы будзем союзнікамі Кіеву, гэтаксама, як торкі, берандзеі, чорныя клабукі. Шабля Гіргеня не ведае, што такое слова «здрада». Я буду верна служыць са сваёй ардой вялікаму хайіу русаў.

— Значыць, мы пакінем свой стэп? — ціха спытаў Аклан, і, падалося, сум быў у ягоным голасе.

— На правым беразе Дняпра багатыя стэпы. Там шмат вады і травы, — строга зірнуў на сына Гіргень. — Шарукан пабаіцца хадзіць на правы бераг.

Сын з вернымі целаахоўнікамі памчаўся ў Кіеў, павёз вялікаму князю Ізяславу залаты паходны кубак, які носяць, прывязаўшы да пояса. На дне кубка былі выдрапаны дзве паралельныя лініі — родавы знак прыморскіх қуманаў.

Гіргень, застаўшыся адзін, загадаў прывесці да шатра паляўнічага пардуса². Два служкі на доўгім ланцуту ледзьве прыцягаулі мускулістую светла-рудую кошку. Пардус грозна шчоўкаў зубамі, шыпеў.

— Вось ты які, — задумліва сказаў Гіргень. — Усё не хочаш скарыцца. Але скарышся, голад і агонь змусяць цябе.

Пардус, выгнуўшы дугою спіну, шалёна глядзеў на старога хана іскрыстымі залёнымі вачамі. Ланцуг упіваўся яму ў шыю.

— Ты самы хуткі між звяроў, я самы мудры між людзей, — прамовіў хан, і служкі нізка схілілі галовы, зацмокалі языкамі ў знак згоды.

— Я падару цябе вялікаму кіеўскаму хану, — пачаў асцярожна падыходзіць да звера Гіргеня. — Русы любяць сакалінае паляванне, любяць гончых псоў, але яны не ведаюць нястомных пардусаў і вельмі ўзрадующа. І хан Ізяслай дасць шмат хлеба і мяса маёй ардзе.

Раптам пардус рэзка рвануўся, аж, падалося, хруснула ягоная шыя. Адзін са служкаў не ўтрымаўся на нагах, упаў. Пардус леваю лапаю наводліў удары ў хана па шчацэ. Кроў заліла падбароддзе. Гіргеня ад нечаканасці ўскрыкнуў, скапіўся за шчаку і сеў на траву. Пабялелыя ад страху служкі звалілі звера, адзін біў яго канцом ланцуга, другі наступіў пардусу на хвост, учапіўся рукамі ў вушки.

— Ты, як я, — нарэшце сказаў пардусу Гіргеня. — Волю любіш. Але не ўсё жывое варта волі. Арол, хан птушак, і той, бывае, сядзіць у няволі, а ты, агідная дурная кошка, асмеліўся праліць чалавечую кроў, ханскую кроў. Завядзіце яго ў клетку і сем дзён не давайце есці, ваду давайце праз дзень. Голад і смага — самыя лепшыя настаўнікі.

— Твае слова, як залатыя яблыкі на срэбным падносе, — пакланіўшыся, умільна глянуў на хана служка, той, што ўпаў. Але Гіргеня нават не зірнуў на яго.

— А гэтага недарэку, — сказаў ён другому служку пасушэлым голасам, — прывяжы ланцуgom да клеткі, дзе будзе сядзець пардус. І сем дзён патрымай на ланцугу. Няхай пардус лапай яму перад носам памахае.

Служкі бухнуліся на калені. Хан, як і заўсёды, казаў мудра, і слова ягоныя былі вастрэй шаблі.

Уначы арда паліла вогнішчы. Вельмі позна клаліся спаць, калі ўжо ногі не трымалі, а стары Гіргеня некалькі сутак запар наогул вока не змужыў. Клапатліва глядзеў, ці заснула Агюль, ці ёсць побач з ёй верная рабыня, потым ішоў на абрывісты бераг Чыргула, садзіўся там, глядзеў на срэбнае ззянне ракі, на цёмнае глухое неба. Вечнае шэсце зорак бачылася яму. Куды плывуць гэтыя камячки нязгаснага святла? Што яны хочуць сказаць стэпу, людзям, Гіргеню?

«Пайду на Русь, — думаў стары хан. — Яна багатая, яна засыпана срэбрам, як снегам. Там знойдзецца корм і прытулак мне і маёй ардзе. Не хачу быць пад пятой у Шарукана, ablіzvaць, як галодны пёс, ягоныя катлы і кубкі. На Русі я застануся самім сабой, таму што я чужы для яе душой і словам, а Шаруканіды, адзінакроўныя браты, ператвораць мяне ў дурнога барана, якіх тысячи ў іхніх незлічоных статках. Не хачу быць бараном, хачу арлом лётаць».

Ён разумеў, што нядоўга засталося яму бачыць траву і піць кумыс, і спяшаўся захаваць для будучага жыцця свой народ. Будуць прыморскія куманы, будзе нехта сіний стэпавай ноччу співаць ля вогнішча песню пра яго, мудрага хана Гіргеня. Хутчэй бы вяртаўся з Кіева Аклан, і можна скручваць шатры, здымаша з месца. Ад Іціля да Дуная раскінуўся велізарны стэп, а яму, Гіргеню, няма ў гэтым стэпе ні пядзі зацішнай зямлі.

У лютую гарачыню, калі здавалася, вось-вось закіпіць вада ў Чынгуле, дазорца з кургана ўбачыў у стэпе чорныя кропкі.

— Хан, — закрычаў дазорца, — нашы паслы з Русі едуць!

Гіргень, хвалюючыся, ускочыў на каня, узляцеў на курган.

— Чаму іх шэсць? — спытаўся ён у дазорцы. — Разам з Акланам іх было сямёра.

Дазорца маўчаў. Пот цёк па ягоных смуглых шчоках. І Гіргень зразумеў, што зараз павінна здарыцца непапраўнае. А верхавыя набліжаліся, ужо чуўся гуд капытоў. Коні нагамі і жыватамі разрывалі стэпавую траву, што густа ўстала пасля дажджу, які чатыры дні назад паслала неба. Вось верхавыя побач з курганам, вось прыпыняюць коней, звальваюцца з сёдлаў.

— Дзе Аклан? — ціха запытаўся Гіргень.

Старшы верхавы, стоячы на каленях, падаў хану цяжкі бурдзюк³ і палахліва прыпаў ілбом да самай зямлі. Хан ускрыкнуў, укусіў сябе за руку, ударыў верхавога бізуном.

— Ты прывёз мне галаву майго сына?!

— Так, мудры хан, — прашаптаў пасол і адчуў, як чорнае крыло смерці апускаецца яму на плечы.

— Палахлівы байбак! — пабялеў ад гневу Гіргень. — Я даверыў табе жыццё маладога хана, а ты прывёз хансскую галаву! Чаму не твая галава ў гэтym бурдзюку?!

— Людзі Шаруканідаў падпільнавалі нас у tym месцы, дзе рака Арэль уліваецца ў Дняпро. Там ёсьць вялікі вострай. Яны, як начныя совы, напалі на нас. Маладога хана забілі, а нас сем сутак трымалі ў пячоры, якую завалілі камянімі. Шаруканіды ўсёй сілаю ідуць на Кіеў, — ужо больш спакойным голасам адказаў старшы пасол. Ён зразумеў, што ад смерці яму на гэты раз не адкруціцца, а смерці куманы не баяліся.

Гіргень загадаў адсекчы ўсім паслам галовы, адсекчы галовы іхнім коням. Потым пахавалі Аклана. Выкапалі ў стэпе глыбокую яму, вакол яе паклалі тушы забітых коней. У пойме Чынгула нарэзалі доўгія лусты дзірвану і вакол ямы зрабілі трайны вал з трывма праходамі. Усё гэта збудаванне акружжаў роў глыбінёй у паўтары сажні. Галава Аклана была павернута на ўсход, адкуль выплывае цёплае сонца куманаў. У магілу паклалі шаблю, троны, кальчугу, шчыт, калчан з лукам, пазалочаны шлем і шэсць шаўковых кафтаноў, а таксама два залатыя пярсцёнкі з каштоўнымі сінімі і зялёнымі камянімі, троны парчовыя паясы са срэбнымі спражкамі. Над усім гэтым насыпалі жалобны курган, і адразу Гіргень ударыў жалезнай булдавешкай у паходны кацёл — даў сігнал ардзе здымашца з месца. Заржалі коні, зараўлі вярблюды, заплакалі дзеци, і толькі курган моўчкі глядзеў на гэту мітусню, на людзей, якія адыходзілі, каб ужо ніколі не вярнуцца да яго. Гіргень, хоць і быў сумны, цвёрда сядзеў у сядле, з гордасцю пазіраючы на

сваіх коннікаў. На галовах у куманаў былі ніzkія шлемы, начэрненые смалой, каб не блішчалі на сонцы. Карычнева-рыжыя кафтаны ладна аблягалі мускулістыя фігуры, і толькі спіна ў кожнага верхавога здавалася гарбатай — гэта тырчаў лук і тул са стрэламі. На самім Гіргеню ззяла кальчуга з тоўстых кляпаных кольцаў. Акрамя яе стары хан надзеў падкальчужны кафтан, скуранныя штаны з нашытымі спераду жалезнымі палосамі, вастраносыя боты з чырвонага саф'яну.

Рухаліся левабярэжжам Дняпра. Тут яшчэ вялікі кіеўскі князь Уладзімір на ўсіх стэпавых рачулках будаваў крэпасці, каб стрымаць пастаянны бязлітасны напор вандроўных орд. На ўсім стэпавым парубежжы Русь насыпала земляныя валы, рабіла засекі з дрэў, ставіла сігнальныя вышкі. На левабярэжжы стэп ляжаў амаль да самага Чарнігава. Ажно чатыры абарончыя лініі вымушаны былі зрабіць русічы. У вусці ракі Сулы яны збудавалі крэпасць-гавань Воінь, куды ў час небяспекі маглі схавацца лоддзі з Дняпра. Па ўсёй Суле густа стаялі крэпасці — па 15—20 попрышчаў адна ад адной. Калі ж стэпнякі прарывалі першую лінію абароны, а ім гэта часта ўдавалася, на рацэ Трубеж іхні ўдар прымаў буйнейшы горад Русі Пераяслаў. З левага берага Дняпра да Кіева ваяёнчыя орды маглі падабрацца толькі перайшоўшы брод каля Віцічава і даліну ракі Стругны. Але і тут іх чакалі магутныя крэпасці. Над бродам узвышалася крэпасць з дубовымі сценамі і сігнальнай вежай на вяршыні гары. У час небяспекі на вежы, адкуль простым вокам быў відзён Кіеў, запальвалі велізарны касцёр. З поўдня да Кіева падступаў густы сасновы бор. Тут вялікі князь Уладзімір зрабіў апошнюю абарончу лінію, у якую ўваходзілі крэпасці Трыполле, Васілёў і Белград, злучаныя між сабой землянымі валамі.

Гіргень добра ведаў пра ўсё гэта, бо неаднойчы ўдзельнічаў у крылавых набегах. Упершыню ён ішоў з мірам на Русь, ішоў, каб уваткнуць шаблю ў зямлю. Нават у ягонай ардзе гэта не ўсім даспадобы, ужо не кажучы пра Шаруканідаў, але ён цвёрда рашыў стаць братанікам вялікага кіеўскага князя Ізяслава. Годзе попелу і слёз.

Дрэнная прыкмета чакала хана. Ягоны конь пярэдній левай нагою пацэліў у норку сусліка, зламаў косць. Бедалагу каня прырэзалі, а Гіргень адчуў, як адразу насцярожылася арда, цень пабег па людскіх тварах. Але хан спрытна ўскочыў на новага каня, рашуча пакіраваў туды, дзе неўзабаве чакалася рака Вараскол. Жыщё — гэта такая дарога, па якой кожны павінен ісці сам. Стары Гіргень добра засвоіў такую муцрасць.

— Сам памрэш і нас павядзеш у змрок, — з адчаем і лютай злосцю крыкнуў адзін з лепшых коннікаў арды Калатан. Ён быў малады і звонкагалосы.

— Што з табой, Калатан? — нетаропка павярнуў галаву Гіргень. — Няўжо ты думаеш, што стары хан звар'яцеў і жадае смерці свайму народу?

— Так, ты звар'яцеў, хан! — смела, не апускаючы очы долу, выгукнуў Калатан. Уся арда пачула гэтыя слова. — Ты звар'яцеў, бо вядзеш нас у Кіеў, да

наших ворагаў, — пабляднёўшы, казаў далей Калатан. — Хіба можа раздолъны стэп сябраваць з узаранай нівай? Хіба можа вольны арол піць ваду з той крыніцы, што бусел ці верабей? Ты хочаш ланцугамі прыкаваць нас да аднаго месца, але яшчэ дзяды наших дзядоў і прадзеды наших прадзедаў абрали сваёй радзімай стэп і вольную дарогу.

— З Кіевам сябруюць торкі, і печанегі, і берандзеі, і кавуі, і шмат якія народы, — перапыніў Калатана Гіргень. — І яны, як табе вядома, не памерлі. У Кіева моцная рука, і не па звярыным законе ён жыве, а па чалавечым. Рускай праўдай называецца гэты закон. Нас, прыморскіх куманаў, ціснуць з усіх бакоў, адбіраюць ваду і пашы, у жанчын арды няма ў грудзях малака, каб карміць дзяцей. Я вяду свой народ у Кіеў, каб ён знайшоў там прытулак і мір. Хіба гэта дрэнна, хіба гэта смерць, Калатан, знайсці для ўсяго свайго народа прытулак і мір?

— Не слухайце яго, вольныя куманы! — выхапіў шаблю Калатан. — Не слухайце гэтага сляпога чалавека! Дыханне ягонае толькі ў ноздрах ягоных, і ён не чуе, як шуміць у стэпе вецер вечнасці!

Іскры поту гарэлі на шчоках у Калатана. У смуглым кулаку ён сціскаў эфес шаблі, і нават гэты кулак (заўважыў Гіргень) быў мокры ад поту. «Баіцца і пацее ад страху», — падумаў стары хан.

— Шкадую я цябе, Калатан, — уздыхнуў Гіргень. — Ты такі малады, моцны, прыгожы, але памрэш рана, дужа рана. Не насіць табе сівой барады.

Пры гэтых словаах Калатан пабляеў, шабля ў руцэ задрыжала. Ён азірнуўся на арду, пэўна, там былі ягоныя аднамыснікі, ды ніхто з іх не падаў ні знаку, ні голасу, чакалі, што будзе далей, і Калатан, шалеючы ад бяссілля і нянавісці, сказаў:

— Ты хітры, як змей, Гіргень. Але нават ты не можаш бачыць наперад людскі лёс. У цябе не сямёра вачэй.

— Не сямёра, — згадзіўся стары хан. — Толькі я ўпэўнены, што неўзабаве твая шыя зломіцца. Ведаеш, як ломіцца сухі бадыльнік?

— Мая шыя цвёрдая, — рапушча выдыхнуў Калатан. — І рукі ў мяне цвёрдыя.

— А ханская шапка, якую ты так прагнеш надзець, вельмі цяжкая, і яна зломіць табе шыю, — усміхнуўся Гіргень.

— Не палохай! — закрычаў Калатан. — Босага мяне на лёд не ўзгоніш!

У гневе ў яго быў надзіва непрыгожы твар. Морда нейкага звера ўбачылася ўсім.

— Ты хочаш весці арду, — міralюбна сказаў Гіргень. — У твае гады і я хацеў. І кожны мужчына, калі толькі ён мужчына, марыць стаць ханам. Але для гэтага трэба быць мацнейшым, разумнейшым і адважнейшым. Ты кажаш, што ў мяне не сямёра вачэй, і ты ўпэўнены, што тыя вочы, якія я маю, старыя і сляпія. Давай страляць з лукаў. Хто патрапіць у цэль, той і хан.

Арда зашумела, захвалявалася. Ніхто не чакаў ад старога Гіргеня такой прапановы. Сябрукі Калатана, схаваўшыся ў натоўпе, крычалі адтуль, праўда, змяніўшы свае галасы:

— Згаджайся, Калатан! У цябе вочы, як у беркута! Ты пераможаш сляпога Гіргеня!

Калатан заружавеўся ад радасці. Нарэшце наступіў ягоны міг! Зараз уся арда ўбачыць, які ён спрытны і вастрэвокі. Калатан рэзкім рыўком выцягаў з-за спіны лук, намацаў рукою апярэнне стралы. Сэрца калацілася ў грудзях.

— Будзем страляць у конскі чэррап. Аднясіце чэррап у стэп на тры сотні кроکаў, — сказаў Гіргень. — Чыя страла трапіць у чэррап або ляжа бліжэй да яго, той і перамог. Пачынай. Ты павінен страляць першы, бо стаць ханам хочаш ты.

Малюсенькай бела-жоўтай кропкаю ледзьве бачыўся ў зялёным разліве стэпавай травы чэррап. Калатан, затойваючы дыханне, нацягнуў дрогкую цеціву, пальцамі ног націснуў на страмёны, прыўзняўся з сядла, папрасіў у думках удачы ва ўсіх стэпавых багоў. Страла свіснула, паляцела. Следам за ёю, не, не следам, а на яе вострай дзюбе, паляцела душа Калатана.

Гіргень усміхнуўся, потым сцёр з твару ўсмешку, узяў у рукі лук. Бяскроўная нітака ханскіх вуснаў бачылася ўсім, хто быў непадалёку. Гіргень лёгка спусціў цеціву, кінуў стралу ўверх, на сонца.

Усе ўзнялі галовы, і пякучае сонца ўдарыла ў вочы, выбіваючы цёплыя слёзы. У яркім блакіце ляцела ханская страла. Верхавыя, хвошчучы коней плёткамі, рынуліся ў стэп. Калатан хацеў памчацца разам з усімі, але ўбачыў, як нетаропка і паважна заторквае лук за спіну Гіргень, і прытрымаў каня. Яны паехалі побач, стары хан і ягоны малады вораг. А верхавыя ўжо даляцелі да чэрата, ужо саскочылі з коней.

— Ханская страла! — пачулася адтуль. — Ханская страла перамагла!

Калатан уздрыгнуў прыкусіў губу. Гіргень усміхаўся.

Страла старога Гіргеня ўпілася ў конскі чэррап, крыху вышэй дзіркі, дзе калісьці было вока. Страла Калатана ляжала ў траве крокі за чатыры ад чэрата. На Калатана шкада было глядзець. Ён калаціўся, як у ліхаманцы. Дзікая ўсмешка крывіла рот. Ён саскочыў з каня, упаў тварам у калючыя сцябліны.

— Слава хану Гіргеню! — кричала арда.

— Вось бачыш, Калатан, — спакойна, смакуючы слова, сказаў Гіргень. — Бог абраў мяне, накіраваў маю стралу туды, куды трэба было. Значыць, я хан па Божаму праву. А ты вучыся страляць з лука. Можа, да сівой барады і навучышся.

Ад такой страшэннай прылюднай абразы Калатан змярцвеў здавалася, ператварыўся ў шэры стэпавы камень. Ён гатовы быў забіць сам сябе, вырваць свае вочы, каб не бачылі яны людскіх насмешлівых твараў. Бяссільна ляжаў ён у траве, па целе прабягалі сутаргі, і не было ім спыну, як не было спыну тупому неадчэпнаму болю, што абклаў з усіх бакоў сэрца.

Ласкі пяшчотнай Агюль былі ўзнагародаю Гіргеню.

— Ты сапраўдны хан, — шаптала Агюль. — А гэтага Калатана, гэтага пса, які асмеліўся ўзняць супраць цябе голас, загадай забіць. Не, хай ён жыве, але прышлі яго да мяне — будзе збіраць косці ля майго шатра.

— Прышлю, — млява бубніў у адказ Гіргенъ. — Агюль, зорка мая...

Толькі назаўтра Калатана не знайшлі ў ардзе. Знік, растаў, як ранішняя раса. Вырашылі, што з вялікага гора або кінуўся ў стэпавае возера (шмат іх ляжала па дарозе), або сканаў дзе-небудзь у глухатраўі. Стары шкурадзёр з племені печанегаў, які яшчэ за людской памяццю прыбліўся да арды і закопваў трупы дохлых жывёл, расказаў Гіргеню, што бачыў Калатана. Той сядзеў у траве, заўважыў шкурадзёра, нешта хацеў կрыкнуць, хацеў даць нейкі знак рукою, але не паспеў, увесь пасінеў, зморшчыўся, змізарнеў ростам і раптам ператварыўся ў сусліка і шмыгнуў у нару з-пад ног шкурадзёра. Пры такой навіне Агюль пабляднела, ёй зрабілася вельмі сумна.

Між tym арда ўсё далей і далей ішла на поўнач. Перавалі і цераз раку Снапарод, набліжаліся да Ерэлі, якую русы завуць Вуглом. Спякота даймала людзей і жывёлу, нямелі ногі ў страмёнах, а Гіргенъ ўсё не даваў перадыху, ўсё гнаў свой народ наперад. Трывога апошнім часам грызла ягоную душу. Здаецца, ўсё было вакол звыклае, надзейнае — і верная Агюль, і верныя супляменнікі, і шырокі стэп, і дрогкія зоркі ў начных нябёсах, а ён змрачнеў, хмурыўся, падазрону прыслухоўваўся да нечага. Часам заміраў, седзячы ў сядле, ухапіўшыся правай рукою за сваю сівую рэдкую бараду. Збоку здавалася, што стары хан хоча па валасіне выдзерці яе. Нават здавалася, што ён спіць у сядле, бо немагчыма старому целу цярпець такую задуху, такую цяжкую бясконную дарогу, калі нават маладыя ехалі з чырвонымі ад стомленасці вачамі і соль плавілася ў іх на спінах. Рыпей пясок пад капытамі ў каня. Рыпей лук за плячамі. Рыпелі кібіткі, у якіх ехалі жанчыны і дзецы. Здавалася, рыпела гарачае неба. Адзінай уцехаю быў вечар, калі кацілася за небасхіл круглае чырвонае сонца, спадала спёка, мякчэлі галасы людзей і жывёлы. Тады Гіргенъ паварочваў каня да беласнежнага шатра, у якім яго чакала Агюль. Там былі прахалода і каханне. Ён злазіў з каня. Сядло, нагрэтае за дзень сонцам, апякала руку.

— Выпі кумысу, мой хан, — сказала Агюль, калі ён, як заўсёды, прыйшоў да яе. Ён пачаў піць гаркаватае пітво, неадрыўна пазіраючы на яе.

— Ад кумысу добры спакойны сон, — усміхнулася Агюль і раптам спыталася. — А што, калі Калатан жывы, не памёр?

— Табе яшчэ помніцца гэты чарвяк? — здзвіўся Гіргенъ. — Ён памёр, бо, пасля таго як ён прайграў мне, сапраўдны куман не павінен жыць. Але, калі б адбыўся цуд і ён зноў з'явіўся б у нашым стэпе, я адрезаў бы яму вушки. Яны ў Калатана занадта доўгія.

Гіргенъ засмияўся, задаволены жартам і сабой, і раптам адчуў, як няўлоўна пахіснулася пад ім зямля. Ён сядзеў на кашме, побач была Агюль, кумыс прыемна ахалоджваў рот, але трывога ўспыхнула ў сэрцы, ды такая, што пацымнела ўваччу. Яму падалося, што ён зараз памрэ.

— Што з табою, уладар? — ціха спыталася Агюль. Вочы ў яе былі бліскучыя, вялікія. Такія вочы, як халодная рачная вада ў спёку.

— У мяне чамусыці закружылася галава, — разгублена сказаў Гіргенъ. Ён прыклаў далонь да лба.

— Ты стаміўся... Ляж, паспі, — супакоіла старога хана Агюль.

— Не... Гэта не тое... Не тое, — прыслухоўваючыся да самога сябе, да глыбіняў сваёй души, павольна прагаварыў Гіргенъ. Потым ён рыўком паклаў руку на круглы мяккі плячук Агюль, задыхаючыся, запытаўся:

— Ты кахаеш мяне?

Зноў страх, як гной з раны, выліўся з сэрца, затапіў кожную клетачку цела. Хан адчуў, што ў яго спыняецца дыханне. Рукі і ногі зрабіліся бязважкімі, быццам пяро стэпавай птушкі. У роце перасохла, нібы кінулі туды гарачага пяску. Агюль маўчала, уважліва гледзячы на старога Гіргеня.

— Што ты зрабіла са мной? — пра ўсё здагадаўшыся, усё зразумеўшы, выгукнуў Гіргенъ, але толькі слабы шэпт вырваўся з грудзей.

— Спі, хан, — строга сказала Агюль.

— Ты ўліла ў кумыс атруту. Ты... якую я так кахаў... Скажы, Агюль, што гэта не так... Скажы, і я дарую... Не маўчы...

Але Агюль маўчала, загадкова пазіраючы ў твар хану. Ён адчуваў, як нямее, халадзее нутро, бяссільна скрыгатаў зубамі, дарэмна спрабуючы ўзняць галаву, цвёрда і гнеўна глянунь на каварную падманшчыцу. Ён добра ведаў, што яна заўсёды баялася ягонага позірку ва ўпор. Ды галава хілілася на грудзі. І раптам такая стома, такая тупая абыякавасць наваліліся на хана, што ён салодка пазяхнуў, сказаў: «Буду спаць», лёг на кашму і заснуў.

— Спі, хан, — прашаптала Агюль. Яна доўга сядзела ў цемры, прыслухоўваючыся да ягонага дыхання, баючыся, што соннае зелле акажацца слабым і хан, перамогшы сон, схопіцца за шаблю. Але хан моцна спаў, свістаў носам, быццам суслік. Тады Агюль прутка ўскочыла на ногі, шчоўкнула пальцамі, выклікаючы рабыню, і калі тая, чорная, бязмоўная, схілілася перад ёй, спытала:

— Ці гарыць на Гарбатым кургане касцёр?

— Гарыць, упрыгожанне нябёсаў, — лісліва адказала рабыня.

Агюль выбегла з шатра. Касцёр, як чырвонае праніzlівае вока, глянуў з глухога змроку.

— Доўга ж ты спіш, хан Гіргенъ, — пачулася аднекуль зверху, Гіргеню падалося — з воблака, залатога і яркага, якое праплывало над ім. Ува сне ён бачыў сябе ў спякотна васільковым небе. Разам з Агюль ён сядзеў на маленькім

іскрыстым воблачку, лунаў над бязмежнасцю стэпаў. Побач, унізе, уверсе, з бакоў бяшумна плылі белыя бухматыя воблакі. Холадам веяла ад іх. І вось з вялікага верхняга воблака пачуўся гэты нечаканы голас. Гіргень, пяшчотна абдымоючы левай рукой Агюль, правую руку працягнуў да воблака, каб падклікаць, падвабіць яго да сябе. Так у вясновым стэпе з вялізнага авечага гурту ён выклікаў даверлівых белых баранчыкаў. Ды раптам воблака выпусціла жалезную дзюбу і балюча ўдарыла ёю па руцэ. Гром-смех пракаціўся па нябёсах. Стары хан з вялікаю напругаю расплюшчыў склееная сном павекі і ўбачыў над сабой Шарукана. Побач, злосна і пераможна ўсміхаючыся, стаяў Калатан.

— Уставай, бяззубы вярблюд, — загадаў Шарукан.

Гіргень павольна ўзняўся на ногі, пахіснуўся. Каменьчык болю, цяжкі, вастрабокі, перакочваўся ў галаве. Усё яшчэ хацелася спаць, але ён зразумеў, што гэта быў апошні ягоны зямны сон, што неўзабаве, магчыма, праз некалькі імгненняў, ён засне навекі. Страху не было. Ён шукаў вачамі Агюль. У шатры тоўпіліся шмат людзей, але Агюль між імі ён не ўбачыў.

— Ты хацеў завесці вольных куманаў у Кіеў, парадніца з русамі, — жорстка ўсміхаючыся, сказаў Шарукан. — Ці не звар'яцеў ты?

— Я разумнейшы за цябе, — з годнасцю вымавіў Гіргень.

— Як жа ты дадумаўся да такога? Калі ты разумнейшы за ўсіх, як ты мог нашых стэпавых багоў раўняць з кіеўскім богам? Хіба можна на небе спыніць воблака? Ты ж у сваёй старэчай слепаце захацеў, каб мы, уладары стэпаў і хутканогіх коней, спыніліся на ўзбочыне дарогі, пачалі калупацца ў зямлі. Ёсьць народы-грыбы, якія растуць на адным месцы. Гэта — русы, рамеі, ляхі... Але прыходзіць нехта, мудры і магутны, зразае грыб і пячэ яго на агні. Гэта мы — куманы. Такімі зрабіла нас неба. Вечны рух, вечны паход. Што знайдзеца лепшае на зямлі? Нічога няма.

Шарукан гаварыў натхнёна. Затаіўшы дыханне, яго слухалі ўсе, хто быў у шатры, слухалі і згодна ківалі галовамі:

— Так... Так... Справядліва кажа мудры Шарукан.

А хан Гіргень у перадсмяротнай тузе думаў пра Агюль. Здрадзіла, апаіла сонным зеллем, навяла ворагаў... Ды чамусьці не было гневу на сэрцы. Ён і зараз кахаў чарнавокую прыгажуню і, калі б убачыў яе, не змог бы сказаць злое слова, толькі б глянуў з журбрю. І ўспомніўся хану цяжкі сон. Бачылася яму аднойчы ўва сне, што душыць яго чорная гадзюка. Абвілася кальцом, дыхнуць не дае. У жаху, у халодным поце прачнуўся ён тады, аж гэта Агюль абняла яго за шыю і цалуе.

— Аддай мне Гіргеня, — папрасіў у хана Шарукана Калатан. Але той быццам не пачуў Калатана, казаў Гіргеню:

— Ля чужога агню не сагрэешся. Ты ж забыўся пра гэта, Гіргень.

І раптам прапанаваў палоннаму:

— Ты адважны, мудры. Цябе паважае народ куманаў. Давай з'яднаем нашы сілы, ударым па Кіеве, спалім горад русаў, і будзе ў нас шмат срэбра і рабоў.

Усе чакалі, што адкажа стары Гіргенъ.

— Мінулае не паправіш, — пасля некаторага раздуму прамовіў Гіргенъ. — Заўсёды мы з табой варагавалі, дык застанемся ж ворагамі да самай маёй смерці. Лоўка ты мяне ўзяў, як птушку ў гняздзе. Навука старому дурню, але няма калі вучыцца — паміраць трэба. А табе адно скажу: не ідзі з вайнай на русаў, бо і сваю галаву згубіш і народ з-за цябе прападзе. Такое маё слова.

Гіргенъ апусціў сівую галаву, змоўк. Шарукан уважліва паглядзеў на яго, зморшчыўся, кашлянуў у загарэлы кулак.

— Аддай мне Гіргеня, — зноў папрасіў Калатан. — Я з яго жыўцом скuru спушчу.

— Не аддам, — гнеўна сказаў хан Шарукан. — Куманы будуць судзіць старога асла.

Арда, зліўшыся з войскам Шарукана, рушыла ў стэп, каб адтуль, сабраўшы гроздную сілу, наваліцца на Кіеў. Расталі за небасхілам апошнія кібіткі. Цішыня затрымцела наўкол. З норкі асцярожна вытыркнуў галоўку суслік, зірнуў туды-сюды, асмялеў, вылез на паверхню і застыў на кургане, як слупок. Раптам незразумелыя гукі пачуліся яму. Суслік на ўсялякі выпадак нырнуў кумільгом у норку, потым, счакаўшы, зноў высунуў цікаўную мордачку, якая была запэцкана пяском. На суседнім кургане паміралі двое — стары чалавек і дзіўны звер. Такіх звяроў ніколі не сустракаў суслік у родным стэпе. Чалавек і звер былі прывязаны адзін насупраць другога да доўгіх, убітых у сухую зямлю шастоў. Нехта зламаў ім хрыбетнікі, і яны каналі. Вось іхнія глухія стогны і пачуў суслік. Ён трошкі павагаўся, зноў выбраўся з норкі, бо чалавек і звер былі бездапаможныя, зусім нястрашныя. Мухі заляпілі морду зверу, лезлі ў очы, вуши, і звер час ад часу пагрозна вішчаў. Але калі ён адкрываў для свайго слабога віску рот, мухі роем ляцелі яму ў пашчу, і ён давіўся, екатаў. Слёзы ззялі на вачах у невядомага звера.

Гіргенъ, скамянеўшы ад дзікага болю, ад гарачыні і лютых мух, з найвялікшай напругаю адкрыў очы, убачыў пакуты няшчаснага пардуса. «Хоць бы звера пашкадавалі, — падумалася яму. — Хіба звер віновен?» Потым ён убачыў сусліка, шэры палахлівы слупок. «Падбяжы бліжэй, — у думках умольваў ён звярка. — Свісні, праспявай мне на развітанне песню стэпаў». Але суслік маўчаў, а праз нейкі міг разануў вуши і сэрца перадсмяротны віск пардуса. «Бывай, — развітаўся з ім Гіргенъ. — Я чалавек, і таму павінен даўжэй жыць і даўжэй пакутаваць, чым ты, звер». Ён памёр праз ноч, на світанні...

Зноў Стэп ішоў на Ніву, Кібітка на Хату, Аркан на Плуг. Усё дняпроўскае левабярэжжа заслаў едкі дым. Палаўцы вялікімі коннымі масамі напалі знянацку. На поўнач ад ракі Вараскол, дзе спрадвеку стаяць селішчы русічаў, рассекла белы дзень на чорнае ашмоцце крывавая шабля. Смерды з сем'ямі ратаваліся хто як мог. Да Кіева або да Рымава ці Пераяслава бегчы было далёка, і людзі, як стэпавыя дрофы, разам са сваімі дзецьмі зашываліся ў траву. Але на ўзмыленым кані ўзвіваўся над схованкаю полавец, і мужчын чакала шабля, а жанчын і дзяцей — аркан. Некаторыя беглі да стэпавых рачулак, лезлі ў чарот, у ваду, толькі нідзе не было забавення. У імгненне рабілася попелам тое, што чалавек цяжкой працаю здабываў усё сваё жыццё. Палонных жанчын і дзяцей зганялі, як жывёлу, у статкі. Потым самых прыгожых дзяўчат пачыналі гвалціць на вачах ва ўсіх. Дзяўчат не хапала, і прапахлыя потам, дымам і крывёю стэпнякі гвалцілі жанчын навідавоку ў іхніх дзяцей. Жонкі палаўцаў цярпліва чакалі ва ўмоўленых месцах у стэпе палон, дзялілі новых рабынь і малалетніх рабоў, нагружалі іх, як вярблодаў ці коней, дабром, гналі да сваіх вежаў. Калі ж па той ці іншай прычыне нельга было забраць з сабою згвалчаных дзяўчат і жанчын, палаўцы іх адразу ж забівалі, бо некаторыя маглі ў будучым зацяжарыць, пусціць на белы свет дзяцей, а закон стэпаў не дазваляе, каб сярод чужога народа жылі людзі, целам і душою падобныя на палаўцаў.

Усе парубежныя гарадкі-крэпасці русічаў былі ўзяты ў аблогу. Без вады і ежы, пад градам палавецкіх стрэл і камянёў мужна адбіваліся нешматлікія іхнія гарнізоны. З наваколля пад ахову земляных валоў і дубовых забаролаў збегліся тысячи людзей. Плакалі дзецы. Галасілі жанчыны. Некаторыя з жанчын, гледзячы зверху на раз'юшанае мора стэпнякоў, што вось-вось павінна было хлынуць у пашчапаныя, зламаныя брамы, не вытрымлівалі, пачыналі істэрычна смяяцца, распускалі валасы, здзіралі з сябе адзенне і голыя скакалі з валаў праста ў рукі палаўцаў.

Вестку аб tym, што Стэп зноў пайшоў на Кіеў, прынёс вялікаму князю Ізяславу ваявода Каснячка. Ізяслай, седзячы ў ціхай святліцы, разам з сынам Святаполкам чытаў стары рамейскі пергамен. Лагода была на душы. Чыталі «Пчалу» — слова і думкі з Евангелля, слова святых айцоў, слова славутых любамудраў.

— Як каню ржанне, і псу гаўканне, і валу мычанне, і барсу рычанне дадзена, і гэта іхняя прыкмета, так і чалавеку слова, і гэта прыкмета ягоная, і сіла ягоная, і зброя, апірышча і агароджа, — раздумліва чытаў цёмна-русы Святаполк. Ізяслай пагладзіў яго па галаве, прамовіў:

— Мудра сказана, сын.

— А вось што пішуць рамеі пра маўчанне і тайну, — чытаў далей Святаполк.

— Калі Сакрата спыталі, хто тайну можа захаваць, ён адказаў: «Той, хто гарачы

вугаль утрымаць на языку здолее». Калі ж нехта злаваўся, што ў яго, Сакрата, пагана смярдзіць з рота, Сакрат сказаў: «Мноства тайнаў згніло ў горле майм».

Святаполк хацеў чытаць яшчэ, але ў гэты час увайшоў усхваляваны Каснячка, і па ягоных вачах, па разгубленым твары Ізяславу зразумеў, што здарылася нешта дужа непрыемнае.

— Адпачні, сын мой, — асцярожна адсунуў ён убок пергамен. Незадаволены Святаполк хуценька выйшаў са святліцы, і вялікі князь, шкадуючы, што які ўжо раз не ўдалося пабыць з сынам, раздражнёна спытаў у ваяводы:

— Што ты скажаш мне?

— Поляўцы перайшлі раку Вараскол, — выдыхнуў Каснячка. Загарэлым вялізным кулаком ён змахнуў з броваў пот.

— Зноў, — зморшчыўшыся, пабляднеўшы, сказаў вялікі князь.

— Зноў, — як рэха, паўтарыў ваявода.

Нейкае імгненне яны маўчалі. Ізяславу прыпамінаў рэкі, якія ўпадалі ў левае плячо Дняпра: Вараскол, Псёл, Сула... Стэпнякі ўжо, напэўна, падкочваюцца да Псёла. Ён быццам убачыў імклівую чорную хмару конніцы. Недзе там гараша весі і парубежныя крэпасці, чарназём чырванее ад крыві. «Ненажэрная саранча», — падумаў вялікі князь.

— У Кіеве пра гэта ведаюць? — асцярожна спытаў ён.

— Падол кіпіць, як мурашнік, у які ўваткнулі галавешку, — сказаў ваявода.

Ізяславу зірнуў на яго, хацеў раззлавацца, гнеўным словам укалоць Каснячку, але стрымаўся. Адной вяроўкаю звязаны яны і зараз, калі смяртэльная навала пагражае Кіеву, павінны быць плчо ў плячо, стрэмя ў стрэмя.

— Кліч старшых баяр, хто не ў сваіх вотчынах, на сені, — сказаў ён Каснячку. Той моўчкі выйшаў. Вялікі князь абхапіў твар гарачымі рукамі, задумаўся. Не шанцуе яму апошнім часам. Бяда б'е з усіх бакоў. «Ты да жыцця з дабром, а яно да цябе рабром», — успомнілася яму. Няўжо Русь і Кіеў рухнуць пад ударамі Стэпу? Няўжо давядзецца паўтарыць лёс караля саксаў Гарольда? Два сонцавароты назад нарманы пераплылі мора, ушчэнт разблілі войска саксаў каля Гастынгса і падзялілі іх між сабою, як рабочую жывёлу. Няўжо нейкі ап'янелы ад крыві хан зробіць сваім рабом княжыча Святаполка, пацягне на аркане ў стэп? Ізяслав аж застагнаў, аж заскрыгатаў зубамі ад такіх думак. «А ці радуецца полацкі князь Усяслаў гэтаму нашэсцю? — раптам падумаў ён. — Пэўна ж, ужо даведаўся ці хутка даведаецца ў порубе пра новую бяду Кіева». Вялікую сілу над душамі шмат каго з кіян мае полацкі князь. Ходзяць людзі да яго поруба, гавораць з ім, і не забароніш, бо назавуць мсцівым чалавекам, а такіх ніхто не любіць — ні смерды, ні баяры. У малачасным зямным жыцці трэба мець надзейнае апірышча. Апірышча ж гэта — хрысціянская вера і хрысціянскі люд. Каб захаваць уладу і дзяржаву для сябе і для сваіх сыноў, неабходна іншы раз і перад галышьбой з Падола княжую шапку ў пыл скінуць. Магутная дзяржава Русь, увесі Божы свет ведае пра яе, але

нават у дубовым камлі бываюць трэшчыны. А што чакае дзяржаву праз сонцаварот, праз два? Раптам вялікаму князю ўспомнілася нядайне паляванне. З баярамі і з чэляддзю насіўся ён тады на легканогім кані па аксамітных лугах і павуцінных барах. Шмат важнецкай дзічыны звалілі, шмат мяса, поўсі і рогу займелі. Ды пад вечар неўпрыкмет адбіўся вялікі князь ад шумнага натоўпу лоўчых і застаўся адзін у нейкім змрочным хваёвым гусцяжы. Далёка-далёка екаталі сабакі. Шэры павук марудна калыхаўся на сваёй павуціне. Наўкол былі бязлюддзе і безгалоссе. Ён саскочыў з каня, сеў на звалене бурай дрэва. Карэнні, як велізарныя скучарэчаныя пальцы лесавіка, пагрозна вытыркаліся з вільготнага цёмнага долу. Адразу кінулася ў вочы, што ўся зямля наўкол як бы ўзараная, уздёртая. Мох, трава, ігліца, маладыя кволыя хвойкі — усё было скручана ў адзін клубок. Ён, Ізяслав, уважліва кінуў позірк туды-сюды і зауважыў непадалёку мёртвага тура. Толькі рэбры, капыты, рагаты чэррап і шматкі цёмна-рудой поўсі засталіся ад ляснога ўладара. Пэўна, нехта моцна параніў звера, і тур прыбег сюды, знясілеў, упаў і, ужо канаючи, поўзаў, круціўся ў хвойнічку, жыватом выворваў мяккую лясную зямлю. Вялікі князь падышоў бліжэй. Нешта гуло ў цёмных пукатых рэбрах, і раптам агідны рой сініх мух вырваўся адтуль, узвіўся ўверх. Ізяслав аж адхіснуўся, закрыў вочы рукою. Той, што быў калісьці самой сілаю і самай ярасцю, не мог шавяльнуць хвастом, ляжаў грудком нерухомых мёртвых касцей. І кіеўскому князю падумалася тады, што вось так, безгалоса і бездапаможна, будзе ляжаць некалі ягоная дзяржава, а гудлівыя мухі ўявіліся яму паганцамі-пярунікамі, якія раз'ядаюць знутры гэтую дзяржаву...

На сенях Ізяслава ўжо чакалі баяры. Вялікі князь строга зірнуў на іх, сеў. Баяры, усхвалявана пераговорваючыся, расселіся на дубовых лавах.

— Чулі? Ведаеце? — спытаў Ізяслав.

— Ведаем, — адказаў Чудзін.

— Што ж рабіць будзем, баяры?

Вялікі князь адчуў, што голас ягоны нечакана ўздрыгнуў. Зрабілася прыкра ад сваёй слабасці. Ён злосна ўдарыў рукою па касцяным падлакотніку крэсла, аж пальцы забалелі. Баяры глядзелі на Ізяслава і маўчалі. Гэта здзівіла яго. Гаваруны, пустабрэхі, а тут ні слоўца, быццам раты гарачым воскам залілі.

— Садзі на коней дружыну, князь Ізяслав, і вядзі насустреч бязбожнікам, — ражуча сказаў ваявода Каснячка. — Пяткі ў іх крывыя, каб Русь пад сваю шаблю ўзяць.

Нарэшце прарэзаўся голас і ў баяр.

— Да братоў сваіх, да князёў Святаслава і Усевалада шлі ганцоў.

— Пашлі ганца ў Ляхі да родзіча свайго караля Баляслава.

— Ворагі з ваяводам Тордам няхай таксама ідуць на полаўцаў.

«А самі вы, відно, не вельмі хочаце пад палавецкія стрэлы брушыну падставіць», — гняўліва падумаў Ізяслав. Ён рэзка ўстаў, сказаў, цвёрда і ўладна:

— Русь у агні. Іскры далятаюць да стольнага Кіева. Будзем бараніць сваю зямлю. У паход, баяры.

Князь Усевалад чакаў з дружынаю ў Пераяслаўлі, прыспешваў вялікага князя, бо полаўцы ўжо наваліліся на ягоную вотчыну сваімі пярэднімі атрадамі. Праз дзень-два павінен быў падысці з Чарнігава Святаслаў. Ад кіеўскіх прыстаней да пераяслаўскіх воднай дарогаю 120 вёрстаў, а па сухому, берагам Дняпра, усяго 80. Раніцою выбраўшыся з Кіева, можна на добрым кані да ночы заехаць у Пераяслаў. Але, вядома ж, гэта можна зрабіць, калі едзеш адзін. Вялізная ж аграмадзіна войска рухаецца павольней, яе стрымлівае абоз.

Уесь дзень вялікі князь правёў у зборах. Дружыннікі вастрылі мячы, коп'і, баявыя сякеры, правяралі конскую зброяу, нашывалі таўсцейшыя слай бычынай скуры на шчыты, змазвалі свіным салам і барсуковым тлушчам кальчугі. Надворныя чалядзіны і халопы напаўнялі свежай вадой дубовыя кадоўбцы, бо войсковая дарога вяла ў спякотны стэп, а там без вады — смерць. На вазы клалі туши дзікоў і ласёў, груды сухіх дроў, амфары з віном і мёдам, горы вастрадзюбых стрэл, цяжкія металічныя шчыты ў рост чалавека. Зялейнікі неслі са сваіх таемных сховаў снапкі траў, грыб-трут, дымам якога глушаць боль, чысты мох, тонкую бяросту і кужэльнае палатно, каб закручваць свежыя раны. Ран чакалася шмат, бо полаўцы спрадвеку мелі бязлітасныя кіпцюры і зубы — трапныя лукі і стрэлы.

На адзін з вазоў уладкоўваўся ігумен Пячэрскага манастыра Феадосій з двумя інакамі. Святыя брацці везлі з сабою вялікую выяву Хрыста і крыж, які павінен быў засланіць кіеўскае войска ад зброі бязбожных агаран. Яны спявалі святыя псалмы, крэслі Божы крыж над кожным, хто падыходзіў да воза. Ізяслаў таксама падышоў, спытаў у Феадосія:

— Ці ўдалы будзе паход, святы ойча? Ігумен прасветлена зірнуў на яго, шырокая перахрысціўся.

— Жонкам галава мужы, а мужам — князі, а князям — Бог. На Бога спадзяваіся, вялікі князь. Учора інаку Фёдару відзенне было. Інак зерне меліць на жорнах у сваёй пячорцы, уначы меліць, бо такі зарок Богу даў. І вось калі ён круціў жорны, калі ўжо дайшоў да поўнай знямогі і хацеў апаласнуць твар вадою, на сцяне ў пячорцы раптам светло ўспыхнула. Незямное светло. Інак стаў на калені, пачаў маліцца і Божы голас пачуў. Сказаў Хрыстос: «Кап'ём сваім я паб'ю ворагаў». І палымянае светлае-светлае кап'ё праплыло над галавой у Фёдара. Добры гэта знак, вялікі князь Ізяслаў. Ты пераможаш паганых.

— Абвясціць усёй дружыне аб гэтым! — радасна крыкнуў Ізяслаў. Неўзабаве ўсе ведалі аб начным відзенні пячэрскага інака. Баяры і малодшая дружына адразу павесялелі, заўсміхаліся, пачалі хрысціцца. Добрая вестка даляцела да стругаў на Дняпры, у якіх плылі воі-пешнікі. Гуд шчаслівых галасоў пачуўся адтуль. Ды пад'ехаў на кані баярын Чудзін, ціха сказаў Ізяславу, бліскаючы льдзістымі вачамі:

— Вялікі князь, ты шукаеш ворага спераду, але чаму ты пакінуў ворага за сваёй спінай?

— Пра што ты кажаш, баярын? — не зразумеў Ізяслаў.

— Я кажу пра полацкага князя Усяслава. Яго трэба забіць.

Ізяслаў уважліва глянуў на Чудзіна, спытаў:

— А з княжычамі Барысам і Расціславам што рабіць будзем?

— Трэба, каб і яны крыўёй абмыліся, памерлі, — цвёрда вымавіў Чудзін.

— Але я не хачу, каб народ назваў мяне Святаполкам Акайенным, — сказаў вялікі князь і нажыліўся, пацямнеў тварам. Халодна зрабілася яму, аж плячамі варухнуў.

— А хто скажа ці падумае, што іх забіў ты? — не адступаў Чудзін. — Яны могуць аддаць Богу душу тады, калі ты пайшоў у паход, калі цябе не было ў Кіеве. Яны могуць памерці ад выпадковага пажару...

— Ад пажару? — перапытаў Ізяслаў.

— Так. Неба гарачае, бярвенні ў порубе сухія... А кіеўскія кавалі і залатары спраўна раздзімаюць свае горны... Можа выкаціца вугольчики...

— За што ты так не любіш Усяслава? — перапыніў Чудзіна вялікі князь.

— Ты і сам яго не любіш, — спакойна адказаў баярын. — Усяслаў — злая небяспечная сіла. На яго моляцца халопы і смерды. Ягонае імя крыўёй пішуць на сваіх лясных капішчах паганцы-пяруннікі. Ён — хворы зуб у здоровым роце. Вырві атрутны зуб, калі не хочаш, каб рухнула дзяржава, каб было ссечана дрэва, якое пасадзіў твой мудры бацька.

— Вернемся з паходу і тады... — усхвалявана пачаў быў Ізяслаў.

— Не, — не даў яму дагаварыць Чудзін. — Толькі зараз. Ваявода Каснячка ўжо знайшоў надзеіных людзей. Яны чакаюць велікакняжага слова.

— Добра, — ціха вымавіў Ізяслаў.

Ішлі правабярэжжам Дняпра. Разам з княжай дружынай у паход рушыла нешматлікае гарадскoe апалчэнне кіян. Каля Пераяслава па Зарубінскім бродзе пераправіліся на левы бераг. Тут ужо чакаў князь Усевалад. Брэты прынародна тройчы пацалаваліся, а потым схаваліся ад старонніх вачэй у шацёр. Адтуль вялікі князь выйшаў задумлівы, ціхмяны, маўкліва сеў на каня, у суправаджэнні рынды Цімафея паехаў у вечаровы стэп. Усё войска з трывогаю глядзела яму ўслед. Калі ён знік у змроку, князь Усевалад загадаў свайму баярыну Тугалуку з сотняю верхавых ехаць следам, бо ў стэпе ўжо маглі быць палавецкія перадавыя дазоры.

Незразумелы сум ужо трэці дзень тачыў вялікага князя. Горка і няўтульна было яму пад срэбрадымнымі воблакамі, што ляцелі над пустынным стэпам. Думалася аб смерці, аб слязах княгіні Гертруды. А яшчэ ж сядміцу назад было так светла на душы, з усёй сям'ёю ў княжай багата прыбранай лоддзі ён плыў па Дняпры, зсяла высокae неба, сонца праменным кругам бегла ў кашлатых надрэчных лясах, здавалася, залатая птушка звіае ў дрэвах гняздо. Куды ж знікла

радасць? Якой сцяжынай пайшла з сэрца весялосць? Ён ужо зауважыў, даўно зауважыў, што чалавечая душа ў зямным сваім жыцці вельмі часта зусім рознымі, зусім непадобнымі вачамі глядзіць вакол сябе. То нястрымна радуеца чалавек жыццю, аж захлынаеца ім, гатоў скочыць пад веснавую хмару, гатоў з коранем вырваць пушчанскі дуб. То раптам дрыжыкі заначуюць у души, усяго чалавек баіцца, баіцца свайго голасу і свайго кашлю, руکі і ногі слаба служаць яму, страх смерці спальвае нутро — прачнеца чалавек унаучы на мяккім цёплым одры, у сваім сямейным гняздзе, побач соладка дыхаюць сонныя дзеци, а думаеца яму чамусыці пра тое, што некалі ён памрэ, будзе ляжаць у халоднай зімовай зямлі і ў ягоным чэрапе, там, дзе месціца жывы гарачы мозг, будзе камянець круглячок лёду. І тады чалавека раздражняе ўсё: і нечы смех, і колкае святло, і асабліва дагледжаныя вясёлыя твары жанчын, бо жанчыны холяць, песцяць сваё цела, а хіба разумна штодзённа, штохвілінна песціць і даглядаць будучы тлен, заўтрашні попел? Бывае ж і так, што ў некім одуме живе душа, як бы да нечага прымерваючыся, усё прапускаючи праз сябе. Тады даспадобы чалавеку і шапаткі восеніскі дожджык, і грымуучы крыгаход, і лютая жнівецкая спёка, і нават смерці не баіцца ў такія імгненні чалавек, бо ніхто, акрамя Бога, не ведае, дзе мяжа між смерцю і жыццём. Па свайму вобліку зрабіў Бог чалавека, цэнтрам усяго зямнога жыцця зрабіў, гаспадаром жывога, але ў імгненні прасветленасці, вастрыні духоўнага зроку раптам прыходзіць, палохаючи сваёй грахоўнасцю, думка: а чаму чалавек цэнтр жыцця? А можа, трава, звычайная лугавая трава цэнтр усёй сусветнай гармоніі і ўсяго разуму, можа, яна паслала чалавека на гэты свет у разведку, як сонца пасылае прамень, і чалавек створаны толькі для таго, каб прыйсці ў белы свет, паглядзеце на яго, а потым памерці і, вярнуўшыся ў зямлю, расказаць трапеве аб усім, што бачыў.

Ізяслай, халадзеючы ад такіх думак, злез з каня, стаў на калені, пачаў адчайна маліцца. «Божа, не рабі мяне разумнейшым за іншых, — прасіў ён. — Не хачу я, баюся думаць пра такое. Я ж ведаю, што дужа разумных і гордых ты караеш вар'яцтвам».

Рында Цімафей таксама ўпаў каленымі ў траву. Ён думаў, што вялікі князь малітваю просіць у Бога перамогі над полаўцамі. Яны страсна маліліся, князь і ягоны целаахоўнік, а змрок гусцеў над стэпам, коні цярпліва чакалі гаспадароў і пачалі нервавацца, потым пачалі ржаць.

Праз тры дні падышоў са сваёй дружынаю і з чарнігаўскім апалчэннем Святаслаў. Яраславічы, сабраўшыся разам, выпілі з баярамі добрага віна, пачалі раіцца, што рабіць далей. Адны з іх прапаноўвалі неадкладна ісці ўперад, каб з усяго маху ўдарыць па полаўцах. Больш асцярожныя казалі, што трэба спачатку агледзеца, паслаць у стэп разведку, бо невядома, з якою сілаю ідуць Шаруканіды на Кіеў. Пачуўшы такое, ігумен Феадосій пачырванеў ад гневу, крыкнуў:

— Агаране натыкаюць на шаблю дзяцей-млекасосцаў і смажаць іх! Хто хоча чакаць, пакуль згараць на агні хрысціянскія дзецы?!

Князі і баяры адразу змоўклі. Усе глядзелі на Феадосія. Ён сказаў рэзка і ўладарна:

— Пакляніцеся святым крыжам, пакляніцеся крывавымі цвікамі, якія ўпіваліся ў Хрыстову плоць, што ўсе вы, як адзін, зараз жа пойдзеце на сустрач агаранам і знішчыце іх.

Вялікі князь, князі Святаслаў і Усевалад, старшыя баяры пакляліся на крыжы. Ігumen Феадосій задаволена прамовіў:

— А смерці не бойцеся. Смерць як сонца — вачамі на яе не глянеш.

На рацэ Трубеж спешна рабілі наплаўны мост, звязваючы лодкі, кладучы на іх дошкі і лясіны. Прадчуванне хуткага бою, ад якога ажно ломіць у грудзях, адноўкава хвалявала і старога, сечанага шаблямі ваяводу Каснячку, і маладзенъкага воя. Ізяславу з братамі ў гэты час маліліся аб перамозе ў каменным храме Узнясення крыжа. Горад Пераяслаў стаіць на сутоку рэчак Альты і Трубяжа, і, молячыся, князі ні на міг не забывалі пра Альцкае поле, страшнае поле, на якім Святаполк Акайны забіў свайго брата Барыса. Не хацелася Ізяславу скрыжоўваць меч з полаўцамі на гэтым полі, бо невымерна цяжка будзе рукам і нагам хрысціянскім там, дзе пралілася нявінная кроў. Зямля, палітая такой крывёю, няўмольна прысягвае да сябе, і які ты ні асілак, упадзеш ад вялікай стомы, і голай рукой возьме цябе вораг. Вялікі князь прыспешваў ваяводу Каснячку і дружыну, гнаў іх за Трубеж, далей ад гэтага праклятага поля.

Паўднёвой Трубяжа сутыкнуліся з палавецкай конніцай. Стэпнякоў ішло тысячамі сем-восем. Коні ў іх былі самай рознай масці, і ажно запярэсціла ўваччу. Адна конная лавіна ўдарыла ў другую, загрымела жалеза, пакаціліся збітыя з галоў шлемы, захрабусцелі скуранныя і драўляныя шчыты. Полаўцы з праніzlівымі гікамі секлі крывымі шаблямі, кідалі арканы. У бліжнім баі ім ніяк не ўдавалася выкарыстаць сваю галоўную страшную зброю — лук. Іхнія коні, што перад гэтым скублі толькі рэдкую, выпаленую сонцам траву, разляталіся ў бакі перад шыракагрудымі қоньмі русічаў, адкормленымі аўсом і ячменем. Кіяне, пераяслаўцы і чарнігаўцы білі стэпнякоў цяжкімі вострымі коп'ямі, крышылі мячамі. Полаўцы не вытрымалі тараннага ўдару, пакаціліся назад. Воблака рыжага пылу ўзмахнулася над стэпам. Коні, страціўшы сваіх гаспадароў, з дзікім іржаннем несліся ў пыльнную імглу. Адусюль чуліся стогны і пракляцці тых, каму не пашанцавала, хто быў выбіты з сядла і ўжо канаў, абліты крывёй і потам. Пераяслаўцы, якім асабліва моцна дапякалі апошнім часам полаўцы, гналіся за імі ў стэп, секлі без літасці. Вялікі князь загадаў трубіць у трубы, астудзіць гарачыя галовы і вярнуць іх назад, бо некаторыя гатовы былі імчацца на край стэпу, каб вынішчыць усе палавецкія улусы.

Але гэта быў толькі пачатак страшнай бітвы. Русічы яшчэ не ведалі, што сутыкнуліся толькі з часцінай велізарнай арды. Шарукуану ўдалося ўзняць увесь Стэп, і ўвесь Стэп, да апошняга чалавека і каня, лука і калчана, ішоў на Кіеў, ішоў, каб наесціся хлеба і гарачага тлустага мяса, напіцца салодкага віна, зжаць тое, што не сеяў, узяць тое, што не клаў. Глытаючы пыл, ablіваючыся горкім потам, Стэп шырокай чорнай ракой цёк туды, дзе была прахалода казачна багатых палацаў, дзе жылі прыгожыя белацелыя жанчыны, якіх можна было зрабіць пакорлівымі рабынямі.

— Трэба ісці да палавецкіх вежаў, — горача сказаў Ізяславу Святаслаў.

— Адпачнём і пойдзем, — лагодна усміхнуўся брату вялікі князь. — Вoi стаміліся, і першая дружына яшчэ плыве на лоддзях з Кіева.

— Трэба біць параненага вепра там, дзе ён жыве, — упарта настойваў Святаслаў. Але чарнігаўскага князя не паслухалі, нават Феадосій Пячэрскі быў не супраць таго, каб напрочіў ночы вярнуцца назад за раку Трубеж.

Святаслаў пачарнеў ад злосці і, выганяючы гэтую злосць з нутра, стукнуў свайго каня кулаком паміж вушэй, крыкнуў:

— Шавяліся, аўсяныя зубы!

Бедны конь аж спатыкнуўся.

Ізяславу, сцешаны перамогай, разагрэты боем, толькі на паўночным беразе Трубяжа ўспомніў пра Альцкае поле. Яно слалася перад ім, па-весеньску пустое, зацятае ў суровым маўчанні. І вялікі князь падумаў, і падумаў нявесела, што ўжо восень, холад коціцца да чалавечага жытла, грукае ветрам у дзвёры. Людзі б'юцца, грызуцца між сабой, дзеляць зямлю і ўладу, срэбра і жанчын, а прырода як бы збоку назірае за імі, не забываючыся ў адведзены час пакрыць весенскай чырванню лясы, затуманіць лугі і рэкі, сыпануць мяккім белым снегам на чорнае глухое поле. Усё ў божых руках: і рух зоркі ў небе, і кожны ўздрыг чалавечай души.

Пад'ехаў Святаслаў. У яго былі налітыя холадам вочы. Ні слова не мовіў старэйшаму брату, вялікаму князю, пакіраваўся да сваіх чарнігаўцаў.

— Будзем разбіваць шатры, становіцца на начлег, — міралюбіва сказаў услед яму Ізяславу.

Неба пачало чарнець. Злавесныя жоўта-агністыя хмары ярка вылучаліся ў гэтай трывожнай чарнечы. Густым туманам заліваўся стэп. Людзі і коні згубіліся ў імgle. «Чалавек чалавека павінен і ў тумане шукаць», — раптам падумаў Ізяславу, і яму захацелася знайсці братоў, пагаварыць з імі, пасядзець каля вогнішча. Ён крутануў каня туды-сюды, праехаў па лагеры, але не сустрэў ні Святаслава, ні Усевалада, цяжка спусціўся з сядла на зямлю, стомлена пайшоў да свайго паходнага шатра.

Полаўцы наваліліся ноччу. Дзесяткі тысяч коннікаў амаль бяшумна пераправіліся цераз Трубеж, ударылі знянацку. Вастрэвокія лучнікі ва ўпор білі па

шатрах. Богненныя хмары стрэл (да кожнай стралы была прывязана змочаная нафтай сухая чарапінка) паляцелі на русічаў. Хто не знайшоў смерці ад стралы, таго ўзяў бурлівы агонь. Гарэлі шатры, гарэлі вазы.

«Альцкае поле», — у роспачы падумаў Ізяслаў, гняўліва выхопліваючы меч. Баярын, які падвёў яму каня, упаў каля князевых ног. Палавецкая страла шчоўкнула ў кадык.

— Сафія і Русь! — закрычаў вялікі князь і ўдарыў мячом стэпняка. Той пакаціўся клубком, прарэзліва заенчыў

— Сафія і Русь! — даляцела са змроку. Там мітусіліся людзі, іржалі, як плакалі, коні, метал глуха стукаўся аб метал. Разгаралася лютая начная сеча.

Ужо трашчалі косці, лопаліся шчыты, выкочваліся з вачніц вочы. Хто біў мячом, хто кап'ём, хто кулаком у цвёрдай скураной пальчатцы. Ужо хапалі адзін аднаго за горла, кароткім запоршневым нажом цалялі ў мяккі живот, выпускаючы кішкі. Нават упаўшы з каня, русіч адразу ж кідаўся на ворага, уплішчваў яго ў пясок. А зверху падалі людзі, падалі яшчэ і яшчэ...

Хан Шарукан, зразумеўши, што ў бліжнім рукапашным баі ён страціць лепшых сваіх коннікаў, загадаў адараўца ад праціўніка і расстраляць яго з лукаў. Засіpelі дудкі, загрукалі бубны. Поляўцы, хто змог, імгненна адхлынулі на край поля, пачалі біць з лукаў у цемру. Тысячы стрэл несліся над Альцкім полем.

Да вялікага князя прарываўся з часткай пераяслаўскай дружыны Усевалад, шчасліва-зморана выдыхнуў:

— Ты жывы, брат! А дзе Святаслаў?

— Там, — паказаў мячом Ізяслава у цемру. Яны з'ядналі сілы, ударылі па цэнтры палавецкага войска, рассеклі яго, трацячы многіх і многіх вояў. «Альцкае поле, — думаў, б'ючы мячом Ізяслава. — Праклятае крывавае поле. Тут брат забіў брата. Няўжо ты станеш магілай для мяне і для маёй дружыны?» Яму не хацелася паміраць. Сёння, зараз, у яго быў такі стан душы, калі востра хацелася жыць. У небе пракалоліся першыя світальныя зоркі, а бой усё грымеў, звінеў, ляскатаў, крычаў, захлынаўся перадсмяротным хрыпам. Ізяславу і Усеваладу ўдалося прасекчы сабе дарогу ў палавецкай сцяне. Яны вырваліся ў вольны стэп, з нешматлікім атрадам ацалелых пераяслаўцаў і кіян памчаліся да Дняпра. «Толькі не палон», — думаў Ізяслава, прыгінаючыся да конскай шыі, няшчадна падганяючы каня. З боку ад сябе ён убачыў ігумена Феадосія. Святы ойча імчаліся на кані, тримаючы ў левай руцэ вялікі залачоны крыж. Ігumen быў у доўгай чорнай хламідзе, басанож. Цёмна-русую бараду распушчваў вецер. Яны зірнулі адзін на аднаго.

— Ці далёка, князь, едзеш?! — выгукнуў ігумен, выгукнуў, падалося, з насмешкаю.

— Да Кіева, святы ойча. Як і ты, — адказаў Ізяслава і адварнуўся.

Трэба было як мага хутчэй адрывацца ад пагоні, бо полаўцы на плячах у адступаючых з лёту маглі ўварвацца ў Кіеў. Дамчаліся да Дняпра, у простых рыбалоўных чаўнах пераплылі на правы бок. Усіх коней давялося кінуць. Ваявода Каснячка хацеў прырэзаць іх, каб не дасталіся Шарукану, але Ізяслаў не дазволіў — пашкадаваў, ды і часу не было. Коні ржалі ўслед.

— Няўжо Святаслаў загінуў? — з трывогаю і жалобаю зірнуў на вялікага князя Усевалад. Ён любіў братоў, і думка, што аднаго з іх ужо няма ў жывых, агнём пякла душу.

— Памолімся, — толькі і сказаў Ізяслаў. Вялікі князь раптам адчуў такую слабасць і млоснасць, што паваліўся на дно лодкі. З ноздраў хлынула кроў.

— Што з табою, брат?! — адчайна крыкнуў Усевалад. Ваявода Каснячка ўжо стаяў на каленях каля вялікага князя, зачэрпваў шлемам з Дняпра ваду, пырскаў на лоб і шчокі. З усіх прысутных, бадай, адзін ваявода ўсё яшчэ жыў адгримелым боем, астатнія стараліся хутчэй забыцца пра яго, як забываюць жахлівы недарэчны сон.

«Стапталі дружыну стэпнякі, — думаў ваявода. — Шчытамі дружына засланілася ад стрэл, але Шарукан пусціў здзічэлых коней. Па шасцёра ў рад загадаў звязаць коней і кожнаму каню ўваткнуць у вуха тлеючы жмут кавыля».

Крыўдна было Каснячку, бо якраз гэтай ноччу прысніўся яму сон, які, мяркуючы па ўсім, прадвяшчаў русічам перамогу. Бачылася ўва сне ваяводу, быццам прыбег са стэпу вогненнавокі белы жарабок, голасна заржаў, паглядзеў разумнымі, як чалавечымі, вачамі, стукнуў ярасна капытом, і там, дзе капыт зямлю парапніў, крынічка забулькатала. «Папі вады, ваявода», — сказаў белы жарабок і знік, як не было яго.

— Агаране — гэта Божая кара, — казаў у суседнім чоўне ігумен Феадосій, казаў так, каб чулі ўсе, хто, уцякаючы з Альцкага поля, плыў па рацэ. — Караюць нябёсы Кіеў за мяккасць нашу да паганцаў-пярунікаў, за слабую веру нашу.

Ізяслаў, як ні стараліся, не ачуяў. Патаемна прывезлі яго ў Кіеў на княжы двор, і толькі там рамейскія лекары вярнулі яму дыханне і памяць. Вялікі князь адразу загадаў сабраць бліжэйшых баяр.

— Што ў горадзе? — з ліхаманкавым бліскам у вачах спытаў ён.

— Мут і крык на Падоле, — адказаў баяры. — Падыходзяць з Альты разбітыя палкі. Адзін вой прынёс у Кіеў сваю адсечаную руку і ўсім паказвае. Бабы галосяць. Як звяры, з усіх бакоў сцякаюцца халопы і смерды. Твой брат Святаслаў ішчасліва дабег да Чарнігава і адтуль шле табе праклёны.

— Праклёны шле? — зморшчыўся Ізяслаў і заўважыў, як у малодшага брата Усевалада радасна зазялі вочы.

— Святаслаў жывы! — усклікнуў Усевалад. — Слава Усявышняму! Слава Хрысту!

Ён горача перахрысціўся. «І гэта мае браты, — з халоднай скрухаю падумаў вялікі князь. — Адзін праклінае мяне, а другі радуецца, што мой праклёншчык цэлы і здаровы дабраўся да свайго змяінага гнязда». Ізяслай між многіх у святліцы зауважыў раптам баярына Чудзіна.

— Дзе твой брат? — запытаў Ізяслай у яго.

— Брат? — здзвіўся Чудзін нечаканаму пытанню. — Ён тут, — і махнуў рукою: — Туки, ідзі сюды.

Падышоў баярын Туки, з годнасцю пакланіўся вялікаму князю. «Яны падобныя, як дзве стралы ў калчане ў полаўца. І думкі ў іх падобныя, — глядзеў на белавалосых братоў Ізяслай. — Я не сумняваюся, што думкі іхнія падобныя».

— Што б ты хацеў мне параіць, баярын? — мякка спытаў ён у Чудзіна.

— Забі Усяслава, — адразу пачаў Чудзін, і Туки згодна кіўнуў галавой. — Каля ягонага поруба збірающа таці і вераломцы. Ты шмат што страціш, калі сёння ж не заб'еш полацкага князя.

— Ваўкалака трэба знішчыць, — сказаў Туки.

— Чуў? — спытаў у ваяводы Каснячкі Ізяслай. Той варухнуў сіаватымі тоўстымі бровамі, і гэта азначала, што ён усё зразумеў, і полацкі князь жывым з поруба не выйдзе. У гэты час на княжым двары пачуўся гуд людскіх галасоў, прарэзлівыя крыкі. Баяры пераглянуліся між сабою. Каснячка падбег да акна.

— Што там? — спытаўся Ізяслай. Замест адказу ваявода расчыніў акно. Вялікі князь паклаў дзясніцу на срэбную рукаяць мяча, хуткімі крокамі падышоў да акна, глянуў зверху ўніз. Чалавече мора ўбачыў ён. Сотні людзей. Злыя гарачыя твары.

— Чаго прыйшлі, кіяне? — міралюбна, але з дрогкасцю ў словах спытаў ён у гэтага мора.

— Коней дай! Мячоў дай! — закрычалі знізу.

«Падножны пыл, трава, — з агідаю падумаў пра крыкуноў вялікі князь. — Не ведаюць, з якога боку ўзлезці на войскага каня, а дзяруць глотку». Але ён змусіў сабе ўсміхнуцца, бо надта неспакойна рабілася на двары, падыходзілі ўсё новыя, яшчэ болей раз'юшаныя натоўпы.

— Чаму ўцёк з Альцлага поля?! — кричалі чарнарукія рамеснікі, карабельшчыкі, нейкія жанчыны ў лахманах. — Чаму полаўцам дарогу на Кіеў адкрыў?!

— Богу відней, — паспрабаваў улагодзіць асабліва раз'ятраных Ізяслай. — Даў Бог паражэнне, дасць і перамогу. Маліцца, кіяне, і Хрыстос не пакіне ў бядзе Русь.

Ды яму не далі дагаварыць, пагрозна залямантавалі, заверашчалі:

— Палахлівы пёс!

— Лежабока!

— Ты нашых дзяцей голымі на снег пусціш!

Не паспей вялікі князь пракаўтнуць такія злыя здзеклівыя абрэзы, як нехта знізу шпурнуў у яго вялізную рэпу. Рэпа ўдарылася ў алавяны пераплёт акна. Халодным сокам Ізяславу абпрырскала шчокі. Ён адхіснуўся, закалаціўся ўсім целам. Гнеў і страх бушавалі ў души.

— Ваявода! — закрычаў вялікі князь. Але Каснячкі на сенях ужо не было. «Збег, — здагадаўся Ізяслаў, і ад такой здагадкі зашчымела сэрца. — Што ж будзе са мной і з маёй сям'ёю?» Ён ведаў ласку і дабрыню кіян, але і добра ведаў, які шалёны гнеў днёе і начуе на Падоле. «Усе косці мае разбяруць», — з жахам падумаў вялікі князь, і тут позірк ягоны натрапіў на Феадосія.

— Што рабіць, святы ойча? — ірвануўся да яго Ізяслаў.

На пытанне Феадосій адказаў пытаннем:

— Якая карысць чалавеку, калі ён заваюе ўвесь свет, але згубіць душу сваю? Выйдзі, князь, са святой іконаю на двор, мірным словам улагодзь крыклівых, бацькоўскім позіркам сунімі злых.

— На які двор? — сярдзіта зірнуў на ігумена баярын Чудзін. — Няўжо ты не бачыш, святы ойча, што там збегліся галаўнікі і таці. Едзь, вялікі князь, у сваё сяло Берастова, а адтуль шлі ганцоў да ляшскага караля Баляслава.

— Я паеду ў Берастова, — адразу згадзіўся Ізяслаў. Ён захінуўся ў плащ, апусціў галаву, стараючыся ні на кога не глядзець, хутка пакрочыў да выхада. Тым часам на княжым двары ўжо пралілася першая кроў. Аб'явіўся на двары ў суправаджэнні вялізнага натоўпу вой, які прывёз з Альцлага поля сваю адсечаную руку. Ён усім яе паказваў і кричаў:

— Глядзіце, кіяне, на пакуту маю, на кроў маю! Поляўцы ўжо за Дняпром! Яны нікога не пашкадуюць!

Усе з жахам глядзелі на мёртвую пачарнелую руку, і натоўп аж завыў, рынуўшыся да княжых сяней:

— Дай коней і мячоў! Самі абаронім сябе!

Дзецкія з дружыны Ізяслава хацелі стрымаць гэтыя ярасны напор, перагарадзілі ўзыход, лесвіцу, што вяла на другі ярус палаца, на сені. Але іх стапталі, знявчылі, шпурнулі пашкуматаныя трупы ўніз, на халодны пясок. Сотні людзей уварваліся на сені. Усе шукалі Ізяслава, але яго нідзе не было. Шукалі ваяводу Каснячку, ды той таксама знік. Тады ў вялікім шаленстве пачалі зрывати сцен, крышыць аб падлогу, таптаць нагамі срэбныя падсвечнікі, старадаунія кальчугі, шлемы і шчыты. Вывалаклі са скованкі княжых кухараў, паставілі на калені, білі па шчоках, а потым надзелі ім на галовы катлы.

— Сам уцёк, а нас пакінуў! — кричаў злюцелы ад злосці натоўп. Жанчыны хапалі з падлогі рэшткі падсвечнікаў, разбівалі імі вокны. Мужчыны ламалі дубовыя лавы, сталы. Скінулі драўляныя аскабалкі ў велізарную кучу, падпалілі, і густы агонь, змешаны з дымам, расстапырыў ва ўсе бакі свае драпежныя крылы. Некаторыя з жанчын, пабраўшыся за рукі, пачалі танцаваць каля гэтага кастра, і ўсё

ж большасць людзей, убачыўшы, адчуўшы грозны агонь там, дзе зусім нядаўна было чалавече жытло, адразу сцішліся, як бы сцяліся. Але гнеў браў сваё, і зноў стогалоса і страшна завыў натоўп:

— Дзе ваявода Каснячка?! Гэта ён паклаў на Альце ўсю дружыну! Смерць яму!

Адразу ж каля тысячи чалавек, узброіўшыся ўсім, што трапіла ў руку, рынуліся туды, дзе жыў Каснячка. Яго б разарвалі на шматкі, але прадбачлівы ваявода не сустрэў натоўпу. І тут людзі, большасць людзей, пачалі задумвацца, і думкі іхнія былі не дужа вясёлыя. Ніхто, ні Хрыстос, ні князь, не адмяняў заўтрашні дзень, гэты дзень абавязкова наступіць, і ўтым заўтрашнім дні будзе разбураны спалены палац, будуць мёртвыя дзецкія з велікакняжай дружыны. Непапраўнае здарылася, яго не абыдзеш, не забудзешся пра яго, бо зямля не вяртае крыві, а неба не вяртае дыму пажараў. Да гэтага часу людзі былі натоўпам, які крышыў, паліў, руйнаваў, помсціў, бег, абганяючы свой крык, у якога былі руки, ногі, сэрца, ды раптам аказалася, што маецца галава, і гэтая галава, працверазеўшы, супакоіўшыся, моцна задумалася: што рабіць далей? Невядома, хто назваў першы імя полацкага князя Усяслава, некаторыя пазней успаміналі, што імя гэта выгукнуў невысокі тоўственкі, юркі чалавечак з вялікай лысінаю, які ўвесь час круціўся на велікакняжым двары разам з сінявокім русавалосым і дзяблётым дзециком.

— Князя Усяслава вызвалім з поруба! — прарэзліва закрычаў чалавечак. — Князь Усяслаў абароніць нас!

— Малайчына, Ядрэйка, — усміхнуўся чалавечку русавалосы дзяцюк і таксама крыкнуў: — Вызвалім Усяслава Полацкага.

Народ нібы чакаў гэтага крыку. Загрымела, пакацілася наўкол:

— Волю князю Усяславу!

— Чарадзей заступіцца за нас!

І ўжо ўсім было ясна, што трэба рабіць. Людзі пабеглі да поруба. Штурхалі адзін аднаго, спатыкаліся, беглі. Як вогненная бліскавіца, як гарачае жалеза падае з навальнічнага неба, так упала ў натоўп гэтае слова, гэтае імя: Усяслаў. Ён сам пакутнік, ён зразумее людскую пакуту, абароніць, навучыць.

— Усяслаў! Усяслаў!

Цяжкі голас натоўпу не ўздымаўся над зямлёй, а як бы каціўся па зямной паверхні, змятаючы ўсё, што траплялася насустроч.

— Усяслаў! Усяслаў!

Ён абароніць, бо ведае таямніцы старых часоў і старых багоў, бо харобры, як леў, бо можа ператварацца ў ранішні туман, у воблака.

— Усяслаў!

У гэты самы час ля поруба кіпела гарачая сеча. Ваявода Каснячка, аказваецца, не быў палахліўцам. Узяўшы верных дружыннікаў, узяўшы баяр Чудзіна і Тукы, ён з велікакняжага палаца накіраваўся проста да поруба, каб забіць

палацкага князя і ягоных сыноў. Ён цвёрда быў перакананы, што, ударыўшы мячом па выі князя-чараўніка, рассячэ агідную павуціну мяцяжу і ўсе смерды і халопы адразу ж разбягуцца па сваіх шчылінах. Агаліўшы меч, ваявода борзда падышоў да поруба, задыхана крыкнуў:

- Усяслаў!
- Я, — пачулася з поруба, з-пад зямлі.
- Падыдзі да акна!

Павісла маўчанне. Хакалі ратамі разагрэтыя дружыннікі. Тоўсты белавалосы Туки, моршчацься, выціраў з мяккіх шчокаў пот.

— Лепш ты прыйдзі да мяне, Каснячка, — нарэшце далацца з поруба. — Я князь, а ты халоп, хоць і носіш ваяводскую барвяніцу.

— Я заб'ю цябе, полацкі ваўкалак! — шалёна выгукнуў Каснячка.

— Ідзі сюды і забі, — спакойна адказаў Усяслаў. — Ідзі, калі маеш лішнє вока і лішніе сэрца. І ў гэта імгненне пачуўся баявы кліч:

— Рубон!

Так, добра ведаў Каснячка, крычаць толькі палаchanе. Сотні маладых ярасных глотак дружна крыкнулі гэта слова, і невядомы атрад напаў знянацку на ваяводу і ягоных людзей. Амаль адразу ж упаў баярын Туки. Меч рассек яго ад левай ключыцы да правага падпашша. Чудзін стаў над трупам брата, разгублена махаў баявой сякерай. Твар яго быў белы ад страху. На Чудзіна ўжо імчаўся вершнік, абвіты доўгай бліскучай кальчугай, з чырвоным шчытом у руцэ.

— Ты хацеў забіць полацкага князя і ягоных нявінных сыноў, — грозна сказаў вершнік. — Полацкая зямля помсціц табе за гэта.

Вялізны жалезнай булавой ён ударыў Чудзіна ў скронь, а сам крыкнуў:

— Князь Усяслаў! Пачакай яшчэ трошкі, і мы вызвалім цябе!

— Гэта ты, Раман? — глуха данеслася з поруба. Голас у полацкага князя дрыжаў ад нецярпення і хвалявання.

— Я! — радасна адказаў вершнік.

Сеча зрабілася яшчэ мацнейшую. Ваявода Каснячка пачуў слова Рамана і слова Усяслава, зразумеў, з якім ворагам сустрэўся. Літасці чакаць не выпадала, і ваявода закрычаў у перадсмяротнай тузе:

— Аспіды! Васіліскі! Пярэварацені праклятыя! Усіх вас пасяку!

Ён зваліў мячом двух ці трох палаchan, але і сам атрымаў жорсткі ўдар кап'ём у левы бок, выпусціў зброю, заціснуў рукамі гарачую рану. Зямля паплыла перад вачамі, кроў паплыла між пальцамі. «Карачун мне», — млява падумаў ваявода і чырвонымі ад крыві рукамі пераламаў кап'ё, што ўпілося ў ягоную плоць. Дрэва на зломе было, як сыр, як косць.

Людзі ваяводы, убачыўшы, што Каснячка рухнуў з каня, на міг аслупянеi, бо ваявода заўсёды здаваўся ім несмяротным, а потым рынуліся хто куды. Але мячы ў палаchan былі доўгія, а жыщё чалавече кароткае, як дзіцячы пальчык.

І ў гэты час нібы мора выйшла, выкацілася з берагоў — тысячы кіян прыбеглі да поруба.

— Волю Усяславу! — грымнуў натоўп.

Раман, Белавалод з Ядрэйкам, яшчэ некалькі чалавек схапілі сякеры, з ліхаманкавай хуткасцю пачалі па бервяну раскочваць, разбіваць поруб. Трэскі сыпаліся наўкол. Пот выядаў вочы. Нецярпенне натоўпу расло. Некаторыя становіліся на калені, хрысціліся, цалавалі пясок. Жанчыны, хоць іх было няшмат, галасілі, у позірках іхніх ззяла страшнае незямное святло. Усе чакалі, што восьвесь ударыць гром, узаўеца агонь і дым і з вогненнага яркага слупа выйдзе нехта незвычайны, непадобны на іншых, прыгожы і жахлівы гэтай сваёй непадобнасцю. Заміралі сэрцы. Пякучыя мурашкі поўзalі па скуры.

— Хутчэй! — пачаў прыспешваць Рамана і ягоных памагатых натоўп. У людзей калаціліся рукі, гарошыны слёз накочваліся на шчокі. Да поруба, да чорнай глыбокай ямы, у якую ён паступова ператварыўся, прыпаўзлі аднекуль калекі: бязногія і бязрукія, з велізарнымі гарбамі, сляпяя...

— Дай святла! — кричалі яны. — Вярні сілу! Выратуй!

Адзін з невідушчых учапіўся Белавалоду ў нагу, цалаваў яе і прыгаворваў:

— Я, як і ты, хачу стаць ваўкалакам, бегаць па лясах. Запалі святло хоць у адным майм воку.

— Я не Усяслаў, — ушчэнт разгубіўся, не ведаў, што рабіць, Белавалод. — Князь зараз выйдзе з поруба.

Смерды ж і халопы, рукадзельныя людзі і купцы з Падола кричалі:

— Дай хлеба!

— Дай справядлівы княжы суд!

— Згані полаўцаў з нашых ніў!

— Вярні з рабства дзяцей і жонак!

Чалавечы гуд і лямант рос. Так расце над небасхілам навальнічная хмары. Ужо сусед не чуў суседа. Ужо быў усюды адзіны крык, адзіны стогн:

— А-а-а...

І вось усе ўпалі на калені. І, вылезшы з поруба, стаў над змярцвелым народам бледнатвары шэравокі чалавек, стаў, як промільг маланкі, як удар грому, тройчы пакланіўся, ціха сказаў:

— Дзякую вам, кіяне, што сыноў маіх выпускцілі з-пад зямлі пад сіняе неба....

Частка III

Якія сны бачыліся Усяславу ў восеньскім лесе

Разам з сынамі я выйшаў з падземелля. Сыны плакалі, убачыўшы сонца. Народ крычаў здравіцу, стаяў на каленях. Цёплым восеньскім ветрыкам ударыла ў твар, пайшла кругам галава. Я сказаў:

— Дзякую вам, кіяне, што сыноў маіх выпускцілі з-пад зямлі пад сіняе неба.

Потым я ўбачыў трупы. Мноства трупаў. Іх яшчэ не паспелі падабраць. Колькі мёртвых чалавечых целаў бачыў я за сваё жыщё, і вось зноў яны перада мной. Мяне падхапілі пад руکі, старшы дружыннік Раман аддаў мне свой меч. Лязо было ў крыві. Мяне паставілі на шчыт, узнілі над натоўпам, панеслі на велікакняжы двор. Усё гэта здавалася сном, але быў крык народа, узбуджаныя людскія твары, воблакі над Кіевам. Проста над сабой я заўважыў раптам невялікую чараду буслоў. Разразаючы стылае неба моцнымі крыламі, ляцелі гордыя прыгожыя птушкі ў вырай, да гарачага сонца. Я раней думаў, што буслы ляцяць толькі ноччу і толькі парамі, а тут — чарада. Некалькі дзён назад гэтые птушкі маглі бачыць луг над ракою Палатою.

Крык народа ўзмацніўся. Сыны Барыс і Расціслаў спалохана і шчасліва глядзелі на мяне знізу. Я ўсміхнуўся ім. «Толькі не пахіснуцца, не ўпасці», — загадваў я сам сабе, бо ногі аслабелі ў порубе. Шчыт быў вялікі, полацкі, і гэта надавала сілу. Я нібы стаяў на зямной цвердзі каля полацкай Сафіі.

— Слаўся, вялікі кіеўскі князь! — закрычаў народ. Ударылі ў царкоўныя званы. Заспявалі святыя псалмы.

З поруба — на сонца, з рабоў — у вялікія князі! Шмат праглынуў я ў сваім жыщці горкага і салодкага, але нават для мяне гэта было занадта.

— Абарані! — крычаў тысячароты натоўп.

Лёс узніяў мяне, першага з Рагвалодавічаў, на такую асяляпляльную вяршыню. Я стаяў, моўчкі глядзеў на людзей. Раптам зноў з'явіліся ў небе буслы, быццам рабілі круг нада мною, быццам хацелі некуды паклікаць. У густым шуме плошчы я, здавалася, чуў шолах іхніх крылаў.

— Раман! — паклікаў я старшага дружынніка.

— Што, вялікі князь? — аддана зірнуў ён знізу, падтрымліваючы плячом шчыт.

— Хопіць. Апускайце шчыт. Хачу на зямлю.

Я пайшоў у апусцелы велікакняжы палац. Ізяслаў, калі верыць чуткам, уцёк у сяло Берастова, а з сяла пабег да караля ляхаў Баляслава. Ён уцякаў так хутка, што амаль нічога не паспей узяць з сабой. Вялікае багацце бачыў я наўкол. Усё было маё. Я, што ў цёмным порубе мог трymаць у жменьцы толькі сухую павуціну, толькі пясок, апускаў руку па самае плячо ў скрыні з жэмчугам і срэбрам. Чаляднікі і халопы, якія не пабеглі разам з Ізяславам, упалі ніцма перада мною. Зараз я быў іхнім вялікім князем, іхнім богам.

— Раман! — сказаў я свайму вернаму вою. — Прынясі манаскую адзежу...

Ён адразу недзе знайшоў, прынёс грубы чорны плашч, які прыкрываў усё цела з галавою.

— Пайшлі, — сказаў я, апрануўшы плашч. Ён пакорна пашыбаваў за мною. Ён ні словам, ні рухам не выдаў свайго здзіўлення. Меч вісеў у яго на поясে, і я ведаў, што гэты полацкі меч усюды абароніць мяне.

Я ішоў, бег з Кіева ў лес. Мне патрэбна было ўпасці галавой у лясную траву, закрыць далонямі вуши, застацца на самоце. У вялізным горадзе быў крык, гвалт. На Падоле і на Гары яшчэ звінела баявое жалеза, цякла кроў. У некоторых месцах бушавалі пажары. Барыс з Расціславам засталіся ў палацы, і Барыс, я не сумняваўся, ужо наляцеў недзе, як раз'ятраны певень, на прыгожых чалядзінак. Вялікі пост у порубе надзяліў яго незвычайнай мужчынскай сілаю.

Лес, як збавенне, узяў мяне ў свае зялёныя абдымкі. Дрэвы і хмызнякі, птушкі і мурашы, мухі і павукі — усё жыло! На ўтульных палянках зямля была заліта цёплым жоўтым сонечным святылом. Я знайшоў лясное азерца, скінуў з сябе апратку, увайшоў у блакіт вады і паплыў. Я адчуваў сябе рыбінай, вольнай і шчаслівай. Вада ужо была халаднаватая, ледзяныя іголачкі калолі скуро, але я наўмысна шукаў халаднейшыя мясціны, плаваў і ныраў там, дзе білі з дна крыніцы. Мне патрэбен быў холад, каб супакоіць душу. Я вылез на бераг, і верны Раман старанна расцёр маю спіну і ногі акрайкам шурпатай калянай тканіны. Горача пабегла, запульсавала пад скурою кроў. Мячом Раман насек ліповага і кляновага вецца, зрабіў з яго ложа. Я апрануўся, лёг, заплюшчыў вочы, сказаў дружыніку:

— Пакінь мяне аднаго, але будзь непадалёку.

Ён бяспечна знік. Я застаўся адзін. Толькі зямля, неба, вада і агонь, што чуйна драмаў у камяннях, у жалезе і воблаках, засталіся са мною. Наўкол быў лес, куды сякера з сахой не хадзілі. Я ляжаў і чую шум дрэў, чую гул каранёў пад зямлёю. «Хутка зіма, — ціха пераговорваліся карані між сабою. — Хутка снег і мароз упадуць на лес. Шчыльней сцінемся, браты, і нам будзе цёпла спаць да вясны». «Яшчэ будуць навальніцы, — гаварылі дрэвы над маёй галавою, — яшчэ будуць такія страшныя навальніцы! Некага з нас бязлітасны нябесны агонь расшчэпіць ад мақаўкі да карэння. Будзе грымець, калаціцца неба, і нават дзікія звяры ў жаху будуць шукаць чалавека, пастуха, будуць ціснуцца да ягоных статкаў».

Я разумеў галасы ўсяго жывога. І было так радасна, так добра ляжаць на зялёным пахкім вецці, слухаць зямлю і неба. Шум птушыных крылаў даляцеў да мяне. Пад воблакамі зноў плылі буслы. Не ўзнімаючы галаву, не адкрываючы вачэй, бачыў я іх. Мае любімую птушкі, птушкі маёй радзімы былі нада мною, са мною. Я ўспомніў Полацк, бурлівую Палату, сіняе неба над зялёным лугам. Чалавек, як птушка, таксама ўцякаў некалі ад зімы на поўдзень, плыў па рэках да цёплага мора. Але потым зачапіўся за сваю зямлю, прарос у ёй, быццам дубовы жолуд, каб у самую лютую сцюжу навекі застацца разам з ёю.

Я засынаў. Мне патрэбен быў гэты сон, сон-успамін і сон-надзея. У велікакняжым палацы чакала мяне вялікая ўлада, мяне чакалі баяры і смерды, ворагі і сябры, княгіня Крутаслава з сынамі, гарэў Кіеў, полаўцы падковаліся да ягоных сцен, а я засынаў, засынаў...

Была цёплая зямля, і на гэтай зямлі расло дрэва, а на самым ягоным версе — была буслянка. Аднойчы прыйшоў чалавек, светла-русы, кашчавы, з вачамі, як шэрэя восеньская вада, ссек у дрэва вярхушку, зацягнуў, умасціў між галінамі старое драўлянае кола, якое ад'ездзіла свой век. Тоё кола пахла сухім дарожным пылам, гноем. Але залопаў чысты вясенні дожджык, адмыў кола. Сонца глянула з-за хмар залатым цёплым вокам, высушыла яго.

Было гняздо. Дзве прыгожыя птушкі. Ён і Яна, летучы над разамлелай вясенняй зямлёй, убачылі дрэва і кола на ім.

Птушкі былі буйныя, белапёрыя, толькі канцы крыліяў адлівалі чарніной. Сонца гарэла на чырвоных дзюбах, на доўгіх цёмна-чырвоных нагах. У птушак, як і ў людзей, як і ва ўсяго жывога, бывае каханне. Яны пакахаліся пад высокімі воблакамі і на зялёных звонкатраўных лугах. Цёплыя белыя яйкі пакаціліся ў гняздо. Птушкі, змяняючы адно аднаго, цярплюва сядзелі на гняздзе. Халодны дождж і нават снег падаў на цёплыя спіны буслоў...

Адкуль я гэта ўсё памятаю? Не ведаю. Толькі мне здаецца, што я быў нязграбным палахлівым бусляняткам, якое чэрвеньскай роснай раніцай нарадзілася ў гэтым гняздзе. Мяне магло не быць, бо маці моцнай дзюбою раптам выкаціла адно яйка на самы край гнязда, кінула на цвёрдую страшную зямлю. Навошта яна гэта зрабіла? У tym жа яйку пад цёплай шкарлупінай была яе плоць. Напэўна, жывыя аддавалі даніну небыццю.

Было неба. А ў мяне былі маладыя мяkkія крылы, якія штодня цвярдзелі, наліваліся кіпучай сілай. І я паляцеў. Над хаткай светла-русага чалавека. Над ягоным полем, дзе вятры ламалі жыта. Над шырокай ракой, над высокай белай царквой, якую будавалі людзі.

Было неба палахлівых начных кажаноў, неба крыклівых вераб'ёў, неба траскучых сарок і ненаедных варон. Было неба буслоў. І недзе было неба ваяунічых арлоў. Птушкі ад птушак, як і людзі ад людзей, былі аддзелены страхам.

— Чаму ты не арол?! — крикнула мне аднойчы з лугавой травы нейкая казюрка.

— Мне падабаецца быць буслом, — з годнасцю адказаў я.

— Арлоў малююць на сваіх сцягах зямныя ўладары. Арлоў носяць на шчытах і каронах, — зноў піскнула казюрка. Я не даслухаў яе, паляцеў пад воблака. Мне падабалася быць міралюбным і моцнакрытым буслом.

Між tym халадзела неба, жаўцеў лес. І мне пачала сніцца далёкая цёплая краіна, хоць я ніколі не бачыў яе. Там было сінє мора з безліччу скалістых астраўкоў. Мора злавесна раўло ўначы, але раніцою аціхаў вецер, знікаў туман, і

сонца шчодра залівала астраўкі. Цёмнаскурыя людзі, жанчыны і мужчыны, весела выбягалі з хатак, пакрытых не светлаза-латой саломай, як у чалавека, што жыў ля маёй буслянкі, а велізарнымі зялёнымі лісцямі нейкага дрэва. Яны спявалі, танцавалі, палілі вогнішчы, і зусім побач, у цёплым травяністым балоце, хадзілі буслы, мноства буслоў.

Мы паляцелі на поўдзень, туды, дзе ў срэбна-пенным моры пад гарачым сонцам ляжалі ўтульныя шчаслівыя астраўкі. Чалавек са скрухай глянуў на нас, перахрысціўся. Выбег на двор ягоны сынок, нешта крыкнуў услед, махнуў тонкай бледнай рукой. И мне зрабілася так сумна: ці ўбачу я іх?

Усё цяжэйшаю работася дарога. Я на сабе адчуў і зразумеў, што ёсьць неба бясконцых чорных воблакаў, неба маланак і жахлівых ураганаў. Некаторыя з маіх сяброў знясілена падалі ўніз. Вечер ламаў іх крыллі. Град выбіваў вочы.

Мы ляцелі і ўначы, бо важак, стары мудры бусел, мой прапрадзед, умеў чытаць зорную кніжку неба. Да зорак, здавалася, было так блізка, можна было зачапіцца за іх крылом.

Сонная зямля была пад намі. У глухой маўклівай цемры спалі звяры ў норах, мурашкі ў мурашніках, людзі ў гарадах і весях. Толькі мы, буслы, ляцелі. Да скону я буду помніць ледзь чутны свіст крылляў, белыя льдзіны хмар у сіне-чорным высокім небе, жывыя і іскрыстыя вуголлі зорак.

Проста ў палёце я засынаў, і тады браты па чарадзе, тыя, што не спалі, клапатліва і асцярожна давалі мне месца ўсярэдзіне чарады. Я спаў, але не спалі мае крыллі, уздымаліся і апускаліся, уздымаліся і апускаліся, апіраючыся аб неба.

Потым нешта ўздрыгвала, шчоўкала ўва мне, са слабым трэскам раздзіралася цёмная плёнка сну, я зноў бачыў неба, зоркі, суседзяў-буслоў і асцярожна выкіроўваўся на самы край чарады, дзе гуў начны вечер. Бусел, што стаміўся, займаў маё месца.

Усё новыя бусліныя чароды прыбіваліся да нас. Неўзабаве чакалася мора, і ўсе буслы гуртаваліся ў адну велізарную чараду, каб лягчэй было адолець парывісты марскі вечер. Ужо ляцелі тысячи буслоў, бела-чырвона-чорнае воблака.

І тут з'явіліся першыя арлы. Я ніколі не бачыў арлоў і з вялікай цікавасцю глядзеў на іх.

— Мы — каралі птушак! — пагрозліва і хрыпла закрычаў-заклекатаў іхні важак. — Дайце нам дарогу! Пацясніцесь ўбок, балотнае племя!

Наша чарада ўзяла трошкі ляўей, хоць маладыя буслы, і я ў іх ліку, дрыжалі ад гневу і абурэння. Мы ўжо ляцелі над морам, далёка ад берага, і трэба было ашчаджаць сілы, бо не сядзеш на віхурную марскую хвалю.

— Гэта наша неба і наша мора! — зноў закрычаў арліны важак.

— Неба створана для ўсіх, у каго ёсьць крылы, — спакойна і разважна адказаў наш важак. — У небе хопіць месца арлам і буслам, усім птушкам.

— Замоўкні, жабаед! — ярасна шчоўкнуў дзюбаю, трасянуў вострымі крывымі кіпцюрамі арол. — Неба належыць толькі арлам! Толькі нам! Нездарма зямныя ўладары, імператары і каралі арлоў і нашых бяскрылых родзічаў ільвоў носяць на сваіх сцягах. Скажы — хто дзе бачыў на якім сцягу ці на якім гербе палахлівага дурнога бусла?

Ён зарагатаў, і разам з ім зарагаталі ўсе арлы. Іх становілася ўсё больш і больш, яны вылётвалі з-за хмар, яны акружылі з усіх бакоў нашу чараду.

— Будзем некалі і мы на сцягах, — горда ўсміхнуўся наш важак. — Людзі паразумнеюць і замест драпежных дзюб і кіпцюроў уславяць мудрую развагу, мірны розум, а тваіх нашчадкаў, прабач мне, скінуць са сцягоў, як абскубаных нікчэмных курыц.

— Што?! — раз'юшана растапырыў сталёвае пер'е арол. Ён з усяго маху ўдарыў дзюбаю нашага важака, той адказаў ударам на ўдар, і пачалася вялікая бітва. Арлы, упэўненыя ў сваёй перамозе, не раздумваючы, рынуліся на бусліную чараду, гатовыя раздзерці нас на крывавае ашмощце, але адразу ж некалькі з іх каменем рухнула ў мора. Яны не чакалі такога, закрычалі, зашыпелі ад ярасці, жоўта-шэрыя вочы зрабіліся чырвонымі, пер'е ўзвілося дыбком. Пад намі было мора, уверсе — плоскае неба, ўсё наўкол запаўняў парывісты нястомны вецер. Гэты вецер ламаў наш баявы строй, раскідваў нас у бакі. Арлам таксама было нялёгка, нават цяжэй, чым нам, бо яны загадзя лічылі сябе пераможцамі, а тут давялося абараняцца ад магутных удараў, аблівацца ўласнай крывёю. Усё часцей з роспачным хрыпам, склаўшы крылы, валіліся яны ўніз, а там чакала іх мора, а на моры астраўкі, скалы, камяні — цвёрды зямны касцяк. Буслы паміралі моўчкі, толькі адзін, маладзенькі, што ляцеў у свой першы вырай, закінуў назад галаву, самотна заклекатаў у перадсмяротнай тузе. Велізарная рана-яміна злавесна чырванела ў яго на грудзях, пер'е разам з мясам было вырвана арлінай дзюбай.

Позна ўвечары скончыўся бой. Знясіленыя, упалі мы на астраўкі, побач, на суседніх скалах і камянях, астуджвалі пад усплёскамі ветру свае крывавыя раны арлы.

— Добра, — толькі і сказаў наш важак і глянуў на мяне адзінным азалелым вокам. — Ты не клянеш неба, што нарадзіўся буслом?

— Не, — пакутуючы ад болю, выдыхнуў я. У мяне было надломлена левае крыло, і я з жахам думаў, што болей не ўзлячу.

— Не, — адказаў я зноў. А праз нач, раніцою, закіпела яшчэ больш ярасная бітва. Я ўсё-ткі ўзляцеў. Падалі ў мора буслы і арлы дзесяткамі, сотнямі...

— Вы не клянече неба, што нарадзіліся бусламі?! — крыкнуў важак.

— Не! — дружна адказалі буслы, старыя і маладыя.

На трэці дзень арлы не вытрымалі. Спачатку, сарамліва і вінавата азіраючыся, уцякалі нямногія, а потым уся парадзелая, пашкуматаная чарада

раптоўна развярнулася і, з апошніх сіл махаючы крыламі, паляцела туды, дзе ў густым тумане шчарбаціся высокія горы.

— Мы перамаглі! — радасна крыкнуў важак. І адразу ж нешта зламалася ўсярэдзіне, і я рухнуў уніз, у страшнае мора, бо неба ўжо не трымала мяне. Свістаў вецер, круціліся ўваччу хвалі і скалы, а я ў адзін міг успомніў дрэва на зялёнай роднай зямлі, гняздо, хатку ля падножжа дрэва, светла-русага ціхага чалавека і ягонага сынка. «Ці вернешся, бусел?» — даляцеў аднекуль голас хлопчыка, шчаслівы і адначасна спалоханы. А потым была чырвоная цемра, сталёвая цемра, і ў глыбіні гэтай цемры, пакуты і самоты падала, падала бязважкае птушынае пяро...

Халодны восенійскі ліст упаў мне на лоб, і я прачнуўся і ўбачыў, што непадалёку ад мяне стаяць двое, стары і юнак. Яны былі сінявокі і доўгавалосыя, у белых кужэльных кашулях, у мяккіх ліповых лапцях. Юнак сціскаў у руцэ дубіну, выламаную у дубовага кораня і абсмаленую на вогнішчы. Стары быў з пустымі рукамі, праз правы плячук у яго была перакінута рысіная шкура. Яны глядзелі на мяне ва ўпор, і асабліва цяжкі і ўладны позірк быў у старога. Сваім неадрыўным позіркам ён быццам выварочваў, ламаў усё маё нутро. «Мячэтнік»⁴, — адразу здагадаўся я. Уздрыгнула, закалацілася ў халоднай тузе сэрца, але я, лежачы на сваёй лісцяной падсцілцы, упіўся пальцамі рук у зямлю, неймаверным намаганнем прымусіў сябе не заплюшчваць вочы, ударыў сваім праніzlівым позіркам па твары старога, па ягоных вачах. Калі б я хоць на міг адвёў вочы ці, не вытрымаўши, заплюшчыў павекі, мая б душа адразу аслабела і зрабілася б рабыняй старога мячэтніка. Я ведаў гэта і, вока ў вока, глядзеў на яго. Здавалася, скрыжаваліся ў небе дзве маланкі. Стары здагадаўся, што мне вядома таямніца такога позірку, пабляднені, прыкусіў жоўтымі зубамі сухую губу. Нарэшце ў яго затрымцелі калені, пакрыўся потам лоб, і я зразумеў, што мая сіла мацнейшая за ягоную сілу. Стары мячэтнік глуха ўздыхнуў, як бы хацеў нешта крыкнуць, закашляўся і пачаў церці вочы кулаком.

— Ты хто? — спытаў ён у мяне аслабелым голасам. — Кашчэй⁵?

— Князь, — адказаў я.

Яны абодва дужа здзівіліся. Іх можна было зразумець — не кожны дзень і не кожнаму сустракаецца князь, які спіць у лесе на голай зямлі.

— Дзе ж твае залатыя палаты, князь, дзе дружына? — прамовіў нарэшце стары.

— А вунь мая дружына, — усміхнуўся я, паказваючы на Рамана, які сядзеў пад сасною, сціскаючы ў руцэ меч, апусціўшы галаву на калені. — Разбудзі яго.

— У твойго воя душа мякчэйшая, чым у цябе, — ён адразу скарыўся майму воку.

Стары мячэтнік падышоў да Рамана, паклаў яму сухую ладонь на лоб, нешта сказаў. Той павольна расплюшчыў вочы, няўцягна зірнуў наўкол, потым адным рыўком ускочыў на ногі. Твар быў разгублены і чырвоны ад злосці.

— Паршывы пяруннік! Засяку! — шалеючы крыкнуў ён, але я спыніў яго ўзмахам рукі. Раман дапамагаў мне апранацца і прасіў:

— Князь Усяслаў Брачыславіч! Дазволь чырвоную вадзіцу пусціць з гэтага чмутніка. З выгляду чарвяк чарвяком, а як ён мяне на зямлю паклаў! Падышоў, глянуў савіным вокам, і душа ў мяне з цела выцекла, рукі-ногі адняліся.

— Дык ты полацкі князь Усяслаў? — аж уздрыгнуў стары.

— І вялікі кіеўскі, — сказаў я.

Пры гэтых маіх словах малады спадарожнік старога мячэтніка пагрозна бліснуў вачыма, узніў страшную дубіну. Але Раман, якому так хацелася хоць нечым загладзіць сваю віну, кальнуў яму ў жывот вастрыём мяча. Дубіна апусцілася.

— Цябе ж маглі забіць у лесе, — здзіўлена прамовіў стары. — Ведаеш, колькі ў цябе ворагаў?

— Гэта і вожык ведае, — засмяяўся я.

— А ты спаў... Ляжаў з заплюшчанымі вачамі...

— Глядзім вачамі, бачым душой. Пачуўши такія мае слова, стары мячэтнік пабляднёў і, нейкі міг павагаўшыся, сказаў:

— Ты ведаеш, хто я? Белакрас. А гэта сын мой — Лют.

Ён быў упэўнены, што я адчуў ягонае імя, і не памыліўся. Неаднойчы падыходзілі да майго поруба асцярожныя маўклівія людзі, што пахлі глухім лесам і дымам. Яны шапталі, нібы трывнілі: «Белакрас... Белакрас...»

— Ты ваявода паганскаага войска, — сказаў я.

— У мяне шмат людзей, — горача загаварыў Белакрас. — У мяне людзей, як лісцяў у гэтым лесе, як хвалі у Дняпры. Мы гатовы памерці за нашых старых багоў, але не аддаць іх на глум і здзек мярзотным рамеям і іхнім кіеўскім падывалам. Вялікі Род і Пярун ахоўваюць нас. Мы возьмем Кіеў, зруйнуем Сафію і на яе месцы паставім Вялікага Рода.

— Ці не позна, ваявода? — ціха прамовіў я. Мне чамусьці было шкада старога мячэтніка. Ён быў сівы, як лясная халодная трава, пакрытая туманам.

Белакрас глуха ўскрыкнуў. Так у цемры қрычаць начныя птушкі. Потым ён разам са сваім сынам стаў перада мной на калені, пачаў прасіць:

— Вялікі князь, выгані са свайго сэрца Хрыста. Мы ведаем, што ў Полацку ты шкадаваў веру дзядоў-прадзедаў. Выкінь з нашай зямлі рамейскую веру, як мярзотную балотную жабу. Зрабіўши гэта, ты праславішся навекі і пасля смерці сваёй будзеш стаяць на курганах над сінімі рэкамі разам з Родам і Перуном. Самыя прыгожыя дзяўчаты будуць абвіваць чало тваё вянкамі. Разам з імем маці будучыя дзеці-млекасосцы будуць паўтараць тваё імя. Войска наша стаіць у пушчы на рацэ Дзясне. Дай толькі знак...

— Устань, — сказаў я. Але Белакрас і Лют стаялі на каленях.

— Разумееш, — пакутліва шукаў я слова, — багі самі прыходзяць... І самі адыходзяць... Любы зямны ўладар, будзь у яго лоб з самага чыстага золата, бяссільны перад гэтым. Былі ў рамеяў імператары-іконаборцы, але дзе яны сёння? Быў у Рыме імператар Юліян Адступнік, які, узяўшы ўладу, аб'явіў сябе паганцам. Дзе ён сёння?

— Ты баішся! — гнеўна ўскрыкнуў Белакрас і прутка ўскочыў на ногі. Ягоны сын ускочыў следам за ім. — Ты баішся за сваю ўладу, за срэбра, якое будзеш мераць кадоўбцамі, за тлустае мяса, якое будзеш жэрці!

— Што сіпіш, як гад у разоры?! — раззлаваўся ў сваю чаргу мой дружыннік Раман. — Шмат вас, дурных і валасатых, а вялікі князь адзін.

Але Белакрас не слухаў яго. У шаленстве і ў ярасці ён то крычаў, то шаптаў:

— Ідзе на людзей вялізная ноч! Крывавы кастаглод будзе на зямлі... Меч уват'еца ў мяккую шыю... Дзе вера дзядоў? Дзе Род з Перуном? Чаму не абароняць нас? А мне ж давалі знак нябёсы, давалі! На свае вочы я бачыў, як зляцела з неба маланка, страла Перунова, уваткнулася ў зямлю пад старым дубам і пахісталася, пахісталася. Так трава хістаецца пад ветрам...

Ён сеў на зямлю, абшчапіў галаву рукамі, потым зноў ускочыў на ногі, прарэзліва закрычаў: — Выходзьце са сваіх сковаў, цені! Выпаўзайце з нор, беспрытульныя і апляваныя, нікому не патрэбныя і растаптаныя!

І адразу ажыў лес. Тое, што я ўбачыў, можна было палічыць сном. Напачатку мне здалося, што гэта дрэвы пераходзяць з месца на месца. Варушыліся, уздрыгвалі галіны, рухаліся кусты, ішли ў незразумелым карагодзе пні-карагі з вострымі растапыранымі ў бакі каранямі, ласіныя рогі, аскаленыя мядзведжыя і ваўчыныя пашчы... Прыйгледзеўшыся ўважлівей, я зразумеў, што гэта людзі, мнóstva людзей, жанчыны і мужчыны, малыя дзеці. Яны былі паўголыя, аплеченыя лясной травой і мохам, авшаныя жалудамі і лісцямі, галінамі дрэў. Некаторыя былі ў звярыных шкурах. На некаторых, згарнуўшыся клубком вакол шыі, драмалі вужы і гадзюкі. Яны, прытанцоўваючы, падыходзілі ўсё бліжэй і глухімі, шурпатымі, як дубовая кара, галасамі співали песню:

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

Раман, што стаяў побач са мною, пабляднёў ад страху, пазіраў то на мяне, то на незвычайны карагод, які павольна набліжаўся да нас. Некалькі імгненняў назад лес быў ціхі, пустынны, і ўсе гэтыя людзі, здавалася, выйшли з чэрыва зямлі.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

Усяго чатыры слова былі ў песні, як чатыры куты ў старой спарахнелай хаце. Я бачыў суровыя нахмураныя твары з копаццю ад вогнішчаў, бліскучыя вочы, худыя грудзі, тонкія, але чэпкія рукі. Усе былі басанож. Некаторыя трымалі ў руках дубіны, рогвіцы, коп'і. Я ўжо чуў іхняе дыханне.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

— Стойце! — крыкнуў Белакрас, і ўсе спыніліся, і перарвалася нітка песні. Паганскі ваявода ўзяў нож, які вісей у яго на скуранным раменчыку на грудзях, моўчкі пачаў рэзаць вільготны хваёвы лапнік, склаў яго ў кучачку, пакрышыў туды чырвоных мухамораў, разрэзаў на кавалкі чорную гадзюку, што падала яму жанчына, потым выбіў з крэменю іскру.

— Слухайце! — закрычаў ён зноў. — Усяго дзве рукі, і дзве нагі, і адна галава, і адно сэрца ў чалавека, якога вы бачыце перад сабой! У яго шэрыя вочы, як неба над намі!

— Ён падобны на нас, — выдыхнулі жанчыны.

— Але гэты чалавек — вялікі кіеўскі князь!

— А-а-а! — залямантаваў натоўп. — Забіць князя! Выкалаць яму вочы! Аддзерці рукі і ногі! Княжыя емцы і вірнікі забралі ўсё! Мы ядзім траву! Нашы дзецы жывуць у норах, як звяры!

— Слухайце! — перакрыў усе галасы Белакрас. — Ён прыйшоў у гэты лес, і мы прыйшлі сюды. Сам Род звёў нашы дарогі! Род нічога не робіць дарэмна. Багам трэба было, каб мы сустрэліся. Дык уславім жа не князя, а ваўкалака, які прыбег да нас!

— Ваўкалак! — закрычалі ўсе. — Ваўкалак! Будзь з намі, сын лясоў!

Дзве жанчыны, абвешаныя лісцямі і птушынымі пер'ямі, узялі мяне пад рукі, падвялі да тонкага струменьчыка дыму, які выплываў з цяпельца. Дым быў дурманна-горкі.

Сіні дым, сіні дым,
Абвей гэта чало,—

загучала песня, —

Хай трава ўспомніць свой корань,
Хай вада вернеца ў зямлю.

Мноства людскіх твараў бачыў я наўкол сябе. Гэта, здавалася, былі не людзі, а бледныя блуклівия цені, што ўстаюць унаучы над глухімі балотнымі пусткамі, над

забытымі ляснымі магіламі. Яны спальваюць сваіх мёртвых на вогнішчах, яны вераць Роду і Перуну, сядзяць у лясах, як совы ў забруджаных дуплах. Але ў лясах і рэках не хапае ежы для ўсіх, і тады яны велізарнымі натоўпамі, трymаючы над сабою выслушаных лютым голадам немаўлят, падступаюць да баярскіх сядзіб, да пагостаў і гарадоў. Тады льеца кроў, бушуе агонь, трашчаць дубовыя забаролы, чалавечыя косці. Іх перамагаюць, зноў заганяюць у дрыгву, пушчу, у цемру. Яны — як начныя светлякі ў гнілых дрэвах, як месячныя промні на халоднай балотнай вадзе.

— Заб'ем князя, — сказаў бацьку Лют, — і ягонай крывёй змажам нашы баявыя шчыты.

— Не, — рапуча прамовіў Белакрас, — Род не даруе нам. Адпусцім князя ў Кіеў. Хай помніць пра нас у залатых палатах, у радасці і сытасці. Я, сын мой, бачу ягоны лёс. Доўга ён будзе жыць і друга княжыць, сваім вострым мячом праславіць Кіеў і Палацк не ў адной сечы, але памрэ няшчасным.

«А ў чым чалавече шчасце, вяшчун?» — хацеў крыкнуць я, ды змоўчаў, бо ведаў, што ніхто не зможа даць адказ.

Нас адпусцілі. Белакрас з Лютам павялі паганцаў, і неўзабаве ні голасу чалавечага, ні шолаху лісцяного не стала чутно. Рыжы восеніцкі лес глядзеў на мяне.

— Князь, — асцярожна напомніў Раман, — трэба спяшацца ў Кіеў.

— Пойдзем, — адразу згадзіўся я. «Хай вада вернеца ў зямлю» — гучала ўва мне. І яшчэ я ўспомніў свой сон, успомніў буслоў, крывавы бой з арламі, цяжкую перамогу... Што зычыць мне гэты сон? Добра ці дрэнна быць буслом? Арлы захапілі неба, але неба, як і зямля, створана для ўсіх.

У горадзе стаяў вялікі крый. На Падоле казалі, што палавецкія дазоры ўжо бачылі перад Залатой брамай. Купцы хавалі сваё срэбра. Мацеркі хавалі маладых дачок. У палацы, як мне здалося, ніхто нават не заўважыў знікнення вялікага князя. Бязладна мітусілася дваровая чэлядзь. Натоўп рукадзельных людзей і смердаў у незвычайнай ярасці крышыў клеці, павалушки, амбары. Я ледзьве адшукаў сыноў. Барыс ужо быў п'яны, сядзеў у велікакняжым крэсле. На ягоных каленях заліваліся смехам дзве ружовашчокія прыгожыя маладухі. Я, нібы хлапчуга, скапіў Барыса за вуха. Маладухі анямелі ад жаху, потым рынуліся ў дзвёры.

Расцілава я ўбачыў у княжай малітоўні. Ён стаяў на каленях перад абразамі. Вузкія плечы ўздрыгвалі.

— Бацька! — кінуўся ён да мяне. — Бяжым адсюль! Уцякайма!

— Што з табою, сын? — спытаў я, падхапіўшы яго, бо ён амаль упаў мне на руکі.

— Стэп ідзе! Таці паляць горад! Уцякайма ў Палацк! Нас тут ніхто не любіць!

Расцілаў заплакаў. Але я быў спакойны. Нездарма адразу пасля поруба я рвануўся ў лес, у траву, у цішыню... Душа адмылася ад бруду рабства, восеньскі лес разбудзіў яе. Я верыў сабе, верыў у сваю ўдачу.

— Глядзі, — падвёў я сына да акна, — што ты там бачыш?

— Бегаюць людзі. Шмат людзей, — усё яшчэ ўсхліпваючы, глянуў на княжы двор Расцілаў.

— Кіяне выратавалі вас, мяне, а я выратую іх! — выгукнуў я. — Заўтра ж мы ідзём насустрach полаўцам.

— Але ў цябе няма вояў. Што ты можаш зрабіць?

— Мая сіла — яны. А яшчэ я паклічу з лесу паганцаў.

— Ты паклічаши паганцаў, каб яны абаранялі Хрыста? — здзвіўся Расцілаў і выцер кулаком вочы. — Але ж Хрыстовы служкі выгналі гэтых самых паганцаў у глухмень, у дзікую пушчу.

— Яны будуць абараняць не Хрыста, а сваю зямлю, — цвёрда сказаў я...

Раздел шосты

Частка I

*Калі памру я і белы твар
У стылым небе навек растане,
Дазвольце глянуць на вас з-за хмар,
Адзінакроўцы, браты-славяне.*

Пад сваю руку для бітвы з полаўцамі Усяслаў здолеў паставіць гарадskое апалчэнне кіян, дружыну Рамана і атрад варагаў-находнікаў на чале з Тордам, праўда, не ўвесь. Некаторыя з варагаў адмовіліся служыць новаму вялікаму князю, сказаўшы, што ён узурпатар і што трэба чакаць вяртання законнага князя Ізяслава з ляхаў. Калі Усяславу паведамілі аб гэтым, ён здзвіўся:

— Які я узурпатар? Мяне кіяне сваім князем зрабілі, веча крыкнула за мяне.

Але сілы было мала. Усяслаў разумеў гэта і аднаго за другім слаў ганцоў у задняпроўскі лес да Белакраса з Лютам. Выйшла і павярнулася так, што толькі паганцы-пяруннікі маглі выратаваць хрысціянскі Кіеў. Не прыйдуць яны на дапамогу, уедзе хан Шарукан на войскім кані ў залатую Сафію, заржэ конь там, где гучала святое пяянне. Старая чадзь, вялікія баяры хаваліся ў сваіх вотчынах, чакалі, што прынясуць новы дзень і новы князь. У думках спадзяваўся Усяслаў і на Святаслава Чарнігайскага. Ізяслав з Усеваладам пабеглі да ляхаў, а ён, іхні брат,

застаўся ў Чарнігаве са сваёй дружынай, мог ударыць па стэпняках з поўначы. Паслаў да яго Усяслаў ганцоў а следам за імі, таемна, паслаў выведнікаў каб на свае вочы і вуши маглі даўмецца, што замысліў чарнігаўскі князь. Ганцы вярнуліся як мыла з'еўши — Святаслаў выгнаў іх са сваіх палат. А вось выведнікі сказалі Усяславу, што чарнігаўская раць спешна ідзе на раку Сноў.

— Добра, — павесялеў Усяслаў. — Хоць Яраславіч і верне нос ад мяне, полацкага ізгоя, але тут з вялікім розумам справу робіць. Давядзеца Шарукану сваю арду на дзве часткі дзяліць, а гэта значыць, што ён стукне па Кіеву адным кулаком, а не двума.

Ды адразу ж зноў наліўся змрочнасцю вочы ў вялікага князя.

— Чаму не ідуць Белакрас з Лютам? Ганцы ж па май загадзе кляліся на крыжы, што з гэтага часу ў стольным Кіеве зноў можна будзе маліцца Роду і Перуну і што паганец будзе жыць у міры побач з хрысціянінам. Не ідуць, не вераць княжаму словаму.

Паслалі новых ганцоў. На гэты раз у пушчу памчаўся Раман з дзесяткамі сваіх дружыннікаў. Трапіў у іх лік і Белавалод. Ядрэйка ж, як хвацкі рыбалоў, вымушаны быў цягаць сеці ў Дняпры і ў кошыках насіць рыбу на Варламаў двор. Там пад наглядам Кацеры з раніцы да цёмнага вечара завіхаліся кухары.

— Не вуснае слова вязём паганцам, а пісьмовае, — сказаў на развітанне Белавалод Ядрэйку. — Вялікі князь Усяслаў сваёй рукою напісаў на пергамене і княжую пячатку навесціў.

— Дзе той пергамен? — пацікавіўся Ядрэйка.

— У Рамана. А навошта табе? Пачытаць хочаш? Чытаць ты ўмееш?

— Не ведаю, — весела засміяўся Ядрэйка, — можа, і ўмеею, але ніколі не спрабаваў.

Коні з месца ўзялі ў намёт. Шумеў горад. Пахла дымам. Кружылася галава. Белавалод гнаў каня і неадчэпна думаў аб тым, што жыццё змянілася і душа ягоная змянілася, што нават Ульяніца ўспамінаецца ўсё радзей. Быў ён залатаром, а зрабіўся воем. Ды гляне іншы раз на высокое воблака, на рачную хвалю, на шумналістое дрэва, і зноў хочацца, да дрыжкаў у пальцах, даць работу рукам, схіліцца над кавалкам металу, пакуль што мёртвым, нямым, каб ён засвяціўся, пацяплеў, аддаў прыгажосць, схаваную ў патаемнай сваёй глыбіні. Усё на белым свеце прыгожае. Трава, якую чалавек і конь топчуць нагамі. Яшчарка, што дрэмле на імшыстай зялёнай спіне валуна. Павук-сеткаплёт. Марудная балотная чарапаха, якая паўзе ў густой цёплай гразі. Для прыгажосці Бог стварыў зямлю і чалавека на ёй. Каб не так, не запальваліся б зоркі ў нябесах і яркая вясёлка не ззяла б над абытым грыму чай навальніцай лесам. А жэмчуг і бурштын? А рачныя вадаспады? А летняя раса і зімовы сіне-зялёны лёд? А кветкі і матылькі на кветках? Дзеля чаго, калі не дзеля прыгажосці, жыве ўсё гэта?

Паганцаў адшукалі ў змрочных бураломах, дзе аскабалкі дрэў тырчалі з сівога моху, як зубы і кіпцюры закапаных у зямлю пачвар. Гарэлі вогнішчы. Брахалі, захліпваліся сабакі. Малыя дзееці калупаліся, поўзалі між пакрытых дзірваном і хваёвым лапнікам буданоў.

Сам ваявода Белакрас выйшаў на сустрач ганцам, сказаў строга:

— Што за людзі?

Раман саскочыў з каня, моўчкі аддаў яму Усяславаў пергамен з пячаткай. Паклікаўшы Люта, доўга чытаў ваявода, хмурыўся, моршчыў лоб.

— Не вер ім, — горача загаварыў Лют, — і не ідзі на дапамогу. Няхай гарашць іхнія царквы. Няхай іхняга Хрыста таксама кінуць у гразь, як кінулі нашага Перуна.

Белавалод глядзеў на маладога паганца і, жахаючыся ягоных кашчунных слоў, міжволі любаваўся ім. Якая мужная прыгажосць! Танклявы, гнуткі ў поясце стан, але шырокая грудзіна, размашыстыя плечы, смуглія руکі са светлым пушком, доўгія русыя валасы з мядзянным адлівам, белы, слаба загарэлы твар і празрыстасінія очы. У позірку — сіла і ўпартасць і ледзь прыкметная разгубленасць. На мяккай юначай шыі завязаны льняны шнурок, і на tym шнурку густа вісяць абярогі: дзіковыя і ваўчыныя зубы, вылепленыя з чырвонай гліны кружочки. «Гэта ён выяву сонца носіць на грудзях», — падумаў Белавалод.

— Вы палаchanе? — запытаў Лют.

— Палаchanе, — адказаў Раман і хмурнавата ўсміхнуўся: — На палаchan кіеўскія князі ходзяць ахвотней, чым на полаўцаў.

— Чаму ж вы не пабеглі на сваю Дзвіну?

— Мы бяжым туды, куды бяжыць наш князь Усяслаў, — горда прамовіў Раман.

Паганцы пайшлі раіцца ў велізарны будан, каля якога стаяў чатырохтвары дубовы ідал. Адтуль даносіліся ўзбуджаныя галасы, нават крыкі. Нарэшце выйшаў пабляднелы Лют, сказаў:

— Наш меч — ваш меч. Мы пральём кроў за Кіеў. Ты, — строга зірнуў ён на Рамана, — паедзеш да вялікага князя Усяслава, каб рыхтаваў нам тысячу мячоў, тысячу лукаў са стрэламі і дзве тысячи коп'яў. Заўтра ўвечары, як толькі сонца ўпадзе за лес, гэта зброя павінна быць у нас. Астатнія застануцца з намі. Калі князь Усяслаў парушыць сваю клятву, мы спалім вас у гонар Перуна.

Ганцы і Белавалод са страхам паглядзелі на маўклівага ідала. Раман жа адразу ўзлящеў на каня, ад'яджаючы, крыкнуў паганцам:

— Чакайце зброю!

Нявесела было на душы ў Белавалода. Іх накармілі смажанай на вогнішчы дзічынай, напайлі крынічнай вадой, потым Лют даў знак — і паганцы прысягнулі тоўстыя дубовыя цурбаны з жалезнымі ланцугамі. За правую нагу ўсіх прыкавалі да цурбаноў, і Лют разважліва сказаў: — Не падумайце, што мы звяры, але давядзецца вам адну ноч паспаць у абдымку з бервянем.

— Уліплі ў нерат — ні ўзад ні ўперад, — успомніў Ядрэйкаву прымаўку Белавалод, пачухаўшы патыліцу.

Змрок апускаўся на лес. Патухлі вогнішчы, толькі адно-адзінае гарэла ля будана, у якім жылі Белакрас і Лют. Спаў паганскі лагер. Воі-дазорцы бясшумна хадзілі наўкол яго, зредку перагукваючыся між сабою галасамі начных птушак, і Белавалоду здавалася, што гэта ці́укаюць, кугукаюць і шчоўкаюць паганскія лесавікі. Яны ўжо, напэўна, вылазяць з дуплаў, з карчоў, вогненнавокія, калматагаловыя, з тонкімі кручанымі хвосцікамі, каб усю ноч бегаць, лётаць па лесе, гушкацца на галінах, барукацца ў малінніках, валюхацца, купацца ў чорнай балотнай гразі. А як напаткаюць здарожанага чалавека — гора яму. Сарвуць адзежу, зашчыкочуць і кінуць галяком у мурашнік або завядуць у дрыгву.

Шумеў лес. Цякла, як чорная рака,noch. Неўзабаве дождж паліўся з глухой вышыні, забурболіў, зашыпей. Зусім нявесела зрабілася Белавалоду. Ён утуліў галаву ў плечы, языком злізываў з губ халодныя кроплі. Раптам нечыя крокі пачуліся ў цемры.

— Машэка¹ ідзе, — спалохана прашаптаў Белавалодаў сусед. Але гэта быў Лют.

— Палаchanін, — ціхенька гукнуў ён, спыніўшыся за некалькі кроکаў.

— Я тут, — азваўся Белавалод.

— Я шчыт прынёс. Накрыйся ім.

Ён падаў Белавалоду скураны доўгі шчыт. Потым прынёс нейкія рыzmanы, каб схавацца ад непагадзі двум астатнім ганцам. Сам стаяў з непакрытай галавою, сказаў:

— Я завёў бы ўсіх вас у будан, але нельга вам, хрыстам², начаваць разам з намі.

— Вось і трymaeце нас, як сабак, на ланцу, — злосна выдыхнуў Белавалод і закашляўся.

— Так трэба. Колькі мы, сталаверы, людзі сталай дзедаўскай веры, нацярпеліся і церпім ад вас. Папы і чарнарызыцы панаўтыкалі ў нашу зямлю крыжоў, спалілі нашых куміраў. Князі і баяры, нясытыя глоткі, дзяруць з беднага смерда скuru да самых касцей. Як жыць? Каму верыць?

— Вер Хрысту, — пераканана сказаў адзін з ганцоў.

— А ты бачыў Хрыста так, як бачыш мяне? — павярнуўся на голас Лют. — Клаў ён табе руку на плячо?

Ён падышоў, паклаў руку на плячо ганцу.

— Хрыста не трэба бачыць. У яго трэба верыць, — згоднасцю прамовіў ганец.

— Вы бачыце яго толькі ў снах і мроях, — захваляваўся Лют. — Ліхаманка грызе вас у час хваробы, гарачынёй запаўняе аслабелыя уды³, і тады з туману прыходзіць Христос. А я раніцой — хочаце? — пакажу вам срэбнавалосага

вадзяніка. Ён жыве на дне ляснога возера. Калі я падыходжу да возера, ён фыркае, як жарэбчык, пускае вадзяныя пухіры і выплявае да мяне.

— Ты праўда бачыў яго? — спытаў Белавалод.

— Як цябе бачу, палачанін, — прысеў на кукішкі Лют. — У вадзяніка зялёныя вочы і сіняватыя валасы. Ён умее смяяцца, як малое дзіця.

— У рацэ Менцы, каля якой я жыў, не было вадзянікаў, — уздыхнуў Белавалод. — І ў Свіслачы не было. Напэўна, у нас халаднейшая вада. Каб я ўбачыў вадзяніка, я выкаваў бы яго з жалеза або медзі.

— Ты каваль? — нечакана ўзрадаваўся Лют.

— Я — залатар. Умею працаваць з металам. У Менску я быў унотам, а потым сам трymаў майстэрню.

— Шчаслівы ты, — дакрануўся да ягонай рукі сваёй цёплай рукою Лют. — А я ўмей толькі зямлю араць і ў сечы біцца. Мала для чалавека такога ўмення.

— Чаму ж мала? — не згадзіўся Белавалод. — Усё жывое з зямлі жыве. А сечы былі да нас і пасля нас будуць.

— Можа, некалі і не будзе іх, — задумліва прамовіў Лют.

Скончыўся дождж. Святлынь пабегла па небе. Чорны лес і чорная зямля дыхалі на поўныя грудзі. У суседнім будане спрасоння заплакала дзіця.

— Не плач, засні, малюта мой, — ласковым ціхім голасам сказала маці, і Белавалод пачуў гэтые слова. Моўчкі ўзняўся, пайшоў да сябе Лют. Спалі, скруціўшыся абаранкам, ганцы. Спалі гарады і весі. Спалі паганцы і хрысціяне. Спалі угры і ляхі, полаўцы і рамеі. Спалі князі і халопы. Спалі з вянкамі на галавах юныя прыгажуні пасля хмелевых вясёльых застолляў. Спалі ў катавальнях вярыжнікі з крывавымі рубцамі на спінах. Іхнія каты таксама спалі. Хто мог не спаць у такую ноч? Толькі дужа пакрыўдженія. Толькі дужа шчаслівія. Толькі ваўкалакі. Мог не спаць, калі верыць людскому казанию, князь полацкі і кіеўскі Усяслаў. Вунь срабрыста-шэрае воблака мільганула над начнымі дрэвамі. Можа, гэта ён імчыцца ад Палацка да Тмутараракані?

«Засні, малюта мой», — усё яшчэ гучалі ў душы ціхія ласковыя слова. Яму, Белавалоду, ніхто і ніколі не скажа такіх слоў. Жыць яму на зямлі маркотнікам аж да самага скону. Ён думаў пра гэта, пакутаваў, не згаджаўся з такімі думкамі і нарэшце заснуў.

— Хочаш, пакажу вадзяніка, — падышоў раніцою Лют. Вочы ўсмешлівія, твар свежы, вымыты лясной расой. Белавалод моўчкі зірнуў на дубовы цурбан, які незварушным вепруком драмаў ля нагі. Лют прынёс малаток, абцугі, невялічкае кавадла, вызваліў ягоную нагу.

— Вядзі, — сказаў Белавалод.

Сонца пачынала ружовіць небасхіл. У полі і ў лузе ўжо даўно гулялі залатыя цёплыя промні, а тут, у лясным гушчары, толькі лёгкая чырвань зсяла над дрэвамі. Лют крочыў наперадзе, і сонца бачылася яму Ярылам, сінявокім малайцом на

белым кані, у белай адзежы. Ездзіць Ярыла па нівах, у адной руцэ — чалавечы чэррап, у другой — пук пшанічных каласоў. Дае Ярыла жыщё ўраджаю, а яшчэ дае мужчынскую сілу, распальвае страсць у чалавечым целе.

Белавалод шыбаваў следам за Лютам і адчуваў, як знікае, нібы чорт з бурага балота, начны сум. Усё наўкол было такое светлае, абяцаючы зыркі залацісты дзень з мяккай пяшчотай сонца.

Сіній спінай бліснула між дрэў возера. Лясныя звяры напрабівалі сцежак у густой траве. Лют упэўнена, але асцярожна, бясшумна пайшоў на зялёны мысок, што ўтыркаўся ў возера. Шапка белага туману ляжала на нерухомай вадзе. Ранішні ветрык падшавельваў яе, гнаў, як кавалак лёду, у чараты на супрацьлеглым беразе.

Лют правым каленам апусціўся на мяккую дрыгвяністую зямлю. Белавалод прысеў на кукішкі побач з ім. Ласковаўся, блішчаў пад ветрам і першымі сонечнымі промнямі чарот на tym баку. Вялізная грунная птушка ўспырхнула са свайго начнога сядалішча, нізка палящела над вадой. Шырокія доўгія крылы былі светла-рудымі.

Раптам пасярэдзіне возера ўскалыхнулася вада, пайшла кругамі ў бакі. Можа, буйная рыбіна ўдарыла хвастом, а можа (і Белавалоду так падалося), птушка, узлятаючы, шкрабанула паверхню вады моцным крылом. У гэты міг пук сонечных промняў ярка вырваўся з-за лесу, пракалоў ранішні змрок, успыхнуў залатой плямаю на вадзе.

— Бачыш? — усхвалявана зашаптаў Лют. — Ён выходзіць з возера... Па пояс ужо выйшаў... Валасы сінія... Вада цячэ па валасах...

Залатая рухомая пляма нясцерпна зязла на возеры. Сонца, вывальваючыся з-за лесу, пасылала туды ўсё новыя і новыя промні. Аж вочы адбіраў зіхоткі бляск.

— На левым плечуку ў яго водарасці, — шаптаў Лют. — Напэўна, таптун-трава... Так і льецца вада з валасоў... Нечага спалохаўся... Глядзіць у наш бок... Нырнуў пад ваду. Усё. Не будзе яго сёння болей... Цябе пачуў, хрысціяніна.

Белавалод глядзеў да рэзі ўваччу і стараўся не дыхаць. Сонечная пляма на сініяй вадзе патухла. Здавалася, возера заплюшчыла вока.

— Яны раней смялейшыя былі, — горача загаварыў Лют, узніўшыся на ногі. — Русалкі на бераг выходзілі. Лесавічок на самы верх сасны залазіў і там рагатаў, аж іголкі сыпаліся. Як пачнуць, бывала, співаць, танцаваць, асабліва ў навальніцу. А ты бачыў вадзяніка? — раптам спытаў ён.

— Бачыў, — павагаўшыся, няўпэўнена сказаў Белавалод.

— Яны папоў і чарнарызцаў баяцца, бо за попрышча кадзілам і ладанам ад хрыстоў смярдзіць, а гэта пах нябожчыкаў. Вадзянікі і русалкі любяць, калі мятай пахне.

Лют крочыў побач з Белавалодам, і шчасцем свяціліся ягоныя сінія вочы, і мядовы пах сплываў з вяршыняў бортных дрэў.

Атрымаўшы ад Усяслава зброю, пакінуўшы ў лесе дзяцей, жанчын і нямоглы, рушыла паганская раць на злучэнне з воямі кіеўскага князя. Вершнікаў не было. Ішла адна пяхота з коп'ямі і рогвіцамі, з мячамі і булавамі, трymаючы ў руках скураныя і драўляныя чорныя шчыты. Здавалася, чорная вужака выпаўзае з хмурых пушчаў у чисты, заліты сонцам стэп. Выйшлі з лясоў, і ў вочы ўдарыла яраснае сонца. Паганцы зажмурыліся напачатку, але адразу ж заўсіхаліся, павесялелі, бо сам Ярыла вітаў іх з нябёсаў.

Белавалод ішоў праваруч ад Люта. Яму далі шлем, скураны шчыт, шырокі жалезны нож і баявую сякеры.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мox, —

заспявалі паганцы, і Белавалод заспываў разам з усімі. Суровая, шурпатая песня накочвалася на стэп.

На ўмоўленым месцы іх ужо чакаў вялікі кіеўскі князь з дружынаю і гарадскім апалчэннем. Усяслаў цвёрда сядзеў на вогненна-рыжым шыракагрудым кані. На ім была кальчуга з тоўстых кляпаных кольцаў, пад кальчугаю чырвоная пакаленная кашуля. На галаву Усяслаў надзеў бліскучы жалезны шлем з кальчужнай сеткай-барміцай. На поясে ў яго вісеў доўгі цяжкі меч, асвечаны яшчэ ў полацкай Сафіі. Гэты меч уручыў князю пасля выбаўлення з поруба Раман.

Усяслаў пад'ехаў да старога Белакраса, які з непакрытай сівой галавою стаяў на чале паганскаі раці. Адзіная зброя была ў мячэтніка — у дзяніцы ён сціскаў доўгі дубовы кій, вымачаны ў туравай і мядзведжай крыіві, а потым высушаны, абсмалены на вогнішчы, у якім спалілі чалавечыя косці. Наканечнікам кія быў востры абточаны зуб з жалезнага каменя, што навальнічнай ноччу ўпаў з нябёсаў.

Праз плячук Белакрас, як і заўсёды, перакінуў рысіную шкуру. Гэта быў ягоны шчыт.

— Будзь здароў, ваявода, — гучна, каб пачулі ўсе, сказаў Усяслаў, злез з каня, абняў Белакраса.

— Будзь здароў і ты, вялікі князь кіеўскі, — спакойна прамовіў Белакрас. Але ў голасе старога мячэтніка віравала хваляванне. Вельмі адказнае і няпростае рагшэнне прыняў ён, вывеўшы сваю раць з пушчы.

— Разам пойдзем? — праніzlіva глянуў на яго Усяслаў.

— Разам.

— Ну то й добра.

Усяслаў лёгка ўскочыў на каня, памчаўся туды, дзе, ззяючы даспехамі і мячамі, разварочваліся вершнікі. Радасць распірала грудзі. Зноў ён у сядле, зноў разам з дружынаю шукае зменлівае баявое шчасце. У паход Усяслаў узяў Барыса і Расціслава. Няхай побач з бацькам вучацца праліваць сваю і варожую кроў. Пад

аглушальныя крыкі ўсяго войска ляцеў ён на кані і ўспамінаў сябе, белавалосага хлопчыка-малалетка, у далёкі дзень падсцягі⁴. Ягоны бацька, князь Брачыслаў, у той незабыўны дзень паклаў перад ім на зямлю аголены меч, пасадзіў сына на каня і правёў каня перад усёй дружынаю. Воі кричалі «Рубон!», грукалі мячамі аб шчыты. Ён уздрыгваў, упіваўся пальцамі ў конскую грыву. Пярэстая сакавіцкая зямля ішла кругам. Сонца спальвала на полацкіх узгорках снег. У той дзень уручылі яму зброю, каня і войску славу.

Белавалод крохыў поруч з Лютам. Пад тысячамі ног пагрозна гуў стэп. Сухі пыл узвіваўся ўгору, плыў над людзьмі, як рыжы лісіны хвост. Ад задухі цвярдзелі вусны, ільсніўся на шчоках пот. Заціхла песня. Трывожна і жалобна звінела жалеза. Шархацела зламаная конскімі і чалавечымі нагамі трава. Палаўцаў перадавыя дазоры яшчэ не бачылі, але па ўсім ужо адчувалася, што стэпнякі блізка. Набліжалася крывавая сеча, а разам з ёю для шмат якіх людзей, што маўкліва ішлі пад гарачым сонцам, смерць. Чалавек, паганец ён быў ці хрысціянін, стараўся не ўспамінаць пра яе. Тысячы аднародцаў былі наўкол, і чаму палавецкая страла або шабля ў гэтым шчыльным людскім частаколе павінны былі адшукаць менавіта яго? Кожны верыў у сваю ўдачу, а хто не верыў, моўчкі ішоў разам з усімі, развітваючыся ў думках з жыццём. Цішыня навісла над стэпам, над войскам. Здавалася, ідуць тысячы нямых, безгалосых. Нават коні вершнікаў, як бы зразумеўшы стан людзей, не хралі, не ржалі, толькі нервовы мільготкі бляск быў у конскіх вачах. Некалькі воблакаў плыло над стэпам. Усе раз-пораз насцярожана і трывожна глядзелі на іх, і амаль усім у снежна-белай тоўшчы гэтых воблакаў бачыўся злавесны чырвоны агонь.

Белавалод пазіраў на воблакі, сціскаючы ў руцэ баявую сякеры. У халоднай тузе заходзілася сэрца. Як добра было б зараз ісці сярод сваіх, побач з Ядрэйкам і Раманам. Вясёлы рыбалоў, пэўна б, не даў засумаваць нават на імгненне да смерці. А ў гэтых паганцаў такія суровыя твары. Аб чым яны думаюць? Пачнецца сеча, і яны разбягутца, пакінуўшы яго, Белавалода, пад капытамі палавецкіх коней.

Усё шырэй расхінаўся, разгортваўся стэп. Лазуркавая далячынь была пустыннаю. Ні чалавека, ні каня. Дзе тыя палаўцы?

На кургане ўбачылі каменнага пласкатварага ідала. Стаяў, паклаўшы тонкія руکі на пупок, і глядзеў туды, адкуль узыходзіла сонца. Паганцы, як і Белавалод, упершыню былі ў стэпе. Лясных людзей уражвала бясконцасць нічым не прыкрытага небасхілу. Яны быццам апынуліся ў хаце, дзе вецер здзёр страху, у хаце без акон, без дзвярэй. Не было за што зачапіцца воку, і ўсе нават абрарадаваліся пласкатвараму ідалу.

— Як наш Пярун, — ціха сказаў Лют.

— Пярун прыгажэйшы і мацнейшы, — адразу запярэчыла некалькі паганцаў.

Курган быў свежы, толькі што насыпаны, яшчэ не ўзяўся травою. Пэўна, зусім нядаўна памёр ад старых гадоў або напароўся ў сечы на варожую стралу палавецкі хан.

Зноў затрымцела цішыня, трывожная і гняўлівая. Каб збіць яе, каб стрэсці стому з ног і вачэй, паганцы заспявалі. І раптам, як з-пад зямлі, вылецела з-за кургана палавецкая конніца, і тысячароты крык абрушыўся на стэп. Гэта было так нечакана, што многія началі церці кулакамі вочы — ці не сон убачыўся? Паганская раць у разгубленасці спынілася. Полаўцы, прыўзняўшыся ў страмёнах, нацягвалі свае страшныя лукі. Белавалод ледзьве паспей прыкрыцца шчытом. Крокі за тры ад яго ўпаў на сухую траву паганец і, курчачыся ад болю, спрабаваў дзвюма рукамі выцягнуць з жывата стралу, пакуль не спусціў дух.

— Горача будзе, — весела сказаў Лют. — Хопіць работы сёння маёй дубіне. Калі злы бываю, семярых забіваю.

Полаўцы ўдарылі па самым цэнтры паганскаій раці, там, дзе ішоў полк Перуна. Полк Белага Бусла быў на левым kraі, полк Чорнага Бусла — на правым.

Як толькі пасыпаліся першыя стрэлы стэлнякоў, ваявода Белакрас даў знак, і полк Перуна расступіўся, прапускаючы наперад баявых сабак. Гэта былі магутныя пушчанскія псы-ваўкадавы са скураннымі нагруднікамі і наспіннікамі, з бронзавымі званочкамі на шыях. Перад паходам іх не кармілі, толькі далі крышку падсоленай вады. Голад, спёка, палавецкая конніца, што з грукатам і лямантам імчалася па стэпе, давялі сабак да шаленства. Маладыя хлопцы-павадыры спусцілі іх са шворак, і раз'ятраныя псы з адчайнным брэхам рынуліся на сустрач коням. Вось пярэдні, цёмна-руды, падхлябісты, падскочыўшы, з налёту ўпіўся зубамі ў конскую пысу. Ад болю і жаху конь грымнуўся на калені. А сабакі вырывалі гарачае мяса з конскіх сцёгнаў, кусалі полаўцаў за ногі. Некаторым, хто ўпаў з каня, ужо дабраліся да горла.

— Ату! Ату! — кричалі паганцы. Лют, заклаўшы пальцы ў рот, прарэзліва свістаў. Нечаканыя чатырохногія ворагі, якія не баяліся смерці, ашаламілі полаўцаў. Стэпнякі збліся ў велізарны клубок, чапляліся страмёнамі, страцілі перавагу ў хуткасці. Ваявода Белакрас высока ўзняў дубовы кій з жалезным наканечнікам, трасянуў ім, і паганская пешнікі з усяго маху наваліліся на полаўцаў.

— Пярун! Пярун! — загрымеў баявы кліч паганцаў. Коп'і і рогвіцы шукалі чалавечас цела. Кісцяні і дубіны абрушыліся на чарапы. Белавалод біўся побач з Лютам. Полавец, размахнуўшыся, хацеў паласнуць Люта крывой шабляй, але Белавалод збоку сваёй сякераю ўдарыў стэпняка па руцэ. Той войкнуў, зваліўся пад каня. Лют ярка-сінімі вачамі ўдзячна ўсміхнуўся Белавалоду і магутными ударами дубіны выбіў з сядла яшчэ аднаго стэпняка. Плячо ў плячо ішлі яны побач па крывавай зямлі паміж крыкаў, енкаў, пракляццяў, адчайнага конскага ржання, сабачага брэху, паміж свісту мячоў і шабляў, выварочваліся з-пад яраснай варожай рукі, засланяліся шчытамі, білі направа і налева сякeraі і дубінай, пераступалі

цераз трупы і толькі час ад часу кідалі кароткі позірк наўкол — ці жывы паплечнік, ці стаіць на нагах?

— Добра пайшоў ваявода, — сказаў вялікі князь Усяслаў. — Збіў рог Шарукану. Зараз і мы адсячом адзін рог.

Ён узнёс меч. Хрыпла затрубілі трубы, ударылі бубны, вышэй узвіліся сцягі.

— Сафія і Русь! — закрычала гарадскoe апалчэнне кіян. Іхняя конніца пачала ахопліваць полаўцаў злева, адсякаючы стэпнякоў ад падножжа кургана. З нецярпеннем глядзеў Усяслаў на правы фланг свайго войска, дзе стаялі палачане і ворагі Торда. Велізарнае воблака пылу, узбітае коньмі і людзьмі, перашкаджала ўбачыць, што робіцца там. «Ну давай, давай!» — у думках падганяў ён Рамана. Вельмі хацелася вялікаму князю, каб палачане, гордасць ягоная і слава, і ў гэтай злой сечы паказалі сябе.

— Рубон! — пакацілася адтуль. — Рубон!

Пачуўшы баявы кліч сваёй радзімы, Усяслаў усміхнуўся, ударыў каня цвёрдымі абцасамі скуранных ботаў. Сыны памчаліся за бацькам. — Рубон! — радасна закрычаў Расціслаў.

Полаўцы апынуліся ў мяшку. Як адrezаная ад сваёй нары, смяротна параненая ліса, яны кружыліся ля падножжа кургана, кідаліся туды-сюды, але скроў іх сустракала жалеза. Пусцелі калчаны. Валіліся з аслабелых рук шаблі. Зняможана хакалі коні. А русічы наступалі, ішлі напралом з усіх бакоў. Раз'юшаны Шарукан пагнаў у атаку конніцу хана Калатана. Прыморскія куманы з гікам рынуліся на коп'і і мячы русічаў. Калатан, прыпаўшы да потнай шыі скакуна, махаючы шабляй, нёсся наперадзе. У прахалодным шатры чакала яго Агюль, жаданая, нябеснавокая. «І ўсё-ткі, Гіргень, я зрабіўся ханам, я!» — крычаў у ім нейкі праніzlівы ярасны голас. Пад пярэdnімі нагамі ў каня Калатан заўважыў вялізнага пса з пераламаным хрыбетнікам. Пёс, высунуўшы ружовы язык, пакутліва канаў. «Як Гіргенеў пардус», — успомніў Калатан. «Чаму я сёння так часта ўспамінаю старога Гіргеня?» — адразу ж трывожна падумалася яму, і ў гэты міг конь, няўдала пераскокаючы цераз пса, зламаў нагу, рухнуў на зямлю. Калатана выкінула з сядла. Ён ляцеў проста на русіча, шэрвокага, русавалосага, які сціскаў у руках чырвоную ад крыві сякеру.

Белавалод не ўстаяў на нагах, упаў. Полавец быў шыракаплечы, дужы, ад яго пахла кізяковым дымам, конскім кіслым потам.

Размахнуцца зброяй не было як, і яны пачалі давіць адзін аднаго рукамі. Белавалод бачыў над сабой смуглa-жоўты твар, чорныя праніzlівыя вочы. Ён спрабаваў выхапіць з похваў нож, але Калатан, наваліўшыся ўсім целам, не даваў дыхнуць, лез жалезнymі пальцамі да горла. «Нас коні растопчуць», — з адчаем падумаў Белавалод і ўявіў, як цяжкія вострыя капыты будуць праломваць ягоную грудзіну. Гэта надало сілы, ён з вялікай натугаю, ад якой пацямнела ўваччу,

разламаў замок пальцаў, што ўжо сыходзіліся на кадыку. Полавец глуха ўскрыкнуў, сашчэрыў зубы, сухім локцем ударыў па твары.

— Лют! — паклікаў Белавалод, бо адчуваў, што набліжаецца ягоны карачун⁵. Усяго некалькі імгненняў валтузіліся яны, а здавалася, прайшла вечнасць. Лют у адзін скок развярнуўся, лянсуў цяжкой дубінай па загрыўку полаўцу, крыкнуўшы:

— Не лезь, жаба, дзе коней куюць!

Калатан адразу спусціў дух. Ужо калі душа ягоная вылятала з цела, убачыўся яму Гіргень. Стары хан, на нейкі міг выплыўшы з чырвонага змроку, хітравата падміргнуў Калатану.

Тым часам сеча разгаралася. З абодвух бакоў падалі людзі, але полаўцаў падала значна болей. Хан Шарукан бачыў гэта і ў вялікай злосці біў сябе нагайкай па калене. Калена зрабілася як драўлянае, не адчувала болю, бо нясцерпны боль грый душу — Русь вынішчала цвет ягонай арды. Нарэшце полаўцы не вытрымалі, шуганулі хто куды. Некалькі соцень коннікаў ірвануліся намётам цераз курган, у спешцы не дужа выбіраючы дарогу. Ідал здзіўлена глядзеў на перакошаныя жахам і нянявісцю людскія твары. Куды яны ўсе так бясслаўна ўцякаюць? Той, што ляжыць пад ім, ніколі не паказваў ворагам конскі хвост. І хіба можна, аслепшы ад страху, таптаць магілу аднародца? А стэпнякі бязладнай гурбою імчаліся цераз курган. Вось нечы конь шырокімі грудзямі ўдарыўся аб ідала, спатыкнуўся, з усяго маху грымнуўся вобзем, падмінаючы пад сябе седака. За ім — другі. Ззаду напірала вялікая маса конніцы. Страшная сіла выбіла, вырвала ідала з сухой зямлі, і ён лёг побач з коњмі і людзьмі.

— Слава вялікаму князю! Слава Чарадзею! — крычаў увесь стэп. У кожным сэрцы бушавала незвычайная радасць. Кіяне і палачане, паганцы і варагі-находнікі радаваліся, што перамаглі і адолелі ў лютай сечы. Параненыя цягнулі да князя рукі, таксама крычалі славіцу. Толькі мёртвыя маўкліва глядзелі ў неба, і ўжо чорная муха небыцця садзілася на бледную шчаку.

Усяслаў разам з сынамі ўз'ехаў на курган, дзе ляжаў ідал, шырока махнуў мячом пакланіўся ў пояс войску.

— Дзякую вам, адважныя воі. Слава вам за мужнасць вашу. Глянем на тых, хто ўжо не ўстане з тлену, і скажам: ідзіце з мірам да дзядоў-прадзедаў, расскажыце ім, што наша зямля жыве, што ёсць у нас грозны меч і моцнае плячо. Жывыя, збірайце мёртвых. І яшчэ вось што я хачу сказаць. Я — крывіцкі князь, полацкі князь. У нас, крывічоў, ёсць такі звычай — за ворагам, які бясслаўна ўцякае з нашай зямлі, мы пасылаем пагоню, каб люты звер не дапоўз да сваёй нары. Пакуль гарачыя нашы мячы, пакуль хоча бітвы рука — у пагоню! Ён узвіў на дыбкі каня.

— У пагоню! — крыкнула войска, ударыўшы ў шчыты. Вершнікі памчаліся за вялікім князем.

— Ты выратаваў мяне, — падышоў Белавалод да Люта і паклаў яму руку на плячо.

— А ты мяне, — усміхнуўся Лют. — Памятаеш, як зваліў сякерай стэпняка? Збіралі мёртвых. Паганцы збіралі сваіх, варагі і хрысціяне — сваіх. Аднолькавай смерцю загінулі яны, але рознымі дарогамі павінны былі пайсці туды, адкуль не вяртаюцца. Ваявода Белакрас загадаў пакласці сваіх нябожчыкаў на вогнішча і спаліць. Хрысціяне павінны былі завезці мёртвых у Кіеў, адпець у Сафіі, а потым аддаць іхню плоць зямлі. Для ворагаў жа труною быў човен, на якім па бурлівых водах плаваў кожны, хто быў сынам далёкай паўночнай зямлі.

На кургане ўбачылі ідала. Хтосьці з паганцаў здзіўлена крыкнуў:

— Каменная баба!

Ідал, безгалоса лежачы на спіне, гледзеў у неба. У позірку была туга. Накінулі яму на шыю вяроўку, пацягнулі да ваяводы. Белакрас доўга маўчаў, потым сказаў:

— Быў ён кумірам у стэпнякоў, але яны не здолелі абараніць яго. Нясіце камень у нашу пушчу.

З вялікай радасцю вярталіся ў Кіеў. Усяслаў з конніцай памчаўся пагоняю з Шаруканам, а ўсе пешнікі, па звычаю дзядоў паставаўшы дзень на полі сечы, «на касцях», левабярэжжам Дняпра рушылі дадому. Дзянніца гарэла над зямлём, ранішняя зара, якую рамеі называюць Аўрорай. Хрысціяне і варагі везлі сваіх нябожчыкаў. У паганцаў мёртвых ужо не было — дымам пайшлі ў зорнае неба.

Напачатку хмель перамогі, якую здабылі агульнай крывёю, зрабіў усіх братанічамі. Добра было ісці адной дарогай і адчуваць побач мяккую чалавечую душу. Белавалод бачыў, як радуецца Лют. І ўсе астатнія паганцы былі як дзеци — смяяліся, шмат гаварылі, маладзейшыя нават барукаліся адзін з адным, схапіўшыся накрыж, уюнамі круціліся ў траве і пяску. Некаторыя дзымулі ў свісцёлкі, білі ў бубны, іграли на гудках. Ваявода з лагодным ружовым тварам крочыў паперадзе раці. Вечер узвіваў доўгія сівія валасы, рысіную шкуру на плячы.

Але чым глыбей уваходзілі ў абжыты земляробчы край, дзе спрадвеку сядзела Русь, дзе густа мясціліся вотчыны кіеўскіх баяр, княжых людзей, тым болей чорных вужак прапаўзала між хрысціянамі і паганцамі. Хрысціяне ўзнялі харугвы з выявай Хрыста, заспявалі святыя псалмы. Усе глядзелі на бледныя суровыя твары нябожчыкаў, якіх яны везлі з сабою, запаліўшы над кожным свечку. У паганцаў жа мёртвых не было, і гэта раз'ярыла ўсіх, хто бачыў іхню раць, асабліва жанчын.

— Пяруннікі ідуць! Машэкі! — неслася адусюль. — Прэч у балота, антыхрысты рагатыя!

Дзеци кідаліся гразёю, плявалі, паказвалі старому Белакрасу язык. Тут, у багатых баярскіх вотчынах побач са столынім Кіевам, ужо цвёрда ўкаранілася новая вера і хрысціянамі былі не толькі баяры-мнагаімцы, але і халопы, смерды, ратайныя старасты, канюшыя і пастухі.

— Булыгу нясуць, — паказваючы пальцамі на палавецкага ідала, смяяліся жанчыны і дзеци, а потым з лютай злосцю кричалі:

— Прывяжыце гэты камень на шыю казлу, які ідзе паперадзе вас, і кіньце смярдзючага казла ў вір!

Ваявода чуў усе абрэзы і знявагі, сурова хмурыў бровы. Паганская раць таксама ўсё чула, заціхла, як пяску ў рот набрала. Толькі Лют не вытрымаў, падбег да бацькі, чырванеючы ад гневу, горача загаварыў:

— Вось як нас сустракаюць. Мы для іх — звяры. А мы ж пралівалі кроў, за іхніх дзяцей пралівалі. І пасля гэтага ты яшчэ верыш хрыстам? Пайшлі ў лес, пайшлі ў дрыгву, толькі б не бачыць і не чуць такое!

Белакрас моцна сціснуў свой кій, аж костачкі пабялелі на пальцах, сказаў Люту:

— Вось на дарозе пясок — заляпі ім вушы. Вось дзядоўнік — сарві ліст і закрый вочы. Але ідзі ў Кіеў. У Кіеў, разумееш? Там мы павінны пачуць слова вялікага князя Усяслава і слова кіеўскага веча. Усяслаў, ты сам чытаў ягоны пергамен, кляўся, што роднымі дзецимі Русі будуць і хрысціяне, і паганцы. Князеў пергамен я нясу з сабой.

Ён правёў сухой загарэлай рукою па грудзях. Там, пад белай ільняной кашуляй, быў пергамен, ваявода прыкруціў яго да цела бічоўкай.

— І ты паверыў Усяславу? — горка ўсміхнуўся Лют. — Яшчэ ў нашым лесе я казаў табе і казаў усім, што нас падмануць, як дурных барсукоў. Кіеву патрэбна была наша сіла, наша кроў, а Перуна, якому мы пакланяємся і служым, хрысты даўно пасеклі на дровы. Хіба дазволяць яны, каб побач з Сафіяй зноў устаў Пярун? Рака не цячэ назад, бацька.

— Я не хачу, каб твае будучыя дзеци, а мае ўнукі, жылі ў балоце, у дрыгве, — стомленым голасам сказаў Белакрас. — Чалавек не вавёрыца, не залезе ў дупло.

— Але князь і баяры не аддадуць табе і тваім унукам свае залатыя палаты.

— Навошта мне палаты? Я — смерд, — строга зірнуў на сына Белакрас.

— Ім і смерд патрэбен хрысціянін, каб іхняга Бога баяўся, — горача загаварыў Лют. — Яны аднолькава моляцца, але не аднолькава п'юць і ядуць. Баяры жывуць па горла ў срэбры, купаюцца ў мёдзе, а смерд і смердавы дзеци грызуць лебяду.

— Так было і пры Перуне, — перапыніў сына ваявода.

— Не пойдзем у Кіеў, — пачаў прасіць яго Лют. — Не хачу я туды ісці.

Ён разануў сабе далонню па горле, умольна глянуў на бацьку.

— Пойдзем, — цвёрда сказаў Белакрас.

— Дык, можа, і ты хрысціянінам хочаш зрабіцца? — пакутліва чырванеючы, раптам спытаў Лют. Усе, хто чуў гэта, анямелі. Белакрас ударыў сына кіем па плячы:

— Шалудзівы пёс! Так ты бацьку свайго шануеш? На калені!

Лют адразу стаў на калені, змізарнеў.

— Дзеці Перуна! — закрычаў Белакрас, узмахнуўшы кіем. — Слухайце мяне! Ніхто не скажа, што ў сечы мы хаваліся за чужыя спіны.

— Ніхто, — адабральна загулі паганцы.

— Мы ідзём у Кіеў. Вялікі князь Усяслаў абяцаў нам сваю абарону перад вечам і баярамі. Годзе нам жыць у сваіх норах! Мы не сляпыя краты і не палявыя мышы. Мы — людзі.

— Людзі! — загрымела паганская раць.

— Праўду кажуць: у голад намруцца, у вайну налгуцца. Калі вялікі князь салгаў, падмануў, не будзе яму дараўання ні на гэтым свеце, ні на tym. Не будзе ён спакойна спаць і смачна есці, абдымаша жанчыну і гладзіць дзіця. Немач возьме яго. Вось у мяне князеў пергамен!

Белакрас ірвануў на грудзях бічоўку, высока ўзняў над сабой пергамен з віслай пячаткай. Усе глядзелі на светла-жоўты скрутак.

— Вядзі! — закрычалі ўсе. Стары зморшчаны паганец з меднай завушніцай у левым вуху падбег да Белакраса, папрасіў:

— Ты дужа-тка не гневайся, ваявода, на Лята.

— Што ты губамі мамыліш? — раззлаваўся Белакрас і, не зірнуўшы на паганца з меднай завушніцай і на Лята, не па-старэчаму хутка пакрошуў наперад. Павесялелая раць рушыла за ім. Зноў у руках у паганцаў ажылі бубны, свісцёлкі і гудкі.

Белавалод падышоў да Лята, пагладзіў яго па галаве. Лют глянуў вачамі, поўнымі слёз, устаў, моўчкі паплёўся за раццю. Яны ішлі побач, і Белавалод адчуваў, як залівае сэрца пяшчота да гэтага суровага, прыгожага і сумленнага хлопца. Ён, як і ягоныя аднаверцы, жыве ў дрымучай пушчы, у холадзе і нястачы, жыве жыццём травы, якую тоічуць і косяць, але не здраджвае сваім багам. Хто даў яму такую сілу? Хто яму даў цярпенне? Лягчэй за ўсё назваць яго цёмным і неразумным, назваць валом, што ў сваім стойле не хоча ўзняць галаву і глянуць на высокое сонечнае неба, якое бачна ўсім. Але хто такі — усе? І хто такі — я? І ці здолеў бы я, як гэты Лют, пакутаваць за сваю веру, за веру сваіх бацькоў? Калі б мяне пацягнулі ў вір або на гарачае вуголле, залімантаваў бы я, заплакаў бы, адмовіўся б ад сваіх святынь, ратуючы белую скuru і жыццё? Ды ці ёсць у мяне тыя святыні? Я хрысціянін, бо ўсе наўкол зрабіліся хрысціянамі. Заўтра прыйдуць іудзеі, і я зраблюся, як і ўсе, іудзеем. І буду праслаўляць іудзейства, буду маліцца Іегове. Хто ж я? Самы верхні, самы лёгкі слой глебы, які хоча ўвабраць у сябе як мага болей сонца, але вельмі хутка змываецца навальнічнымі ручаямі. Пада мной, пад падобнымі мне ляжаць валуны. Iх мала. Iх шукаюць, каб пакласці ў падмуркі княжых палацаў і святых храмаў, ведаючы іхнюю трываласць. Iх разбіваюць, расколваюць на часткі, бо яны занадта вялікія. Агонь і молат абрушваюць на іх, але дарэмна. Вялікую сілу дала ім зямля, і сіла гэта непадуладная нават жалезу.

Вось ён крочыць каля мяне, сын лясоў, паганец. Хто з нас шчаслівейшы — я ці ён? Святары ў Полацку, Менску і Кіеве кажуць, што ў яго сляпая душа. Патрыярх Іян Ксіфілін, які сядзіць у Царградзе, у рамейскай зямлі, праклінае яго. Папы і манахі, бяльцы і чарняцы ідуць на яго з крыжам і ладанам. Ён — прамень учарашияга сонца, якое ўжо адгарэла і ніколі болей не ўзыдзе. Але ён, як бачу гэта ў ягоных вачах, шчаслівы. Трава і вада, зямля і вецер, маланка і лясны матылёк, дрэва і мох кожны дзень апавядаюць яму такое, пра што я ніколі не пачую і не даведаюся.

— Што ты так на мяне глядзіш? — здзіўлена спытаў Лют. Белавалод уздрыгнуў, разгубіўся, апусціў вочы.

Радасна сустракаў стольны Кіеў сваё апалчэнне. Каля Залатой брамы тысяцкаму Кандрату веча падвяло белага каня. Пад крык і здравіцы кіян сеў Кандрат на каня і ўехаў у горад.

Паганская раць увайшла ў Кіеў праз Лядскую браму. Ім таксама крычалі, але цішэй і не ўсе. Ваявода Белакрас паслініў палец, разгладзіў пальцам калматыя бровы, строга пазіраючы перад сабою, павёў паганцаў да Сафіі. І ніхто не ведаў не здагадваўся, як б'еца ў старога мячэтніка сэрца, як раздзімае жылы кроў. Даўно ён марыў увайсці вось так разам са сваімі аднаверцамі ў стольны горад, нікога не баючыся, адкрыта, сярод белага дня. Ён, у адрозненне ад Люта, ужо зразумеў, што хрысціяне і іхні Бог моцна і ўчэпіста схапілі Русь за кадык, як сава хапае мыш-лясоўку. Князі з баярамі, прыраўноўваючыся да канстанцінопальскіх імператарай, да рамейскіх мнагаімцаў, канчаткова і беспаваротна абрали сваім Богам Хрыста. Грозны Пярун, якому прыносілі трэбы Святаслаў і Уладзімір, зрабіўся, сам таго не чакаючы, Богам бедных і цёмных. Калісьці ён быў са срэбнай галавой і залатымі вусамі, але ўсё меней золата на ягоных вусах, і некалі прыплыве дзень (Белакрас з вялікай тугою разумеў гэта), калі пад носам у Перуна будзе расці адзін балотны мох.

«Я прыйшоў, Сафія. Я прыйшоў, ненавісная», — у думках сказаў Белакрас, прыпыняючы сваю раць ля падножжа прыгожага высознага храма. Яна горда глядзела са сваёй зіхоткай недасяжнай вышыні. Побач з ёю паганец быў драбнусенькай пясчынкай, мурашкай. «Куды ты дзела маіх багоў? Навошта ты прыйшла на маю зямлю з-за мора? Хіба мала было табе рамеяў, лацінян?» — «Мала, — быццам пачулася яму. — Я хачу ўвесь белы свет запоўніць сабою, хачу, каб мне пакланяліся ўладары і рабы». — «Але, ідучы шырокай і далёкай дарогаю, хоць вузенькую лясную сцяжынку пакінь май старым багам». — «Не пакіну! Ты называеш багамі трухлявыя калоды, мярзотныя гнілякі, якія свецяцца ўначы!» Яна засмяялася пад аблокамі. І зноў цвёрда сказала: «Не пакіну». — «Я памру, — яшчэ больш зміzarнёу мячэтнік. — Ты ж будзеш жыць доўга, але не вечна. У той дзень, калі і ты будзеш паміраць, успомні мяне, успомні майго сына Люта, успомні бедных і галодных, якіх твае служкі загналі ў багну, у лясны дзікі гушчар. Тады ты

даведаешся, што такое — слёзы». — «Я ведаю, — гняуліва гаворыць Сафія. — Маіх дзяцей, першых хрысціян, кідалі ў лапы крыважэрных звяроў, у вогнішчы». — «Чаму ж ты хочаш нашых слёз, ты, якая так горка плакала? Ага, я зразумеў! Ты лічыш нашы слёзы вадой, ты ўпэўнена, што мы не адчуваєм болю, што баліць толькі табе. І не кажы, нічога мне болей не кажы. Я не хачу слухаць цябе».

Уесь гэты час паганцы пазіралі то на Сафію, свайго ворага, то на твар старога ваяводы. Усе разумелі, як цяжка зараз яму, і адчулі палёгку, калі ён, махнуўшы кіем, сказаў: «Пойдзем адсюль».

У чаканні вялікага князя Усяслава Белакрас вывеў сваіх людзей за гарадскую сцяну на Падол. Паганская раць спынілася на вечавай плошчы непадалёку ад торжышча. Расклалі вогнішчы, пачалі думаць, як накарміцца. Люта, Белавалода і яшчэ некалькі чалавек стары мячэтнік паслаў купіць мяса, хлеба і солі, бо небагатыя прыпасы ў час паходу скончыліся.

— А я думаў, кіяне нас будуць мёдам паіць са срэбных карчаг, — засмяяўся, калі ішлі на торжышча, Лют.

— Глядзі, каб не налілі ў рот гарачай смалы, — змрочна сказаў адзін з паганцаў.

На торжышчы, як і заўсёды, было людна і шумна. І тут здарылася нечаканае. Да Люта падбег вёрткі рыжанькі чалавечак, праніzlіва глянуў светла-зялёным вокам і закрычаў:

— Гэта закуп⁶ баярына Ануфрыя, які ўцёк перад Калядамі! Я пазнаў закупа!

Усе, хто пачуў, азірнуліся на крык. Пабляднелы збянтэжаны Лют апынуўся ў шчыльным людскім коле, нават Белавалода адцяснілі ад яго. Вэрхал усчаўся, галас:

— Грышка зноў беглага закупа злавіў!

— Ужо другога!

— Атрымае за кожнага па шэсць грыўняў і каня купіць.

Шчаслівы Грышка, моцна ўхапіўшы Люта за руку, кричаў:

— Дзе цівун баярына Ануфрыя?! Вяжыце баярскага закупа!

Гэты нікчэмны непрыкметны чалавечак быў калісьці ганчаром. Але абрыйда ўсё жыццё круціць ганчарнае кола, і ён зрабіўся пераёмнікам. Калі халоп уцякаў ад свайго гаспадара, той на торжышчы аб'яўляў пра ўцёкі, і кожны, хто, пачуўшы такі заклік, даваў халопу хлеб, хаваў халопа або паказваў яму дарогу, па якой можна было выслізнуць ад пагоні, плаціў гаспадару віру ў шэсць грыўняў, як за мёртвага раба. Той жа, хто дапамагаў злавіць, пераняць уцекача, атрымліваў ад гаспадара ўзнагароду. У Кіеве было нямала пераёмнікаў, якіх сытна карміла такое рамяство.

Убачыўшы, як пабляднеў, разгубіўся Лют, Белавалод рынуўся яму на дапамогу. Ён схапіў рыжанькага Грышку за каршэнь, злосна прашаптаў:

— Зюкні хоць слова, заб'ю.

Ды гэтая пагроза не збынтэжыла пераёмніка. Не такое ён бачыў і чую у сваім жыцці, брудным і слізкім, як восеньская дарога. Не адпускаючы Лютам, Грышке заверашчаў:

— Забіваюць! Ратуйце, кіяне!

Белавалод стукнуў яго кулаком у падбароддзе, спрабаваў разам з Лютам прабіцца праз людскую сцяну. Але аплялі плечы, учапіліся ў крысо кашулі. Тады Лют, да якога нарэшце вярнуліся рухавасць і адвага, сказаў маладому паганцу:

— Бяжы да ваяводы Белакраса. Кліч нашых на дапамогу.

Той каўзануў, як вуж, між людзей, панёс да паганцаў злую навіну. Чалавек сто прыбегла разам з ім на торжышча. Хто з кіем, хто з каменем, хто з голым кулаком. Жалезнью зброю ваявода забараніў браць.

— Дык гэта пяруннікі, нехрысці! — закрычаў натоўп. — Ах, гады паласатыя!

І пачалося касталомішча. Паміж кіян таксама нямала было такіх, хто маліўся і Перуну, і Хрысту, хто адным вокам глядзеў на Сафію, другім, на ўсялякі выпадак, на пустыя замшэлыя курганы, што засталіся пасля ідалаў, але зараз біліся за сваіх, за горад, супраць чужых, супраць балота. Толькі і чулася «гых» ды «вой-вой». Неўзабаве Грышке з крывавай юхай у носе папоўз па зямлі. Але Белавалоду таксама не пашанцевала. Падольскі бондар Ярамір, здаравенны чорнавалосы дзяцюк, выплюнуўшы выбітыя зубы, стукнуў яго дубовай цяжкай калатушкай па галаве. Зямля вывернулася з-пад ног. Нібы стаяў Белавалод на вялізной мядзведжай шкуры і раптам шкуру гэтую моцным рэзкім рыўком выхапілі ўбок.

У гэты самы час Кацера, Ядрэйка і Гнеўны, ён жа Яфрэм, з варламавай сядзібы ішлі на торжышча. Кожны думаў пра сваё. Кацера хвалявалася за Рамана, які разам з вялікім князем Усяславам памчаўся пагоняю за полаўцамі. Яфрэм прыкідваў, як дагадзіць, яшчэ больш спадабацца маладой баярышні, каб праз яе, праз ейнага Рамана трапіць на вочы князю Усяславу і атрымаць такім чынам хоць кавалачак нейкай улады, бо без улады траціла сэнс жыццё. Рыбалоў пакутліва думаў, як паводзіць сябе з Гнеўным, з Яфрэмам. Але мяккае вясёлае сэрца было ў Ядрэйкі, і ён, адкінуўшы згрызоты, усміхнуўся, сказаў:

— Раскажу я вам, баяры вы мае дарагія, як я з лысінай сваёй ваяваў. Хочаце? Дык слухайце. Восенню, як халадэча прыцісне, дрэва ў лесе скідвае з сябе ліст, лысее, адным словам. Як стукнула мне ўсяго дваццаць сонцаваротаў, і я такім дрэвам зрабіўся — волас пачаў абліятаць. І невядома ад чаго — ці з вялікага разуму, ці з малой дурноты. Хаджу, як той лугавы адуванчык. А я ж чалавек жывакроўны, у мяне ўжо і жонка была. І вось я бачу, як гэта самая жонка моршчыцца пачынае, не падабаецца ёй, што я з голай галавою. «Э, — думаю, — абдымай паветра, жанчына». І пайшоў да іудзея. Жыў у Менску іудзей Самуіл, разумны, як дзесяць маіх галоў. Расказаў я пра сваю бяду, і даў ён мне нейкую дужа смярдзючую зямліцу, пясок нейкі. «Маж, — вучыць, — галаву кожны дзень». Што ў той зямліцы было, не скажу, баяры вы мае дарагія, але што адвар са шкарлупіння

зялёнага грэцкага арэха быў, ведаю — Самуіл сказаў. З канца лета аж да самай зімы мазаў, да Піліпаўкі. І вось чую — растуць!

— Растуць? — са смяшынкамі ў голасе запытала Кацера, глянуўшы на лысую Ядрэйкаву галаву.

— Растуць, баяры вы мае дарагія. Аж трашчаць. Пішчом лезуць. Адзін волас другога абганяе. І што дзіўнае — і чорныя, і рудыя лезуць. Чую нават, як яны шавеляцца.

Рыбалоў, захоплены сваім апавяданнем, спыніўся. Вочы ярка гарэлі. Прыпыніліся і Кацера з Яфрэмам.

— І што далей? — не вытрымала Кацера.

— А далей тое, — зморшчыўся, быццам кінуў на зуб кіслоку журавіну, Ядрэйка, — што расці яны раслі, буялі, але толькі не на галаве. І на руках раслі, і на нагах, і на спіне, і на жываце завіваліся, і дзе толькі іх не было, але толькі не на лысіне. Пабег я да Самуіла, қрычаць пачаў, кулакамі махаць, а ён кажа: «Ядрэйка, Ядрэйка, што я магу зрабіць? У цябе дужа хітрыя валасы».

Кацера весела засмяялася. Яфрэм толькі дзеля прыліку хіхікнуў, ды вочы былі халодна-строгія, глыбока сядзела ў іх насцярога.

— Вось так я, баяры вы мае дарагія, чупрыну гадаваў, — скончыўшы апавяданне, ляпнуў сябе далонню па лысым цемені Ядрэйка. І тут, падышоўшы да падольскага торжышча, убачылі яны жорсткую бойку кіян з паганцамі-лесавікамі. Некаторыя ўжо ляжалі на зямлі. Жонкі і дзеці з плачам вялі, цягнулі сваіх мужоў і бацькоў дадому. Але найбольш гарачыя вырываліся з рук родзічаў, зноў, ашалелыя, кідаліся ў людскі гушчар, дзе ўзляталі і апускаліся кій, мільгалі кулакі, зварочваліся набок насы.

— Божа мой, што тут робіцца? — усклікнула Кацера і раптам паспешліва ўзяла Ядрэйку за руку: — Глядзі, глядзі — ці не нашага чалавека пацягнуў вунь той доўгавалосы?

Якраз у гэты самы момант Лют, схапіўшы аберуч абмяклага Белавалода, цяжка ішоў праз натоўп. Светла-русыя валасы наліплі на лоб, пад вокам, як вялізная слівіна, быў сіняк.

— Белавалод! — прарэзліва закрычаў Ядрэйка і рынуўся да Люта: — Аддай нашага чалавека!

Лют няўцягна паглядзеў на разгневанага рухавага таўсцячка, які невядома адкуль з'явіўся перад ім, аблізаў сухія губы, сказаў:

— Ён наш.

І пайшоў далей. Але Ядрэйка ўчапіўся яму ў плячо:

— Аддай, звярыны сын, Белавалода!

Тут нехта з паганцаў, доўга не думаючы, саўганаў рыболову пад дых кулаком. Ядрэйка пахінуўся (у вачах закруціліся маленькія бліскучыя рыбкі) і цяжка сеў на пясок...

Частка II

Усяслаў вярнуўся з пагоні. За раку Снапарод загналі Шарукана, адбілі абоз і ўзялі шмат багацця палавецкага і нарабаванага стэпнякамі ў час набегу. І яшчэ, што асабліва радавала вялікага князя, выбавілі з няволі каля тысячы палонных. Гэта ў большасці сваёй былі смерды, захопленыя ў час працы на сваіх палосах. Было некалькі купцоў. Іх полаўцы перанялі на Дняпры, лоддзі спалілі, тавар і гаспадароў тавару ўзялі з сабой.

Няшчасны змучаныя людзі, якія ў думках ужо навекі развіталіся з родным небам, аслупнянелі ад радасці. Потым кінуліся цалаваць капыты коням, ногі і руکі воям. Страшна было глядзець на іхнія твары — у пісягах ад палавецкіх нагаек, абгарэлых на сонцы, апухлых ад слёз.

Сярод жанчын было некалькі вар'ятак. Адна падняла з травы ладнаваты белы камень, прыгарнула яго, як немаўля, да грудзей, пачала сухім танюсенькім голасам співаць калыханку:

А-а-а, люлі-люлінкі...
Пабег зайчык у лясочак,
Знайшоў зайчык паясочак.
Трэба зайчыка паймаці,
Паясочак адабраці,
Майму хлопчыку аддаці...

У велікакняжым палацы ў Кіеве Усяслава чакала мноства навін, добрых і кепскіх. Прыйшла з Полацка княгіня Крутаслава з сынамі, з усім дваром, з большай часткаю дружыны. Крутаслава ў ільняной торбе прывезла вялізны кавалак жоўта-карычневага прамяністага бурштыну, аддала мужу, сказала:

— Ад бяssonня гэта. Кладзі ў голаў ноччу, і сон адразу твае вочы заплюшчыць. Бачу я, што дужа стаміўся, пацямнеў ты, князь.

Усяслаў, абкружаны сынамі, моцна пацалаваў Крутаславу, гарэзліва ўсміхнуўся:

— Які сон, хоць⁷ мая, калі ты побач?

Княгіня заружовілася, белай шчакой прыпала да цвёрдага мужавага пляча. І мо ўпершыню адчуў вялікі князь, як хутка бяжыць жыщё.

Уначы гарэлі над Кіевам яркія буйныя зоркі. З любімым сынам Расціславам глядзеў на іх з акна княжага церама Усяслаў, прамовіў у роздуме:

— Перажывуць яны нас з табою, сын. Усіх перажывуць, каму дадзена дыханне. А некалі ж чалавек як звер быў — ні чытаць, ні пісаць, ні слова разумнае

сказаць не ўмеў. Пазіраў на іх са сваіх цёмных пячораў і аб нечым думаў. Часцей глядзі на зоркі, бо неба — тая ж кніга, і, можа, прачытаеш, хоць не ўсе, думкі мінулых людзей.

Узяўшы кіеўскі сталец, Усяслаў адразу ж патаемна разаслаў ва ўсе бакі верных людзей, каб слухалі, што гавораць пра яго, вялікага князя. Не толькі ў Кіеве такія людзі былі, але і ў Чарнігаве, Переяславе. Даведаўся ён ад іх, што толькі жменька баяраў пабегла з Ізяславам да ляхаў, пабеглі тыя, у каго ў Кіеве і ў кіеўскіх ваколіцах не было сядзіб. Астатнія ж заперліся ў вотчынах, бераглі сваё добро. Данеслі верныя людзі, што ходзяць паўсюдна вялізныя натоўпы тацяў, паляць, руйнуюць, рабуюць. Паміж тых тацяў ёсьць і смерды, і рукадзельнікі з Падола. Вялікую злосць маюць яны супраць старой чадзі. Усяслаў загадаў злавіць асабліва зацятых. Злавілі каля двух дзесяткаў і на страх іншым распялі на варотах і на частаколе баярскай сядзібы, якую яны збіраліся агнём і дымам пусціць у неба. Прыйтуя жалезнымі цвікамі да бёрнаў, курчыліся таці ад вялікага болю і крычалі, што хутка надыдзе іхні век, што яны буцуць сядзець у харомах за хлебнымі сталамі, піць салодкі мёд, а князі і баяры будуць сохамі араць іхнія нівы. «Спаліць сонца белыя баярскія твары, — хрыпелі, паміраючы, таці. — Чорная зямля наб'еца ім пад пазногі. Будуць баярыні, зняўшы з рук і шыяў срэбра, мыць ногі нашым жонкам». Але заціхалі стогны, храпы і шэнты, непарушна сядзелі ў руках і нагах вострыя жалезныя цвікі, і ўсё бліжэй падлётвала прагнае вараннё, з крыкам кружылася, выбіраючы, на якую мёртвую галаву апусціцца. Вочы ў тацяў ціха патухалі, рабіліся як цвёрдыя каменъчыкі.

Мут і тлум былі ў Кіеве, асабліва на Падоле. Усяслаў загадаў ударыць у Вялікае Біла, сабраць веча. З хваліваннем ішоў ён туды. Што крыкнуць кіеўскія мужы? Як сустрэнуць яго? Ужо ж данеслі яму выведнікі аб гневе кіян, якія ўбачылі стругі з полацкай дружынай. «Хоча Усяслаў святы Кіеў зрабіць вотчынай палачан, — абураўся баяры, купцы і рукадзельныя людзі. — Не быць таму!»

Ён узышоў на дубовы памост, засланы рознакаляровымі апонамі, зняў шлем, пакланіўся вечу, пакланіўся з годнасцю і стрыманасцю. Колькі імгненняў вісела цішыня, як цяжкі халодны замок вісіць на дзвярах клеці. Потым плошча, набраўшы ў грудзі паболей паветра, зайшлася крыкамі.

— Хочам тысяцкім Луку!

— Замест пса Каснячкі хочам Луку!

— Я не парушу волю кіян, — зычным голасам сказаў Усяслаў. — Няхай тысяцкім будзе Лука.

Светлабароды высокі Лука ўзышоў на памост, маўкліва стаў побач з вялікім князем. Усяслаў заўважыў, як ад хвалівання ў яго дробненька і няспынна калоціцца таўставатая ніжняя губа.

— Дай княжы суд!

— Прэч цівunoў!

І на гэтыя крыкі Усяслаў, пакланіўшыся вечу, сказаў, штр судзіць іх ён будзе сам і судзіць будзе па старадаўнім паконе кіеўскіх князёў.

— Паганцы пакалечылі хрысціян на Падоле! — закрычала некалькі галасоў.
— Выгані паганцаў з горада!

Затаіўшы дыханне, усе чакалі, што адкажа вялікі князь. Усяслаў маўчаў. Ён зразумеў, што крык наконт паганцаў будзе тым нажом, якім яшчэ неаднойчы ворагі ягоныя будуць рэзаць ягонае сэрца.

— Што ж маўчыш?! — закрычалі зноў.

— Ды ён і сам паганец!

— Я — хрысціянін, — ціхім голасам сказаў Усяслаў, расшпіліў барвянае карзно і паказаў срэбны крыжык на грудзях. — Цярпенню вучыць Бог, любові да бліжняга вучыць усіх нас. Дзе ж ваша любоў, кіяне? Дзе цярпенне? Тыя, што пакланяюцца Перуну, разам з вашым апалчэннем секлі полаўцаў, разам лілі сваю кроў. У іх ёсць малыя дзецы і любімыя жонкі. Я абяцаў іхняму ваяводзе Белакрасу, што з гэтага часу хрысціяне і паганцы будуць жыць у Кіеве, як браты, як сыны адной зямлі.

— Вераадступнік! Ваўкалак! — закрычалі, грозна і гнеўна, усё тыя ж мужы-вечнікі, перарываючы яго. — Бяжы назад у свой Полацк, у сваё балота!

— Я кляўся. Я — князь, — узвысіў голас Усяслаў, і ўсе, і зычліўцы ягоныя, і ворагі, зноў убачылі перад сабой нястомнага, лютага на сечу ваяра, меч якога ведала і памятала Русь ад Ільмень-возера да Дона. Сядзеў ён у порубе, нібы крот-падземнік, і шмат хто думаў убачыць бледнага кволага хірляка, а тут стаіць, узвышаецца над вечавай плошчай асілак з праніzlіva строгімі вачамі, з адкрытым загарэлым тварам. Шчокі аж смуглія — як ганяўся за полаўцамі, паспела пацалаваць яго сонца. «Вось ён які, — падумала большасць кіян. — Нездарма столькі кажуць пра яго. Як пчалінаму рою нельга без маткі, як статку пушчанскіх тураў нельга без важака, так і Кіеву нельга без вялікага князя. Ізяславу што хвастом накрыўся — збег да ляхаў, да караля Баляслава, кінуўшы гарады і весі. Полаўцы чыняць вароп, угры вылазяць з-за гор, усе, у каго ёсць руکі і зубы, ідуць на Кіеў. Няхай жа гэты палачанін будзе шчытом і мячом Кіева». І закрычала веча:

— Слава вялікаму князю!

— Слава Усяславу Брачыславічу!

Ён стаяў над імі, слухаў здравіцу і разумеў, што сёння яны крычаць адно, а заўтра могуць закрычаць зусім па-іншаму. Нават каменні будуць кідаць у яго. Але той не князь, хто баіцца такога.

Адразу пасля веча Усяслаў вырашыў звесці між сабою ваяводу паганцаў Белакраса і вышэйшых святых айцоў з кліру Сафіі. Няхай паглядзяць адно аднаму ў очы, можа, калі пашанцуе, паразумеюцца, дамовяцца, як быць далей. Але царкоўнікі недзе пахаваліся ці збеглі з Ізяславам, у Кіеве адшукаўся толькі Феадосій Пячэрскі.

Ігумен і ваявода сустрэліся ў святліцы княжага палаца. Усяслаў пасадзіў іх за багата накрыты стол, сам пачаў частаваць. Перад трапезай ігумен справіў ачышчэнне ад грахоў, абмачыў пальцы, а затым лоб з меднай конаўкі, потым старанна выцер губы і рукі ядвабнай, вышыванай у чырвоныя крыжыкі хустачкай. Стары Белакрас, паклаўшы на калені загарэлыя да цемнаты рукі, сядзеў нерухома.

— Хацеў бы я, дастаслаўныя мужы, — сказаў Усяслаў, накладваючы ім смажаную вяпраціну, — каб мір і згода былі ў Кіеве, каб не ўзнімаў меч хрысціянін на паганца і наадварот.

Феадосій і Белакрас адначасна зірнулі на яго, і ў вачах іхніх свяціліся насцярога і недавер.

— Такое было пры князю Ігару, пры княгіні Вользе. Хрысціянства і паганства, як дзве ракі, цяклі побач пад адным сонцам, пад адным небам. Чаму не ўспомніць добрыя законы продкаў? Чаму не павучыцца ў іх мудрай развазе, цярплівасці? Дзеци адной зямлі не павінны пераразаць адзін аднаму глотку. На такое крываўства хопіць нам полаўцаў. Што вы скажаце на гэта, дастаслаўныя мужы?

Ён паглядзеў на Феадосія і Белакраса. Хрысціянін і паганец маўчалі. Цень лёгкай усмешкі ляжаў на тонкіх губах у Феадосія. Усяслаў успомніў, як выводзілі яго, Усяслава, першы раз з поруба, як бегаў па святліцы юродзівы Ісакій і чырвоныя крыжы ўспыхвалі на бела-сінім целе юродзівага. Тады Феадосій назваў Усяслава гнілой ягадзінай у вінаграднай гронцы, трэшчынай у хрысціянскай сцяне. Цікава, ці помніць ігумен той дзень?

— Чаго ж вы маўчыщё? — устаўши з-за стала, сказаў Усяслаў. — Няўжо хочацца вам крыві, разні?

— Святая вера сама ўліваецца ў душу, — нарэшце прамовіў натхнённым голасам Феадосій. — Мне вельмі шкада тых людзей, што не бачаць светлы Божы прамень, а жывуць разам са сваімі дзецьмі ў цемры дзікунства. Што тут казаць? Гэтыя людзі — учарацні дзень зямлі. Але святая царква цярпліва чакае іх. Ім не позна пастукацца ў нашы дзвёры. Мы шырока расчынім гэтыя дзвёры, упусцім іх у святы дом.

Ігумен і вялікі князь чакалі, што скажа паганскі ваявода. Усяслаў баяўся, што Белакрас пачне крычаць, тупаць нагамі, плявацца, але стары мячэтнік з годнасцю зірнуў на Феадосія з-пад кашлатых сівых броваў, сказаў:

— Нам не патрэбен ваш дом, бо мы самі добра ўмеем будаваць сабе жытло. Мы хочам толькі аднаго — жыць у спакоі.

— Хрыстос прыйшоў таму, што яго чакалі, — усхапіўся з-за стала Феадосій. — Скатаваны раб ляжаў на голай зямлі і марыў пра того, хто схіліцца над ім і пахукае на ягоныя крываўыя рубцы. Гэта зрабіў Хрыстос.

— А што зрабілі Магамет і Буда? Што зрабіў Іегова? — спакойна запытаў Белакрас. — Багоў, хрысціянін, дужа шмат, і твой Бог, ці, як мы завём яго, бажок, толькі хваля ў моры.

— Маўчы! — крыкнуў ігумен, але, убачыўши строгі позірк вялікага князя, звалодаў з сабою, сказаў з годнасцю: — Я нашу на сваім целе валасяніцу. Вось яна.

Пальцамі левай рукі ён адцягнуў на шыі чорную хламіду, паказаў краёк грубай, звязанай з конскага воласу і калянага дроту кашулі.

— Штодзённа і штоночна яна ўпіваецца ў маю плоць. Гэта напамінак аб пакутах гасподніх і аб пакутах чалавечых. Наша святая царква моліцца за ўсіх, каму баліць,

— Ты казаў, што вы, святары, шкадуеце рабоў, — перапыніў яго Белакрас і таксама ўстаў з-за стала. — Але чаму з кожным белым днём рабоў становіцца ўсё больш? Вы, ты казаў, вышіраеце людскія слёзы, але ў пячэрскіх манаҳаў ёсць сяльцо са смердамі, і не адно сяльцо, якое князь Ізяслав уцісаў вам. У лесе разам са мною жывуць смерды. Узяўши жонак і дзяцей, яны збеглі, ратуючыся ад тваіх манаҳаў.

Феадосій з нянявісцю паглядзеў на паганскага ваяводу, ціха сказаў:

— Царква забараняе прадаваць хрышчанага чалядзіна купцу-нехрысцю. Ни жыдавін, ні агаранін не могуць купіць раба на Русі. Таго, хто чэлядзь сваю томіць голадам і ранамі, мы караем пастом і пакаяннем. Клапоцячыся аб духоўных сынах Божай царквы, мы дбаем пра тое, абы чым яны думаюць і што яны ядуць. Вы, што пахаваліся ў пушчах, сыроядцы, вы ясцё мярцвячыну і бруд. Калі ў ежу, якую згатаваў хрысціянін, упадзе цвыркун або станога ці жаба, мы творым святую малітву. Калі ў калодзежы хто-небудзь знайдзе хамяка ці мыш, мы выліваем сорак вёдзер, а калодзеж акрапляем святой вадой. Вы ж ясцё і п'яцё ўсё, што трапіцца па дарозе, і таму душы вашы блукаюць у прыщемках.

— Ты не ведаеш, святар, што такое голад, — павольна сказаў паганскі ваявода. — Калі ў мацярок ушчэнт высыхаюць грудзі, калі ў старых вываливаюцца зубы, калі ў малалеткаў ногі ўюцца, як вяровачкі, і раздзімаюцца жываты, чалавек робіцца зверам. Ты не еў хлеб, які мачаюць у попел, бо няма солі. Ты не грыз лебяду і сасновую кару.

Усяслаў глядзеў на іх збоку і разумеў, што сябрамі яны не стануць ніколі, варагаваць ім да скону. Але ж нешта трэба рабіць. Толькі — што?

Феадосій, усміхнуўшыся, як бы прачытаўши ягоныя думкі, сказаў:

— Табе, полацкі князь, будзе цяжэй, чым нам. Не гневайся, што я не называю цябе вялікім князем кіеўскім, бо не ў святой Сафіі садзілі цябе на сталец, а на вуліцы пасярод натоўпу. Ты хочаш злучыць ланцуг, які раскліяпаўся навекі. Глядзі і асцерагайся, каб канцом гэтага ланцуга табе не ўдарыла па вачах. Не вырывай у пчалы джала, не наступай на хвост гадзюцы, не глядзі арлу ў зренку.

— Чаму ж мне будзе цяжэй, чым вам? — строга спытаў Усяслаў.

— Таму, што ты стаіш пасярэдзіне. Мы стаім кожны са свайго боку, а ты — пасярэдзіне. У час бойкі мы будзем біць кулакамі і трапляць у цябе.

— Кулакамі мне не раз да крыві разбівалі твар, — успыхнуў Усяслаў, падскочыўшы да ігумена. — Навучы ж мяне, хітрай ліса, як трэба жыць, якую сёння шкуру насіць і якую заўтра. Ты гэта добра ўмееш. Навучы мяне падманваць сяброў, зраджваць ім. Навучы мяне перарэзаць глотку вось гэтаму паганцу, які не хоча маліцца твойму Богу. Што ж маўчыш? Навучы!

Феадосій пабляднеў, уздрыгнуў каленямі, але прамовіў цвёрда:

— Усіх нас вучыць Бог.

Усяслаў з агідай і злосцю пазіраў на яго. Раздзімаліся ноздры. Пальцы сціскаліся ў кулакі. Але вялікі князь адолеў сябе.

— Ідзі, ігumen, і маліся за Кіеў, — надломаным голасам сказаў ён Феадосію. Той, высока трymаючи галаву, знік за дзвярыма, нават не глянуўшы напаследак на паганскаага ваяводу.

— А ты вядзі сваіх людзей у княжае сяло Берастова. Ізяслав збег, і яно належыць мне, — падышоў Усяслаў да Белакраса. — У Берастове будзе вам кармленне і прытулак. Сядзеце на зямлю, засеце яе. Што больш чалавеку трэба?

— Нічога больш не трэба — спакой і хлеб. Ты, вялікі князь, ваюй, а мы будзем сяць, — адказаў з годнасцю ваявода.

У Ноўгарад Усяслаў накіраваў Барыса, даўшы яму амаль усю полацкую дружыну.

Барыс не хацеў ехаць у такую далячынъ, ды і кіеўскія прыгажуні былі даспадобы, і віно, салодкае, іскрыстае, цякло бясконцым ручаём.

— Едзь, — строга загадаў вялікі князь сыну. — Прагані адтуль Ізяслававых людзей, пакланіся вечу, вазьмі на замок Волхав, каб урмане⁸ з мячом не ішлі на нас.

Барыс пакутліва зморшчыўся, але пабаяўся пярэчыць бацьку.

Пасаднікам у Пераяслаў паехаў Раман разам з Кацерай. Яны ўжо былі мужам і жонкаю.

— Піце свой мёд у стэпе паўдзённым, — весела зірнуў Усяслаў на Кацеру, і яна заружковілася ад такіх слоў. — А ты, Раман, галавою мне адкажаш, калі хоць адна палавецкая страла паляціць на Кіеў з твойго боку.

— Усё зраблю, вялікі князь, — у пояс пакланіўся Раман. — Не я буду, калі не адсяку Шарукану вялікі палец на дзяніцы, каб не змог ён цеціву напяць.

У Чарнігаве сядзеў Святаслаў, які нядаўна разграміў стэпнякоў на Снове. З ім Усяслаў стараўся жыць у міры, паслаў яму багатыя дарункі.

Ізяслав, як даносілі надзейныя людзі, усё не мог паверыць у ляшской зямлі, што ён болей не вялікі князь. Бушуе, крычыць, па тры разы на дзень бегае да караля Баляслава, а потым п'е віно, шмат п'е, але rozум не траціць — моцнагаловы.

З асаблівай увагай сачыў Усяслаў за Галічам і Смаленскам. Княсты вы людныя, багатыя, нібы каранямі, аплёў іх Ізяславу сваімі людзьмі — кожны міг чакай адтуль удару.

Незагойнай ранаю, як і заўжды, заставаўся стэп. Шарукан, сабраўшы новую, яшчэ больш грозную сілу, навіс над усім дняпроўскім левабярэжжам. Так ужо здавён павялося, што стэпнякі кожны год рабілі адзін, а то і некалькі набегаў. У гэтym была ўжо нейкая непазбежнасць, як непазбежна з надыходам цеплыні і парнасці з'яўляюцца жытнія чэрві на жыце. Дарэмна ў парубежных крэпасцях-гарадках вешалі над брамамі іконы з выяваю прарока Ільі, які замяніў Перуна. Імчаўся прарок па небе ў вогненнай калясніцы, пагрозна махаў пякучымі стрэламі, а полаўцы, не звяртаючы на яго ўвагі, імчаліся па зямлі. У іх былі свае багі і свае стрэлы, такія ж страшныя, як і нябесныя.

Усяслаў на вечы сказаў:

— Годзе толькі абараняцца. Ігар заходзіў за Жалезныя вароты⁹. Святаслаў знішчыў дзяржаву хазараў. Алег браў у аблогу Царгород. Хто вы, мужы-кіяне? Палахлівыя перапёлкі ці баявыя сокалы?

Ён стаяў на вечавай плошчы, кідаў рэзкія гняўлівыя словаў ў твар вечу. «А ты — бусел. Ты белы бусел з Рубона, з полацкіх лугоў, — раптам пачуў ён у самім сабе нейкі шэпт, нейкі голас. — Ніколі і нідзе не забывай, хто ты і адкуль». Усяслаў аж уздрыгнуў, аж азірнуўся. Нікога побач не было. Шумела веча. Шырокай далонню ён ацёр з броваў пот, крыкнуў:

— Самі пойдзем на стэп! Рассячом яго мячом ад Кіева да Тмутаракані!

Надумаў вялікі князь пррабіць шчыліну ў палавецкай сцяне, вярнуць Кіеву старадаўні Залозны шлях. Вёў гэты шлях з правага берага Дняпра на левабярэжжа, потым праз плаўні ў дняпроўскай луцэ да вярхоўя ракі Кальміус, адтуль — на Дон, у Суражскае мора¹⁰, якое рамеі называюць Меаційскім балотам, і канчаўся ў Тмутаракані. Назвалі яго Залозным таму, што ішоў ён «за лозы» — за вялізныя зараснікі вербніку-ясакарніку, якія пакрывалі ўсю дняпроўскую луку, а яшчэ таму, што вазілі па ім з Карчава ў Кіеў жалеза.

У клопатах, у зборах войска праляцела не адна сядміца. Вялікі цяжар узваліў Усяслаў на свае рамёны¹¹, але нікому — ні княгіні, ні сынам — не жаліўся. Хацелася яму так усё падрыхтаваць, так зрабіць, каб адным сакрушальным ударам дасягнуць жаданай мэты. Ведаў, калі атрымаецца, калі ўсміхнецца войскае шчасце, быць яму кіеўскім князем, сядзець на Гары, бо толькі пры такой умове гордыя палянне змірацца з тым, што стаў над імі палачанін.

Трывожылі чуткі пра Ізяслава. Уцякач спачатку тапіў свой сум у віне, але Баляслаў Другі, які быў жанаты на ягонай пляменніцы, дачцэ Святаслава Чарнігаўскага, хутка ацверазіў родзіча — загадаў рыхтавацца ў паход на Кіеў. Ляхі не першы ўжо раз рашылі пагрэць рукі на пажары. Чакалася грозная раць з-за Буга.

Усяслаў вельмі стамляўся за дзень, але ўначы, калі клаўся на свой одр, з тугой адчуваў, што ні макулінкі сну няма ні ў вачах, ні ў души. Тады ён пляскаў у ладкі, і маўклівы Агафон, слуга-палаchanін, прыносіў у апачывальню срэбны рукамый. Вялікі князь кідаў жменю-другую халоднай вады на твар, загадваў запаліць тоўстую вітую свечку, браўся за чытанне. Пад рукою заўсёды былі Псалтыр, Евангелле, пасланні апосталаў і Апакаліпсіс апостала Іаана, а таксама пергамены Пракопія Кесарыйскага, хронікі Малалы і Арматола. У думках ляцеў Усяслаў у далёкія часы, шкадаваў, што няма побач сына Расціслава, бо прывык дзяліцца з ім радасцю ад прачытанага. Расціслаў паехаў у Ноўгарад, не вытрымаўшы слёзных просьбаў брата Барыса.

Гарэла свечка, як бяssonнае вока вечнасці. Сплываў жоўты воск. Князева душа то замірала, то, здавалася, прыўзнімалася над ціхай начной зямлёй. А верныя людзі пісалі Ізяславу ў ляшскую далячынь, што узурпатар-палаchanін водзіцца з нячыстай сілаю, у палацы кіеўскіх князёў сустракаецца з самім Чарнабогам. Шмат каго палохала нязвычнае позняе свято.

Неўзабаве Усяслаў зноў паставіў нагу ў стрэмя, пайшоў у паход.

Частка III

Ігumen Феадосій быў цвёрда перакананы, што Хрыстос абраў яго, каб ачысціць Кіеў, святую крыніцу, ад смярдзючага бруду паганства. Цячэнне падзей, як і цячэнне зорак у небе, спрыяла такому перакананню. Клір Сафіі разбегся, пахаваўся, адзін ён, Феадосій, застаўся навідавоку, хоць мог бы, нібы крот, затачыцца ў пячэрскую гару. Нікога іншага, а яго, Феадосія, полацкі князь ліслівымі словамі запрасіў на сустрэчу з паганскім ваяводам. Усё гэта цешыла самалюбства. Гардыня не да твару адшчапенцу свету манаху, Бог сурова карае за яе, але салодкі чарвячок не-не ды і шчыкатаў манахава сэрца.

Даведаўшыся, што Усяслаў пайшоў на полаўцаў, Феадосій рашыў дзеяніцаць. Перш-наперш трэба было выгнаць з Берастова паганцаў. Ужо адно тое, што жылі яны побач з хрысціянамі і маглі перавабіць слабыя, незагартаваныя ісцінай верай душы ў сваё лясное дзікунства, не давала ігумену спакою. Ён быў чалавекам-кропляй, які няспынна б'е і б'е ў адным кірунку, калі паставіць перад сабой якую-небудзь мэту. Ні жалеза, ні самы цвёрды камень-плітняк не вытрымліваюць такіх удараў. Стойшы ігуменам пасля мяккага, скаванага, як улітка ў самім сабе, Варлама, Феадосій вельмі горача ўзяўся за манастырскія справы. Лік браццяў-інакаў павялічыўся да ста чалавек. Узорам для сябе ігумен узяў жыццё рамейскага Студыйскага манастыра. Кожнага са сваіх браццяў хацеў ён выратаваць ад спакусаў грахоўнай плоці, свае казанні прамаўляў ціха, з мальбою, калі ж некага выкryваў, абвінавачваў — слёзы цяклі з вачэй. Часта абходзіў ён келлі, каб

даведацца, ці не маюць манахі, акрамя агульных якіх-небудзь сваіх рэчаў, ежы або адзення. Калі знаходзіў такое, адразу кідаў у агонь. Нават ноччу бясшумна хадзіў ігумен па манастыры, слухаў каля дзвярэй келляў, што робіць кожны брат. Пачуўшы размову двух або трох, што сышліся ў адной келлі, грукаў у дзвёры жазлом, а раніцою калоў іх самымі бязлітаснымі словамі. Епітым'ю ж, якой належала караць аднаго, раскладваў, за вялікую любоў, на трох і нават чатырох браццяў. Не любіў ігумен срэбра і золата, што слепяць чалавека ў зямным жыцці. Аднойчы прыбіўся да манахаў шавец, але быў непастаянны, як вясновы ручай, — то шчыра маліўся, то знікаў з лаўры на некалькі сядміц. Вярнуўшыся, паклаў усё запрацаванае сабою да ног Феадосія. Ігумен дужа разгневаўся, загадаў швяцу кінуць срэбра ў гарачую печ, у полымя. Калі ж не кіне, не быць яму чарняцом. Глытаў шавец патаемныя слёзы, бачачы, як гарыць вялікае багацце.

Асабліва ён шанаваў і вылучаў з усёй браціі тых, што раз і назаўсёды адсякалі сябе ад белага свету. Гэта былі дрэвы без галін і без каранёў. Адзін кіеўскі купец, раздаўшы сваё багіно і брашно, прыйшоў да Феадосія і надзеў валасяніцу. Потым заказаў купіць казла, аблупіў яго і нацягнуў свежую казліную шкуру поўсюду на валасяніцу. Сем гадоў сядзеў ён у пячоры даўжынёю ў чатыры локці, кормячыся праз дзень адной прасвірай¹², якую падавалі ў акенца. За гэты час казліная шкура высахла, ператварылася ў бубен, праз валасяніцу балюча сцінула цела.

Рашыўшы даць бой паганцам, Феадосій абуў лычніцы¹³, апрануў лапленую-пералапленую палатняную кашулю, такія ж порткі, накінуў на плечы доўгі чорны плашч, узяў кульбу, выразаную з дубовага кораня. Варатар адчыніў перад ім браму і, ні слова не сказаўшы, глядзеў, як знікае ў вечаровым сутонні хударлявы ігумен. Дарога чакалася няблізкая. Феадосій надумаўся схадзіць у вотчыну знакамітага кіеўскага баярына Супруна, з якім некалі сябраваў, і ўгаварыць баярына разам са сваімі багатымі і ваяўнічымі суседзямі ўдарыць знячэўку па Берастову, дзе атабарыліся паганцы. Хворы зуб трэба вырываць з крывёю.

Ён спускаўся з пячэрской гары і адчуваў, як абмірае сэрца, млеюць ногі. Слабасць была ва ўсіх удах. Нават пот ад вялікай немачы-слабасці быў не салёны, а кілавата-прэсны. Пасты і бясконцыя маленні высушылі плоць, але дух у знясіленым целе адчуваўся порсткі, гарача-бадзёры, як слуп высокага яркага агню.

У дарозе наваліўся абложны даждж. Усё пацямнела, змізарнела, наліўся холадам і тугой. Цяжкія вільготныя хмары гарбаціліся над пустым полем. Ігумен борздзеняка узяў кульбу абедзвюма рукамі, накінуў на яе плашч, зрабіўшы такім чынам невялічкі шацёрык. Плашч быў доўгі, яго хапіла і на тое, каб падаткнуць пад сябе, зберагаючи старое цела ад халоднай зямлі. Так і сядзеў Феадосій пад панылы шум дажджу пасярод цёмнага поля — грыбок не грыбок, валун не валун, дрэўца не дрэўца, а немаведама што. Сям'я берастоўскіх смердаў, якая ў такую непагадзь якраз ішла ў Кіеў, аслупянела, убачыўшы ў чыстым полі таямнічую незразумелую

фігуру. Дзееці заплакалі ад жаху. Смерд Путша, закусіўшы ніжнюю губу, таксама адчуў дрыжыкі, але звалодаў з сабою, знайшоў цяжкі слізкі камень, выдраў яго з зямлі і хацеў, падкраўшыся на дыбачках, з усяго маху стукнуць па гэтай незразумеласці, а там будзь што будзе. Але жонка ягоная аказалася самаю прадбачліваю і разумнейшаю. «Мабыць, гэта дзядок-палявічок», — ціха сказала яна. Так быў уратаваны ад цяжкога калецтва, а можа, нават ад смерці ігumen Феадосій. Камень, які мог раскалоць яму чэрап, асцярожна лёг на зямлю. Уражаныя смерды шпарка пашыбавалі праз восеніскі дождж, успамінаючы дзіўнага дзядка-палявічка, што ў самую халадэчу і макрэчу вылез чамусьці са сваёй цёплай і ўтульнай падземнай хованкі.

Толькі празnoch даклыпаў Феадосій да загародняй сядзібы Супруна. За гэты час з'еў ён малюсенькую хлебную скарынку, папярэдне размачыўшы яе пад дажджом. Пакуль даведаліся, што за чалавек, пакуль адчынялі запоры і браму, ігumen паспей накалаціца, як скалелы цюцька. Плашч быў мокры, шурпаты, прыліпаў да цела. «Холад і змрок на зямлі», — дробненька ляскаючы зубамі, думаў ігumen.

Але не ўсюды на зямлі былі холад і змрок. Баярын Супрун, калі яго ўбачыў Феадосій, якраз выходзіў з лазні, з вялізных мармуровых начваў, якія за вялікае срэбра прывезлі з рамейскай зямлі. Баярын быў вясёлы, тоўсты, вішнёваскуры ад гарачай вады. Дзве прыгажуні-рабыні асцярожна і пачціва падтрымлівалі яго пад рукі. Рабыні былі такой яркай прыгажосці, што ў Феадосія раптоўна перасохла ў горле.

— Ці гэта ты? — здзіўлена ўсклікнуў Супрун, убачыўшы ігумена.

Тоненікія пышнавалосыя рабыні ў гэты час далікатна выціралі яму ногі наймякчэйшымі лънянымі ручнікамі. Адна прыгажуня была чарнавокая, другая — сінявокая, і абедзве яны, як і іхні разамлелы пасля лазні ўладар, былі голыя.

— Я, — адказаў Феадосій і адварнуўся, бо нельга адшчапенцу свету глядзець на грахоўнае жаночае цела. А прыгажуні ўзялі нажніцы, срэбны грабянец, пазалочанае люстэрка, пачалі падстрыгаць, прычесваць баярыну бараду. Барада была густая, цёмна-русая, спорна ішоў з баярына волас пры такім даглядзе. Рабыні, накручваючы на свае тонкія пальчики пасмы валасоў, рабілі яе қукараваю. Нарэшце Супруна адзелі, і ён, бліскучымі вачамі глянуўшы на прыгажунь, адпусціў іх.

— Дык гэта ты, Феадосій? — яшчэ раз, нібы не верачы самому сабе, перапытаў баярын. — Зараз я загадаю зняць твае лахманы, памыць цябе, і мы будзем піць мёд.

— Не трэба, — строга сказаў ігumen. — Залатыя порты не выратуюць душу. Будзь умераным у шчасці. Срэбра, золата, віно, жанчыны, слава — усяго толькі мутны сон душы. Той, хто дараўваў жыццё ўсяму жывому, кожны міг сочыць за намі з неба.

Ён шчыра перахрысціўся. Супрун перахрысціўся следам за ім. Даўным-даўно яны сябравалі, разам рашылі прыняць схіму, зачыніцца ад спакусаў жыцця за манастырскімі сценамі. Цвёрдым аказаўся адзін Феадосій. Супруна ж бацька-баярын сілаю вывеў з манастыра — прыслаў халопаў, яны скруцілі Супруну бічоўкаю рукі, праз увесь Кіеў цягнулі на баярскі двор. І зараз, гледзячы на худы жоўты твар Феадосія, на ягоны брудны лаплены плашч, на лазовыя лычніцы, з патаемным жахам думаў Супрун, што і яго магла чакаць такая ж доля. Але, дзякую Богу, у яго ж быў дом, як поўная чаша, была зямля, гавяды, былі пяшчотныя маладыя рабыні. Ён яшчэ раз паспешліва перахрысціўся, сказаў аслабелым голасам, каб не падумаў строгі ігумен, што ў баяр не бывае жыццёвых балічак і пакут:

— Хварэю. Усё роўна як нехта жалезнія кіпці ў хрыбетнік упускае.

Супрун зморшчыўся. Феадосій глянуў на ягоны сіты ружовы твар, на дагледжаную, бліскучую ад пахкага рамейскага масла бараду, гнеўна прамовіў:

— Хварэш і лечышся ў волхваў. Так?

— Так. У хрысціянскіх зялейнікаў лячуся і ў вешчуноў, — спалохана заміргаў пахаладнелымі вачамі баярын. «Адкуль толькі прывалокся гэты пракляты нягоднік? — тужліва падумаў ён. — Каб не гэта смярдзючая пачвара, Малка і Грыпіна зараз бы надзелі вянкі і танцевалі перада мною...» Але гэта была занадта смелая, занадта грахоўная думка, нябесны ўсётымацель мог пакараць за яе, і таму Супрун паспешліва сказаў:

— Кожны сонцаварот я даю грыўні на святую царкву і збіраюся, калі сагне, зломіць спіну старэчая немач, ісці да цябе.

Ды Феадосій, зламаўшы ва ўсмешцы сінявата-русае брыво, перапыніў баярына:

— Хрыстос вучыць: хто ў імя маё не пакіне маці, жонку, бацьку і ўсё самае каштоўнае для яго на свете, той не варты мяне.

Прыйшлі Малка з Грыпінаю, ужо ў доўгіх ільняных адзежах, са сціпла патупленымі вачамі, прынеслі мёд, арэхі, малако. Гэта выратавала Супруна. Ён пабацькоўску пяшчотна глянуў на прыгажунь, сказаў Феадосію:

— Давай сілкавацца, святы ойча, чым Бог паслаў.

Феадосій са смакам піў цёплае малако і пакрысе мякчэў сэрцам. За акном дождж змяніўся снегам, усё пабялела, прыняло больш тонкія абрыйсы. Было нешта боскае, ачышчальнае для душы ў гэтым зіхоткім першаснежжы.

Супрун улавіў перамену ў настроі суровага госця, узніў кубак з мёдам. Потым, ужо трохі ап'янелы, хітра спытаў:

— А што, калі жаночы плат¹⁴ ушыць іерэю ў рызу, ці можа іерэй малебен служыць?

Феадосій пагразіў яму пальцам, сказаў, выціраючы вусны:

— Святая божая справа прывяла мяне да цябе, баярын. Ты ведаеш, што злой воляю крыкуноў з Падола паставлены над намі вялікім князем полацкі пярэварацень Усяслаў, які сядзеў у порубе.

Супрун уздыхнуў, кіунуў галавою, яшчэ не здагадваючыся, куды хіліць ігумен сваю гаворку.

— І вось гэты самы Усяслаў, гэты полацкі паўверак, у сваёй дзёрзкасці і неразумнасці стаўся бічом ісцінай хрысціянскай веры. Ён мірыць паганцаў-цемрукоў з намі, хрысціянамі. Ён хоча пасадзіць нас за адзін стол, хоча, каб мы разам елі адзін і той жа хлеб.

Вочы ў Феадосія гнеўна заблішчалі, па шыі і па сухіх шчоках пакаціліся жаўлакі.

— Пагансскую арду ён пасяліў у княжым сяле Берастове. Прыйдуць са змроку новыя орды. Яны зноў паставяць сваіх мярзотных ідалаў, а Дзесяцінную царкву і святую Сафію спаляць, зальюць смалой, засыплюць попелам. Хіба ж можна памірыць белы дзень з глухой сляпой ноччу? Мітрапаліт у Царгородзе. Епіскап разам з Ізяславам сядзіць у ляхаў. Хто ж выратуе нашу царкву, баярын?

— Мы выратуем, — глуха сказаў Супрун. Ніколі не быў ён ваяўнічым, стараўся трymацца сваёй вотчыны, ціха драмаць у цяпле і сытасці паміж верных чаляднікаў і пяшчотных рабынь, а тут разгарэліся вочы, захацелася паказаць гэтamu пячорскому ганарыстаму крату, што і ён, Супрун, не ашчаропак. Галоўным сваім жыццёвым абавязкам баярын лічыў павелічэнне колькасці сваіх рабоў. Прыйчым не ў набегі на суседзяў хадзіў, не на торжышчы купляў новых халопаў, а ў прымым сэнсе быў іхнім клапатлівым бацькам — нараджаў іх ад сваіх шматлікіх рабынь. Працавала на баярскім двары, на баярскім полі нямала халопаў, вельмі падобных з твару на свайго ўладара. Гэта падабенства не ратавала няволнікаў ні ад пякучай лазы, ні ад голаду, ні ад глыбокай халоднай ямы-турмы, у якую іх час ад часу па загаду бацькі-баярина кідалі за неруплівасць і нядбайства.

— Мы выратуем, кіеўскія баяры, — зноў паўтарыў Супрун. — А то, глядзі, і мае халопы збягучы да паганцаў. Ім ці гэта, ці тая вера — абы была кашы поўная мера.

Феадосія ўсцешылі слова баярина. Ён зазяў вачамі, горача прамовіў:

— Нездарма сказана: будзьце дабрадушныя, як галубы, але хітрыя, як змеі. Рабы павінны шанаваць сваіх гаспадароў. На гэтым трymаецца зямное жыццё, а іначай змяшаецца дзень з ноччу, і свіння будзе несці салаўіныя яйкі. Трэба брацца за святую справу без адкладу. Трэба нам з табою, баярын, слаць ганцоў да ўсёй старой чадзі — хай востраць мячы і сядлаюць коней.

На tym і парашылі. Феадосій, асталяваўшыся ў харомах Супруна, прыспешваў, падзуджваў усіх навакольных баяр і агнішchan рыхтавацца да сечы з паганцамі, пакуль снег-шарпак і лёд-галашчок не закрылі зямлю. Невядома было, калі ігумен спаў і еў.

І раптам нечуванае шанцаванне прыйшло да Феадосія і да баяраў. Назаўтра павінны былі яны выступаць і напярэдадні ўвечары апошні раз сабраліся ў Супруна. Баяры пілі мёд, ігумен падыходзіў то да аднаго, то да другога, заахвочваючы, натхняючы на святую справу. Яго слухалі вельмі ўважліва, згодна ківалі бародамі. І тут увайшоў у святліцу халоп, вельмі падобны на Супруна, але худы, змарнелы і, нягледзячы на снег і на халадэчу, босы. Халоп нізка пакланіўся баярыну, сказаў сіплым спалоханым голасам:

— Там на двары чакаюць людзі з Берастова.

Супрун ускочыў з-за стала, здзіўлена глянуў на ўсіх прысутных, потым, гнейна звёўшы чорныя бровы, сядзітым позіркам укалоў халопа.

— Што ім трэба?

— Яны прыйшлі да цябе, светлы баярын, — яшчэ ніжэй пакланіўся халоп, вельмі падобны на Супруна.

На двары з купкаю паганцаў стаяў Белакрас. Рысіная шкура, як заўсёды, была перакінута цераз плячук. Сняжынкі садзіліся на непакрытую доўгавалосую галаву, і ад гэтага галава рабілася яшчэ больш сівою.

— Чаго хочаш? — не сыходзячы з высокага ганка, спытаў у старога мячэтніка Супрун. Баяры, дагэтуль шумныя, разагрэтыя віном і мёдам, прыціхлі, навастрылі вушы. Сэрца ў Феадосія радасна забілася, аж заскакала ў грудзях. Пушчанскі тур сам прыйшоў у загародку! Ігумен кашлянуў і прыклаў кулак да вуснаў, каб схаваць хваляванне. Толькі б не спудзіць паганца!

— Запрашай яго ў святліцу, — шапнуў Феадосій Супруну.

— Дай, баярын, хлеба нам і нашым дзецям, — з пакорлівасцю ў голасе, цяжка ўздыхнуўшы, сказаў паганскі ваявода. — Нельга далей трываць. Малалеткі ад недаedu пухнуць. У лясах мы не сеялі. Будучай вясной пасеемся і звыш меры табе аддадзім.

Шэры холад быў у вачах у Белакраса.

— А дзе ж вялікі князь? Чаму ён вас не накорміць? — здзекліва ўсміхнуўся адзін з баяраў, паказаўшы з-пад вусоў маладыя свежыя зубы.

— Вялікі князь ваюе, з сядла не злазіць, а нам і дзецям нашым жыць трэба, — адказаў Белакрас.

— Запрашай у святліцу, — зноў шапнуў ігумен Супруну. Ён баяўся, што слова за слова — і пачнецца спрэчка, і невядома, чым усё гэта кончыцца. Нельга было бязглазда выпускаць з рук цемрукой. Сам Бог прывёў іх.

Супрун глянуў на Белакраса, на свой шырокі двор, на чубок далёкага лесу, што віднеўся з-за дубовага заснежанага тыну, разважліва сказаў:

— Хлеба да будучага ўраджаю, да навіны, дам. Заходзь, ваявода. І людзі твае няхай заходзяць.

Паганцы нерашуча ўзышлі на ганак, пазіраючы то на Супруна, то на Белакраса. У святліцы ўжо чакаў накрыты стол. Дымілася гарачае мяса, гарою

ляжаў хлеб, сыр. Баярскія служкі снавалі з карчагамі, кубкамі. Калі ўсе селі за стол, Супрун зламаў пячатку на амфары, наліў віна Белакрасу і ягоным спадарожнікам. Баяры таксама ўзялі ў рукі кубкі.

— Як дзеці адной зямлі вып'ем віно згоды, — урачыста сказаў Супрун і перахрысціўся. Баяры дружна перахрысціліся следам за ім. Галодныя паганцы нецярпіва, з вострым бляскам у вачах пазіралі на прысмакі, якіх, пэўна ж, ні разу не каштавалі ў сваім жыцці.

— А вы чаму святую малітву не творыце? — раптам спытаў баярын і ўскочыў з-за стала. — Толькі звяры пачынаюць жэрці, не ўзняўши вачей на лік гасподні.

Гэтыя слова былі сігналам, загадам. З усіх дзвярэй гурбою выбеглі баярскія чаляднікі, рынуліся на разгубленых паганцаў, заламалі руکі, звалілі на падлогу. Пакаціліся кубкі. Залаціста-чырвоным віном абпышкала, нібы крывёй, стол. Чуліся праклёны, глухія ўдары, сіплае цяжкое дыханне.

— Старога пакіньце тут, астатніх вядзіце на двор, — загадаў чаляднікам Супрун. Ён узяў амфару, якая ўтрымала раўнавагу, не ўпаўши са стала, зрабіў набгом некалькі глыткоў, выцер кулаком вусы і радасна абвясціў: — Трапіла нячыстая сіла ў цянёты.

Узбуджаныя баяры павярнулі як адзін галовы туды, дзе стаяў паганскі ваявода. Чатыры чаляднікі, па два на руку, моцна трымалі яго. Твар у Белакраса быў бледны. Запалонены ваявода сказаў, адшкукаўши вачамі ігумена Феадосія:

— Што гэта, святы ойча?

Феадосій маўчаў, рабіў выгляд, што сам нічога не разумее. А ў душу хлынула радасць, ды такая звонкая, гарачая, аж сухія шчокі пачырванелі. Ён адступіў за спіны баяр — няхай паганец не бачыць ягоную радасць.

— Дзе ж Хрыстос? — павольна запытаў Белакрас і глянуў на абрэзы.

— Не мір я прыйшоў прынесці, а меч, — цвёрдым голасам прамовіў Супрун.
— Так сказаў Хрыстос. І ён зараз радуецца, што мы злавілі цябе, сатана. Ці маліся на святыя абрэзы, ці рыхтуйся да сваёй смерці. Ну!

Ён, не падыходзячы да ваяводы, узмахнуў кулаком. Белакрас маўчаў. У акно біўся мяккі снег, здавалася, крыло белай птушкі трапяціала пад парывістым ветрам.

— Ну! — закрычаў Супрун і адразу ж загадаў чаляднікам: — У клець яго.

Ваяводу пацягнулі ў клець. Супрун і баяры пайшлі следам, Феадосій застаўся ў святліцы. Ён прасветленым позіркам глянуў на абрэзы, перахрысціўся, сказаў дрогкім шэптам:

— Ты задаволены, Гасподзь? Раны тваёй плоці мы загоім слязьмі тваіх ворагаў?

У гэты час у баярскай клеці, якая адначасова была і катавальніем, чаляднікі сарвалі з паганскага ваяводы адзенне, скруцілі бічоўкаю руکі, за бічоўку падвесілі Белакраса да дубовай бэлькі. Ён узняўся над зямлёй, нібы птушка, якой рэзкі

сустрэчны вецер заламаў назад крылы. Да ног старому мячэтніку прывязалі бервяно. Кат прынёс гаршчок з чырвоным вуголлем, павесіў на крук доўгі, з туравай скуры бізун, пачаў награваць на вуголлі жалезныя спіцы.

Найбольш мяккасардэчныя з баяраў, Алфім, Сцяфан, браты Разумнікі, не пайшлі ў клець. Супрун жа загадаў прынесці ў клець віна, з дзесяткам баяраў сеў на лаву каля сцяны.

З усіх істот, якія жывуць на зямлі, да катавання дадумаўся толькі чалавек. Алені ў час паядынкаў раняць адзін аднаго рагамі, казлы б'юцца лбамі, пеўні змагаюцца дзюбамі і кіпцюрамі. Яны, здараецца, нават забіваюць саперніка, але ўвесь іхні бой — кароткая ярасная ўспышка гневу, і толькі. Таго, хто саступіў дарогу, хто паказаў спіну, пакідаюць у спакоі. Чалавек жа навучыўся прычыняць падобным сабе павольны бясконцы боль.

Кат у чырвоным скуранным пярэдніку запытальна глянуў на Супруна.

— Папытайся ў паганца, дзе яны схавалі срэбра, — сказаў Супрун, п'ючы віно з кубка. — У іх павінна быць шмат срэбра.

Кат ударыў бізуном, ударыў са свістам, з адцяжкаю. На скуры ўспыхнуў рубец.

— Бі лягчэй, а то ён можа спусціць дух, — загадаў баярын.

Зноў узвіўся бізун. Але Белакрас маўчаў. Толькі пот выступіў на скронях. Кат, разгублена паглядаючы на Супруна, падышоў да вуголляў, дзе спіцы зрабіліся аж вішнёвымі, прысей на кукішкі, пачаў браць распаленае вострае жалеза. І тут стары мячэтнік узніў галаву, ударыў па ім праніzlівым позіркам. Кат раптоўна абмяк, пабляднеў, нават пахіснуўся, потым нялоўка згроб усе спіцы ў кошык, што стаяў непадалёку, адчыніў дзвёры клеці, выкінуў кошык разам са спіцамі. Супрун і баяры анямелі ад здзіўлення. Не разгубіўся толькі Васютка, памочнік ката. Ён сарваў з сябе скураны пярэднік, падбег ззаду да Белакраса і закрыў яму твар. Кат колькі імгненняў стаяў, як учадзелы, потым кроў хлынула ў шчокі, ён гнеўна прыкусіў губу, адчуваючы найвялікшы сорам перад гаспадаром і ягонымі гасцямі. У адзін скок ён апынуўся каля цяжкога бервяна, прывязанага да ног мячэтніка, лёгенька ўскочыў на бервяно і адразу ж саскочыў. Хруснулі старэчыя косі. Белакрас глуха застагнаў, загаварыў дрыготкім ломкім голасам:

— Пярун, дай сілу... Дай мне маланку ў руку, каб я спапяліў усіх іх...

Завыў знадворку вецер. У клеці было прарэзана адзінае аkenца, і вецер, здавалася, гнуў у ім шкло. Мокрым снегам пляснула ў аkenца. Снег папоўз белай расплывістай плямаю. Баяры ўздрыгнулі. Пабляднеў і Супрун, але звалодаў з сабою, мацней прысмактаўся да кубка з віном.

— Пярун, — курчыўся пад распаленым жалезам паганскі ваявода, — Пярун...

— Бі нячысціка да скону, — сказаў кату баярын..

Раздел сёмы

Частка I

*Перад сонцам бясмортна светлым
Шчыт змяркання такі малы.
Чэзне лёд, і смяеца кветка.
На радзіму ляцяць буслы.*

«Дзе я? Што са мною?» — у роспачы падумаў Белавалод і пачаў спалохана лэпаць наўкол сябе рукамі. Было адчуванне, што праваліўся ён пад глухі лёд, у чорную калюча-халодную ваду. Ужо не хапае паветра ў грудзях, чырвоныя бліскайкі раздзіраюць вочы, а выйсця няма — галава б'еца аб лёд, пальцы натыкаюцца на шурпатую цвёрдую скарынку, ад якой нямее цела. «Не выберуся... Не выплыву...» — рэзаў нутро страх. Нідзе не было ніякай зачэпіны. Рукі зноў каўзануліся па лёдзе. Падумалася аб дрэвах-тапляках, што ляжаць на чорным рачным дне, аб скамянелых сонных рыбах. Але рыбы вясною ажывуць, кругляк цёплага сонца зазяе ім праз тоўшчу вады, а чалавечая плоць зробіцца тленам, ператворыцца ў бура-зялёную слізь, якая наліпае на падводныя карагі і камяні. І раптам Белавалод у густым змроку перад сабою ўбачыў малюсенькую вострую кропачку святла. Ён ірвануўся да яе, ударыўся аб нешта і расплошчыў вочы.

— Уставай, — нецярпіва сказаў яму Лют, які сядзеў побач. — Дужа ж ты доўга, браце, на tym свеце гасцюеш.

— Дзе я? — спытаў Белавалод.

— У княжым сяле Берастове. Усёй раццю сюды мы прыйшли. А ты першы раз глянуў разумным вокам з таго часу, як стукнуў цябе даўбавешкай падольскі бондар.

— Калі ж гэта было? — ніяк не мог прыпомніць Белавалод.

— Чатыры дні назад.

— Чатыры дні я ляжу калодаю? — жахнуўся Белавалод.

— Не я ж, — здавалася, пакрыўдзіўся Лют. — Клікаў ты нейкага Ядрэйку-рыбалова, я нават людзей пасылаў у велікакняжы палац даведацца пра яго.

— А чаму ў палац? Хіба Ядрэйка князь?

— Таму пасылаў, што ўсе людзі з Полацка, Менска, Друцка круцяцца каля князя Усяслава, свайго земляка. Усе, акрамя цябе, бо ты які ўжо дзень кісяком ляжыш, — раззлаваўся Лют. — Але няма Ядрэйкі. Кажуць, разам з палачанамі ці ў Пераяслаў, ці яшчэ куды пайшоў.

Слухаючы ягоныя сярдзітыя слова, Белавалод абедзвюма рукамі трymаўся за лоб, павольна вадзіў у бакі галавою, быццам хацеў такім чынам выгнаць з галавы боль. Трохі адпусціла, і ён адразу ж устаў на ногі, спытаў у Лята:

— А пра баярышню Кацеру нічога невядома табе і тваім людзям?

— Нічога, — глуха сказаў Лют. — Голад у Берастове. Бацька пайшоў да баяр брашна прасіць. Яшчэ ўчора пайшоў.

Толькі зараз убачыў Белавалод, якой невымернай пакутаю напоўнены вочы юнага паганца.

— Я не пускаў яго, — ледзь не плакаў Лют. — Хіба дадуць хоць крошку хлеба галоднаму баярыне-нажэрцы? Але бацька як звар'яцеў. Я прывёў, крычаў ён, у Берастова раць, я сам лепш памру, а накармлю людзей, а калі не знайду ніякай спажывы, калі пачнуць канатць з галадухі дзеци, вазьму востры нож і буду карміць іх сваім старэчым мясам.

— А чаму вы не пайшлі да вялікага князя? — спытаў Белавалод.

— Усяслаў не стыкаецца ні ў палацы, ні ў Кіеве, супраць стэпнякоў ваюе. Няўжо ў Полацкай зямлі ўсе такія няўседы?

— Ваяўнічы ў нас князь, — ціха сказаў Белавалод. — «Бяда робіць князя», — гавораць нашы смерды. А ўсё таму, што пасяліў Бог крывічоў і дрыгавічоў на шырокай зямной дарозе, як яблыню пасадзіў. Кожны, хто ідзе, хоча сарваць чырвоныя яблыкі, ломячы галіны.

— Ты верыш у Хрыста? — раптам, перабіўши Белавалода, спытаў Лют і паглядзеў яму неадрыўным позіркам проста ў вочы, здавалася, на дно душы глянуў. Белавалод разгубіўся ад такога нечаканага пытання, а Лют, не даўши адказаць, сурова і цвёрда прамовіў: — Я веру ў Перуна, бога маіх прашчураў. Але калі бацька вернецца, калі ён вернецца жывы і здаровы, калі яму дадуць хлеб, я — клянуся Перуном, Белавалод! — схілю галаву перад Хрыстом.

Шчокі ў паганца запалымнелі, ён прагна перарывіста дыхаў, быццам не хапала паветра. «Які ён прыгожы, — раптам падумаў Белавалод. — Вялікае гора ці вялікае шчасце чакаюць яго, бо ўжо нейкім агнём падсвечаны твар, нейкае светлае воблака наплывае на сінія вочы. Агонь палае ў яго ўнутры, але такі агонь не можа гарэць бясконца».

— Чуеш крыкі? — схапіў Белавалода за руку Лют і балюча сціснуў яе. — Гэта бацька вярнуўся!

Ён адпіхнуў Белавалода, нібы той перашкаджаў яму, стрымгалоў выбег на вуліцу. Белавалод заспяшаўся як мог следам. Невясёлае відовішча ўбачылі яны. Двое з чатырох паганцаў, якія ўчора пайшлі з ваяводам Белакрасам да баярына Супруна, стаялі пасярод шумнага натоўпу, абдзёртыя, змардаваныя, казалі направа і налева:

— Вялікае алканне¹ чакае нас. Баяры не далі хлеба. Гора ўсім нам. Прыйдзіце, птушкі нябесныя, напіцесься крыві чалавечай.

— Дзе ваявода? — падбег да іх Лют.

— Ваявода Белакрас вісіць на браме ў баярына Супруна, — адказалі яму. — Вогненную віцу вайны нясуць нам баяры. Неўзабаве іхняя раць будзе тут. Гора нам.

— Бацька... — толькі і выдыхнуў Лют.

На княжае сяло Берастова, дзе ўмацаваліся паганцы, з усіх бакоў рухалася вялікая сіла. Былі ў ёй вершнікі і пешцы, баярскія цівуны і халопы. Вёў пераёмнікаў і ўсю тацьбу з Падола Грышка. Нават варага Торда, таксама паганца, улешчылі, падгаварылі браць Берастова. «Знішчым гадзючы клубок, і нябесная ласка сыдзе на нас», — лётала, вілося між тымі, хто ішоў у наступ. Ігумен Феадосій адразу ж вярнуўся на пячэрскую гару і з усёй чарнарызай браццяй дзень і нач тварыў святое набажэнства, чакаў добрых вестак.

Княжае сяло рыхтавалася да аблогі. Калісьці пасля кіеўскага тлуму ездзіў сюды адпачываць сам Уладзімір Святы. Праўда, тады яго яшчэ не называлі Святым і дзвесце наложніц сустракалі вялікага князя ў раскошным берастоўскім палацы. Потым збудавалі тут царкву Апосталаў, у якой пачынаў сваё славутае ўзыходжанне на вяршыню царкоўнай улады Іларыён, першы кіеўскі мітрапаліт. У берастоўскім палацы Уладзімір і памёр, і баяры, загарнуўшы ягонае цела ў дываны, не праз дзвёры вынеслі яго з апачывальні, а ўначы ламалі сцяну, каб нябожчык не знайшоў назад дарогу, заблудзіўся.

Лют меў пад сваёю рукой каля дзвюх тысяч чалавек. Як лісу ў нары, абклалі яго ў Берастове. Даведаўшыся пра чорнае злачынства баяр, пра смерць бацькі, малады паганец нібы звар'яцеў — уласнаручна падпаліў царкву святых Апосталаў і, не зажадаўшы ўцякаць з княжага сяла, пачаў рыхтавацца да сечы. Перш-наперш паганцы аблілі вадою земляны вал, і на марозе ён пакрыўся бліскучым слізкім лёдам. Дарослыя і дзеці збіралі, дзе толькі можна было, камяні, бярвенні. Збройнікі вастрылі коп'і, мячы, напывалі на шчыты новыя слай туравай скury, выкоўвалі наканечнікі для стрэл.

«Мы сёдламі закідаем нячысцікаў», — пахваляліся баярскія вершнікі, але, убачыўшы высокі слізкі вал, прыціхлі, злезлі з коней. Давялося чакаць амаль паўдня, пакуль прывязуць з абозам штурмавыя лесвіцы і жалезныя бусакі, каб было чым чапляцца за лёд. «Сафія і Русь!» — крыкнула баярская раць і бадзёра палезла на вал, бо ўсе казалі, што толькі жменька здзічэльных лесуноў абараняе Берастова. «Пярун!» — крыкнулі ў адказ паганцы, і ўніз паляцелі камяні, бярвенні, загадзя падрыхтаваныя ледзяныя глыбы. Жанчыны з дзецьмі няспынна ляпілі новыя снегавыя шары, аблівалі іх вадою, каб камянелі на марозе. Стрэлы пакуль што ашчаджалі, бо не так шмат іх было, а страла, выпушчаная з лука, не вяртаецца назад, як і чалавече слова.

Баярская раць адхлынула, пакінуўшы некалькі дзесяткаў забітых. Пераемніку Грышку, які ўжо амаль узлез на вяршыню вала, кап'ё ўдарыла ў горла, і ён замоўк

навекі. А перад гэтым, падахвочваючы сваіх не дужа адважных сябрукоў, Грышка махаў жалезнай булавою і крычаў: «Гайды ў княжы палац! Там антыхрысты закапалі катлы, поўныя срэбра і заморскіх дарагіх камянёў!»

Белавалод біўся на вале поруч з Лютам. Далі яму сякеры, што прыхоплівалася да рукі скураной пятлёй, і ён ударамі сякеры сустракаў тых, што пішчом лезлі на вал. Аднаго ці двух зваліў з лесвіцы. Лют, як і заўсёды, быў узброены сваёй магутнай дубінай.

Белавалоду не хапала сіл, бо моцна ў свой час ляснуў па галаве падольскі бондар, але, сціснуўшы зубы, ён цяжка махаў сякераю. Хрысціянін разам з паганцамі біўся не супраць полаўцаў, а супраць хрысціян. Яшчэ некалькі сядміц назад палічыў бы гэта Белавалод святатацтвам, самым жахлівым грахом, але некалькі сядміц назад не было ў ягоным жыцці Люта, не было ранішняга блакітнага возера, у якім купаўся вадзянік, не было пакутнай смерці ваяводы Белакраса, што сканаў з-за баярскага вераломства. Было такое адчуванне, быщам з'явіліся ў яго новыя вочы і вушы, новае сэрца. І гэтае новае сэрца кожным сваім гарачым штуршком любіла Люта, які ўжо два разы засланіў яго, Белавалода, ад смерці, любіла лясных людзей. Гэтых людзей аб'явілі дзікімі звярамі за тое, што яны не захацелі здрадзіць сваім продкам. Дык няўжо ж анёлы тыя, якія плюнулі на магілы прашчураў, пабеглі ад іх за абыянкаю вечнага жыцця?

Між тым бой толькі набіраў сілу. Усё новыя падмацаванні ішлі да баярскай раці, а лік паганцаў змяншаўся — хто падаў ад стралы ці кап'я, а хто — былі і такія, зразумеўшы нявыкрутку свайго становішча, скакаў цераз абгарэлыя забаролы, прасіў літасці. Лют уласнаручна забіў двух перабежчыкаў, ды нічога не мог зрабіць. Баяры ўнізе чакалі маладушных, не чынілі ім зла, зганялі ў купы і дзялілі між сабой будучую чэлядзь, гаворачы: «Бог працу любіць». Балюча было глядзець на такое, і Лют скрыгатаў зубамі ад злосці. Неўзабаве яго параніла — страла ўпілася ў левы плячук. Ён выцягнуў стралу, загадаў знайсці ў княжым палацы стары пергамен. Калі нарэшце прынеслі пергамен, малады паганец напісаў на ім скрываўленай стралою: «Па калена ў крыві стаім у Берастове. Ратуй нас, вялікі князь». Выклікаўшы свайго самага надзеинага чалавека, Лют сказаў, моршчачыся ад болю:

— Два ці тры дні мы яшчэ пратрымаемся, а потым — капец усім нам. Парвуць нас на дробныя кавалкі баяры, бо мы да апошняга не выпускалі з рукі меч. Горка мне, што гіне справа бацькі майго, але так хоча Пярун. Дзікі лес і голае поле пакінуць нам на гэтай зямлі. Каты-заплечнікі будуць выразаць рамяні з нашых спін. Прашу цябе — скокні цераз забаролы, як гэта робяць зрадцы, падмані баяр, а там — ці вужком зрабіся, ці крэчатам узляці ў неба, але перадай вялікаму князю Усяславу ў Кіеве мой пергамен. Нашы жыцці — у тваёй руцэ.

Ён тройчы моцна пацалаваў ганца. Той схаваў пергамен пад драцянай кальчугаю, падышоў туды, дзе вал быў ніжэйшы, кінуў прэч ад сябе, каб бачылі ўнізе баяры, кап'ё, пакаціўся проста ў рукі ворагам.

— Яшчэ адзін збег! — з вялікай злосцю закрычалі паганцы. Нехта пусціў услед стралу, але, на шчасце, не патрапіў.

Ноч апускалася на Берастова. Марозік пачаў шчыкаць жывых. Мёртвия ж ляжалі на голым снезе, разбітыя шлемы скаціліся з галоў, зваліліся абгарэлыя аблавушкі, але цёпла і спакойна было галовам на белай падушцы снегу.

Аціхаў бой. І за валам і ўнізе каля вала ўспыхнулі вогнішчы. Добра было глядзець на мірны агонь, які нікога не кусаў, не пёк, які проста гарэў. З мутнага неба сыпаўся сухі снег. Белавалод, накрыўшыся кажухом, сядзеў каля вогнішча непадалёку ад Люта. Паганец, абапёршыся абедзвюма рукамі на баявую дубіну, неадрыўна глядзеў на агонь. Касмылі жоўтага агню то ўзвіваліся, то ападалі ўніз, і ад гэтага на твары ў Люта ўвесь час бегалі, рухаліся цені. Твар яго то мякчэў, рабіўся амаль дзіцячым, бездапаможным, то наліваўся суровасцю, і тады завастраліся скулы, чорныя плямы-яміны бачыліся замест вачэй.

Белавалод успамінаў Менск, Ульяніцу, Ядрэйку. Было сумна, але сум быў не надта востры, не раніў, як раніць чалавека гарачае жалеза або аскабалак шкла. Мяккасць была ў суме, блакітная цішыня.

«Мне добра тут, — гледзячы на маўклівага Люта, думаў Белавалод. — Паміж самай грымучай бітвы можа апускацца на сэрца лагода і цішыня. Раней бы я не паверыў у такое. Але чаму ж мне добра тут і я нават не баюся, ці толькі крышачку баюся, заўтрашнія раніцы і сечы, дзе мяне могуць забіць? Не ведаю. Ды я прайду разам з гэтымі людзьмі, разам з Лютам да самага скону, бо я паверыў у іхні боль, іхнюю надзею. Дзе добрыя людзі, там і вера мая».

Уначы прысніўся Белавалоду сінявокі срэбнавалосы анёл. Зусім маленькі, сядзеў анёльчык на воблаку, сумна пазіраў удалячынъ і плакаў. «Чаго ты плачаш?» — запытаў Белавалод. «Я плачу таму, што ты пайшоў за Перуном, не ўперад пайшоў, а назад», — адказаў анёл, і раптам жахлівия іклы праклюнуліся з мяккага пяшчотнага роціка, тварык са снежна-белага зрабіўся агідна пунсовым, қрываўся. Анёл, нібы каршун, кінуўся з воблака на Белавалода, ударыў ікламі ў левую шчаку. У вялікім жаху Белавалод прахапіўся, няўцямна глянуў вакол сябе. Плыла глухая снежная ноч. Патухлі вогнішчы. Рэдкія чырвона-залатыя жарынкі мільгалі з сівога попелу. Лют стаяў побач, наструнена прыслухоўваючыся да цішыні. Белавалод лэпнуў далонню па левай шчацэ. Аказваецца, заснуўшы, ён прыпаў шчакою да шурпатага сукаватага бервяна забаролаў.

Назаўтра прыехаў у баярскую раць чорнабароды гучнагалосы іерэй, пачаў хрысціць паганцаў-перабежчыкаў. Высеклі ў лёдзе рачулкі, што цяклі непадалёку, палонку-купель, неафіты становіліся каля яе на калені, святар чэрпаў ваду маленькім срэбным кубачкам, кожнаму ж ліў на галаву. Потым усім

навахрышчаным далі белую нацельную кашулю, медны крыжык і адзін дынарый². Скончылася набажэнства, і зноў пачаўся штурм.

— Спакойна жывеца за божым шчытом, — спяваў магутным голасам недзе ўнізе іерэй, і ягоныя слова прарываліся праз шум бою, неадчэпна лезлі ў вушы. Нельга было схавацца ад гэтых слоў. Лют бачыў, як апускаюцца руکі ў паплечнікаў, халаднеюць твары.

Яшчэ адна вялікая група абаронцаў Берастова здалася ў палон. Дзень-два, і растане паганская раць, як растае пад бязлітаснымі промнямі сонца халодны сакавіцкі снег. Што тады чакае яго, Люта? Пэўна ж, не будзе яму іерэй пырскаць вадой на галаву са срэбнага кубачка, а скопіць баярская чэлядзь за рукі, за ногі і кіне под тоўсты лёд — плавай там, паганец, да новай вясны.

Белавалод бачыў, як хмурыцца, кусае губы Лют. Асабліва невыносна зрабілася яму, калі служкі баярына Супруна на доўгім бярозавым шасце паказалі ўсяму паганскаму войску галаву ваяводы Белакраса. Мёртвая галава, ашчэрыўшы ў смяротнай тузе зубы, павольна праплыла перад забароламі. Так праплывае ў начным небе ветах, каб схавацца за чорныя хмары. Лют заплакаў у адчаі і бяссіллі.

— Не плач, — падышоў да яго Белавалод. — Хіба выратуеш плачам сябе і нас?

Лют бліскучым слёзным вокам зірнуў на Белавалода, рукавом кажуха выцер твар. Зноў загрымеў бой.

Усе ўжо забыліся пра ганца, які скончыў з пергаменам у гушчу баярской раці, каб занесці гэты пергамен вялікаму князю Усяславу. Пэўна, напароўся бедалага на нечае кап'ё або зрадзіў, як і многія, і, прыняўшы хрышчэнне, глядзіць зараз з баярскага абозу на дым і агонь, што ўзвіваюцца над Берастовам. Але ганец аказаўся моцным гарставаным арэшкам, пракаціўся праз шчыльнае баярскае войска. Пад вечар, калі ўжо стамляўся, ацихаў чарговы наступ, нехта здзіўлена і радасна крыкнуў:

— Вялікі князь Усяслаў!

Усе, хто пачуў гэты крык (а пачулі яго і абаронцы Берастова, і баярскія ратнікі), апусцілі мячы і коп'і, лукі і дубіны, павярнулі галовы ў бок шырокага снежнага поля, якое ляжала паміж Берастовам і Кіевам. Чорная вастразубая сцяна лесу аточвала яго. Усе думалі ўбачыць грозную дружыну, людскую бурлівую раку, а ўбачылі невялікі лубяны вазок, запрэжаны паркай коней, ды дзесятак вершнікаў у доўгіх плашчах. На поўны рост узышаўся ў вазку вялікі князь, кіраваў коньмі. На сумётах, на ямках вазок падкідвалі, і Усяслаў пагойдваўся, хістаўся, але цвёрда стаяў на нагах. Скарынка лёду ззяла на светла-русай барадзе. На вялікім князю быў чырвоны кажух, шыты сухім золатам, замест гузікаў — зіхоткія каштоўныя камяні. Шырокі меч у стрэбных похвах вісеў на левым сцягне.

— Ваўкалак прыбег, — прашалясцела між баярамі, але моцным голасам аброзу не сказаў ніхто — раптоўны страх аслабіў калені і рукі.

— Спыніцесь! — пад'ехаўшы да залітага крывёй вала, выцягнуў меч з похваў, махнуў ім Усяслаў. — Разыдзіцесь з мірам!

— Вязаць яго трэба, — шаптаў пасінелымі губамі Супрун, бегаючы між баяр. — Калі яшчэ такое шчасце надарыцца? Мяшок на галаву — і пад лёд.

Ён жоўтымі зубамі грыз доўгі вус, але ахвотнікаў кінуцца на вялікага князя, зваліць яго ў снег не знайшлося. Незразумелая сіла струменілася ва ўсе бакі ад Усяслава, і сіла гэтая была вышэй, мацней сляпой злосці.

— Пярэварацень, ваўкалак, — захліпваючыся ад няяніці, шаптаў Супрун.

— Святы ойча, — павярнуўся да іерэя Усяслаў, — не там, дзе трэба, ваюе твой крыж. Зноў востраць шаблі стэпнякі. Шарукан, як ненасытны крыважэрны гад, зноў выпаўзае з нары.

Бледны іерэй моўчкі слухаў вялікага князя, толькі доўгія пальцы рук мітусліва бегалі па залатым нагрудным крыжы.

Нечаканае з'яўленне Усяслава, ягоныя ращучыя слова, ягоны меч і пранізлівыя вочы выратавалі паганцаў ад непазбежнай смерці. Баярская раць зняла аблогу, адышла ад Берастова. Пры ўсёй няяніці баяры не адважыліся ўзняць дзясніцу на вялікага князя, бо іхняя раць, прынамсі, большасць з іхняй раці, магла парваць іх на шматкі. Ды самае галоўнае было ў тым, што Усяслаў прывёз шчодры выкуп за паганцаў — пяцьсот грыўняў з велікакняжай казны.

— Дзе твая дружына, вялікі князь? — адразу ж, як толькі яны сустрэліся вока на вока, спытаў Лют і часта засоп носам, што азначала абурэнне і гнеў. — Позна ж ты прыйшоў.

— Чаму позна? — спакойна глянуў на яго Усяслаў. — Радуйся. Я выратаваў цябе і тваіх людзей. Каб не я, павалаклі б цябе на чамбуры³.

— Адзін прыехаў, — яшчэ болей падліў гневу ў свае слова Лют. — Навошты нам адзін? Баяры бацьку майму галаву адцялі. Чаму не наваліўся ўсёй сілаю на баяр? Памятаеш, як дапамогі ў нас у пушчы прасіў, кляўся?

— Полацкія князі ніколі не былі клятваадступнікамі, — з годнасцю сказаў Усяслаў. — І не караць я хачу, а мірыць. Мірыць хрысціян з паганцамі, баяр са смердамі. Над ўсёй дзяржаваю палавецкая шабля занесена, а вы грызіцё адзін аднаму глоткі. Апамятайцесь!

— Хочаш мірыць лісу з зайцам? — крыва ўсміхнуўся Лют. — Толькі лапкі ад зайца застануцца.

— Жывуць, не выводзяцца і ліса, і заяц, — строга прамовіў Усяслаў. — Павінны быць і князі і рабы. Нельга без такога, як нельга пчалінай сям'і быць без маткі. Я дам вам зямлю. Карапіця ў ёй, працуйце на ёй.

— Не трэба нам тваёй зямлі, бо скрэзъ яна крывавая. Мы пойдзем на Припяць-раку, — цвёрда адказаў Лют.

Яны стаялі адзін насупраць другога — князь і смерд. Хмурылася неба. Вецер вялізнымі жменямі кідаў у твары снег. Цямнела наваколле. Хутка на зямлю павінна

была апусціць крылы чорная ноч, калі ў норы, у дуплы, у хаты зашываецца ўсё жывое, калі з лясоў выходзяць ваўкі-канарэзы.

Назаўтра Лют павёў сваіх людзей з Берастова. Пайшлі моўчкі, павесіўшы на спіны шчыты, каб не ўдарыла ззаду раптоўная варожая страла. Нават дзеци не плакалі. Толькі снег з цяжкім хрустам асядаў пад сотнямі ног. На памінальных вогнішчах спалілі ўсіх сваіх мёртвых і з трывогаю і сумам пазіралі на неба. Там, у недасяжнай вышыні, яшчэ плавалі клубкі густога чорнага дыму.

Лют баяўся засады і пагоні, хацеў як мага хутчэй вывесці раць з-пад Берастова. Два разы ён загадваў запальваць вогнішчы, але нават рук не пагрэлі каля іх — адразу ж праз імглу, праз часты снег кроцылі далей. Вогнішчы заставаліся ззаду, самотна гарэлі ў цемры, і вока баярскага выведеніка пераконвалася, што здарожаныя, стомленыя паганцы адпачываюць.

Белавалод ішоў разам з усімі. Вяртання назад не было. У густым ельніку, упэўніўшыся, што нікога побач няма, ён зняў з шыі нацельны бронзавы крыжык, павесіў на калючую зялёную лапку, а сам, не азіраючыся, пайшоў, а потым пабег за паганскаю раццю. Ён зрабіўся такім, як усе.

Нарэшце пасля цяжкай знясільваючай дарогі прыйшлі на сваю ранейшую стаянку, адкуль калісьці паклікаў іх Усяслаў у паход супраць полаўцаў. Буданы былі засыпаны снегам. Усюды гаспадарылі дзікі — успаролі лычамі амаль увесь пляц. Трох лычкуноў, падхлябістых, ікластых, засталі знянацку. Лют шыбнуў кап'ё, яно, праляцеўшы сажняў дзесяць, упілося ў калматы цёплы бок. Дзік завішчаў ад болю, рынуўся ў буралом, але не ўзабаве ў сеседнім балотцы зняможана лёг на купіну. Усе вельмі ўзрадаваліся нечаканай здабычы.

Параіўшыся са старэйшымі, Лют рашыў да вясны пераседзець у пушчы, а з першым зялёным лісцем, з першым громам ісці на Прывіць, далей ад баярскіх і княжых вачэй. Расклалі вогнішчы. Пачалі ачышчаць ад снегу, ладзіць буданы. Зямля была яшчэ даволі мяккая, і ў ёй капалі глыбокія ямы.

— На Прывіці паставім хаты, — падахвочваючы людзей, казаў Лют.

Белавалод, шукаючы сабе прытулак, зайшоў у невялікі буданок. І ўздрыгнуў ад нечаканасці. Невядомы шыракатвары чалавек насяцярожана глядзеў на яго з паўзмроку. Чалавек стаяў прытаіўшыся каля сцяны і, здалося, гатоў быў скончыць, ударыць кулаком. Белавалод адхіснуўся назад, але, прыгледзеўшыся, здагадаўся, што ніякі гэта не чалавек, а палавецкі ідал, якога паганцы прыцягнулі са стэпу. Праўду кожуць людзі: кожух ляжыць, а дурань дрыжыць. Белавалод вельмі ўзрадаваўся яму, быццам гэта быў даўні добры знаёмец, з якім нямала з'елі солі за адным сталом. Ён сеў насупраць ідала на сплецены з акамянелых сукоў яловы кругляк, сказаў:

— Вось мы і сустрэліся, браце. А ты думаў, што не вярнуся я, што карачун мне будзе ў Берастове? Мог і я ўжо ляжаць на памінальным вогнішчы, мог зрабіцца чорным попелам, ды пашанцевала мне, павяло жыщё па схойнай дарозе.

Бяздомнікі мы з табою. Ты ж, пэўна, думаў, што ніколі не пакінеш свой стэп, свой курган, а, глядзі, як павярнулася — прыцягнулі ў пушчу, і нават ніхто не ведае, якое ў цябе імя, і замест яснага сонца бачыш лясныя пудлівыя цені. Але чакай — я дам табе новы назоў. Ты будзеш Перуном, богам лясных людзей.

Белавалод ускочыў на ногі — так спадабалася яму гэтая раптоўная думка. Ён ведае, што яму рабіць! Ён верне жыщё маўкліваму палавецкаму ідалу, бо так даўно просяць рукі любімай забытай працы. Ніякі ён не вой, а творца, залатар, заўсёды быў ім, і хоць няма ні срэбра, ні золата, ні медзі ў гэтай паганской пушчы, ён высеча з каменю, з цвёрдага чырванаватага пясчаніку Перуна, каб стаяў старадаўні бог-грамавік на лясной паляні. У Перуна будзе грозны чырвоны твар, быццам перакочваюцца па ім успышкі маланак. Дождж будзе хвастаць з нябёсаў, будзе раўці вецер, ды Шрун, зроблены рукамі Белавалода, ніколі не заплюшчыць вачэй.

Назаўтра ж Белавалод папрасіў Люта, каб дапамог малады паганскі ваявода адшукаць дзе-небудзь малаток і жалезнае рубіла, скрэблы. Даведаўшыся, для чаго патрэбен такі струмант свайму новаму сябру, Лют радасна заўсіхаўся, толькі і сказаў:

— Добра.

Для работы яму далі вялікую цёплую зямлянку, засланую звярынымі шкурамі. Туды ж перацягнулі ідала. Белавалод лёгенька стукаў малатком, старанна дзёр шурпаты камень скраблом. Ён так захапіўся, што нават не выходзіў са сваёй зямлянкі. Бушавала ў пушчы завіруха, засыпаючы ледзь не па самае вецце дрэвы, трашчаў мароз-ядрэц, камянелі ў струхнелых пнях клубкі вужоў і гадзюк, жудасна вылі ў марознай дымнай імgle ваўкі, а Белавалод не чуў і не бачыў усяго гэтага. Ягоную зямлянку замяло сыпкім снегам, толькі кволая сцяжынка, як непрыкметны ручаёк, вілася да яе — па загаду Люта два разы ў дзень прыносілі ежу, пітво і дровы. Белавалод з раніцы напальваў невялікую печ-каменку, еў што-небудзь і зноў браўся за малаток, за рубіла і скрэблы. Ва ўсім гэтым была найвязлікшая асалода. Здавалася, ён нанава нарадзіўся на свет, бо надзіва пільным і відушчым быў зрок, цвёрдай і дакладнай рука, уражлівай і мяккай душа. Стаміўшыся, ён клаўся на звярыныя шкуры, а маўклівы ідал стаяў побач. Гарэла тоўстая вітая свечка, уваткнутая ў доўгі тураў рог, слаба патрэсквалі вугалі ў камянцы. Плямы жоўтага варухлівага святла асцярожна клаліся на ідала. Здавалася, ён зараз ажыве, задыхае, падыдзе да Белавалода, нахіліцца над ім і нешта скажа. Адчуванне, што ідал неўзабаве павінен ажыць, было настолькі моцным, вострым, што Белавалод не вытрымліваў і раз-пораз кідаў на яго імгненныя выпрабавальныя позіркі. Калісьці ў далёкім дзяцінстве ў Менску залатар Дзяніс расказаў маленъкаму Белавалоду, што ў кожнага чалавека ёсць свой анёл-ахоўнік, які з першага і да апошняга чалавечага кроکу ў зямным жыцці неадлучна знаходзіцца побач. «Як убачыць майго анёла? — пытаўся ўражаны Белавалод. — Які ён?» Дзяніс нічога не мог сказаць на гэты конт,

казаў толькі адно: «Маліся». Але ж так хацелася ўбачыць незвычайнае! Анёл, калі верыць Дзянісу, а Дзяніс заўсёды казаў праўду, дзень і нач знаходзіцца побач з ім, Белавалодам. Калі ж ён ніяк не трапляеца на вока, значыць, анёл гэты ўвесь час знаходзіцца за спінаю ў Белавалода, нібы крылы ў птушкі. І вось маленькі унот, ідучы па сцежцы дзе-небудзь ля Свіслачы, раптоўна азіраўся вельмі рэзка, вельмі хутка, каб вока ў вока сутыкнуцца са сваім анёлам-ахоўнікам. Але нідзе нікога не было — пэўна, анёл адразу ж, як віхурны светлы вецер, узлётваў пад воблакі. Толькі зялёная трава і жоўтыя кветкі слаба гойдаліся ў бакі, нібы кранула іх нечae празрыстае бяшумнае крыло.

Калі ацихла лютайская мяцеліца, прынёс у зямлянку ежу і пітво маленькі драбнатвары чалавечак. З пачцівасцю і страхам глянуў на ідала, зморшчыў у пакутлівым роздуме лобік, спытаў:

— А чаму ты да нас, чалавеча, прыйшоў? Хіба дрэнна табе было жыць у Бога за пазухай?

— Дрэнна, — толькі і адказаў Белавалод. Не спадабаўся яму гэты бледналобы — на твары ціхмянасць, пакора, а вочки прагненія, пільныя і нерухомыя, як дзве кроплі бурай балотнай вады.

Пакрысе стэпавы ідал ператвараўся ў паганскаага бога. Пагрозна глядзелі з-пад крылатых броваў праніzlівия вочы, правая рука трymала пук маланак, прыціскаючи іх да грудзей. Нос, які раней быў шырокі і плоскі, зрабіўся тонкім, наздраватым, з гарбінкаю. Ва ўсёй паставе Перуна адчуваліся веліч і сіла.

Чым далей ішла работа, tym болей слабеў Белавалод. Усю зіму не вылазіў са сваёй зямлянкі, і аднойчы пачалося такое кружэнне ў галаве, так заскакалі зялёныя іскры ўваччу, што ён вымушаны быў ухапіцца за крук у сцяне, каб не ўпасці. Трэба было выбірацца на свежае паветра. З цяжкасцю дайшоў ён непаслухмянымі нагамі да нізкіх дзвярэй, хацеў адчыніць іх, але не змог. Тады ён націснуў плечуком, ды дзвёры не паддаваліся — пэўна, за нач іх замяло снегам. Белавалод стаў на калені, наваліўся ўсім целам, пачаў тачыцца ў шчыліну. Абадраўшы руکі, знясілеўшы, выпаўз ён нарэшце на падворак. У пушчы быў яркі сонечны дзень. Снег няспечна зіхцеў. Дрэвы пацямнелі карою, у іхнім вецці чуўся няўлоўны шум. Значыць, хутка вясна. Вось у капытку, які пакінула ўначы на снезе пудлівая лёгкая сарна, блішчаць гарошыны вады.

Белавалод прытуліўся плячамі да сасны, заплюшчыў вочы. Магутнае дрэва, яшчэ паўсоннае, вялаватае пасля доўгай зімы, ледзь прыкметна калыхалася. Гэта цяплела, набірала вясновы разгон густая кроў-жывіца, якая заледзянела ад жорсткага марозу, але з кожным новым днём ажывала, тоненъкімі нітачкамі-струменьчыкамі цякла па халодных жылах дрэва.

Раптам непадалёку ў пушчы Белавалод убачыў купку людзей. Гэта былі не паганцы, бо паганцаў, іхняе адзенне, звычкі, нават хаду ён ужо добра ведаў. Ішлі мужчыны, чалавек пятнаццаць-дваццаць. Наперадзе, трymаючи ў руцэ абструганы

кій, борзда крочыў худы чарнявы чалавек з доўгімі тонкімі вусамі. Не заўважаючы Белавалода, незнаёмцы ішлі проста на тое дрэва, ля якога ён стаяў. «Гнеўны! — аж прысеў Белавалод. Камячок снегу ад рэзкага руху ўпаў на шую, апёк холадам. Адразу ўспомніліся лес над Свіслаччу, рахманы, падзямелле, насцярожанае сапучае дыханне ў апраметнай цемры. «Зноў затлуміў людзям галовы і вядзе за сабою новых рабоў. А ад баярышні Кацеры, напэўна, збег».

Яны сутыкнуліся позіркамі. Гнеўны спыніўся, на твары ўспыхнула здзіўленне і адразу згасла.

— Зноў ты, — сказаў Гнеўны.

— Я, — ціха прамовіў Белавалод і ўпіўся пальцамі ў сасновую кару, каб не ўпасці. — Зноў, Яфрэм, душа твая звярынай поўсцю ўзялася. Адпусці людзей. Няхай вяртаюцца назад.

Гнеўны кінуў вачамі ва ўсе бакі і, не заўважыўшы для сябе ніякай небяспекі, павольна ўзняў кій.

— Змоўкні, а няйначай я праламлю табе скронь. Потым загадаў сваім спадарожнікам:

— Прывяжыце яго бічоўкай да сасны, а самі пойдзем далей.

Кусаочы ад бяссілля губы, Белавалод казаў будучым рахманам, якія старанна выконвалі загад Гнеўнага:

— Не ідзіце за гэтым зверам. Ён высмакча з вас усе сокі. Вяртайцесь дамоў.

— З мяне ўжо баярын Анісім усё, што толькі можна, высмактаў, — роўным голасам прамовіў адзін з тых, што вязалі Белавалода. — Нічога я ўжо пасля баярской ласкі не баюся. Кожны выбірае, хлопча, што яму болей па губе.

Гнеўны стаяў побач, усміхаўся. Белавалод хацеў крыкнуць, паклікаць на дапамогу паганцаў — пэўна б, прыбег Лют. Але глянуў на абсівераныя бяскроўныя твары тых, што ішлі за Гнеўным, убачыў іхнія змучаныя вочы і апусціў галаву.

Нарэшце прычакаўся доўгажаданы дзень, калі Перуна пад воклічы паганцаў выцягнулі на белы свет з цеснай зямлянкі, паставілі на ўзгорку, ля якога шумела лясная рачулка. У лесе, у зацішных месцах, яшчэ ляжалі зажоры, брудна-шэрыя снягі, насычаныя полай вадой. Цёмныя слаістыя хмары шкуматаў вецер. Вадзяны пыл сеяўся з неба. І раптам грымнула ўверсе. Здавалася, нехта адваліў, зрушыў з месца цяжкі камень. Жоўтае святло пабегла па хмараах. Паганцы ўпалі на калені. Толькі Белавалод застаўся стаяць, стаяў з непакрытай галавою, і пасма русых валасоў білася ў вочы, закрывала іх. Гэткі ранні гром, гром на голы лес, абяцаў пустыя засекі і галодныя жываты, але быў добрым знакам таго, што неба ўбачыла новага ідала і ён спадабаўся небу.

— Дык гэта ж наш Лют, — раптам у звонкай пасля грому цішыні прашаптаў бледналобы паганец.

Усе ўздрыгнулі. Усе паглядзелі на Люта, потым на Перуна..

Частка II

Ламаўся на рэках лёд. Грымела на Дняпры каля Кіева. Грымела на Прыйпяці і на Дзясне. Чорныя вільготныя хмары, сеючы мокры снег і дождж, праляталі над пушчамі і лугамі, над гарадамі і весямі. Часам вецер уздзіраў край агромністай хмары, і такі нечаканы, такі яркі блакіт адкрываўся воку, так зазыўна клікала да сябе свежае вясновае неба, аж вусцішна рабілася.

Ужо не першую ноч не спалася Усяславу ў велікакняжацкім палацы. Са свечкаю ў руках павольна хадзіў ён са святліцы ў святліцу, з пакоя ў пакой і думаў, думаў... Ён зразумеў, што ў Кіеве яму не ўтрымацца. Усе былі супраць яго: Ізяслаў і ляхі, баяры і святары, полаўцы і хрысціяне, смерды і паганцы. Яго нават дзівіла, што так шмат завялося ворагаў, як блох у бяздомнага сабакі. Здаецца ж, усё рабіў, каб залячыць большія стольнага Кіева і кіян: жыта раздаваў з велікакняжацкіх жытніц, прагнаў цівunoў-ліхaimцаў і ўстанавіў княжы суд, выкупіў у Корсуні ў рамеяў сем тысяч палонных русічаў, даў палётку паганкам-пяруннікам, каб прымірыць іх з хрысціянамі. Старанна склейваў, збіраў па дробнаму кавалачку шкляны сасуд, але толькі на імгненне адрывалася ад сасуда рука, і ён адразу ж рассыпаўся ў друз.

Дрэнныя весткі прывозілі здарожаныя ганцы з Ноўгарада і Пераяслава. Барыс у Ноўгарадзе так і не змог паладзіць з вечам, з баярамі. Выгналі яго з дзяцінца, ён сеў у Гарадзішчы на Волхаве і кожны дзень канчаў тым, што п'яным вокам глядзеў на апусцелае дно чарговай амфары з рамейскім віном. Пасаднік Раман у Пераяславе сцугляў горад жалезнай рукой, але няспынна, не даючы ні дня перадыху, ціснуць са стэпаў полаўцы, і ўжо данеслі верныя людзі — параніла пасадніка ў выю палавецкая страла.

Калі яшчэ ляжаў у стэпе тоўсты шчыльны снег, Усяслаў паставіў палову сваёй дружыны і варагаў Торда на лыжы, сам злез з каня і таксама стаў на лыжы і гэтай сілаю нечакана ўдарыў па вежах Шарукана. Шмат пярэпалаху нарабілі, шмат узялі дарагіх апонаў, жэмчугу і срэбра, вялікі палон прыгналі ў Кіеў, але хрыбетнік хану так і не зламалі.

Патаемна ад усіх прыходзіў ноччу ў велікакняжацкі палац рамей Тарханіёт. Зноў клікаў русічаў на вайну з сельджукамі, абяцаючы залатыя горы, але Усяслаў адмовіўся, цвёрда сказаў, што свой меч і сваё кап'ё за край зямлі кіеўскай не панясе. Праглынуў ліслівы рамей крыўду, пакінуў вялікаму князю срэбную чашу з мілісарыямі, а назаўтра прыслаў да велікакняжацкага стала заморскіх салодкіх пладоў, у якіх кожнае зярнітка бачылася ўсярэдзіне, бо былі нібы шкляныя. Не ўтрываў кухарчук-малалетак, адкусіў кавалачак і са страшным хрыпеннем зваліўся на паддогу, твар пачарнеў, як сажа. Даў загад Усяслаў знайсці крывавага таця і, злупіўши з яго ўсю скру, кінуць у дзяжу з соллю, але Тарханіёт, як скроў зямлю

праваліўся. Замест яго прывалаклі грыдні тоўстага безвалосага і безгалосага чалавечка, з тых, што за попрышча абыходзяць жанчын. Чалавечак назваўся Арсенiem, упаў на калені перад Усяславам, і мокрыя тоўстыя губы запоўзлі па князевай руцэ. Усяслаў з агідаю вырваў з ягоных рук сваю руку, загадаў грыдням біць рамея кіямі, а потым выпусціць — хай ідзе куды хоча.

І яшчэ адзін дужа нечаканы госць аб'явіўся ў Кіеве. Нунцый⁴ Папы Рымскага Грыгорыя. Быў ён прыгожы, высокі, трymаў у смуглых руках ружанец, пацеркі для якога былі вытачаны з костачак маслінаў, а прывезлі тыя масліны паломнікі са святой Палесціны. Ехаў нунцый у Кіеў праз ляшскую зямлю, бачыў у Кракаве рашучага Ізяслава. У былога вялікага князя, відно па ўсім, скончылася, прайшла зімовая спячка, і ён збіраў палкі, склікаў наёмнікаў, каб рушыць на Русь, як толькі падсохнуць дарогі. «Вада закіпіць у крыніцах, як я прыйду», — гразіўся, па словах нунцыя, Ізяслаў.

— Я не палахлівы, — сказаў, частуючы госця, Усяслаў. — Поле і меч вырашаць, хто з нас вялікі князь. А за каго вы, фразі?⁵

Ад адказу на такое пытанне прыгожы нунцый увільнуў, прамовіў, сціпла ўзняўшы ўгору вочы:

— Самыя спелыя яблыкі застаюцца птушкам. Яны іх раздзёўбаюць, і салодкі сок цячэ на зямлю.

Ён чорнымі вільготна-яркімі вачамі паглядзеў на Усяслава.

— Я — кіслы яблык, — усміхнуўшыся, сказаў Усяслаў. — Нават горкі. І ведаеш, святы ойча, чаму? Зямля, якая мяне нарадзіла, дала мне такі смак.

— Суровая зямля, — нахмурыўся нунцый.

— Суровая, — згадзіўся Усяслаў. — Але добрая. Добрая, як маці, што калісьці спявала калыханку. Дык за каго ж станецце вы, фразі?

— Я не буду падманваць, вялікі князь, — успыхнуў нунцый. — Мы станем за караля ляхаў Баляслава і за ягонага саюзніка Ізяслава. Чаму? Таму што ляхі — верныя дзеци рымскай апостальскай царквы, а Кіеў, як і твой Полацк, вялікі князь, паверыў вучэнню візантыйскіх ілжэпастыраў. Шкада, што папа Леў Дзевяты аказаўся дрэнным стырнавым, дазволіў разламацца на дзве часткі хрысціянскому караблю.

Ён пільна паглядзеў у вочы Усялаву.

— Ды мы ў Рыме чулі, што ты, вялікі князь, шукаеш сваю веру. Не візантыйскую, не рымскую, а сваю. Праўда гэта?

— Доўгія ж вуши ў Рыма, — суха ўсміхнуўся Усяслаў. — Аж да Кіева дацягнуліся.

— Калі гэта так, — вёў сваё нунцый, — пакайся ў смяротных грахах, дзённа і ношчна малі Хрыста, каб дараваў табе. Усё ў гэтым і ў нябесным жыцці вызначана раз і назаўсёды.

— Але прыйшоў Магамет і не перад Хрыстом укленчыў, а ў аравійскіх пясках знайшоў свайго алаха, — сказаў Усяслаў.

— Ілжэвучэнне, — шырока перахрысціўся нунцый. — Ілжэвучэнне. Ды не будзем пра гэта. Святыя рымскія кардыналы, а я верны іхні служка, загадалі сказаць табе, што са сваёй вышыні яны бачаць не толькі Баляслава Ляшскага, але і Усяслава Кіеўскага і Полацкага. Прывязы Кіеў да рымскай калясніцы і з рук самога Папы, намесніка Бога на зямлі, атрымаеш каралеўскую карону.

Нунцый устаў з-за стала. Устаў і вялікі князь.

— Што ж перадаць святому прастолу? — то бляднеў, то чырванеў нунцый.

— Кіеў не конь — яго не прывяжаш, — сказаў Усяслаў.

Вочы ў нунцыя звузіліся.

— Memento mori, князь. Помні аб смерці.

— Memento vivere. Помні, што жывеш, — ціха, але цвёрда прамовіў Усяслаў.

Нунцый адразу ж паехаў з Кіева. Зноў быў усмешлівы, прыгожы. На развітанне Усяслаў падараваў яму тры вазы воску. На светла-жоўтых камянях было напісаны: «Се тавар Божы».

Спłyваў лёд у мора. Крыгі несліся па Дняпры і знікалі, як іх не было. Трывожны вецер гладзіў зямлю. З пупышак на дрэвах дзе-нідзе выломваліся зялёныя кіпцюрыкі лісцяў Самыя смелыя птушкі даўно ўжо праляцелі на поўнач. «Дзе буслы? — непакоіўся Усяслаў і ўсё часцей глядзеў на неба. — Яны прылятаюць, калі ўскрываюцца Дзвіна з Палатой. Значыць, у Полацку яшчэ лёд і снег». Яму раптам падумалася, што жорсткая бура ў гэты самы час выломвае буслам крылы над морам, кідае птушак на вострыя камяні, у кіпучыя хвалі. Ён аж заплюшчыў вочы.

Віжы-саглядатаі данеслі, што Баляслава з Ізяславам, ведучы вялікую сілу, ужо ступілі цвёрдай нагою на кіеўскую зямлю. З імі ідзе Ізяславаў сын Мсціслаў, той, што сядзеў у Полацку. Гэтую вестку сустрэў Усяслаў з палёгкаю і з патаемнай радасцю. Нарэшце ўсё вырашыцца. Ён адчуваў, што ягоная княжая ўлада ў Кіеве меншыцца і меншыцца. Так растае, меншыцца ў бурлівай вадзе крохкая вясновая крыга.

Кіяне сталі на веча. Усяслаў кланяўся ва ўсе бакі шумнагалосаму яраснаму людству, але казаў мала, слухаў, што кажуць іншыя. Дамовіліся на вечы збіраць гарадское апалчэнне, ісці ў Белгародскую крэпасць, што прыкрывала Кіеў з захаду, каб жалезам сустрэць там Ізяслава і ляхаў. Вялікі гнеў быў супраць Ізяслава — чужынцаў вядзе на родную зямлю, у сваю вотчыну.

З Пераяслава з дружынай прыйшоў у Кіеў Раман. Выя, параненая палавецкай стралой, распухла, зрабілася, як бервяно. Ён не мог паварушыць галавою і, калі злазіў на велікакняжым двары з каня, калі павольна ўзыходзіў на сені, у вачах была пакута.

— Даруй, вялікі князь, што не магу табе пакланіцца. Выя, кадук яе бяры, не гнецца, — разгублена сказаў Усяславу.

Усяслаў абняў вернага дружыніка, усміхнуўся.

— Выя што? Была б разумная галава на шыі. А дзе твая жонка, маладая ды прыгожая?

— Халоп у Кацеры памёр, Сцяпан, з якім яна ад бацькі свайго ў Кіеў прыехала. На адпяванні Кацера.

Пра полаўцаў, пра стэп не гаварылі. Адзін вярэд для душы, дый толькі. Зноў гуртуе Шарукан стэпнякоў, пазірае са сваіх вежаў на Кіеў, прымерваецца, з якога боку ўдарыць.

— Як ехалі сюды, чараду буслоў у небе бачылі, — раптам сказаў Раман. Чаму ён сказаў пра такое? Чаму ўспомніў пра буслоў, калі, здавалася, рушыліся неба і зямля. Усяслаў уздрыгнуў, пільна паглядзеў на дружыніка. Няўжо ў розных людзей бываюць аднолькавыя сны?

— На Рубон паляцелі, — прамовіў у радасным здзіўленні і ў нейкім трывожным одуме.

— На Рубон, — кіёнуў галавою Раман.

Абодва змоўклі, але адчулі і зразумелі тое, што хавалася за гэтай, здавалася б, выпадковай гаворкай, ляжала глыбей слоў.

Гарадское апалчэнне рушыла на Белгарад. Ішлі кіяне весела, шумна, падбадзёрваючы сябе крыкамі, свістам, грукатаннем паходных бубнаў. Толькі і чулася:

— Абрэжам Ізяславу бараду!

— Палонных ляхаў, як авечак, прыгонім на Падол!

Але, калі больш уважліва прыгледзецца, ваяўнічасці ў позірках было мала. Проста пахваляўся сусед перад суседам, Дзям'ян перад Іванам. Ішлі на сечу і не хацелі яе, бо цёпла, зелена было на зямлі, бо перад гэтым тлустым пшанічным бліном сустрэлі вясну і сонца, карагоды вадзілі, бярозу завівалі. Хіба можна было паміраць, калі травіца сакаўная лезла, пёрла з чарназёму, калі птушыны вэрхал быў на азёрах і балотах і велізарныя рыбіны, ап'янелыя ад кахання, кідалі ў празрыстыя прахалодныя рачныя струмені гарачую ікру?

Раманавы людзі і большая частка велікакняжацкай дружыны таксама пайшли ў Белгарад. Усяслаў амаль адзін застаўся ў апусцелым палацы. Толькі некалькі целаахоўнікаў, некалькі кухараў пакінуў каля сябе. Усю ноч гарэла акно ў ягонай святліцы. Шмат бы срэбра аддалі і кіеўскія баяры і віжы-лазутчыкі Ізяслава, якія ўжо аб'явіліся ў горадзе, каб даведацца, што робіцца за гэтым акном, і, пэўна б, здзвіліся, калі б убачылі, што вялікі князь у белай нацельнай кашулі сядзіць за дубовым столом і чытае старыя пергамены. Па дзве-тры сядміцы не вылазіў Усяслаў з паходнага сядла, меч не паспіваў адстуджаць, адшароўваць ад арожай крыві, а тут сядзеў мірны, лагоднавокі, уталопіўшыся ў казюкі-літары. Тыя

бясконцыя літары паўзлі па бясконцых старонках чырвонай, карычневай або чорнай саранчою, і не было ім спыну. «Звар'яцеў пярэварацень», — радасна сказаі ворагі, убачыўшы такое, і плюнулі б, і расцёрлі б нагою тое месца на пяску або падлозе, куды плюнулі.

Адной ноччу, асабліва трывожнай і вятрыстай, калі цяжка дыхаў неспакойны Дняпро, калі палац быў напоўнены густым змрокам, дзвёры святліцы, у якой чытаў пергамены Усяслаў, раптоўна расчыніліся, і цераз парог рынуліся на князя тро чалавекі ў чорных плашчах, у мяшках з прарэзінамі для вачэй на галовах.

— Смерць ваўкалаку! — крикнулі яны, узвіўшы мячы.

Усяслаў рэзка азірнуўся, убачыў, як з перарэзаным чырвоным горлам курчыцца на парозе рында-целаахоўнік. Смерць была побач. Усяслаў скокнуў на стол і ўдарам нагі ў падбароддзе сустрэў аднаго і адразу ж, не раздумваючы, другога таця. Яны рухнулі на падлогу. Трэці, што ўварваўся ў святліцу за імі, на нейкі міг замарудзіў секануць мячом. Усяслаў схапіў яго за горла, паклікаў варту. Усё ў ім трымцела. Ён глядзеў, як вяжуць рынды бічоўкамі начных налётчыкаў, і кулаком выціраў густы пот на бровах. Потым падышоў да аднаго, сарваў мяшок у яго з галавы і анямеў ад здзіўлення — чарнец Мяфодзій, былы сядзельнічы Ярун, стаяў перад ім.

— Лёгкі ж ты яшчэ на нагу, Ярун, — сеўшы за стол, сказаў Усяслаў. — У адзін скок ля майго загрыўка апынуўся. А вось рука падвяла, падвяла...

Рэзка звёў чорныя бровы, спытаў са злосцю:

— Чаму смерці маёй хочаш? Адказвай, шалудзівы пёс!

Мяфодзій маўчаў. Залівала шчокі бледнасць, галава хілілася на правы плячук. Нарэшце сказаў, павольна і разгублена, з цяжкасцю вымаўляючы слова:

— Не бярэ цябе смерць.

— Не бярэ, — згадзіўся Усяслаў. — А вось тваіх сябрукоў — я нават не ведаю, хто яны, — смерць возьме яшчэ да ўзыходу сонца.

І загадаў рындам:

— Гэтых дваіх цягніце ў катавальню. Дапытаць, не шкадуючы агню і жалеза, і адцяць галовы.

Адзін з налётчыкаў адразу ж закрычаў Мяфодзію:

— Ратуй нас! Ты ж кляўся на крыжы, што твая белая кроў абароніць ад княжых вояў. Ратуй!

— Карай і мяне, — глуха сказаў князю Мяфодзій.

— Святым пакутнікам хочаш стаць? — праніzlіва глянуў на свайго былога настаўніка Усяслаў. — Занадта вялікі гонар. Памрэш, як мітульга, начны матылёк, і следу ад цябе не застанецца.

— Ваўкалак, — завыві ў смяротнай тузе Мяфодзій. — Памру я, але памрэш і ты. Далёка бачу я, далёка. Агні хрысціянства гараць на зямлі, святая вера

ўваходзіць у кожную душу, а вы, нікчэмныя паганцы, начныя совы, канаеце ў пушчах і балотах.

Пры гэтых ягоных словах Усяслаў раптам звонка засмияўся. Потым упрытык падышоў да Мядодзія, сказаў:

— Не веру ніводнай тваёй слязе і ніводнаму твайму слову. Ты мяняеш веры, як заяц узімку мяняе поўсць, як птушкі мяняюць пяро. Я прыдумаў табе кару страшнейшую, чым гарачае жалеза і ледзянная вада. Цябе павязуць у Полацк — памятаеш яшчэ наш Полацк? Цябе прывязуць на возера Валовае. Там ёсць капішча. На капішчы — Пярун. Яго дасталі з вады, з глею. Ты будзеш маліцца Перуну, богу тваіх продкаў.

— Не! — закрычаў Мядодзій. — Не!

— Ты будзеш маліцца, — ціха сказаў Усяслаў. — Табе дадуць хлеб і мяса, дадуць — колькі з'яси. Ты ж любіш смачна паесці, я ведаю. Я не мог памірыць Хрыста з Перуном, бо нельга вярнуць маланку, якая асвятляе ўчарашняе неба. Іх памірыш ты. Памірыш сваёй малітваю.

— Не! — зноў закрычаў Мядодзій.

— У цябе будзе для гэтага шмат дзён і вельмі многа хлеба і мяса.

— Ваўкалак, — у бяссільным гневе прашаптаў пабялелы Мядодзій, але ён болей не існаваў для Усяслава.

— Сядлайце коней, — загадаў вялікі князь. — Я еду ў Белгарад, еду да сваёй дружыны.

Ён імчаўся праз ноч, праз маўклівую сінюю цемру. Чалавек дваццаць вершнікаў імчаліся за ім. Вечер змёў з неба хмары, і адкрылася бясконцае блакітнае поле з безліччу зорак — залатых нязгасных вачэй. Неба глядзела ўніз, глядзела на прыщілую зямлю, на морак глухіх лясоў, на чорныя люстрыны азёры, на бяздонныя балоты, на пясчаныя выспы, што тырчалі між гэтых балотаў. Усюды панаваў сон. Ён заплюшчваў вочы, затыкаў вушы, расслабляў руکі, і цяжкі меч валіўся з учэпістай жорсткай далоні на траву, у якой спалі чмялі і казюркі. Сэрца чалавека і сэрца звера ў абдымках усемагутнай ночы рабіліся цёплым слабым камячком, які нямоцнымі штуршкамі гнаў па жылах кроў. Спаў чалавек. Спаў мозг — князь цела, але жахлівымі прывідамі поўніўся гэты сон. І чалавек пачынаў крычаць, стагнаць, лэпаў рукою наўкол сябе, шукаючы меч або кап'ё. «Куды імчацца гэтыя вершнікі? — думала неба, гледзячы на Усяслава і ягоных людзей. — Няўжо для сваёй мурашынай мітусні ім не хапае дня? Няўжо ёсць нешта лепшае, чым сон, спачатку зямны, часовы і кароткі, а потым вечны?»

Усяслаў імчаўся праз вечер. Ён з малалецтва любіў яго, любіў нябачнага крылатага асілка, які празрыстым халодным кулаком так можа стукнуць у грудзі, што займае дых.

Войска палачан стаяла асобна ад гарадскога апалчэння, каля сцен Белгарада. Раман загадаў абнесці месца стаянкі плятнём, увабіць вострыя колі. Квола гарэлі

змарнелыя за ноч вогнішчы. Раман не спаў, прытрымаў стрэмя вялікаму князю, калі той саскоўваў з каня на зямлю.

— Будзі ўсіх, — сказаў Усяслаў. Неўзабаве агромністая маса людзей, пацепваючыся ад ранішняй свежасці, гатова была слухаць вялікага князя. Ціхенька ржалі коні. Датлявалі вогнішчы.

— Я даўно хацеў пагаварыць з вамі, воі мае, — моцным голасам выгукнуў Усяслаў, і яго пачулі ўсе ад першага найлепшага дружынніка да апошняга замурzanага канявода. — Заўтра ці паслязаўтра тут будуць Ізяслаў з ляхам Баляславам. Пацячэ кроў. Хруснуць шчыты. Пакоцяцца галовы. Заўсёды шукаў я гарачую сечу, але гэтай сечы не хачу.

Ён паглядзеў на неба, і ўсе паглядзелі следам за ім.

— Птушкі ляцяць у свае гнёзды. Рэкі ўваходзяць у берагі, — пасля маўчання, якое здалося занадта доўгім, зноў загаварыў Усяслаў. — Падумайце, што лепш: Радзіма або ўлада? Падумайце, якой сцяжынаю пайсці: праліваць не чужую нам кроў або вярнуцца на Палату і Свіслач, абняць жонку з дзецьмі? Я не хачу сечы таму, што мы паб'ём адзін аднаго, Ізяслаў і я, а па нашых касцях у Кіеў увойдзе хан Шарукан. Воі мае! Вам уручаю сваю славу і свой лёс. Хай будзе так: я зараз да кожнага падыду, кожнаму гляну ў очы і кожны з вас скажа мне толькі адно слова «Кіеў», калі хоча застацца, і слова «Рубон», калі не хоча бітвы, а жадае вярнуцца дамоў.

Усхваляваны гуд пакаціўся між воямі. Так прачынаецца перад навальніцай густы непарушны лес. Усяслаў пачаў абыход войска.

— Рубон! — ляцела яму насустрach.

— Рубон!

— Рубон!

Ён падышоў да Ядрэйкі.

— Рубон, — хуценька сказаў рыбалоў і не быў бы Ядрэйкам, каб не дадаў: — Чым за морам мёд піць, лепш са Свіслачы вадзіцу. Пабяжым, князь, дадому. Чаго табе не хапае? У іх — Дняпро. У цябе — Дзвіна. У іх — Сафія. І ў цябе — Сафія.

Усяслаў усміхнуўся гаваркому рыбалову, а Раман пагразіў Ядрэйку кулаком.

Толькі некалькі чалавек сказалі: «Кіеў». Усяслаў пакланіўся войску, прамовіў дрогкім голасам:

— Я ведаў ваш адказ. Шмат бітваў чакае нас наперадзе, і мы не баімся іх, але заўтрашній бітвы не будзе. Падайце мне мой меч!

Два грыdnі-зброяносцы хуценька прынеслі, адтарочыўшы ад зменнага князевага каня, доўгі прамы меч. Усяслаў пацалаваў яго, узвіў над галавой.

— Клянуся імем, якое нашу, — заўсёды і ўсюды думаў я пра Полацкую зямлю, пра Дзвіну і Друць, пра Ушачу і Свіслач. Калі яшчэ нашы дзяды-прадзеды сысункамі папярок лаўкі ляжалі, вялікую славу мела наша зямля і заўсёды будзе яе

мець. Недарма сядзелі мы ў Кіеве — свой родны Полацк мацавалі. Пакланіця ж гэтаму мячу, які павядзе нас дадому!

І адбылося пакланенне мячу. Тысячи людзей апусціліся на калені.

Потым князь загадаў пакліаць двух кіян, якія прыйшлі да сябрукоў ды так і заначавалі пасля добрага пачастунку ў палаchan, аддаў ім загадзя падрыхтаваны пергамен, строга наказаўши:

— Заўтра ж занясіце яго мужам-кіянам.

«Мужы-кіяне, — было напісана ў пергамене, — дзякую вам, што сыноў маіх і мяне выбавілі на белы свет з цёмнага поруба. Да скону буду памятаць пра гэта. Не хачу крыві і бягу ў Полацк. Люблю Kieў, але Полацк люблю болей».

Адразу ж войска рушыла на поўнач. Сіняя цемра праглынула ўсіх.

— Конь дадому бяжыць хутчэй, — весела сказау Ядрэйка, ды ніхто не азвайся на ягоны голас. Ішлі і ехалі моўчкі, пільна ўзіраючыся ў туманную імглу. Хто думаў пра маці, хто пра жонку, хто ўспамінаў тонкую дзіцячую руку, якая ляжала калісьці на ягоным плячы...

ЭПЛОГ

Светлай вясновай раніцай у Полацку над Палатой пачулі шчаслівы крык ваўкалака...

Князь Усяслаў яркай зоркай прамчаўся па трывожным небасхіле адзінаццатага стагоддзя. Пры ім Полацкае княства дасягнула сваёй найвышэйшай магутнасці.

Не ўсё ўдалося яму зрабіць. Ён не здолеў аб'яднаць у адну дзяржаву землі крывічоў, не змог памірыць паганцаў з хрысціянамі. Ход гісторыі, яе дыялектыка аказаліся, вядома ж, куды мацнейшымі за ягоны моцны і харобры меч. Але ён застаўся ў народных бытінах. Народ запомніў — а народ запамінае навечна — адважнага рашучага Усяслава Чарадзея. «Слова аб палку Ігаравым» зрабіла яго несмяротным.

Розны лёс быў наканаваны князевым сынам. Чуллівы і мяkkасардэчны Расціслаў, на вялікі жаль, бяssследна згубіўся ў цемрадзі часу. Барыс жа ўдала ваяваў супраць яцвягаў, заклаў у 1102 годзе горад Барысаў, пакінуў нашчадкам сваё імя на славутых «Барысавых камянях», адзін з якіх і сёння можна ўбачыць у Полацку каля Сафii.

Белавалод з Лютам зніклі, як расталі, у дрымучых лясах над ракой Прывяццю. Ядрэйка ніяк не мог паверыць, што малады залатар добраахвотна

пайшоў з паганцамі. «Сілай павялі, укралі, аплялі лазой і крапівой», — пераканана казаў Ядрэйка.

Кацера з Раманам вярнулася ў Полацк і жылі ў каханні і згодзе яшчэ доўгія гады. Баярын Аляксей памёр, але не дараваў гордай дачцэ яе нечуванае непаслухмянства.

Ядрэйка, вядома ж, вярнуўся на Свіслач, дзе цярпліва чакалі яго жонка, дзеци, шчупакі і плоткі. З усім Усяслававым войскам прыйшоў ён у Полацк, добра пагуляў там дзве сядміцы, там жа сустрэў кума Васіля, менскага сырамятніка. Купілі яны коніка, фурманку і паехалі праз лясы ў свой Менск. Ужо каля Свілачы, змучаныя дарогай, не вытрымалі і заснулі. Сівы конік пакруціў галавою, пафыркаў, асцярожна разам з фурманкаю ўвайшоў на водмелі ў рачную воду. Ядрэйка прачнуўся ад холаду, убачыў начную блакітную воду, убачыў наўкол сябе адлюстроўкі яркіх зорак у водзе, пачаў церці кулакамі вочы, потым спуджана трасянуў кума за плячук:

— Васіль! Васіль! Прачніся! Ці не на неба мы заехалі?

¹ Mnіх — маннах.

² Пакон — закон.

³ Агаране — нехрысціяне. Тут, у гэтым значэнні, полаўцы.

⁴ Паслушнік — прыслужнік у манастыры, які рыхтуеца прыняць манаскі сан.

⁵ Рост чалавека ў той час вызначаўся ў вяршках звыш двух аршынаў (вяршок — 4,45 см, аршын — 71,12 см).

⁶ Руськія — тагачаснае вымаўленне і напісанне.

¹ Унот — вучань.

² Рота — клятва, прысяга.

³ Нагата — грашовая адзінка, дваццатая частка грыўні.

¹ Міліарысій — грашовая адзінка Візантый.

² Кентарх — сотнік.

³ Скальды — ісландскія і нарвежскія паэты IX—XIII стст.

⁴ Конунг — кароль.

⁵ Еўксінскі Понт — Чорнае мора.

⁶ Трыццаць дзесяць сонцаваротаў ... Па нашых падліках, Усяслаў мог нарадзіцца ў 1029 годзе. Чаму? Ёсьць вядомая быліна пра Волха Усяславіча. Многія вучоныя, у тым ліку Д. Ліхачоў, А. Шахматава, перакананы, што ў ёй ідзе размова пра Усяслава Полацкага. У быліне чытаем: «Збіраў Волх дружыну ў пятнаццаць год...» Дружыну, як вядома, мог збіраць князь, а кілзем полацкім Усяслаў стаў у 1044 годзе пасля смерці свайго бацькі Брачыслава Ізяславіча. Такім чынам, Усяслаў пражыў 72 гады (1029 - 1101 гг.).

⁷ Келар — загадчык манаstryскай гаспадаркі.

⁸ Наставець — старшы свяшчэннік праваслаўнай царквы.

¹ Віслена — жанчына лёгкіх паводзін.

² Багіно — дабро, багацце.

³ Емец — зборшчык падаткаў.

⁴ Алахі — полаўцы.

⁵ Серпень — жнівенъ.

⁶ Корчаў — Керч.

¹ Вежа — стаянка.

² Пардус — гепард.

³ Бурдзюк — скураны мяшок.

⁴ Мячэтнік — чалавек, які валодае гіпнозам.

-
- ⁵ Кашчэй — раб.
- ¹ Машэка — мядзведзь.
- ² Хрысты — тут: хрысціяне.
- ³ Уды — члены цела.
- ⁴ Падсцяга — абрад пасвячэння ў воіны.
- ⁵ Каракун — бог смерці ў старадаўніх беларусаў.
- ⁶ Закупы — залежныя людзі, якія бралі ў феадала пазыку і павінны былі яе адрабіць.
- ⁷ Хоць — любімая жонка.
- ⁸ Урмане — паўночныя людзі, жыхары Скандинавіі.
- ⁹ Жалезныя вароты — горад Дэрбент.
- ¹⁰ Суражскае мора — Азоўскае мора.
- ¹¹ Рамёны — плечы.
- ¹² Прасвіра — круглы хлябец з пшанічнай муکі, які ўжываўся ў хрысціянскіх абрадах.
- ¹³ Лычніцы — лапці.
- ¹⁴ Плат — хустка.
- ¹ Алканне — голад.
- ² Дынарый — гроши, якія паступалі ў той час на Русь з Заходняй Еўропы.
- ³ Чамбур — повад, за які прывязваюць коней.
- ⁴ Нунцый — дыпламатычны прадстаўнік, пасол Рымскага Папы.
- ⁵ Фразі — так называлі на старадаўній Русі італьянцаў.